

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXVIII

Бр. 1-4/2005.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаинових 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац од 2002. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXVIII

1 - 4

ПОДГОРИЦА
2005.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Шербо Растодер,
Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић, Љубодраг Димић,
Милан Ристовић, Драгана Кујовић

Главни уредник
Ђорђе Борозан

Одговорни уредник
Божидар Шекуларац

Секретар Редакције
Вукајло Глушчевић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији
“Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица,
Булевар револуције 3, пошт. факс 96, тел. 241-336. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за СЦГ 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по
једном броју у продаји за СЦГ је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе -
Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом
заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис “Историјски записи” ослобођен је општег пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXVIII

1 - 4

PODGORICA
2005.

R e d a c t i o n :

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Đorđe Borozan, Božidar Šekularac, Šerbo Rastoder,
Branislav Kovačević, Radoica Luburić, Rajko Vujičić,
Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, Dragana Kujović

Rédacteur en chef
Đorđe Borozan

Rédacteur responsable
Božidar Šekularac

Sекrétaire de la rédaction
Vukajlo Gluščević

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
ressés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica SCG,
Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les
manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la RF de Serbia et Montenegro
et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en SCG est de 4 € et le prix
de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au
compte de l'Institut Historique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de
la Banque Commerce Montenegro à Podgorica.

ЧЛАНЦИ

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ*

RIMSKA PRAVNA PRAVILA U ZAKONJAČAMA OPŠTEG IMOVINSKOG ZAKONIKA ZA KNJAŽEVINU CRNU GORU

Uvod

Izučavajući pitanje mogućeg uticaja rimskog prava na Valtazara Bogišića u stvaranju *Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru* došli smo do zaključka da je ovaj vrsni naučnik u značajnoj mjeri koristio rimske pravne postulate pri koncipiranju i sadržinskom oblikovanju nekih njegovih odredbi. Rezultati tog istraživanja, najavljenog kao početnog u oblasti izučavanja odnosa rimske pravne tradicije i ovog *Zakonika*, iznijeti su u radu *Pravni običaji u rimskoj jurisprudenciji i Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru*, predatom za štampu u *Glasniku* za pravne i društvene nauke Crnogorske akademije nauka i umjetnosti¹.

U ovom radu je učinjen izvjestan istraživački pomak u pravcu daljeg pronalaženja rimskih pravnih koncepata u Imovinskom zakoniku. Odabrali smo za analizu članove 987-1031, na samom kraju tekstualnog dijela crnogorskog *Zakonika*. Radi se o Razdjelu VIII šestog dijela *Zakonika*, koje je sam Bogišić označio kao “Neke zakonjačke (pravničke) izreke i postavke koje, i ako ne mogu zakona ni preinačiti ni zamijeniti, mogu mu, ipak, objasniti razum i smisao”. Smatramo da se, bez obzira na neke strane² i domaće

* Autor je redovni profesor na Pravnom fakultetu u Podgorici.

¹ Rad predat za objavljivanje 30. 12. 2004. godine. U tom radu su navedeni samo oni rimski pravni postulati koji se odnose na pitanje pojma običaja, njegove uloge i veze između zakona i običaja. Ustanovili smo da Zakonik pruža obilje dragocjenog materijala kojima su se postojeći zaključci o uticaju rimskog prava na OIZ potvrdili i proširili, te da se novim komparativnim istraživanjima drugih tema otvara još veći prostor za takva tvrdjenja.

² A. Zocco Rosa, *Influssi di diritto Romano sur una Legislazione Slavo-Serba*, Catania 1896;

radove³ iz bliže i dalje prošlosti u kojima je pitanje uticaja rimskog prava na tzv. zakonjače doticano i koji su vrlo značajni, mogu pronaći u rimskom pravnom nasleđu dodatne teorijske i praktične elaboracije kojima bi se pokazalo da su spone između njih bile veće nego što se dosada iskazivalo.

Iako su pravna pravila i postavke napisane u Razdjelu osam Imovinskog zakonika u potpunoj jezičkoj saglasnosti sa ostalim odredbama Zakonika, koje karakteriše specifičan rječnik prilagođen širem “narodnom razumijevanju”, jezički obrti, stilski kratak iskaz i jezgrovitost ovih normi, uputili su nas da im, uprkos tome,⁴ izvorište tražimo u pravu arhaičnog perioda i u djelima rimskih klasičara, postklasičara i kompilatora. To je odredilo i način izlaganja u tekstu koji će svaku zakonjaču povezati sa odgovarajućim pravilom, ako ga je moguće naći, pri čemu će biti slijeđen razvojni put rimskog pravnog pravila, od arhaičnog prava do Justinijanove kodifikacije.

Tražeći izvorni tekst ili pak tražeći smisao svake zakonjače u rimskom pravu, pokušaćemo da našu početnu tezu potvrdimo. Pri tome će neka neophodna pojašnjenja biti učinjena sa namjerom da se ukaže na aktuelnost rimskog rješenja i danas u fazi izrade novih zakonika imovinskog prava.

Zakonjače (član. 987-1031 OIZ-a)

Od ukupno 1031 člana Opšteg imovinskog zakonika, raspoređenih u šest djelova, Valtazar Bogišić je u četrdeset pet članova na samom kraju teksta Zakonika napravio odabir lakonskih pravnih izreka i postavki koje su imale cilj da mu “objasne razum i smisao” i time olakšaju korišćenje. Ovako vješto smišljen način da se zakon približi onima za koje je pisan odmah nas je asociirao na” rimsku naučnu provenijenciju “njegovog tvorca, koji je osim rimskih pravnih postulata koristio i rimsku mudrost u tome kako da se zakoni “inkorporiraju u biće naroda”. Rimski zakon je bio kratak i jasan i sličan božanskoj poruci da bi ga, kako je to lijepo u *Epistulama*(94, 38) saopštio Se-

Codice civile del Montenegro, Torino 1898. ; *Codice civile del Montenegro e il diritto Romano, con speciale riguardo al titolo dei digesti* “ De diversis regulis iuris”, Catania 1897. Ovaj autor je pronašao svega petnaest izvornih rimskih pravila u Opštem imovinskom zakoniku.

³ D. Radoman, *Rimska teorija pravnih običaja i djelo Valtazara Bogišića*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Osijeku, II, 1980, str. 119-140; N. Vojinović, *Uticaj rimskog prava na Bogišićev Opšti imovinski zakonik*, Naša zakonitost, Zagreb 1984, br 12, str. 1277-1282; M. Čizmović, *Zakonjače OIZ. Duh zakona-pravedno pravo.*, Zbornik radova sa naučnog skupa Dinastija Petrović, CANU i Univerzitet Crne Gore, Podgorica 2002, str. 451-459. U ovim radovima autori su više stavili akcenat istraživanja na pravo sadržano u odredbama Zakonika sa stanovišta današnjeg materijalnog i procesnog prava nego na traženje njihova rimskog porijekla.

⁴ O jezičkoj strukturi OIZ-a vidi detaljno u radu B. Ostojić, *O jezičkoj strukturi OIZ-a za Knjaževinu Crnu Goru s posebnim osvrtom na njegovu leksičku i tvorbenu semantiku*, Zbornik Pravnog fakulteta u Podgorici, XXII-XXIII, 1998/1999, str. 123-130.

neka⁵, ”neuki lakše pamtili“. Ovu Senekinu poruku možda je imao na umu i Bogišić kada je na samom kraju Opšteg imovinskog zakonika dodao Šestom dijelu Razdio VIII tzv. zakonjače. Kratke izreke i ”pravne postavke” lako su se pamtile, prenosile na generacije i ”taložile u kolektivnoj svijesti naroda”, što je i danas, nakon više od sto dvadeset godina od njegovog donošenja i već skoro sedam decenija od njegovog neprimjenjivanja, prisutno na ovim prostorima.

Zakonjače navodimo redom kako su u Zakoniku navedene. Redosljed navođenja zakonjača upućuje na Bogišićevu ”rimsku zaokupljenost”. Nakon uvodnog dijela slijedi izlaganje po rimskom sistemu podjele prava-lica, stvari, tužbe.

*Član 987 Opšteg imovinskog zakonika (OIZ) – **”Zakon je za svako-ga zakon”**.

Ovoj zakonjači odgovara deset pravila rimskog prava, koja su ili istovjetna sadržina ili ovo pravilo izražavaju na sličan način⁶. Ovu maksimu formulisao je klasičar Ulpijan, a prisutna je kao razrađeno pravilo na više mjesta u Justinijanovoj kodifikaciji. Sadržano je u *Kodeksu* i *Novelama*, a postoji kao temeljno pravilo u kasnijim preradama djela rimskih jurisprudenata. U nešto izmijenjenom obliku zapisano je u svim leksikonima pravnih pravila i izreka (”dictae et regulae iuris”) kao antičko pravno nasljeđe, često bez navođenja izvornika koji im je poslužio za takvu formulaciju pravila⁷.

1. *Iura non in singulas personas, sed generaliter constituntur*⁸. Zakoni se ne donose za pojedine osobe nego za sve.
2. *Lex non distinguit*⁹. Zakon ne pravi razliku među ljudima.
3. *Lege non distinguente nec nostrum est distinguere*.¹⁰ Kad zakon ne pravi razliku, nije ni naša dužnost da je pravimo.
4. *Nemo est supra leges*¹¹. Niko nije iznad zakona.

⁵ L. A. . Seneka, *Pisma Luciliju (Epistulae morales ad Lucilium)*, Matica srpska, Novi Sad 1980, str. 242.

⁶ D. Radoman, *Rimska teorija pravnih običaja i djelo Valtazara Bogišića*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Osijeku, Osijek II, 1980, str. 133; Zocco Rosa, *Codice civile del Montenegro e il diritto Romano, con speciale riguardo al titolo dei digesti* ”De diversis regulis iuris”, Catania 1897, p. 23.

⁷ Kod nas postoji nekoliko zbirki takve vrste. Najpoznatije su D. Stojčević-A. Romac, *Dictae te regulae iuris*, Savremena administracija, Beograd 1980, str. 663(u daljem tekstu označen kao Dicta et regulae); A. Romac, *Latinske pravne izreke*, Informator, Zagreb, 1982, str. 520 u daljem tekstu označen kao Latinske izreke); A. Romac, *Florilegium sententiarum latinarum, Florilegij latinskih izreka*, Latina et Graeca, Zagreb 1988, str. 832 (u daljem tekstu označen kao Florilegij).

⁸ *Corpus iuris civilis*, edit stereotipa, vol. II, Digesta, Berolini 1872, (u daljem tekstu označen kao D.), Ulpianus, 1, 3, 8.

⁹ *Florilegij*, str. 394.

¹⁰ *Florilegij*, str. 394.

¹¹ *Florilegij*, str. 398.

5. *Omnes legibus regantur*¹². Zakoni neka vladaju svima. (Svi su podložni zakonima.)
6. *Omnes obediunt legi*.¹³ Neka se svi pokoravaju zakonu.
7. *Una loquuntur voce leges cum omnibus*¹⁴. Zakoni govore jednakim jezikom sa svima. (Zakoni vrijede jednako za sve.)
8. *Constitutio generalis et generaliter loquens comprehendit omnes personas, quantumvis privilegiatas*¹⁵. Opšti propis, koji uz to reguliše opšte stvari obuhvata sve osobe, makar bile i povlašćene.
9. *Lex uno ore omnes alloquitur*¹⁶. Zakon govori svima istim ustima.
10. *Leges suum ligent latorem*¹⁷. Zakoni obavezuju i svog donosioca.

Uz navedene citate iz latinskih tekstova čini se da je potrebno učiniti i jednu važnu napomenu. Treba bez obzira na rečeno o uticaju rimskog prava, istaći da se pod određenim pojmom u rimskom pravu i u pravu Crne Gore u vremenu donošenja Imovinskog zakonika ne moraju podrazumijevati potpuno istovjetne stvari. To je važno istaći jer je zakon u rimskom smislu riječi (*lex*) bio nešto drugo u odnosu na Zakonik. Zakonik je kodifikacija, a rimski zakon je to bio samo jedanput kod donošenja *Leges duodecim tabularum* (Zakon XII tablica). Kroz dugu rimsku istoriju, uz navedeni izuzetak, zakon je bio i ostao opštevažeće pravno pravilo koje donose nadležni državni organi po određenom postupku. Rimski zakoni su se rijetko odnosili na šira pravna područja. Češće su regulisali uže pravne oblasti ili su se odnosili na pojedinačne slučajeve¹⁸.

* Član 988 OIZ – “**Zakon je zakon, ma kako opor bio.**”

1. *Sed lex, dura lex*¹⁹. Surov zakon, ali zakon.
2. *Durum est, sed ita scripta est*²⁰. Teško je, ali je zakon tako propisao.
3. *Summum ius antique summam putabant crucem*²¹. Stari su najviše pravo smatrali najvećom mukom.

Jasno je da je temeljni pravni princip rimskog prava, princip legaliteta bio izvorno inkorporiran u Opšti imovinski zakonik. O primjeni ovog principa iz rimskog prava već je skrenuta pažnja u ranijim istraživanjima.²² Ono

¹² Corpus iuris civilis, edit stereotipa, vol. I, Codex Iustiniani, Berolini 1872, (u daljem tekstu označen kao C. J.)1, 14, 10

¹³ Corpus iuris civilis, edit stereotipa, vol. III, Novellae, Berolini 1872, (u daljem tekstu označen kao N.)69, 4, 1

¹⁴ Florilegij, str. 401.

¹⁵ Florilegij, str. 365; Pravilo je napisao ugledni advokat i pravni pisac Farinacius Prosperus (1544-1618), savjetnik pape Klementa VIII.

¹⁶ Dicta et regulae, str. 237

¹⁷ Dicta et regulae, str. 231

¹⁸ Up: A. Romac, *Rječnik rimskog prava*, Informator, Zagreb 1975, str. 296-298.

¹⁹ D. *Ulpianus, 40, 9, 12, 1

²⁰ D. Ulpianus, 40, 9, 12, 1

²¹ Columela, De re rustica, 1, 7, 2; Florilegij, str. 367.

²² Vidi: M. Čizmović, op. cit, str. 456; D. Radoman, op. cit, str. 134.

se primjenjuje još od rimskog prava u pravnim sistemima niza zemalja. U našem pravu i u drugim kodifikacijama takođe je u primjeni i znači isto što i u rimskom pravu - podrazumijeva zakonit rad ma koliko u nekim slučajevima rješenja zakona bila neadekvatna, jer je bolje postupati po takvom zakonu nego bez ikakva ustanovljena pravila u datom slučaju.

*Član 989 OIZ – **”Tek o zakonitu običaju vrijedi riječ: što je od običaja, to je od zakona”**²³.

Ovo pravilo koje određuje mjesto običaja kao izvora prava i njegova odnosa sa zakonom nađeno je u osam maksima rimskog privatnog prava.

1. *Consuetudo et communis asuetudo vincit legem non scriptam si sit specialis, et interpretatur legem scriptam si lex sit generalis*²⁴. Običaj i usvojena praksa su jači od nepisanog zakona ako se odnose na posebne slučajeve, a tumače pisani zakon ako je on opšteg karaktera.
2. *Diuturna consuetudo pro iure et lege, in his quae ex scripto descendunt, observari solet*²⁵. Ustaljenu praksu treba poštovati kao pravo i zakon u slučajevima koji nijesu regulisani pisanim pravom.
3. *Diuturni mores consensus utentium legem imitantur*²⁶. Običaji koji se dugo primjenjuju, saglasnošću onih koji ih koriste, zamjenjuju zakon.
4. *Leges quoque ipsas antiquitas probate et servata tenaciter consuetude imitator et retinet*²⁷. Od davnina prihvaćen i dosljedno čuvan običaj podražava i zamjenjuje zakon.
5. *Consuetudo est altera lex*.²⁸ Običaj je drugi zakon.
6. *Consuetudo pro lege servatur*²⁹. Običaj se primjenjuje kao da je zakon.
7. *Inveterata consuetude pro lege non immerito custoditur, et hoc est ius, quod dicitur moribus constitutum*³⁰. Dugotrajna praksa se s razlogom poštuje kao zakon; i to je pravo za koje se kaže da je običajem ustanovljeno.

²³ Pored svoga ranije navedenog rada, u kojemu je bilo više riječi o ovom pravilu treba obratiti pažnju i na autore koji su pisali o običajima u OIZ-u. Vidi: D. Radoman, op. cit, str. 134, koji je prva četiri navoda vezana za ovo pravilo pronašao u Justinijanovoj kodifikaciji; Vezu ovog pravila i rimskog prava nije pominjao Italijan A. Zocco Rossa, (op. cit, str. 43) koji je u Zakonjčama pronašao samo petnaest rimskih pravila. Up:N. Vojinović, op. cit, str. 1279.

²⁴ Florilegij, str. 118.

²⁵ D. Ulpianus, 1, 3, 33

²⁶ Corpus iuris civilis, edit stereotipa, vol. II, Institutiones, Berolini 1872, (u daljem tekstu označen kao I.), 1, 2, 9

²⁷ C. 1, 8, 52, 3

²⁸ D. *Iulianus, 1, 3, 32, 1.

²⁹ D. *Iulianus, 1, 3, 32, 1

³⁰ D. Iulianus, 1, 3, 32, 1.

8. *Ea, quae longa consuetudine comprobata sunt, ac per annos plurimos observata, velut tacita civium convention, non minus quam ea, quae scripta sunt, iura servantur*³¹. Što je dugom primjenom potvrđeno i poštovano kroz mnoge godine kao prećutni sporazum građana (običaj), treba jednako poštovati kao i pisana prava.

Ova i niz drugih pravila iz rimskog prava potvrđuju da je u koncipiranju odnosa pravnog običaja i zakona u Opštem imovinskom zakoniku korišćeno rimsko pravo i da su u osnovi u oba prava važila ista pravila³². Ipak treba istaći da postoje i razlike³³ od kojih je očito najznačajnija ona koja pravnom običaju ne daje mogućnost ukidanja zakona koji se ne primjenjuju³⁴. Tek je u postklasičnom rimskom pravu izričito ukinuta ovakva snaga običaja.³⁵

* Član 990 OIZ – “**Zao običaj, nikad tvrd, nikad zakonit**”.

O tome da je Bogišić u pogledu materije običajnog prava bio u punoj mjeri zavisao od rimskih pravila upućuju klasifikacija i podjele običaja u Imovinskom zakoniku. Osnovna je podjela bila na tzv. dobre i rđave običaje. Rđav običaj nije nikada mogao postati zakonit, odnosno nije nikada mogao biti potvrđen kao pravo.

Ovom pravilu odgovaraju dva teksta u Corpus iuris civilis. Jedan je izvorni u Novelama a drugi njegova prerada, odnosno skraćena verzija istog pojmovnog sadržaja³⁶.

1. *Malae consuetudinaes neque ex longo tempore neque ex longa consuetudine confirmantur*³⁷. Loše običaje ni duga praksa ni dug vrijeme ne mogu potvrditi.

2. *Male enim adinventae nec ex longa consuetudine confirmantur*³⁸.

Ono što je loše uvedeno ne može ozakoniti ni dugotrajna praksa.

* Član 991 OIZ – “**Za rijedak slučaj, nije uvijek gotovo pravilo**”.

Kao i u rimskom pravu, Bogišić je zakon smatrao opštim pravilom. Ono je kao takvo unaprijed propisano pravilo ponašanja. Kako je život bogatiji od pravnih pravila sadržanih u zakonu, Rimljane je počev od perioda republike takvo stanje motivisalo da predvide pravilo kojim će krute zakonske norme učiniti fleksibilnim. Stoga izuzeci od ustaljenog pravila ponašanja

³¹ D. Hermogenianus, 1, 3, 35

³² D. 1, 3, 37; D. 1, 3, 32, pr; C. J, 8, 52, 3.

³³ O nekim aspektima tog pitanja vidi kod: P. Stojanović, *Međusobni odnosi i medjuuticaji zakonskih propisa i običajnog prava u Crnoj Gori (osvrt na stanje u XIX vijeku.)*, Običajno pravo i samouprava na Balkanu i susednim zemljama, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, SANU, Balkanološki institut Beograd, 1974, str. 321.

³⁴ “Consuetudo ex certa causa rationabili usitata privat communem legem”; Florilegij, str. 118.

³⁵ Up: A. Romac, *Rječnik rimskog prava*, op. cit, str. 132.

³⁶ Up: D. Radoman, op. cit, str. 134.

³⁷ *N, 134, 1

³⁸ N, 134, 1

nijesu unaprijed predviđeni, već se ad hoc rješavaju na sudu. U Rimljana je ovo pravilo donijeto u pretorskom pravu, formulisano u dvije verzije, dužoj i skraćenoj, kojima se reguliše pitanje povraćaja u predašnje stanje.

1. *De minimis non curat praetor*³⁹. Pretor se ne stara o sitnicama.

2. *De minimis non curat lex*⁴⁰. Zakon se ne stara o sitnicama.

*Član 992 OIZ – “*Ne sudi se po primjerima, nego po pravilima*”.

Ovo pravilo je upustvo sudijama kako da se vladaju u sudskom postupku. Kao u rimskom tako i u svim kasnijim pravima i kodifikacijama u Evropi ovo upustvo je koncipirano na isti način. Istovremeno ovo pravilo ukazuje da se u svom radu sudija isključivo oslanjao na zakon, pri čemu su se uzimale u obzir sve relevantne okolnosti datog slučaja. U drugom pravnom sistemu, prescedentnom pravu, upravo je obrnuto - sudija raspravlja i sudi po case sistemu (po primjerima)⁴¹. U Justinijanovoj kodifikaciji ovo pravilo je sadržano u tri sentencije. U izvornom obliku ovo pravilo je sadržano u Kodeksu carskih konstitucija sastavljenom u vrijeme Justinijanove vladavine. Glasilo je jednako kao u pomenutom članu Imovinskog zakonika, a istog smisla u skraćenoj i proširenoj verziji u dvije latinske maksime iz postklasičnog perioda. U tom periodu, je inače, bio u primjeni poseban extraordinarni sudski postupak, tzv. kognicioni postupak, prvi postupak u rimskom pravu u kome je državni organ, oličen u pravno obrazovanom sudiji, vodio postupak, izricao presudu i starao se o njenom izvršenju.

1. *Iudex est lex loquens*⁴². Sudija je zakon koji govori.

2. *Iudicandum est legibus, non exemplis*⁴³. Treba suditi po zakonima, a ne po primjerima.

3. *Meminisse debet iudex, ne aliter iudicet quam legibus proditum est*⁴⁴. Sudija treba uvijek da ima na umu da ne smije drugačije suditi nego kako je propisano zakonima.

* Član 993. OIZ – “*Ko samo riječi zakonski znade, taj još zakona ne zna, dok mu ne shvati razum i smisao*”⁴⁵.

1. *Scire legis non hoc est, verba earum tenere, sed vim ad potestatem*⁴⁶. Poznavati zakone ne znači držati se njihova slova nego znati njihovu snagu i moć.

³⁹ D. *Callistratus, 4, 1, 4.

⁴⁰ Dicta et regulae, str. 94.

⁴¹ Detaljnije: N. Bogojević-Glušćević, *Common Law i rimsko pravo*, Pravni zbornik, Podgorica 2003, br. 1-2, 2003, str. 67-76. Up: M. Čizmović, op. cit, str. 456.

⁴² Dicta et regulae, str. 214.

⁴³ C. 7, 45, 13

⁴⁴ Dicta et regulae, str. 255.

⁴⁵ Ovo pravilo A. Z. Rocco, (op. cit, str. 54) svrstava u jedno od petnaest koje je izvorno preuzeto iz rimske kulturne baštine. Slično i kod N. Vojinović, op. cit, str. 1279.

⁴⁶ D. Celsus, 1, 3, 17.

2. *Sit tibi pro nulla lex, interiore medulla quae caret; hanc sapere plus est quam verba tenere*⁴⁷. Neka ti ništa ne vrijedi zakon koji nema unutrašnji smisao, ovakvoga poznavati znači znati samo riječi.
3. *Verbum "ex legibus" sic accipiendum est: tam ex legume sentential quam ex verbis*⁴⁸. Izraz "po zakonima" znači: i po duhu i po slovu zakona.

Rimska pravna baština ostavila je u djelima klasičara tekstove istovjetne sadržine i smisla kao i član 998 Zakonika. Smatra se da je poznati pravnik Celz, uz klasičnu definiciju prava, ostavio neprevaziđenu pravnu maksimu vezanu za zakon, poznavanje zakona i njegovu primjenu koju je izvorno preuzeo Bogišić. Zakon ima svoj spoljašnji izraz riječima iskazan, ima duh koji mu daje unutrašnji smisao, a oba zajedno daju mu snagu i moć. Celzovu misao je sažeto i lakonski kratko saopštio Ulpijan objašnjavajući značenje izraza zakon, što se našlo u drugom dijelu teksta pomenute odredbe Imovinskog zakonika.

*Član 994 OIZ - "**Što svak jednako razumije, tome tumača ne treba**"

1. *Minima sunt mutanda quae interpretationem certam semper habuerit*⁴⁹. Najmanje treba mijenjati ono što se uvijek na isti način tumačilo.
2. *Leges quae constringunt omnium vitas, intellegi ab omnibus debent*.⁵⁰
Zakone koji svima propisuju način života moraju svi razumjeti.

Bogišić je donošenjem OIZ-a ondašnjim sudskim institucijama, slično kao i Justinijan svojom kodifikacijom, želio olakšati rad. Brojni problemi koji su postojali zbog neujednačene prakse u radu sudova širom Rimske imperije naveli su Justinijana da pripremi *Digesta*, kao obavezno uputstvo sudijama u radu radi pronalaženja adekvatnog pravnog rješenja. Takvi razlozi motivisali su i Bogišića da propisivanjem ove zakonjače da instruktivne upute sudijama i strankama u postupku. Tako se za činjenice koje su nesporne, odnosno poznate velikom broju ljudi, široj populaciji, javnom mnjenju u svakodnevnom životu na užem području, kao i za događaje od opšteg značaja za zajednicu ne treba da izvode nikakvi dokazi. Na sudu se obavezno izvode dokazi o onim činjenicama koje su poznate sudu iz njegovog službenog poslovanja a sporne su. Dokazuju se u postupku koji je u toku. Na aktuelnost i značaj ovog rimskog pravila ukazuje činjenica da ga i prije i poslije Imovinskog zakonika poznaju savremeni sudski postupci⁵¹.

⁴⁷ Florilegij, str. 400.

⁴⁸ D. Ulpianus. 50, 16, 6, 1.

⁴⁹ D. Paulus, 1, 3, 23.

⁵⁰ C. . 1, 14, 9.

⁵¹ Vidi: M. Čizmović, op. cit, str. 458.

*Član 995 OIZ – “*Odstupi li kakva odredba od opšteg pravila, tumači se u najužem obliku*”.

1. *Quod vero contra rationem iuris receptum est, non est producendum ad consequentiam*”.⁵² Iz onoga što je zaista suprotno pravnim načelima usvojeno, ne treba izvlačiti nikakve dalje zaključke.
2. *Quare a iure communi exorbitant, nequaquam ad consequentiam sunt trahenda*⁵³. Što izlazi iz okvira opšteg pravila, ne može se proširivati na druge slučajeve.
3. *Quod contra rationem iuris receptum est, non est producendum ad consequentias*⁵⁴. Što je propisano suprotno pravnim načelima, ne može se proširiti na druge slučajeve.
4. *Exceptiones sunt strictissimae interpretationis*⁵⁵. Izuzetke treba najuže tumačiti.

Ovo pravilo kojem se daje uputstvo sudiji kako da postupi u slučajevima odstupanja odredbe koju treba primijeniti od opšteg pravila zapravo je restriktivno tumačenja prava. Izuzetak se usko tumači i rijedak je. Izuzetak nikada ne stvara pravilo, ali oni izuzeci koji, u suštini potvrđuju pravilo su takođe pravilo koje se mora poštovati. Ova tekovina rimske pravne civilizacije nalazi se inkorporirana ne samo u OIZ-u već ga sadrže mnogi pravni sistemi u prošlosti i svi današnji pravni sistemi.⁵⁶

*Član 996 OIZ – “*Nikom se ne krati da uživa ono što je po prirodi svačije, il što je određeno da svakome služi*”.

1. *Quod natura dat, nemo tollere potest*⁵⁷. Što priroda daje, niko ne može uzeti.

U stvari koje su isključene iz pravnog prometa između pojedinaca po ljudskim zakonima, tzv. *res extra commercium*, u rimskom pravu su spadale stvari koje služe zajedničkim potrebama i interesima svih ljudi (*res omnium communes*) ili stvari koje su u opštoj upotrebi (*res publicae* i *res publice in publico usu*). U *res omnium communes* ubrajane su, primjera radi, vazduh, voda, more, morska obala a u *res publicae in publico usu* javne stvari za opštu upotrebu, kao ulice, trgovi, vodovodi, pozorišta i druge javne stvari koje su državno vlasništvo i namijenjene su državnim organima (*res publicae*). U Bogišićevo vrijeme ovo rimsko pravilo aktuelizovano je djelatnošću škole prirodnog prava u Francuskoj u kojoj je on boravio i naučno se usavršavao.

⁵² D. Paulus, 1, 3, 14.

⁵³ *D. Paulus, 1, 3, 14.

⁵⁴ D. Paulus, 50, 17, 141, pr.

⁵⁵ *D. Paulus, 50, 17, 141, pr.

⁵⁶ Up. M. Čizmović, op. cit, str. 456.

⁵⁷ *Dicta et regulae*, str. 422.

*Član 997 OIZ - "*Tvoje sveto, a i moje sveto; čuvaj svoje, u moje ne diraj*".

1. *Quae tua sunt, tibi habe, quae mea, redde mihi*⁵⁸. Ono što je tvoje zadrži sebi, a što je moje, vrati mi.
2. *Ut vites poenas, ne tangas res alienas*⁵⁹. Da bi izbjegao kazne, tuđe stvari ne diraj.
3. *Unicuique suum*⁶⁰. Svakome svoje (Svakome dati ono što mu pripada).
4. *Accipe quod tuum, alterique da suum*⁶¹. Uzmi što je tvoje i drugom daj njegovo.
5. *Iustum est, ut in perpetuum suum quisque detineat*⁶². Pravično je da svako svoje stvari trajno drži.

Neprikosnovenost privatne svojine kao apsolutnog prava pojedinca na nekoj stvari u pravnom prometu Bogišić je prihvatio u *Opštem imovinskom zakonu*. Privatnu svojinu je izrazio slično Rimljanima perioda republike i ranog principata kroz primjere iz prakse bez teorijskog uopštavanja. Uostalom, ni rimski pravници nijesu imali teorijski pristup ovoj problematici. Nijesu definisali privatnu svojinu, već su to učinili postglosatori komentarišući njihova praktična rješenja, izrazivši ih kroz tri ovlašćenja (utendi, fruendi et abutendi). Ovako određeni atributi privatnosvojinskih ovlašćenja pojedinaca biće renesansom i recepcijom rimskog srednjovjekovnog prava preuzeta u kasnijim buržoaskim kodifikacijama evropskih država.

*Član 998 OIZ – "*Dok nepravdo drugome štete ne činiš, koristi se čim god možeš i kako god možeš*".

1. *Prodesse sibi unusquisque, dum aliis non nocet, non prohibetur*⁶³. Nikome se ne zabranjuje da radi u svoju korist dok ne šteti druge.
2. *Qui suo iure utitur, nemini facit iniuriam*⁶⁴. Ko se koristi svojim pravom nikome ne čini nepravdu.
3. *Qui suo iure utitur, neminem laedit*.⁶⁵ Ko koristi svoje pravo nikome ne nanosi štetu.
4. *Nullus dolo facere qui suo iure utitur*⁶⁶. Ne smatra se da zlonamjerno postupa onaj koji se koristi svojim pravom.

⁵⁸ Epistulae, Martialis, 10, 51, 16

⁵⁹ Florilegij, str. 181.

⁶⁰ Cicero, *De natura*, d. 3, 15; pr. Dicta et regulae, str. 505.

⁶¹ Dicta et regulae, str. 21.

⁶² Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmondians et leges novellae ad Theodosianum pertinentes, Ed. Th. Mommsen et P. Meyer, Berolini 1905, vol. XIV, 17, 7.

⁶³ D. Ulpianus, 39, 3, 1, 11.

⁶⁴ D. *Gaius, 50, 17, 55

⁶⁵ D. *Paulus, 50, 17, 155, 1.

⁶⁶ D. Gaius, 50, 17, 55.

5. *Non foedatus erit, quisquis sua commode quaerit*⁶⁷. Неће бити осрамочен ко год тражи своју корист. (Нije крив нити нечaстан онај ко тражи остварење свогa прaвa).

6. *Uti, non abuti*⁶⁸. Употребљавати а не злоупотребљавати.

Стварноправна овлашћења су негативно одређена. Законодавац прописује само оно што је титуларима у односу на ствари које су предмет стварноправног односа забранјено. Титуларима стварног прaвa је постављена само та законска граница, док је све остало препуштено слободној вољи титулара. Границе тог прaвa иду све дотле док се таквим понашањима титулара не наноси штета другом. Оваква прaвила римског стварног прaвa из периода републике окосница су свих каснијих прaвила римског класичног, посткласичног, рецирaног и у имовинским законима кодификованог приватног прaвa. Богишић их је преузео изворно из римског, али је могао то сазнати и образујући се у Паризу из теоријских полазишта школе природног прaвa и касније историјскоправне школе.

*Члан 999 ОИЗ - "*И што нije забранјено, мође да не буде поштенo*".

1. *Non omne quod licet, honestum est.* ⁶⁹ Нije поштенo све што је дозвољено.

Ова норма представља римски концепт односа прaвa и морaла који је Богишић скоро дословно примјенио у *Општем имовинском законикy*. Римљани су дефинисали прaво у класичном периоду као "Вјештину доброг и прaвичног" (*Ius est ars boni et aequi*), што довољно јасно илуструје њихово виђење односа прaвa и морaла. Прaво је истовремено морaло бити вјештина добрих прописа који су истовремено и прaвични, тј. одговарају морaлним швaтанјима оних којима су намјeњени. У Црној Гори у вријеме стварања *Општег имовинског законикa* такво виђење прaвa било је, с обзиром на знанје и образовање творца законикa и његове припреме за израду истог, једино прихватљиво. Сређина у којој се врло много води рачуна о морaлу мора то да преточи у законе којима се односи у њој регулишу. Прaво које треба да изрази такaв народни дух са изузетним осјећајем за прaвду и прaвицу даје морaлну оправданост донијетом закону. Норме супротне народном духу, супротне су осјећају прaвде и не могу имати прaвна дејства⁷⁰.

*Члан 1000 ОИЗ - "*Ни својим се прaвом служит нemoш, тек другome на штету ил досаду*".

1. *Male enim iure nostro uti non debemus*⁷¹. Не смijемо злоупотребљавати своје прaво.

⁶⁷ Florilegij, str. 369.

⁶⁸ D. Ulpianus, 7, 1, 15, 1.

⁶⁹ D. Paulus, 50, 17, 144.

⁷⁰ Анализу овог прaвила детаљно је извршио, првенствено са социолошког и филозофског аспекта, D. Вукчевић у раду *Дозвољено и поштенo* (Зборник Правног факултета у Подгорици, 1998/1999, стр. 119-122).

⁷¹ O. Stanojević, *Gajeve Institucije*, Nolit, Beograd 1982 (у даљем тексту ознaчен као Gai, Inst), 1, 53.

2. *Ita utere tuo, ut alienum non laedas*⁷². Svojim pravom se služi tako da druge ne štetiš.

Ovo pravilo je iz rimskog prava preuzeto u prava svih evropskih država. Bogišić ga je normirao u istovjetnom rimskom tekstu iz klasičnog prava. Vezano je za zloupotrebu subjektivnog prava, bilo materijalnog bilo procesnog. Nastalo u vrijeme neograničene privatne svojine, ono je predstavljalo neku vrstu ograničenja apsolutnih prava pojedinaca.

*Član 1001 OIZ – “**Čija je korist od nečeg, onoga je i teret**”.

1. *Qui sentit onus, sentire debet et commodum*⁷³. Ko snosi teret treba da uživa i korist.
2. *Qui sentit commodum, sentire debet et onus*⁷⁴. Ko uživa korist, treba da snosi i teret.
3. *Secundum natura est commode cuiusque rei eum sequi quem sequentur incommoda*⁷⁵. Prirodno je da koristi od neke stvari pripadaju onome ko snosi i štete vezane za nju.
4. *Ubi emolumentum, ibi et onus esse debet*⁷⁶. Gdje je dobit, tu i teret treba da bude.

Četiri rimske maksime izvorno potvrđuju ovo pravilo iz *Imovinskog zakonika*. Sve četiri su od istog autora, klasičara Paulusa i predstavljaju varijacije istog pravila. Kako je u trećoj, gore citiranoj, sentenciji navedena motivacija za ovakvu interpretaciju, Paulus, je našao u prirodnom pravu. Pravilo je prisutno i u današnjim pravima.

*Član 1002 OIZ – “**Što ti zakon dadne, niko ti ne ote**”.

1. *Iura iam quaesita non amittuntur ob supervenientem inhabilitatem, nisi huic addatur poena privationis*⁷⁷. Već stečena prava ne gube se kasnijim oglašavanjem korisnika nepodobnim, ako se tome ne pridoda i kazna lišenja stečenih prava.
2. *Iura quaesita itemque privilegia ad hac usque tempora personis si-ve physicis si-ve iuridicis concessa, in usu sunt nec revocata integra manent*⁷⁸. Stečena prava kao i povalastice do sada dodijeljene fizičkim ili pravnim licima koje su u upotrebi, a nijesu opozvani, ostaju i dalje netaknuti.

Ovu kratku Bogišićevu izreku nijesmo izvorno pronašli kod klasičara, ali se iz smisla dva pravila donijeta u postklasičnom pravu može posredno zaključiti da je pravilo po smislu i duhu rimsko.

⁷² Gai, *Inst, 1, 53.

⁷³ D. *Paulus, 50, 17, 10.

⁷⁴ D. *Paulus, 50, 17, 10.

⁷⁵ D. Paulus, 50, 17, 10.

⁷⁶ D. *Paulus, 50, 17, 10.

⁷⁷ Florilegij, str. 368.

⁷⁸ Florilegij, str. 369.

***Član 1003 OIZ- “*Ko prije steče kakvo pravo, njemu i prvenstvo*”**

1. *Prior tempore, potior iure*⁷⁹. Prvi u vremenu, jači u pravu.
2. *Ius posterior derogate priori*⁸⁰. Kasnije pravo ukida ranije.
3. *Potior est qui prior est*⁸¹. Preči je ko je prvi.
4. *Potior est in pignore qui prius credidit pecuniam et accepit hypothecam*⁸². Preče je založno pravo onoga koji je ranije dao novac u zajam i ustanovio hipoteku.

Navedene sentence ukazuju da je ovo pravilo *Opšteg imovinskog zakonika* preuzeto iz rimskog prava. Potvrđeno je izvorno u prvonavedenoj izreci, dok ga preostale tri detaljnije elaboriraju. U rimskom pravu ovo pravo je bilo korišćeno kod prvjenstva u naplati kod hipotekarnih povjerilaca.

***Član 1004 OIZ – “*Tuđa ruka ničije pravo ne skraćuje*”**

1. *Iura quaesita salva esse debent*⁸³. Stečena prava treba da ostanu neokrnjena.

Ova odredba faktički se nastavlja na prethodno navedenu odredbu *Imovinskog zakonika*. Ne može se u izvornom tekstu naći u rimskom pravu, ali se njen smisao nalazi u institutima rimskog založnog prava. Po pravilima tog prava, stvar data u zalogu kao realno obezbjeđenje ispunjenja nekog potraživanja ne umanjuje pravo svojine koje na stvari ima njen vlasnik. Nakon isplate dugovanog, vlasniku se založena stvar vraća. Isti pravni smisao ima Bogišićevo pravilo.

***Član 1005 OIZ - “*Što jednom po zakonu stečeš, tvrdo ti je baš i kad bi se zakon izm’jenio*”.**

1. *Iura minuuntur, aut consensus utentium*⁸⁴. Stečena se prava mogu ograničavati samo po pristanku onoga ko ih je stekao.

Izvorno ovo pravilo nije sadržano u rimskom pravu, ali se može naći u smislu i duhu sveukupnog rimskog prava i naprijed rečenog uz članove 1002 i 1004 *Imovinskog zakonika*. Pravilo iz vremena pozne Rimske imperije koje je ilustracija pomenutoj odredbi iz *Imovinskog zakonika*, iako se odnosi na jedan drugi aspekt ostvarivanja prava, po svom unutrašnjem smislu potvrđuje ovaj član.

***Član 1006 OIZ- “*Što se grbo rodi, vrijeme ne ispravi; -što je s početka nezakonito, to vremenom samim zakonito ne postaje*”.**

1. *Quod initio vitiosum est, non potest tractu temporis convalescere*⁸⁵. Što je u početku bilo pogrešno, ne može tokom vremena postati valjano.

⁷⁹ C. , 8, 17, 3.

⁸⁰ D. Modestinus, 50, 16, 102

⁸¹ C. , 8, 17, 3.

⁸² D. Gaius, 20, 4, 11, pr.

⁸³ Florilegij, str. 369.

⁸⁴ Florilegij, str. 368.

⁸⁵ D. Paulus, 50, 17, 29.

2. *Ab initio nullum, semper nullum*⁸⁶. Što je u početku ništavo, uvijek je ništavo.

3. *Male enim adinventata, nec ex longa consuetudine confirmantur*⁸⁷. Ono što je loše uvedeno ne može ozakoniti ni dugotrajna praksa.

Licinije Rufus i Paulus, a potom Justinijanovo pravo su pojam konvalidacije pravnih poslova precizno regulisali pa su kasnija buržoaska prava i zaklonici iz XX vijeka ova pravila preuzeli u neizmijenjenom obliku.

Poznata rimska *Regula Catoniana*, koja je u *Digestama* navedena u Paulusovoj obradi, imala je u pretorskom i klasičnom pravu tri izuzetka. Naknadno pretvaranje pravnog posla koji je u času zaključenja bio ništav a pravno valjan bio je moguć u slučaju da maloljetnik nakon punoljetstva odobri ranije zaključen posao, otac prizna dug suprotno Senatus consulta Macedonianum koji je zabranjivao davanje dugova sinovima bez saglasnosti oca i kod poklona među bračnim drugovima, koja su inače ništava ako poklonodavac umre prije poklonoprimca, a prije toga nije opozvao poklon.

Bogišić je preuzeo u *Zakonik* samo *Regula Catoniana* bez izuzetaka.

*Član 1007 OIZ- "***U većem je i manje:kome je dopušteno veće, ne može mu se kratiti manje***".

1. *In eo, quod plus sit, semper inest et minus*.⁸⁸ U većem je uvijek sadržano manje.

2. *Non debet, qui plus licet, quod minus est non licere*.⁸⁹ Kome je dozvoljeno više, nije nedozvoljeno manje. (Ko može više, može i manje.)

3. *In maiore parte, minor quoque inest*⁹⁰. U većem dijelu sadržan je i manji.

4. *In maiore summa continetur minor*⁹¹. U većem iznosu sadržan je i manji.

5. *Omne maius continent in se minus*⁹². Sve veće sadrži u sebi manje.

6. *Omne maius minus in se complectitur*⁹³. Sve veće obuhvata u sebi manje.

7. *Quando licet id quod maius, videtur et licere id quod minus*⁹⁴. Kad je dozvoljeno što je više, smatra se da je dozvoljeno i ono što je manje.

8. *Qui facit id quod plus est, facit id quod minus est, sed non convertitur*⁹⁵. Ko čini više, čini i manje, ali ne i obrnuto.

⁸⁶ D. Licinius Rufinus, 50, 17, 210.

⁸⁷ N. 134, 1.

⁸⁸ D. Paulus, 50, 17, 110.

⁸⁹ D. Ulpianus, 50, 17, 21.

⁹⁰ D. Labeo, 32, 29, 1.

⁹¹ D. *Labeo, 32, 29, 1

⁹² D. *Paulus, 50, 17, 110.

⁹³ D. *Paulus, 50, 17, 110.

⁹⁴ D. *Paulus, 50, 17, 110

⁹⁵ D. *Paulus, 50, 17, 110

9. *Qui potest maius, potest et minus*⁹⁶. Ko može veće, može i manje.
10. *Quod in minori valet, valebit in maiori, et quod in maiori non valet non valebit in minori*⁹⁷. Što važi u manjem, važiće i u većem, a što ne važi u većem, neće važiti ni u manjem.

Ovo pitanje, kako se uočava iz navedenih maksima, mnogo je obrađivano u rimskoj klasičnoj nauci. Labeo i Paulus su došli do kapitalnih pravila koja su neprevaziđena i danas, hiljadu godina nakon donošenja kodifikacije. Radi se o tzv. izvedenim pravima odn. ovlašćenjima koja se imaju na stvari. Sopstvenik stvari, primjera radi, ne može biti uskraćen za bilo koje od tri ovlašćenja koja crpi iz prava svojine. Pravo upotrebe stvari crpi se iz prava svojine. Ko ima pravo svojine ima i pravo korišćenja stvari, te se stoga ne može osporiti vlasniku pravo korišćenja. Zakonjača iz člana 1007 može biti posmatrana i kao procesno pravilo koje naročito dolazi do izražaja kod pitanja stvarne nadležnosti. Prisutno je u svim modernim parničnim postupcima⁹⁸.

*Član 1008 OIZ – ***“Ko ti nešto dopusti, dopušta ti i sve što ti treba da se tim služiti možeš”***.

1. *Quando aliquis aliquid concedit, concedere videtur et id sine quod res uti non potest*⁹⁹. Kad neko nešto dopusti, smatra se da dopušta i ono bez čega se ta stvar ne može upotrebljavati.

Ovo pravilo, koje je rezultat kompilatorskog rada i pandektističke nauke na tekstovima klasičnih pravnika, Bogišić je in extenso unio u *Zakonik*. Radi se o pripatku stvari za koju je ustanovljeno još od Gaja pravilo da dijele pravnu sudbinu glavne stvari (accessorium sequitur principale¹⁰⁰). Ako je glavna stvar založena ili je na njoj osnovano neko drugo stvarno pravo, isti pravni položaj dobiće i stvari koje omogućavaju njenu upotrebu, tj. korišćenje. U savremenoj civilistici prihvaćeno je takođe pandektističko shvatanje koje pripadak (accessorium) smatra za samostalnu tjelesnu stvar koja trajno služi svrsi glavne stvari (res principalis) sa kojom nije fizički sastavljena ali je u određenoj svrsishodnoj vezi.

*Član 1009 OIZ- ***“Tek ono što sam imaš, možeš drugom dati; otuda izreka: nemoš drugome više prava ustupiti n’o što sam imaš.”***

1. *“Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse habere”*¹⁰¹.

Na drugoga ne možeš prenijeti više prava nego što sam imaš.

Ovo pravilo je izvorno preuzeto iz rimskog prava. Sadrže ga sve kodifikacije nastale na evropskom tlu u XVIII i XIX vijeku. Ova poznata максима jednog od najvećih pravnika klasičnog Rima temeljno je pravilo u savremenoj civilistici.

⁹⁶ D. *Paulus, 50, 17, 110

⁹⁷ Dicta et regulae, str. 421.

⁹⁸ M. Čizmović, op. cit, str. 458.

⁹⁹ Dicta et regulae, str. 391.

¹⁰⁰ D. Gaius, 33, 8, 2.

¹⁰¹ D. Paulus, 50, 17, 120.

*Član 1010 OIZ – “*Čega se jednom odrečeš, zaman ćeš poznije tražiti*”.

1. “*Ad iura renuntiat non datur regressus*”¹⁰². Prava kojih se neko odrekao ne mogu mu se vratiti.

Još od rimskog prava sačuvano je do današnjih prava pravilo o tome da prava od kojih se odrečeš ne možeš ponovo dobiti. Ugrađeno je u sve velike kodifikacije. Bogišić ga je izvorno preuzeo.

*Član 1011 OIZ – “*Pravdi je nasilje najgori protivnik*”.

1. *Vis legibus inimica*¹⁰³. Sila je neprijatelj zakona.

U red odredbi *Zakonika*, u kojima se ispoljava jedna od osnovnih Bogišićevih postavki o tome da zakoni i običaji koji čine pravo predstavljaju normativni izraz narodnog duha u koji je utkan osjećaj za pravdu i pravicu spada i ova za koju bi istovremeno mogli tvrditi da je rimske provenijencije. Sklad između prava, pravde i pravednosti ne podnosi disharmoniju do koje dolazi nasiljem bilo koje vrste.

*Član 1012 OIZ – “*Kad i tvoju stvar bez suda nekome otmeš, nasilje je*”.

1. *Vis est tunc quoties quis id, quod deberi sibi putat, non per iudicem reposcit*¹⁰⁴. Nasilje postoji i kada neko ne ostvaruje sudskim putem pravo koje smatra da mu pripada.

Još iz vremena važenja *ius civile* postojalo je pravilo o tome da se sopstvenik stvari može u slučaju da mu je stvar uzeta zaštititi vindikacionom tužbom. Kasnije se, u doba pretorskog prava, sa početkom razlikovanja instituta privatne svojine i državine, počelo izgrađivati pravilo da svoju stvar koja se nalazi kod drugog ne možeš silom uzeti natrag, već je moraš obavezno tražiti sudskim putem. Bez valjano provedenog sudskog postupka sa pruženim dokazima ne možeš dobiti stvar. Držalac stvari je dobio interdiktnu zaštitu koja mu je omogućavala da uvijek uspostavi narušeni faktički odnos, u slučaju da do stvari nije došao *vi, clam ili precario*. U klasičnom pravu potpuno izgrađeni pojam *proprietas* i *possessio* su učinili da se zaštita prava privatne svojine u potpunosti vezuje za *actio*.

Bogišić je ovo pravilo koje se našlo u svim kodifikacijama novoga vijeka unio u *Zakonik* sa ciljem da se što bolje zaštititi institut državine, koja normativno neće biti uređena u Crnoj Gori do 1905. godine.¹⁰⁵

*Član 1013 OIZ – “*Kad se više njih oko šta prepiru, a prilike su za svakoga jednake, prvenstvo je držatelju*”.

1. *In aequali iure melior est conditio possidentis*¹⁰⁶. Kod jednakog prava povoljniji je položaj držaoca.

¹⁰²D Florilegij, str. 618.

¹⁰³Dicta et regulae iuris, str. 523.

¹⁰⁴D. Callistratus, 4, 2, 13.

¹⁰⁵M. Čizmović, op. cit, str. 457.

¹⁰⁶D. *Ulpianus, 50, 17, 126, 2.

2. *Melior est causa possidentis*¹⁰⁷. U sporu je povoljniji položaj držaoca.
3. *Melior est conductio possidentis, ubi neuter ius habet*¹⁰⁸. Kad ni jedna stranka nema pravo, povoljniji je položaj one koja je držalac.
4. *Potior est in re pari causa possessoris*¹⁰⁹. Kada su stranke u jednakom položaju, povoljniji je položaj držaoca.
5. *In dubio pro possessore*¹¹⁰. U sumnji treba presuditi u korist držaoca.
6. *In pari causa possessor potior haberi debet*¹¹¹. Pod istim uslovom držalac treba da ima povoljniji položaj.

Ovo pravilo *Zakonika* u potpunom je saglasju sa šest navedenih pravila rimskog klasičnog prava u kojemu su instituti privatne svojine i državine razgraničeni i pravno zaštićeni kao pravo i faktički odnos koji pravo štiti. Pošto se državina štitila interdiktima kojima nije prethodilo utvrđivanje dokaza i provjeravanje tvrdnji stranaka, on je imao karakter privremenog naloga upućenog drugoj stranci. Ako stranka kojoj je upućen interdict ne bi htjela postupiti po njemu, spor bi išao u redovnu sudsku proceduru koja bi duže trajala i, budući da pretpostavlja izvođenje dokaza, izazivala za stranke veće rizike i izdatke. U tom slučaju u prednosti je držalac stvari i ima najpovoljniji položaj u odnosu na samu stvar i izvođenje dokaza.

*Član 1014 OIZ – “*Ni u pravu svome ne tjeraj mak na konac*”.

1. *Non opus est semper iuris servare rigorem, Qui nimis emungit, cito provocat ille cruorem*¹¹². Ne treba se uvijek držati strogosti prava, (jer) ko previše muze, taj ubrzo izazove (pritiskanjem) krv.
2. *Ius summum saepe summa est malitia*¹¹³. Najveće pravo često je najveće zlo. (Pretjerano insistiranje na pravu može u životnoj stvarnosti značiti veliku nepravdu).
3. *De bona fide enim agitur, qui non congruit de apicibus iuris disputare*¹¹⁴. Nije u skladu s načelom bona fidei insistirati na pravnim finesama.

Ovaj član je po duhu i suštini sličan članu 999 *Opšteg imovinskog zakonika*.¹¹⁵ Osjećaj za pravdu i pravicu, koji čini jednu od osnovnih karakteristika ovog zakonika, inkorporiran je u ovoj zakonjači na osoben način i seže do mjere da se čak i sopstveno pravo i postupak ostvarivanja takvog prava vezuju za moralni sud okoline i samog pojedinca na kojeg se odnosi. Insisti-

¹⁰⁷D. Ulpianus, 50, 17, 126, 2.

¹⁰⁸D. Ulpianus, 50, 17, 154.

¹⁰⁹D. *Ulpianus, 50, 17, 154.

¹¹⁰D. *Ulpianus, 50, 17, 126, 2.

¹¹¹D. Paulus, 50, 17, 128

¹¹²Florilegij, str. 367.

¹¹³Florilegij, str. 366.

¹¹⁴D. Ulpianus, 17, 1, 29, 4.

¹¹⁵D. Vukčević, op. cit, str. 120.

ranje na striktnoj primjeni prava koje pojedincu pripada, u konstelaciji datih odnosa, može dovesti njegovog nosioca u situaciju da moralni sud o ostvarenom pravu diskredituje i pred sobom i pred društvom. Pravda kao kraljica svih vrлина, upravo zato što počiva na vrijednosnom sudu, mora na tasu istine uvijek naći mjeru između propisanog, željenog i moralno dopuštenog, bolje reći standardizovanog. Očigledno je, imajući u vidu rečeno, da su i Bogišića i rimske jurisprudente vodili isti društveni i pravni normativi.

*Član 1015 OIZ – “**Kažeš li o kakvoj stvari “moja je”, to je najviše što kazati možeš**”.

1. *Dominium significatur per ista verba; meum, tuum, suum et similia*¹¹⁶. Svojina se označava ovim riječima; moje, tvoje, njegovo i (tome) slično.
2. *Proprietatis dominus plenam in rem potestatem habet*¹¹⁷. Sopstvenik ima potpuno ovlašćenje na stvar.

Potpunost u širini ovlašćenja koje ima privatni sopstvenik na stvari označena u rimskom pravu izrazom “plena in re potestas”, smisaono je inkorporirana u ovaj član. Istovremeno se ukazuje da je od svih prava koja pojedinac ima na stvari to najviše pravo koje u sebi objedinjuje sva ovlašćenja. Iskazana narodnim jezikom, u intonaciji upriličenoj u svakodnevnoj komunikaciji ljudi za koje je Zakonik donešen, ova je odredba istovremeno u svijestima tih ljudi, naviknutih na kolektivne oblike svojine, stvarala predstavu da potpunost u korišćenju, uživanju i raspolaganju sa stvari može imati jedino privatni sopstvenik. Za ondašnje prilike u Crnoj Gori Bogišić je ovakvim zakonskim rješenjem pitanja svojine dosegao pravni optimum. Favorizujući privatnu svojinu, prednost je dao novim stremljenjima u razvoju društva. Kroz kolektivne oblike svojine, u mjeri koja je dopuštena, učinio je koncesiju tradiciji.

*Član 1016 OIZ – “**Svaka stvar k svome gospodaru teži**”.

1. *Unicuique suum*¹¹⁸. Svakome svoje. Svakome treba dati ono što je njegovo.
2. *Dominium non potest esse in pendenti*¹¹⁹. Ne može biti svojine bez sopstvenika.
3. *Reddere singular singularis*¹²⁰. Svakome dati što je njegovo.

Konceptualni okvir za ovo pravilo se može pronaći u rimskom poimanju privatne svojine (dominium ili proprietas), koji je značio potpunu i isključivu vlast na tjelesnoj stvari. Uz izuzetak condominijuma (susvojine), u rimskom pravu se izgradilo shvatanje da na jednoj stvari može biti samo

¹¹⁶ Florilegij, str. 179.

¹¹⁷ I, 2, 4, 4.

¹¹⁸ Cicero, De natura, d. 3. 15; cit. pr: Florilegij, str. 370.

¹¹⁹ Dicta et regulae, str. 109.

¹²⁰ Dicta et regulae, str. 435.

jedan titular, koji ima sva ovlašćenja koja mu pripadaju kao privatnom sopstveniku. Stvar koju je sopstvenik dao drugom kao garanciju za otplatu duga i dalje je u njegovoj svojini. Po ispunjenju uslova zbog kojih je stvar data, stvar će se vratiti sopstveniku. Iz rečenog čini se da je lako nazreti porijeklo Bogišićevog pravila u ovom članu.

***Član 1017 OIZ- “Čija zemlja toga i dvori, čija njiva toga i usjev”.**

1. *Superficies solo cedit*¹²¹. Sve što je na zemlji dijeli pravnu sudbinu zemlje.

U rimskom pravu važno je načelo da vlasniku zemljišta pripada sve ono što se na njemu sagradi, posadi ili posije. Sjeme koje je neko posijao, sadnice koje je posadio i građevinski material koji je ugradio na tuđem zemljištu pripadaju vlasniku zemljišta. Iako tekstualno saopšten u drugačijoj verziji, ovaj član OIZ-a je po svom unutrašnjem smislu zapravo rimsko pravilo “*Superficies solo cedit*”.

***Član 1018 OIZ – “Što i najslabija ruka stvarnog ima, sigurnije je, no što na dugu ima i najsnažnija”.**

1. *Melius est ius deficiens quam ius incertum*¹²². Bolje je i nepotpuno nego neizvjesno pravo.

Pitanje ispunjenja ugovornih obligacija regulisano je kroz istoriju putem ličnih i realnih sredstava obezbjeđenja ispunjenja. Realna obezbjeđenja su uvijek bila sigurnija, a lična su korišćena obično u nedostatku realnih. Rimsko pravo je poznavalo oba načina, od kojih je u primjeni bio naročio u periodu pretorskog i donekle klasičnog prava, realni u formi ručne zaloge i hipoteka. Jemstvo je, makoliko jemac bio siguran garant, praktikovano, ali rjeđe.

Očigledno da je Bogišić davao prednost realnom obezbjeđenju, vjerovatno motivisan rezulatatima Ankete u pripremi za izradu Zakonika. U ondašnjoj Crnoj Gori sa priličnom zaostalošću u društveno-ekonomskom razvoju osnovano je bilo očekivati da je zemlja i ono što je na zemlji u svojini pojedinaца sigurnije od potraživanja koja treba da se utjeruju sudskim putem, makoliko bila visina njihovog iznosa. U svijesti naroda duboko je ukorijenjena svijest da je zemlja “stub opstanka” i da se njeno otuđivanje uvijek doživljavalo kao gubitak koji je teško nadoknaditi.

***Član 1019 OIZ - “Pravo koje imaš u tuđoj stvari ne slabi, ma koliko vlasnika ona promjenila”.**

1. *Quum fundum fundo servit, vendito quoque fundo, servitudes sequuntur*¹²³. Ako na jednom zemljištu postoji službenost, prodajom zemljišta prelazi i službenost.

¹²¹I. Gaius, 2, 73.

¹²²Dicta et regulae, str. 254.

¹²³D. Paulus, 8, 4, 12.

Temeljni koncept rimskih stvranopravnih odnosa da “stvarno pravo prati stvar bez obzira kod koga se ona nalazi” u osnovi je ovog pravila. Odnosi se na zemljišne službenosti koje su i aktivno i pasivno nasljeđive, pa je svaka promjena titulara tog prava bez ikakvog značaja. Pravo je vezano za stvar i traje bez obzira na osobu koja je trenutno vlasnik stvari.

*Član 1020 OIZ - “**Razgovor je razgovor, a ugovor je stranama zakon**”.

1. *Contractus contrahentibus lex esto*¹²⁴. Ugovor neka bude strankama zakon.
2. *Hoc servabitur; quod initio convenit, legem enim contractus dedit*¹²⁵. Treba se pridržavati onoga što je u početku dogovoreno, jer je ugovor strankama zakon.

Imovinski zakonik je u *Zakonjačama* sadržao nekoliko pravila obligacionog prava koja se mogu smatrati vrhunskim dostignućima klasičnog rimskog prava. Time je slijedio već ustaljenu praksu iz novovjekovnih kodifikacija. Sloboda ugovaranja među ravnopravnim stranama ugovornicama i konsensualizam kao osnovna načela obligacionog prava utkana su u sve kapitalne imovinske kodekse XIX vijeka.

Postignuta saglasnost voljâ stranaka nastala na osnovu ponude jedne stranke (razgovor) i prihvatnja te ponude u potpunosti od druge (ugovor), radala je prava i obaveze za čije su ostvarivanje u slučaju spora stranke imale na raspolaganju unaprijed predviđene tužbe. Smisao ovog člana je da se postignuta saglasnost voljâ smatra obavezom koja se mora ispuniti.

*Član 1021 OIZ- “**I ko muče na što pristade, pristao je**”.

1. *Tacita quaedam habentur pro expressis*¹²⁶. Što je prećutano, smatra se kao rečeno.
2. *Qui tacet consentire videtur; ubi tractatur de eius commodo*¹²⁷. Ko ćuti smatra se da se slaže, ako se radi o njegovim interesima.

Ovo pravilo sadržano u dvijema varijacijama iz klasičnog rimskog prava izvorno je prenijeto u *Zakonik*. Podrazimijeva da se saglasnost volja kod neformalnih pravnih poslova može postići i kada je izjava volje kod jedne stranke prećutna, kad stranka ništa određeno ne kaže, ali se iz njezina ponašanja, prema uobičajenim pravilima u prometu, može zaključiti da postoji volja da se pravni posao zaključi. Za sadržaj izjave volje postignute konkludentnim radnjama bitno je da je takav sadržaj iskustveno dokaziv.

*Član 1022 OIZ – “**Što ko uglavi po tvojoj naredbi, sam si uglavio**”.

1. *Quod iussu alterius solvitur; pro eo est quasi ipsi solutum est*¹²⁸. Što se isplaćuje po nalogu nekog lica, isto je kao da je to lice samo platilo.

¹²⁴D. *Papinianus, 16, 3, 24.

¹²⁵D. Ulpianus, 50, 17, 23.

¹²⁶D. *Paulus, 2, 14, 2, pr.

¹²⁷D. *Ulpianus, 19, 2, 13, 11.

¹²⁸D. Paulus, 50, 17, 180.

2. *Videtur gessisse, qui per alienum gessit*¹²⁹. Ko je radio preko drugog, smatra se da je radio sam.

U starom rimskom pravu za formalističke poslove starog *ius civilea* važiolo je načelo da ih stranka mora sama sklapati. U daljem razvoju prava pojavila se potreba da se u poslovne odnose uključuju i treće osobe. U tu svrhu poslužio je u klasičnom pravu *mandatum* kao konsensualni ugovor. Kako se u ovoj odredbi *Zakonika* regulišu posljedice posla nastalog iz naredbe jednog subjekta prava drugom, skloni smo zaključiti da je ova odredba u *Crnogorskom imovinskom zakoniku* imala uzor u zastupništvu iz klasičnog rimskog prava i da predstavlja parafrazu Ulpijanovog pravila o zastupništvu.

*Član 1023 OIZ – “*Što se pred javnom Vlašću uglavi, najtvrdje je i najbistrije*”.

1. *Quae in curia acta sunt, rite agi praesumantur*¹³⁰. Što je zaključeno na sudu, pretpostavlja se da je pravovaljano zaključeno.
2. *Ubi est forum, ibi ergo est ius*¹³¹. Gdje je sud, tamo je, dakle, i pravo.

Za ovo pravilo u rimskom pravu nijesmo našli izvor. Smatramo da je Bogišić ovo pravilo formulisao imajući u vidu ondašnje crnogorske prilike u kojima se snagom zakona i autoritetom vlasti željela ojačati država u izgradnji. Ovakvom odredbom mogao se osnažiti značaj države i državnih organa i njihov autoritet u raznim poslovima i sporovima koji se pred njenim sudovima odvijaju. Navedena dva pravila iz rimskog prava navedena su, ilustracije radi, da bi se pokazalo da su Rimljani autoritetu državnih organa, odnosno sudu na kome se vodio postupak zaštite i ostvarivanja prava, davali mjesto koje im i pripada. Za takvu ulogu državnih organa očigledno da se zalagao i tvorac OIZ-a.

*Član 1024 OIZ- “*Što dvojica uglave, ta dvojica i razvrći mogu*”

1. *Quo ligature, eo dissolvitur*¹³². Kako nastaje obaveza, tako i prestaje.
2. *Nemo potest proprio facto se ab obligationem liberare*¹³³. Niko se samovoljno ne može osloboditi obaveze.

U prilog tome da je Bogišić prihvatio u OIZ-u načela i pravila rimskog prava o potpunoj autonomiji volje ugovornih stranaka u obligacionom odnosu svjedoči član 1024. Ugovor nastaje iz saglasnosti voljâ ugovornih stranaka. Sve što stranke zakluče ima snagu zakona. Takođe, shodno prethodnom pravilu, i već zaključeno stranke mogu izmijeniti. Jedino se niko samovoljno ne može osloboditi ugovorene obaveze.

¹²⁹D. Ulpianus. 26, 7, 5, 3.

¹³⁰Florilegij, str. 138.

¹³¹Florilegij, str. 254.

¹³²D. Ulpianus, 50, 17, 35.

¹³³*D. Papinianus, 50, 17, 75.

*Član 1025 OIZ - “*Što dva uglave, trećega ne veže*”.

1. *Certissimum est ex alterius contractu neminem obligari*¹³⁴. Potpuno je nesporno da se tuđim ugovorom niko ne može obavezati.
2. *Nemo ex alterius facto praegravari debet*¹³⁵. Ne može se pravnim poslom između stranaka opteretiti treći.

U *Zakoniku* je prihvaćen rimski koncept obligacionog odnosa kao odnosa inter partes koji obavezuje samo stranke ugovornice. Po smislu drugih odredbi *Zakonika* koji se odnose na ovu problematiku jasno je da je Bogišić napustio rimsko shvaćanje iz arhaičnog perioda da obligacija odnos *intuitu personae*. (čl. 1022).

*Član 1026 OIZ- “*Kad tumačiš ugovor pazi na riječi, al’ vazda s obzirom na volju i namjeru*”.

1. *Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem*¹³⁶. Znati zakone ne znači znati riječi, već njegovu snagu i moć.
2. *In conventionibus contrahentium voluntatem potius quam verba spectari placuit*¹³⁷. Kod ugovora treba više voditi računa o volji stranaka nego o riječima.

Tumačenje prava, pojedinog pravnog pravila ili određenog izraza u pravnom propisu u najstarijem dobu rimske istorije obavljali su sveštenici kao jedini poznavaoци prava, slično kao i kod drugih drevnih naroda. Objavljivanjem legisakcija, a potom i formula za pokretanje sudskog postupka, uloga sveštenika u ovakvim tumačenjima pravila je prestala. Budući da je pravo bilo javno dostupno laicima, tumačenje propisa obavljali su pravници, tumačeći sa stručnog stanovišta nejasnoće i nedorečenosti u propisima. Pravnička mišljenja i stavovi po određenom pitanju postajali su izvor prava. Zahvaljujući takvoj djelatnosti i njihovoj pisanoj riječi o mnogim pravnim pitanjima, rimsko klasično pravo se smatra draguljem rimske pravne zaostavštine. Oni su ustanovili da se početno strogo formalističko, usko tumačenje prava, u kojemu se pažnja obraća samo na izjavljenu riječ (*interpretation secundum verba*), zamjenjuje slobodnijim tumačenjem u kojemu se vodi računa i o namjeri koja se rečenim željela postići (*secundum voluntatem*). U neskladu između namjeravanog i iskazanog, prednost je davana stvarnom smislu i značenju rečenog. Ovo pravilo klasičnog prava preuzeo je Justinijan u tumačenju pravnih poslova. Od tog vremena pa sve do savremenih prava ovo pravilo je temeljni pravni postulat.

Prilikom tumačenja ugovora Bogišić upućuje prvenstveno na jezičko tumačenje, koje mu, međutim, nije samo dovoljno. Budući da je volja bitan elemenat pravnog posla, jer bez volje i njezinog odgovarajućeg izražaja pravni

¹³⁴Corpus iuris civilis, Codex Iustinianus (u daljem tekstu označen kao C), 4, 12, 3.

¹³⁵*D. Paulus, 3, 2, 2, 1.

¹³⁶D. Celsus, 1, 3, 17.

¹³⁷D. Papinianus, 50, 16, 219.

posao ne može nastati, vrlo je važno da postoji saglasnost između prave volje i njene izjave. Međutim, uprkos tome može se desiti da postoji nesklad između njih radi čega nastaju posljedice u odnosu na pravni posao koji ili ne nastaje, ili je ništavan ili se može pobijati. Ovo pravilo klasičnog rimskog prava, koje je trebalo tumačenjem (*interpretatio*) utvrđivati u slučaju spora o sadržaju ugovornih odredbi nastalih zbog zablude, simulacije i sličnih razloga, preuzeto je u svim kasnijim kodifikacijama evropskih država. Bogišić ga je, takođe, preuzeo i kratko, lakonski formulisao izrekom "ali vazda s obzirom na volju i namjeru".

Zanimljivo je da je u prvom izdanju *Imovinskog zakonika* ovo pravilo bilo nešto drugačije formulisano. "Tamo se isticalo da se "pazi na riječi, ali još više na volju i namjeru". M. Čizmović je u komentaru ove Zakonjače iznio stav da se u drugom izdanju *Imovinskog zakonika* radi o jezičkoj dotjeranosti teksta ove izreke. Smatramo da nije u pitanju taj razlog¹³⁸. Vjerovatno se Bogišiću učinilo da je dovoljno unijeti u zakonik izreku kojom se riječ, volja i izjavljena volja stavljaju u istu raven. Ukoliko bi bilo prihvaćeno rješenje iz prvog izdanja, onda bi to značilo da je Bogišić prihvatio stanovište iz Justinijanovog prava koje je nekada davalo, čak i nešto više nego što bi odgovaralo poterbama prometa, prednost volji stranaka pred njihovim izjavama. U Crnoj Gori onoga doba, u kojoj se izuzetno vodilo računa o rečenom, davanje prednosti neizrečenom bio bi rizičan postupak. Smatramo da se u drugom izdanju, možda imajući i to u vidu, Bogišić opredijelio za blažu varijantu u kojoj se daje važnost volji ali ne ispred rečenog, nego se ima u vidu jednako i rečeno i ono što se želi postići rečenim.

*Član 1027 OIZ – "**Kad je o količini duga neuklonjive dvojbe, vrijediće ono što je lakše dužniku**".

1. *Semper in stipulationibus et in coeteris contractibus id sequimur, quod actum est; aut si non pareat quod actum est, erit consequens, ut it sequamur, quod in regione, in qua actum est frequenta-id quod minimum, est redigenda summa est*¹³⁹. Kod stipulacije i drugih ugovora uvijek se treba držati onoga što je zaključeno, a ako nije jasno šta je zaključeno, biće najbolje da se držimo onoga što je u tom mjestu najobičnije. Ako običaji tog mjesta nijesu sigurni (jer ih ima više) šta da se radi? U tom slučaju obavezu treba svesti na najmanji iznos.
2. *Quotiens nihil sine captione investigari potest, eligendum est quod minimum habet iniquitatis*¹⁴⁰. Kad se ne može ništa utvrditi bez štete (po stranku) treba odabrati ono što nanosi najmanje nepravde.

Čini se da je u formulaciji ovog pravila uzeto u obzir Ulpijanovo rješenje jednog spornog slučaja u kojemu je izražena sumnja stranaka u pogledu

¹³⁸M. Čizmović, op. cit, str. 456.

¹³⁹D. Ulpianus, 50, 17, 34.

¹⁴⁰D. Iavolenus, 50, 17, 200.

visine dugovanog iznosa. On je predložio da se prihvati najmanji iznos duga u ovom spornom ugovoru, što je za dužnika svakako najpovoljnije. Sličan je i Javolenov stav u kojemu se za slučaj spora oko duga insistira na rješenju koje će donijeti najmanje nepravde obaveznoj strani.

Upućivanje na rimska rješenja u formulaciji ove Zakonjače ne mora značiti da su time sva druga kasnija bez značaja. Izvorni antički rimski postulat obrađen kroz srednjovjekovni *ius commune*, teorijski uobličen kroz pravne škole, bio je podloga za izradu velikih buržoaskih kodifikacija. Te uticaje Bogišić je mogao preuzeti bilo izvorno ili u naučnoj elaboraciji.

***Član 1028 OIZ - "Nepravda je najveća, kad ko od zla djela svoja još i kakovu korist primi".**

1. *Nemo ex suo delicto meliorem suam conditionem facere potest*¹⁴¹. Niko ne može svojim zlodjelom da poboljša svoj položaj.
2. *Nullum commodum capere potest quis de sua propria iniuria*¹⁴². Niko ne može izvlačiti korist od vlastitog zlodjela.
3. *Nemo ex delicto locupletari debet*¹⁴³. Niko ne treba da se obogati od svog zlodjela.
4. *Nemo suam turpitudinem allegare potest*¹⁴⁴. Niko svoje zlodjelo ne može isticati radi postizanja prava.
5. *Nemo de improbitate sua consequitur actionem*¹⁴⁵. Niko ne može osnovati pravo na tužbu na osnovu svog krivičnog djela.

Pet pravila rimskog prava, četiri iz klasičnog i jedno iz posklasičnog prava, potvrđuju da je ovo pravilo *Imovinskog zakonika* imalo u njemu svoju izvornu podlogu. Suprotno je pravdi i pravičnosti da se iz neke protivpravne radnje neko obogati ili bilo kakvu drugu korist ima. Niko iz svog lošeg djela ne može imati kakvu dobit jer je i samo loše djelo po sili zakona kažnjivo. U ovom članu sankcija je izdignuta na viši nivo, na etički sud o tome da je učinjeno zlo najveća nepravda. Pravila klasičnog rimskog prava u kojima je nađen osnov za donošenje člana 1028 OIZ-a imaju izvorno polazište u opštim osnovama pravde i pravičnosti. Stoga ova odredba *Imovinskog zakonika* spada u red onih u kojima normativno iskazan osjećaj za pravdu i pravednost daje moralnu opravdanost zakonu¹⁴⁶.

***Član 1029 OIZ - "Ko primi što mu ne pripada, treba da povрати".**

1. *Per errorem dati, repetitio est, consulto dati donation est*¹⁴⁷. U zabludi dato može se natrag tražiti, namjerno dato, poklon je.

¹⁴¹D. Ulpianus, 50, 17, 134, 1.

¹⁴²D. *Ulpianus, 50, 17, 134, 1.

¹⁴³D. *Ulpianus, 50, 17, 134, 1.

¹⁴⁴*C. 7, 8, 5.

¹⁴⁵D. Ulpianus, 47, 2, 12, 1.

¹⁴⁶Up: D. Vukčević, op. cit, str. 120.

¹⁴⁷D. Ulpianus, 50, 17, 53.

Ova odredba *Zakonika* se odnosi na institut pravno neosnovanog obogaćenja- *condictiones sine causa* rimskog prava. Pravno neosnovano obogaćenje postoji u slučaju prelaza imovine od jednog subjekta drugom bez osnova ili kada je taj osnov prestao. Budući da je to suprotno načelima pravičnosti da se jedan obogaćuje na štetu drugoga, moglo se pod određenim uslovima zahtijevati kondicijama različitih vrsta vraćanje imovine koju neko drži na taj način. Nakon rimskog, ovaj institut se našao u zakonima donijetim u XIX vijeku i mnogim modernim građanskim zakonima. Prožet idejama pravičnosti *Opšti imovinski zakonik* je, shvatljivo, preuzeo in extenso pravila iz rimskog prava o ovoj vrsti izvora nastanka obligacija. Pri tome treba naglasiti da je Bogišić od svih rimskih kondicija uzeo samo *condictio indebiti* - povraćaj nedugovanog - za slučaj da je neko u zabludi nešto platio kao dug, premda dug nije postojao. Ova kondicija se nije mogla upotrijebiti ako onaj koji plaća zna da duga nema, jer se tada uzima da je u slučaju davanja učinio poklon. Ukoliko primalac zna da dug ne postoji, a primio je isplatu kao da je dugovano činio je krađu i bio deliktно odgovoran.

*Član 1030 OIZ- "**Dužnik tvog dužnika nije još, za to, tvoj dužnik**".

1. *Debitoris mei debitor, non est meus debitor*¹⁴⁸. Dužnik mog dužnika, nije i moj dužnik.

Preuzimanje rimskih koncepata iz sfere obligacionog prava u OIZ vidljivo je u lakonski iskazanoj zakonjači 1030. Rimski pasivna delegacija je postojala u slučaju izmjene dužnika u postojećem obligacionom odnosu na način da se novi dužnik obaveže da će dug platiti povjeriocu pri čemu je tražena povjeriočeva saglasnost. U obrnutom slučaju saglasnost nije tražena. Prema tome dužnik mog dužnika ne može samim tim biti i moj dužnik, ukoliko se ja ne saglasim da to bude zaista tako.

*Član 1031 OIZ- "**Ko pravo svoje zapušta, nek sebe krivi ako ga izgubi**".

1. *Iura vigilantibus scripta sunt*¹⁴⁹. Prava su napisana za budne. (Ko ne vodi brigu o svojim pravima može ih izgubiti)
2. *Iura vigilantibus, non dormientibus prosunt*¹⁵⁰. Pravo pomaže budnima, a ne onima koji spavaju.
3. *Praescriptio et executio non pertinent ad valorem contractus, sed ad tempus et modum actionis instituendae*¹⁵¹. Zastarjelost i izvršenje nemaju uticaja na valjanost ugovora, nego na vrijeme i način pokretanja spora.
4. *Videtur rem alienare, qui eam patitur usucapi*¹⁵². Smatra se da stvar otuđuje i onaj ko dozvoli da je drugi stekne održajem.

¹⁴⁸ Dicta et regulae, str. 96.

¹⁴⁹ D. *Ulpianus, 15, 1, 21, pr.

¹⁵⁰ D. *Ulpianus, 15, 1, 21, pr.

¹⁵¹ Dicta et regulae, op. cit, str. 369.

¹⁵² D. Paulus, 50, 16, 28, pr.

Sve četiri navedene rimske izreke potvrđuju smisao ove odredbe u *Imovinskom zakoniku*. Odredba je imala cilj da uputi pojedince na obavezu da se samoinicijativno i blagovremeno staraju o ostvarivanju svojih prava. Iako nije sadržana kao izvorno rimsko pravilo, ova nas odredba preko zastraljosti, praescriptio, upućuje na takvo njegovo porijeklo.

Praescriptio u rimskom pravu je imao dvostruko određenje: značio je istovremeno i zastarjelost tužbe i određena ograničenja u korist stranaka u postupku koji je u toku. Klasičari su ovaj institut obrađivali mahom kao institut materijalnog prava, u vezi sa sticanjem prava svojine (praescriptio acquisitiva). Osim zastarjelosti, koja je značila sticanje nekog prava, postojala je i praescriptio extinctiva koja je označavala gubitak prava, obično usljed nevršenja. Ova Bogišićeva zakonjača mogla bi se odnositi na obje vrste praescriptio u rimskom pravu, njihovo postojanje i u sferi materijalnog i procesnog prava.

Zaključak

Pri izradi *Opšteg imovinskog zakonika za knjaževinu Crnu Goru* Val-tazar Bogišić je, prema sopstvenom pisanju, morao da “vodi računa s jedne strane o pravici i vladajućim mišljenjima u zapadnoevropskoj zakonodavnoj teoriji i praksi, ali, s druge strane, i o originalnosti same zemlje kojoj je zakonik namijenjen”¹⁵³. Ispunjavanje ovako postavljenog zadatka Bogišića je uputilo na izučavanje narodne mudrosti i običajnog prava Crne Gore i rimskih pravnih postulata u izvornoj i savremenoj pandektističkoj obradi. Rezultat takvog zanimanja za “zrele plodove rimske pravne kulture” i domaće običaje, ukorijenjene u svijesti ljudi za koje je pisao zakon, do najpotpunijeg izražaja došao je na kraju samog teksta *Imovinskog zakonika*. Četrdeset pet zakonjača OIZ-a učinile su da se esencijalna pravna mudrost ovog *Zakona*, iskazana živim i razumljivim jezikom naroda, inkorporira u biće i pravnu svijest naroda. Danas, više od sto godina nakon njegovog donošenja, u narodnom pamćenju Zakonjače OIZ-a su njegov najvitalniji dio. Čini se da zamajac te vitalnosti počiva na sui generis način obavljenog recepciji temeljnih rimskih pravnih koncepata i postulata u Zakonjačama.

U svim Zakonjačama, izuzev u jednoj sadržanoj u članu 1023, našli smo izvorno rimsko pravilo ili pak konceptualni okvir iz čijeg je osnova moguće protumačiti odredbu Zakonika. U tekstu najvećeg broja Zakonjača *Imovinskog zakonika* pretežno su unijeta nepromijenjena sadržajna pravila rimskih klasičara i postklasičara. Takvih je trideset sedam Zakonjača u OIZ-u. Neki rimski izvorni tekstovi su doživjeli obradu kompilatora i kasnije pandektista i kao takvi našli se u preostalim sedam Zakonjača.

¹⁵³ V. Bogišić, *Istorija jedne kodifikacije*, Pariz 1896, str. 2

Uz neku Zakonjaču *Imovinskog zakonika* bilo je više izvornih tekstova iz raznih perioda razvoja rimskog prava. Svaka od njih predstavlja dalju preradu prvobitno nastalog pravila. Navođene su sa razloga da bi čitalac komparacijom mogao ustanoviti specifičan način “izrade” pravila Zakonjače. Bogišić je odabirao ono pravilo koje mu se učinilo najjednostavnije izraženo i razumljivo i ljudima van struke, istovremeno kombinujući razne djelove jednog pravila iz raznih perioda razvoja da bi došao do zadovoljavajuće formulacije odgovarajuće sadržine. Bogišić je često preuzimao rađe objašnjenje rimskog pravnika uz određeno pravno diskutabilno pitanje nego samo pravilo. Sve je to činio, kako je sam naglasio u *Zakoniku*, sa ciljem da se što lakše shvati smisao donijete norme. Tako je u *Zakoniku* odredio Zakonjačama “zadatak”.

Osim u sadržinskom rimski uticaj na Zakonjače ogleda se, uz već pomenuti redosljed u njihovom navođenju, u stilskom pogledu. Lakonski izraz i jezgrovitost iskaza u Zakonjačama je preuzeta od Rimljana. Ono što im daje originalnost je jezik norme i njegov stilski iskaz. U modifikovanom jezičkom obliku Bogišić je saopštio popularno temeljna pravila iz rimske pravne baštine. Pouke, maksime i pravne sentence pretočene su u normu u jezičkom iskazu svakom dostupnom i posve razumljivom. Time je rimsko pravo kroz Zakonjače postalo “*viva vox docet*”-živa riječ koja podučava.

Broj izvorno preuzetih pravila rimskog prava ili pak posredno iz kasnijih teoijskih ili praktičnih prerada iznijetih u ovom tekstu, metodologija kojom je rimski pravni material preuzet u *Zakonik*, te način njihovog iskazivanja i sam redosljed čini se da daju pravo za zaključak da se značaj Valtazara Bogišića u oblasti recepcije rimskog prava dosada nije na adekvatan način apostrofirao u romanističkoj branši i da je ostao u sjenci njegovih drugih vrhunskih dostignuća u evropskoj pravnoj nauci. Može se, s pravom, tvrditi da je među velikim pravnim umovima svoga doba, velikim poštovaocima i teoretičarima rimskog prava, Bogišić bio osoben i po tome što je jedini recepciju rimskog prava u XIX vijeku razumio i prezentirao na ovakav način. Zakonjače, “rimski dio OIZ-a obučen u narodno ruho”, i za Bogišića su i za Crnu Goru na kraju XIX vijeka evropski kulturni iskorak.

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ

*ROMAN LEGAT RULES IN
'ZAKONJAČE' OF THE GENERAL CANON ON PROPERTY IN
THE PRINCIPALITY OF MONTENEGRO*

Summary

While doing “General Property law”, Valtazar Bogišić used legal postulate and principles of Roman law. This was especially noticed in 45 rules, in the end of General Property law so called Zakonjače, order to explain sense and spirit of the law. 37 of 45 rules were original Roman rules and the rest, except one couldn't be understood from the concept, also based on the Roman jurisprudence. The originality of Bogišić work in the reception of the Roman law is seen in the way he actually expressed those rules in both unique and understandable way interpreted in the domestic language. On this way the basic principle of Roman law in Zakonjače became “viva vox docet” of the people in Montenegro at the end of XIX century. With great respect for domestic slovenic tradition he built in being of Law of Montenegro the best concept and space of Roman law.

Саит Ш. ШАБОТИЋ*

ПЕТАР I ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ И НИКШИЋКА КАПЕТАНИЈА

Смјештена на брдовитом, самим тим природно неповољном терену, Црна Гора је последње двије деценије XVIII вијека дочекала у тешким међусобним сукобима завађених племена, диобама, неслози и раздорима, истовремено заплетена у мрежу изукрштаних политичких интереса тадашњих великих сила које су је окруживале. Црна Гора је тада имала око 100.000 становника, а територијално су је чиниле четири нахије: Катунска (највећа), Ријечка (материјално најјача), Љешанска и Црмничка.¹ На простору са изразито малим плодним површинама, становништво ових нахија се углавном бавило сеоском привредом са много натуралних облика. Сточарство је представљало најважнију привредну грану. Гајење коза и оваца представљало је један од сигурнијих извора прихода, јер се сточарским и млијечним производима могло трговати на сусједним пазарима.² Заинтересованост Аустрије и далеке Русије за Црну Гору, која је имала важан стратегијски положај, одражавала се на политички живот у њој, односно утицала је на поларизацију појединих угледнијих људи који су имали утицаја у народу да се определије за усмјеравање снага ка једној или другој земљи. Што се тиче Аустрије и Русије, оне су биле више него сигурне у спремност Црногораца да

* Аутор је професор историје.

¹ О територијалном пространству, становништву и економским условима живота у црногорским нахијама погледати: Јован Ередељановић, *Стара Црна Гора*, Београд 1978, 57-120.

² Тадашњи пазари у Црној Гори били су: на Ријечи Црнојевића (сваке суботе), на Виру (сваког петка), на Ћеранића главици близу Даниловграда (сваког понедјељка) и на Сливљу, у крајњем јужном дијелу Никшићког поља (сваког понедјељка) – Радоман Јовановић, *Трговински центри Црне Горе средином XIX вијека и њихова друштвено-економска улога*, Историјски записи, 3-4, Титоград 1973, 313-319. Пазари са аустријским мјестима одржавани су: у Котору, сваког уторка, четвртка и суботе, у Рисну, сваки дан, осим недјеље, у Будви, сваке суботе; *Црна Гора*, Монографија, Београд 1976, 235.

се боре против османске власти која их је још увијек сматрала својим поданицима. Због те чињенице односи са Османским царством, тј. са пашалуцима који су се граничили са Црном Гором, имали су судбински утицај на живот црногорских племена. Млетачка република је, такође, показивала извјесно интересовање за црногорски простор али, прилично политички ослабљена, ова некада моћна држава није битније могла утицати на судбину црногорских житеља. И поред присутности унутрашње кризе друштва, из вида не треба губити чињеницу да је то вријеме које је изњедрило једну крупну историјску личност – Петра I Петровића Његоша, прегаоца коме је пошло за руком да Црну Гору изведе на европску друштвено-политичку и дипломатску позорницу, због чега се и сматра утемељивачем нововјековне црногорске државности.

* * *

Црногорски пријесто по смрти Шћепана Малог, 1773. године, поново је остао упражњен. Борба појединих главара за преимућство изазвала је тешку кризу коју је за кратко покушао да контролише и искористи тадашњи гувернадур Јован Радоњић, коме је, уз старог и оронулог владику Саву Петровића, и пошло за руком да оствари извјестан утицај у Црној Гори.³

Након смрти митрополита Саве Петровића, марта 1781. године, који је, како се у народу вјеровало, умро у стотој години живота, сасвим разумљиво се поставило питање његовог наследника. У Црној Гори је већ у то вријеме било уобичајено да владике буду биране из куће Петровића, што су уосталом и тражили чланови овог братства. Међутим, и поред негодовања већине Црногораца за митрополита је именован Арсеније Пламенац, сестрић и коадјутор владике Саве. Нашавши се на мјесту свог ујака, митрополит Пламенац је наставио политичку орјентацију свог претходника, ослањајући се на Млетачку републику, у тим тренуцима без посједовања политичке и војничке моћи која би јој омогућила остваривање битнијих утицаја у Црној Гори. Прилично инфериоран, политички неискусан и без дара за вођство, Арсеније Пламенац је својим понашањем још више продубљивао кризу тадашњег црногорског друштва. Схвативши околности у којима се нашла Црна Гора, своју дјелатност започео је и Петар I Петровић Његош, синовац владике Саве Петровића, који је у звање архимандрита био произведен 1777. године. Њему у корист одвијале су се тадашње спољнополитичке прилике у окружењу и унутрашње у самој Црној Гори. Исцрпљен старошћу и болешћу, митрополит Арсеније се све више удаљавао од народних послова

³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, други дио, Београд 1989, 263.

због чега су црногорски главари Иван Петровић, Мојсије Пламенац и Никола Ђурашковић јуна 1783. године упутили писмо карловачком митрополиту Мојсију Путнику којим су препоручили архимандрита Петра да га митрополит посвети за епископа Црне Горе, Горње Скендерије и Приморја.⁴ Свечани чин хиротонисања архимандрита Петра Петровића за владику обављен је 13. октобра 1784. године у Краловцима. Одмах по завладичењу Петар I је кренуо у Русију.

* * *

Петнаестак година прије завладичења Петра I Петровића Његоша, Оногшт је (од 1767. године у османској администрацији званично Никшић), као средиште капетаније, био густо насељен те је његово становништво могло послужити за попуну стратегијски важних, а ријетко насељених области Османског царства на Балкану, али је и поред тога касаба представљала згодно прибијежиште и уточиште за муслиманско становништво из околних мјеста одакле се долазило и настављало даље.⁵ Становници Никшића су већ у то вријеме имали добре трговачке везе са Дубровчанима и другим трговцима из унутрашњости Балканског полуострва, што им је истовремено омогућавало да своје средиште развијају и у културном погледу.

Никшићки кадилук је током XVIII вијека заузимао простор од (Х)Ацина моста на Зети до Требиња са Коријенићима, Дробњак до Превиша, Дуге до Ноздара и Грахово са дијелом Бањана.⁶ Поред муслиманског становништва Никшићки кадилук је у то вријеме имао око 1.400 хришћанских кућа, четири манастира (Дужи, Косијерево, Добрићево и Жупа) и 12 свештеника. Војни гарнизон смјештен у тврђави располагао је посадом од 900 војника и официра што је сматрано довољним бројем за контролу стања на подручју кадилука.⁷ Повремена одсуства војних снага Никшићке капетаније, које су упућиване на разна ратишта због честих сукоба Османског царства са другим државама, вјешто су користили они који су се намјеравали домоћи власти у капетанији. То је најчешће проузроковало мање или веће кризе локалне власти и доводило до извјесних промјена у њеној сфери. Недовољна одлучност и колебљивост никшићког капетана Бећира Мушовића, који је на том положају наслиједио свог брата Хамзу, и који је, према "Казивању старих Требје-

⁴ *Историја Црне Горе*, том 1, књ. 3, Титоград 1975. (у наредним напоменама ИЦГ, 1/3).

⁵ Богумил Храбак, *Никшић до почетка XIX вијека*, Београд 1997, 209.

⁶ Петар Шобајић, *Никшић-Оногшт*, Београд 1938. (репринт, Никшић 1995), 84.

⁷ Чедомир М. Лучић, *Херцеговина почетком XIX вијека на основу неких руских извјештаја*, Историјски записи, 1-2, Подгорица 1991, 110-114; Вељко Шакотић, *Никшић у Књажевини (Краљевини) Црној Гори*, Никшић 1996, 42.

шана”, био *”у владању слабији од Амзе”*, битно је утицала на односе у самој капетанији. Те прилике стари Требјешани су окарактерисали као лоше, али и свједочењем да *”у време Бећирова владања још се могло коекако живети”*.⁸ Сукоби између појединих капетанских породица и њихових присталица у Никшићкој капетанији, започети у првој половини XVIII вијека, настављени су и потрајали све до осамдесетих година XVIII вијека. У граду су вођени сукоби са крвавим епилозима. Послије убиства једног муслимана у оногешкој чаршији 1775. године и осуде за тај злочин, извршиоци дјела диздар Салих и Мустафа Даневић су се одметнули од власти. Диздар Салих се са својим људима затворио у тврђаву и топовима бомбардовао варош, од чега су порушене и оштећене многе куће и убијено 5-6 људи. Против диздара Салиха су усплиједиле још двије тужбе оногешких муслимана, јер се он прикључио разбојницима, па је плачкао, неправно кажњавао људе, глобио их и убијао. Без знања суда, диздар Салих је сакупио дио оногешке раје, повезао је у ланце, тукао и отјерао у тамницу која се налазила у тврђави. Његовој разбојничкој дружини припадали су: хеџаја Хаци Јахја, један ага који је био његов пријатељ, извјесни Зејнел, Хасан Корјенић, син капетана тврђаве Кључа, Хасан, неки Данило са синовима, а поменута дружина је прихватила сарадњу са разбојницима из Фочанске нахије. У никшићкој тврђави они су затекли 3.000 ока државне хране, коју су потрошили. Муслиманско становништво их је због учињеног зулума оптужило херцеговачком мутеселиму и мирмирану Џаферу Ченгићу, који је насилнике успио опколити у тврђави. Непосредно након тога Ченгић је био смијењен, а Никшићка капетанија је поново запала у стање насилништва и разбојништва. У том смислу карактеристичан је примјер из 1785. године када су Ибрахим Хајрић, Сулејман и Синан Пухаровић, без икаквог повода, отели 1.200 оваца, 130 јунади и 15 коња амалдару оногешке тврђаве, Хасану, која се налазила у једном засеоку близу Никшића, а уз то су Хасану биле спаљене и двије куће. Стање се није смирило ни послије овог случаја, па се с правом може рећи да историју Никшића у XVIII вијеку у великој мјери карактеришу унутрашњи сукоби између истакнутијих породица и група за власт, увлачење сродника, чивчија, осталих грађана и војске у те сукобе, отказивање послушности пашама и везирима, зулуми и крвопролића.⁹

Прилично несређено стање у Никшићкој капетанији допринијело је да је са 1778. годином Никшић буде уплетен у дугогодишњу аферу од-

⁸ *Казивање старих Требјешана*, приредио Бранко Павићевић, Никшић 1973, 19.

⁹ Петар Шобајић, *Никшићки муслимани*, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, 168; ИЦГ, 1/3..., 557; Богумил Храбак, *Немирно стање у касабама на сјеверу Црне Горе у доба кризе и насељавања Арбанаса (XVIII вијек)*, Историјски записи, 4, Титоград 1987, 78-79, 81; Богумил Храбак, *Никшић до почетка XIX вијека...*, 176, 244.

носа са скадарским везиром Махмуд-пашом Бушатлијом. Он је тежио стварању независне државе која би обухватала Босну и Херцеговину, Дубровачку републику, Млетачко приморје од Неретве до Спича, Стару Рашку, Косово и Метохију, Македонију са Солуном, цијелу Албанију, Епир и Тесалију. Истовремено, у самом Никшићу поново је дошло до крвопролића око капетанства. Већина становништва тада је била против капетана Бећира Мушовића, због чега су његови противници, ради уклањања са тог положаја, у помоћ позвали Куче и Пипере. Капетан Мушовић се за помоћ обратио требињском капетану Сабит-паши, који је према Никшићу пошао са 1.500 људи сакупљених у Стоцу, Невесињу, Рудинама и другим крајевима. У сукобу је одлучном борбом био одбијен од стране Куча и Пипера који су, стационирани у граду, по окончању сукоба одбили да из њега изађу.¹⁰ Ови догађаји су узнемирили сусједне поданике Млетачке републике, посебно Ришњане, који су затражили од провидура у Котору да им се достави храна, прах и олово, као резерва за случај напада. Да би смирио ситуацију у узбурканом Никшићу, према граду се са војском упутио и бег Зотовић из Спужа. Будући да је побуна избила на територији босанског везира, ови догађаји посебно њему нијесу ишли у прилог. Он је убрзо сазнао да је Порта обавијештена о овим догађајима посредством млетачког посланика у Цариграду, због чега је издао наређење спушком паши Ибрахиму Пармаковићу да хитно савлада Куче и Пипере који су запосјели никшићку тврђаву. Паша Пармаковић је досљедно извршио везирово наређење приморавши Куче и Пипере на предају.¹¹ Осјећајући да би се стање у капетанији могло поправити на боље, Бећир капетан Мушовић је препустио капетанско мјесто свом сину Осману, који је на тај положај дошао 1780. године.¹² То је управо и вријеме када је Петар I Петровић започињао своју политичку дјелатност. Према наводима "Казивања старих Требјешана", Осман капетан није био дорастао положају на коме је био, јер је као човјек *"слабе памети и за владања сасвим неваљалиј"*, допустио да се у Никшићу и његовој околини поново појаве многе негативности које су онемогућавале успјешан развој града и цјелокупне капетаније и успостављање добрих односа међу становништвом какви су били за вријеме управљања капетанијом од стране Хамзе капетана Мушови-

¹⁰ Растислав В. Петровић, *Племя Кучи 1684-1796*, Београд 1981, 267; Ејуп Мушовић, *Мушовићи*, Историјски записи, 2, Титоград 1981, 100.

¹¹ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962, 47-49; Растислав В. Петровић, *Племя Кучи...*, 268.

¹² Историчар Хамдија Крешевљаковић наводи да је Бећир капетан Мушовић упутио једну молбу (аризу) Сарајлијама, 1786. године, из чега закључује да је он још увијек капетанство држао у својим рукама (Хамдија Крешевљаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1954, 220).

ћа.¹³ Осман капетан Мушовић је дуго живио и управљао Никшићком капетанијом, све до 1830. године. Као и многи његови савременици и он је опјеван у многим епским пјесмама. Ако на уму имамо чињеницу да је Осман капетан од једних био оспораван, а од других хваљен, те да је био савременик Петра I Петровића и Махмуд-паше Бушатлије, двије крупне историјске личности које су на овим просторима обиљежиле прва крај XVIII, а друга прве три деценије XIX вијека, онда се мора запазити да је он у себи имао довољно прагматизма који му је омогућавао да капетанијом управља педесет година.

* * *

За вријеме док је владика Петар I боравио у Русији, бунтовни Махмуд-паша Бушатлија, који је отказао послушност и самој Порти, ковао је план о нападу на Црну Гору. Његови планови да загосподари Црном Гором били су познати и од раније. На Збору црногорских племена, одржаном маја 1782. године на Цетињу, *"ухваћена је вјера"* међу представницима племена да ће се све нахије сложено бранити од Махмуд-паше уз помоћ спушког капетана Ибрахима-паше Пармаковића, који је био у сукобу са Махмуд-пашом.¹⁴ Због заузетости сукобом са спушким капетаном Махмуд-паша је тада одложио напад на Црну Гору, али то није учинио и 1785. године већ је одлучно напао. Свој поход на Црну Гору паша је представљао као потребу кажњавања Црногораца због њихове *"издаје"* у сваком рату који је Османско царство водило са Русијом. Црногорци нијесу успјели да организују јачи отпор што је скадарском везиру омогућило да са својом војском лако продре до Цетиња и попали затечене куће и Цетињски манастир. Иако је Махмуд-паша очекивао војну помоћ, хришћанско и муслиманско становништво Никшића и његове околине није учествовало у нападу на Црну Гору јуна 1785. године. Војни успјех који је постигао Махмуд-паша омогућавао му је да настави са реализацијом планова које смо већ поменули, а то је пашина намјера да своју власт наметне подручју средње и јужне Албаније, чиме би од централне власти отргао знатан дио територије. То је и био разлог његовог поновног сукоба са Портом. Видјевши да је ситуација врло озбиљна, султан је крајем 1785. године издао хатишериф против Махмуд-паше наређујући беглер-бегу Румелије *"да ухпси побуњеног скадарског пашу и да га лично упути у Цариград"*.¹⁵ Исте године у Никшићу је дошао нови

¹³ Казивање старих Требјешана..., 19.

¹⁴ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII вијеку*, Београд 1912, 38-39; ИЦГ, 1/3..., 413.

¹⁵ ИЦГ, 1/3..., 426.

босански везир Ахмед-паша са 1.000 војника да би извршио концентрацију трупа против немирног скадарског паше.

Фебруара 1786. године црногорски владика Петар I се вратио из Русије. Тешко стање које је затекао у Црној Гори додатно је оптерећивала стално присутна опасност од новог удара Махмуд-паше Бушатлије, иако су Црногорци настојали да се у његовом сукобу са Портом држе по страни.

Како је Махмуд-паша намјеравао да под своју управу стави и Никшић, то је првих дана јуна 1786. године са 7.000-8.000 својих војника боравио у граду. Бушатлија је у Никшић ушао само са личним стварима и најужом пратњом, док је војску оставио изван града. Том приликом је у никшићку касабу позвао 150 Ровчана и са њима се сурово обрачунао, погубивши угледне главаре и племенике за које је сматрао да су коловође честих побуна против османске власти. Према неким тврдњама, никшићки диздар је тада убио и једног ровачког калуђера.¹⁶ Иако је имао намјеру, Бушатлија ипак није пошао из Никшића у логор босанске војске у Гацко него се 12. јуна вратио у Скадар.¹⁷ Јануара 1787. године босански везир Селим-паша је примио султанов ферман, према којем је требало да се обрачуна са свима онима који су се привољели Махмуд-паша, па је у Никшић упутио гласника са циљем да тамошње муслиманско становништво одвоји од Бушатлије, што му није успјело.¹⁸ Крајем јуна Никшићани и други муслимани из околине града су се, због сложености ситуације и страха за личну сигурност и имовину, склонили у оближња брда око града. Босански везир је почетком јула 1787. године покорио Пивљане, Дробњаке и Никшиће који су били на Бушатлијиној страни и 30. јула ушао у Никшић. Захваљујући овим успјесима босанског везира у сукобу са Махмуд-пашом, војно средиште ратних сукоба је из Гацка премјештено у Никшић.¹⁹ Босански везир је био у Никшићу прије краја јула са свега 100 војника, док је преостали дио својих снага (10.000 људи) упутио према Спужу и Подгорици како би се на том сектору обрачунао са Махмуд-пашиним снагама.²⁰ Треба истаћи да босанске трупе нијесу довукле сопствене топове, већ су их скинуле са никшићке тврђаве.

Средином 1787. године дошло је до рата између Аустрије и Русије на једној и Османског царства на другој страни. Желећи да ратна дејства прошири и на простор Црне Горе, Аустрија је у њу упутила свог

¹⁶ ИЦГ, 1/3..., 428; Жарко Шћефановић, *Кратка историја Црне Горе*, Подгорица 2002, 158.

¹⁷ Вук Винавер, *Црна Гора, Скадар и Дубровник крајем XVIII вијека*, Историјски записи, 1-2, Титоград 1956, 67.

¹⁸ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе...*, 95.

¹⁹ ИЦГ, 1/3..., 428-429; Богумил Храбак, *Никшић до почетка XIX вијека...*, 217-218.

²⁰ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе...*, 133; ИЦГ, 1/3..., 429.

изасланика, мајора Филипа Вукасовића, а Русија потпуковника Марка Ивелића. Обојица изасланика су позивали Црногорце у борбу против Османлија, обећавајући помоћ и једне и друге стране.²¹ На Порти су били свјесни да се ситуација свакодневно све више компликује. Да би придобила Махмут-пашу за рат против Аустрије и Русије, Порта је 1789. године опростила паши раније одметништво и "гријехе". Те године паша је, након краћег задржавања у Никшићу, пошао на подручје сјеверозападне Босне у рат против Аустрије. Руски изасланик Ивелић је био увјерен да ће се Требјешани, настањени недалеко од никшићке тврђаве, и овога пута одазвати позиву у борбу, па је 2. августа 1789. године послао свога синовца Петра Ивелића са граматом царице Катарине II и њеним захтјевом да Требјешани устану против Османлија, што су они са одушевљењем прихватили.²² Средином августа 1789. године, пред вече, одред Црногораца и Брђана јачине 2.000 људи, под заповједништвом гувернадур Јована Радоњића, покушао је да заузме Никшић. Приликом напада погинуло је 14 Црногораца и Брђана, 30 Никшићâ је рањено, док је 28 османских војника изгубило живот, али због добре припремљености османског гарнизона и ријешености за борбу, град ипак није заузет.²³ У овом нападу учешће су узели и Требјешани захтијевајући од гувернадур да се исте ноћи изврши јуриш на град. Гувернадур Радоњић је тражио од Требјешана да прије свитања зоре донесу *"турску главу"* која *"поврг све заклетве, ваља да буде печатом њиове озбиљне жеље закрвити се с Турцима"*. Неколико Требјешана, на челу са Милованом Дипићем, су пришли Оногшту, сачекали чувеног јунака Омера Торину, ранили га и потом му одсјекли главу. Гувернадур се тиме увјерио у оданост Требјешана, али када су они дошли по завршетку задатка, већ је био свануо дан. Са жаљењем су увидјели да је изгубљено драгоцене вријеме, да је долазак у зору са посјеченом главом за њих, према њиховом вјеровању и обичајима, био лош знак, што их је одвратило од намјере да нападну никшићку тврђаву. Пошто нијесу могли савладати утврђени Никшић, устаници су се задовољили плачком коња, говеди и ситне стоке варошана. Приликом окршаја рањено је око 30 муслимана, од којих је десетак остало сакато, а на хришћанској страни су рањена 22 човјека.²⁴ Са османске стране у овом сукобу погинули су Мекић Бећир-ага, Ша(х)инагић Авди-ага, Алечко Бањаш и један Дрековић. Такође, том приликом је Ајкуна Брунчевић, сестра Хусеина Џидића, а жена

²¹ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија...*, 107-108.

²² Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1981, 313-314.

²³ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе...*, 251-255; ИЦГ, 1/3..., 446; *Казивање старих Требјешана...*, 31-32.

²⁴ *Казивање старих Требјешана...*, 42.

никшићког кадије Брунчевића Мула-аге, скинула главу убијеног војводе Гргура са бедема града, опрала је и замолила варошке прваке да је дају варошкоме попу Раду Ћуку како би је саставио са тијелом и сахранио.²⁵ Никшићки муслимани који су се затворили у граду су били увјерени да у нападу, осим Црногораца, Брђана и Требјешана, учествују и знатне "московске снаге". Неуспјели напад Црногораца, Брђана и Требјешана на Никшић огорчио је османску војну посаду у граду која је свој бијес искилила на Требјешанима који су подржали овај напад. Требјешани су били приморани да због осветничких акција никшићке војне посаде и појединаца напусте свој завичај. Овај догађај је познат као "*друга разура Требјесе*". Напуштајући Никшић, Требјешани су (35 породица) прво одступили према Пјешивцима (села Стубица и Повија), након чега су прешли у Бјелопавлиће гдје су боравили око двије године. Након тога Требјешани су прешли да живе у Доњој Морачи, да би 1792. године одлучили да се населе у Горњој Морачи (село Љевишта), гдје су запосјели земљу аге Сејаније. Дио Требјешана се након 1804. године преселио из Горње Мораче у дробњачка села Струг, Сировац и Малинско, чиме је започело формирање ускочког племена. Озлојеђени због напуштања свога завичаја, Требјешани су још упорније наставили своју борбу против Османлија, па су им изненадним нападима наносили знатне губитке.²⁶ Потврду "друге разуре Требјесе" налазимо и у историографским радовима. По историчару Душану Вуксану, Ивелић је наговорио Требјешане да нападну Никшић, али пошто они нијесу имали довољно снага њима је владика Петар I послао у помоћ 2.000 Црногораца и Брђана, које је предводио гувернадур Јован Радоњић. У тренутку напада, мислећи да их нападају знатно бројније снаге, Никшићани су се затворили у граду. Видјевши да се ради о мањем броју снага нападача, градска војна посада је 18. августа 1789. године изашла из града и сукобила се са противничким снагама. У овом сукобу Требјешани и њихови помагачи су били принуђени да се повуку. Знајући из горког искуства да не смију чекати освету, Требјешани су се по други пут одлучили да напусте своја огњишта. Овај неуспјех Требјешани су приписали Ивелићу, јер он и није учествовао у овом нападу, већ је боравио у Рисну користећи прилику за лично богаћење путем трговине.²⁷

²⁵ *Казивање старих Требјешана...*, 34, (видјети напомену испод основног текста).

²⁶ Опширније: Јагош Јовановић, *Везе Црне Горе са Русијом од друге половине XVI вијека до данас*, Историјски записи, 3-4, Цетиње 1948, 255; Душан Д. Вуксан, *Петар I Петровић и његово доба*, Цетиње 1951, 55; *Казивање старих Требјешана...*, 41 и даље; Жарко Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, Београд 1979, 169; Вељко Шако-тић, *Никшић (Оногошт) у отпорима и борбама 1597-1877*, Никшић 1983, 113-116, 129; Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, преснимљено издање, Крагујевац 1995, 155-156.

²⁷ Душан Д. Вуксан, *Црна Гора у 1804. години*, Записи, књ. XXII, Цетиње 1939, 201.

Послије насељавања у Горњој Морачи, Требјешани су наставили четовање нападајући катуне и торине никшићких муслимана, као и караване који су пролазили преко Дробњака и кроз кланац Дугу. Након *"друге разуре Требјесе"* до првог сукоба између Требјешана и никшићких муслимана дошло је у планини Буковици крајем 1790. године, гдје је погинуо Ахмет Авић, док су рањени Ошљар-хоџа, Кадрија Луковац и један Биједић. Требјешани су при нападу заплијенили 40, а убили више од 100 волова који су били власништво Сукића. Мало иза тога, на велики четвртак 1790. године, Требјешани су у Дуги дочекали никшићке трговце који су ишли у Гацко и том приликом убили Суља (Х)Оџића, Суља Бакала и Муја Бибића, а ранили Рамадан-агу Џулуповића и још неколицину. У Утесу планини убили су пашу Бијелића из Коријенића (врло је могуће да се ради о бегу, а не паши – прим. – аутор), који је ишао у Гацко због трговине. На Тројичин дан убијен је Мејо Џулуповић у Сливљу (дио Никшићког поља), а његова глава и оружје отпремљени су владици Петру I на Цетиње. У Штирном Долу, на Лучиндан, Требјешани су напали колибе Љуца и од заплијењеног шићара послали једног коња владици Петру I на поклон који је био власништво Хади Муша Љуце. На Кустуриној главици 1791. године Требјешани су убили три грађанина Никшића и заплијенили стоку Салка Љухара. Нешто касније нападнута су имања Прекића и Љухара и заплијењена њихова стока. Колико су стокe имали поједини Оногошта ни показује примјер никшићког капетана Осман-бега Мушовића коме су Требјешани под планином Боровником заплијенили 4.000 коња, говеди, оваца и коза. У планини Дуги убијени су од стране Требјешана и Ибро Хајровић, његов синовац Хусица Хајровић, као и Бајро Јагдић.²⁸

Приликом повратка са фронта из сјевероисточне Босне, Махмуд-паша Бушатлија је јануара 1790. године био блокиран у Никшићу. Узалудно је том приликом нудио градским првацима 20 кеса дуката да ослободе пролазе и кланце како би се са војском вратио у Скадар. Да би невоља била већа, паша и његове снаге нијесу могли искористити ни заобилазни пут, јер је њега блокирао Мехмед Беговић, пашин непријатељ. Париски лист *"Le moniteur"* је 2. јануара 1790. године јавио да су Црногорци спријечили паши пролаз преко Никшића, услед чега се морао вратити у Скадар.²⁹

Ни након завршетка рата Аустрије и Русије против Османског царства 1787-1791. године, Бушатлија није одустајао од својих намјера. Тога је био свјестан и црногорски владика Петар I па је Црногорце при-

²⁸ Казивање старих Требјешана..., 41, 42, 43.

²⁹ Андрија Лаиноввић, *Француска штампа о Махмуд паши и Црној Гори с краја XVIII вијека*, Историјски записи, 1-2, Титоград 1955, 240; Богумил Храбак, *Никшић до почетка XIX вијека...*, 180, 220.

премао за одлучан сукоб са Махмуд-пашом. У боју на Мартинићима, јула 1796. године, Црногорци су извојевали прву велику побједу у XVIII вијеку и то над снагама скадарског везира. Војне снаге ангажоване из Никшићке капетаније налазиле су се у трећој ”дивизији”, која је била постављена против четвртог црногорског одреда. ”Дивизијом” су запо-виједали Осман-паша Мушовић из Никшића, никшићки капетан Селим и колашински капетан Мурат.³⁰ Послије првог судара владика Петар I Петровић писао је Луки Пуцићу, дубровачком сенатору и грофу од Загорја, да је Махмуд-паша са снагама које су му дошле из Никшића и Колашина образовао логор у Сливљу (између Никшића и Острога), а да су команду над логором имали капетан из Никшића и капетан из Колашина.

Послије пораза на Мартинићима Махмуд-паша је брзо припре-мио нови напад на Црногорце. Пред одлучујућу битку, која се одиграла на Крусима 22. септембра 1796, у Сливљу (јужни дио Никшићког поља) се налазило 2.000 османских војника док је на супротној страни стајало 400 Црногораца.³¹ У самом боју на Крусима, који се водио од осам и по часова ујутро до увече, учествовало је 23.000 Махмудових војника и 6.950 Црногораца. Османска војска је била поражена, а на бојном пољу остао је мртав сам Махмуд-паша Бушатлија. Побједе на Мартинићима и Крусима имале су великог одјека, значајне зато што су биле извојеване заједничком борбом Црногораца и Брђана и што њима је практично би-ло остварено уједињење Бјелопавлића и Пипера са Црном Гором.

* * *

Годину дана након црногорских побједа на Мартинићима и Кру-сима, Наполеону Бонапарти је пошло за руком да освоји Млетачку репу-блику у чијем је саставу, до тада, била и Бока Которска. Одлукама мира склопљеног у Кампоформију 1797. године Бока је припала Аустрији. Сматрајући Боку Которску природним дијелом Црне Горе, владика Пе-тар I је по паду Млетачке републике у својој спољнополитичкој оријен-тацији тежио да је прикључи Црној Гори, којој би тиме обезбиједио територијално проширење и излазак на море. Са тим жељама Црна Гора је била увучена у вртлог значајних међународних догађаја којима ће цр-ногорски владика бити приморан да посвети велику пажњу.

³⁰ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII вијеку...*, 128. Основано се може прет-поставити да је Осман-бег Мушовић у овом боју са чином паше, у бици учествовао као главни командант својих капетанијских снага, док је, вјероватно, поменути капетан Селим у данима мира у Никшићу обављао дужност диздара никшићке тврђаве.

³¹ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII вијеку...*, 133; ИЦГ, 1/3..., 451; Бран-ко Павићевић, *Нови подаци о биткама на Мартинићима и Крусима*, Историјски записи, 1-4, Подгорица 1992, 160, 207.

* * *

Осећајући шта значи заједништво у борби против непријатеља, а охрабрени иницијативама владике Петра I, припадници црногорских и брдских племена су после битке на Мартинићима и Крусима испољавали отворенију спремност за борбу против снага спушког и никшићког капетана, настојећи да у тим борбама што је могуће више прошире територију свога племена. Тако су Пипери 1799. године преотели богата пасишта планине Лукавице никшићким посједницима муслиманске конфесије под вођством Савића Радојева Божовића, сердара и војводе пиперског.³² Након ових догађаја за извесно вријеме наступио је мир у односима између црногорско-брдских племена на једној и војних снага Никшићке капетаније на другој страни. Након непријатељстава на бојном пољу, односи између никшићких муслимана и црногорско-брдских племена су се одвијали у границама међусобног уважавања и толеранције. Комуникације разних врста нијесу прекидане. Никшићки муслимани су се, примјера ради, 12. јуна 1799. године обратили писмом владици Петру I. Писмо су отпремиле никшићке аге на челу са Мехмед-агом Мушовићем, братом Османа капетана Мушовића, а уз сагласност осталих никшићких првака: *"Од нас Мехмед-аге Мушовића, брата Осман-капетана, и осталијех агах и свега кулука града Оногошта, нашем пријатељу и конијици Петру Петровићу, владики црногорском, пријатељски поздрав..."*. У писму се даље упућују молбе владици Петру I да утиче на Брђане како не би нападали чобане – хришћане, *"да им неби какву пакост сиромасима учинили"*, који су били чифчије Мушовића на планини Лоли, као и молба да *"свако с миром поштено тргује"*.³³ Посједи Мушовића са чифчијама се помињу и на подручју Голије код Никшића и у никшићкој Жупи. У Бијелим Рудинама, југозападно од Никшића, Мушовићи и друге никшићке породице имали су своје пашњаке, што је забиљежио и Његош у *"Горском вијенцу"* гдје се каже:

"Што збораше Хамза и Никшићи?
Шћаше ли им мила вјера бити
Да издижу мирно у Рудине..."³⁴

³² Јован Ердељановић, *Постанак племена Пипера*, Београд 1911, 304; ИЦГ, 1/3..., 70; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 139.

³³ Душан Д. Вуксан, *Црна Гора и погранични Турци*, Записи, књ. XIII, Цетиње 1935, 35-36; Петар Шобајић, *Никшић-Оногост...*, 48-49; Ејуп Мушовић, *Мушовићи...*, 92; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић Његош*, Подгорица 1997, 200.

³⁴ Колашин, 1981, 84; Марко Вујачић, *Знаменити црногорски јунаци*, Цетиње 1951, 166-167; Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Београд 1978, 22.

Настојећи да одржи добросусједске односе са околним муслиманским првацима и становништвом и у том смислу што више развије и продуби међусобну кореспонденцију, јуна 1800. године, владика Петар I је писао Сулејман-паши Реџепашићу поводом одликовања које је паша добио од султана Селима III. У свом обраћању Сулејман-паши црногорски владика каже: *"Од нас Петра Петровића, владике црногорскога и кавалера росијскога, избраному и узвишеному и велечувеному и свијетлomu господину Сулејман-паши Реџепашићу мило и драго пријатељско поздрављење.... Ја желим, да ти господство буде срећно и честито и дуговјечно, толико свећер више и славније, колико ти сиротиња и права раја моли више Бога за здравље. Мене ће пак особито мила бити честитост, слава и поштење и свако твоје добро мило и драго, будући си Ерцеговац, јербо и моји стари јесу из Ерцеговине испод Његоша у Црну Гору дошли, и тако, дакле, мој предраги пријатељу, ми смо по страни вилајетлије, или јединоземци".* У писму владика помиње и убиство сина попа Кочевића и малтретирање неких Црногораца од стране Никшићана, па каже: *"Бићеш, мислим, разумио како Оногоштани посјекоше сина попа Кочевића пак крију и премјећу на Црногорце, да зарате Грахово с Црном Гором... Писао сам толика пута књиге и посилао у Оногошт, како су наши честити цари у мир и у слогу, тако да и ми на комишлук мирно живимо, али они заповиједи честитог цара не слушају..."*. Писмо се завршава пријатељским поздравима: *"...желим да ми будеш у поштењу и милости царској здраво, мирно и весело, мој драги пријатељу"*.³⁵

Исте године Петар I се писмом обратио и капетану Осману Мушовићу, тражећи од њега да води рачуна о добросусједским односима: *"...немоте силом и војском... на комишлук како Бог заповиједа... угодно обама царима, без рати... народне. Ако ... мислите, кажите ми без поговора, да знадем..."*.³⁶ Петар I у писму предлаже капетану Мушовићу да утиче на побољшање односа међу Граховљанима и Бањанима, с једне, и Корјенићима, с друге стране.³⁷

У временима када није било сукобљавања и муслимани и хришћани Никшића и околине су се враћали уобичајеним животним навикама. По етнографу Максиму Шобајићу, они су се једино разликовали по томе што се *"...хришћани крсте а мухамеданци клањају. Друго им је све зајед-*

³⁵ Душан Д. Вуксан, *Црна Гора и погранични Турци*, Записи, књ. XII..., 36-37; Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, грађа, књ. 1 (1780-1820), Титоград 1987, 146-147; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић*..., 200.

³⁶ Душан Д. Вуксан, *Црна Гора и погранични Турци*, Записи, књ. XIII..., 39; Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, грађа, књ. 1..., 157.

³⁷ Душан Д. Вуксан, *Црна Гора и погранични Турци*, Записи, књ. XIII..., 36; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић*..., 200.

ничко, како језик, тако и обичаји....Једни другима полазе о годетима: о Божићу и Крсном имену, о Бајраму, о свадбама и другим весељима, као и на жалостима". Што се тиче сујевјерја, били су сујевјерни подједнако и муслимани и хришћани, јер су вјеровали у чудеса, у духове, у ђаволе, у вјештице, у чини, у гатаре и записе хоџине и попове, у свеце и молитве, у судбину итд. "*Светом Василију у Острогу иду и моле се и Мухамедовци као и Хришћани, а многи су му завјетни, као хаџи Алија Веризовић сваке је године прилагао обилат свој завјетни дар Св. Василију Острошком*".³⁸ Толерантне и добре међусобне конфесионалне и уопште људске односе кварили су планови великих сила у које су неминовно увлачени Османско царство и Црна Гора.

* * *

Прве године XIX вијека у односима између Петра I и власти Никшићке капетаније протекле су у знаку сређивања унутрашњих проблема који су били присутни и на једној и на другој страни. Током 1802. и 1803. године владала је велика суша на подручју старе подловћенске Црне Горе и у њеном сусједству што је проузроковало глад, тако да су ока жита и ока соли коштале по 15-20 пара, што је изгледа била врло висока цијена.³⁹

Продубљивање политичке и економске кризе у Османском царству почетком XIX вијека снажно се рефлектовало и на ситуацију у Никшићу. Јака муслиманска братства из града и околине су своје спорове и сукобе, који су првјенствено имали економско-социјалну позадину, рјешавала оружаним путем, нападајући, убијајући и пљачкајући насеља противничке стране. То је појединце приморавало да траже сигурније уточиште. Према наводима једне посланице Петра I, с краја новембра 1803. године, неколико муслиманских породица из Жупе Никшићке је прешло на територију Црне Горе. У тој посланици Петра I се каже: "*... не само Бјелопавлићи и Пјешивци приступише к нама и суд прихватише, него и сваки хришћанин од Ерцеговине управ до ријеке Таре једва и дочекаше да к нама дођу; такође и Турци, који стоје у Жупу Нишицку*".⁴⁰ Одметнута братства се нијесу покоравала ни мјесним властима, а да ситуација буде гора "*муслиманска племена у казама Никшић и Колашин*

³⁸ Максим М. Шобајић, *Мухамеданизам херцеговачки - карактеристика потурица* (ре-принт), Алманах, 7-8, Подгорица 1999, 216, 217.

³⁹ Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 188.

⁴⁰ Петар I Петровић Његош, *Посланице Црногорцима, Брђанима и Приморцима*, предговор митрополит црногорски Гаврило, приредио Душан Д. Вуксан, Цетиње 1935, 43-44; Петар I Петровић, *Фреске на камену*, избор, предговор, коментари Чедо Вуковић, Титоград 1965, 75-76; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 141.

живе у међусобним сукобима, не слушају ни шеријат, ни закон, ни пашу, ни капетана, ни забита, па чак ни султана". На удару њихових сукоба налазили су се и властима лојални житељи никшићке касабе и тврђаве. Непријатељства и сукоби су у току 1804/1805. године довели Никшићку капетанију у тешку ситуацију јер *"мир и сигурност били су у њој потпуно нестали"*. Као доказ лошег стања може послужити и изјава једног првака завађених "племена" дата пред кадијом у Никшићу. У изјави се каже: *"Да је сваком познато да међу њима владају непријатељства и размирице, проузроковане свађама, убиствима, пљачком, отимачином, уништавањем имовине и другим злочинима"*.⁴¹ До смиривања ситуације у Никшићу, међусобног измирења сукобљених братстава, као и измирења са представницима локалне власти, дошло је тек под утицајем догађаја који су уследили избијањем Првог српског устанка 1804. године. Овдје, свакако, треба нагласити и чињеницу да је однос централне власти према капетанијама и капетанима био промјењљив, што је имало великог одраза на понашање капетана у разним ситуацијама. Наиме, у случајевима када би границе Царства биле угрожене, централна власт је пред пријетећим ситуацијама знала толерисати и попуштати појединим капетанима, док је у вријеме мира ствар изгледала сасвим другачије. Тада су појачавани контрола и надзор над дјелатношћу капетана, што је њима и те како сметало. Овакво понашање централне власти одлично је запазио и историчар Халил Иналцик који о томе закључује: *"Држава се према капетанима понашала као да су они њене слуге, кажњавајући их понекада за самовољно убирање дажбина, али то није било профитерство, већ потреба коју су морали капетани водити"*.⁴²

Покретање Првог српског устанка, као догађаја од великог значаја за размах ослободилачке борбе на Балкану, одразило се и на политичка схватања црногорско-брдског владара, а тиме и на односе са његовим сусједима, у првом реду са Никшићком капетанијом која је представљала тврди бедем и одолијевала многим акцијама црногорско-брдских и херцеговачких племена. Са борбама започетим 1804. године уследила су нова искушења за Црногорце и становнике Никшићке капетаније. Наиме, крајем јануара 1804. године Дробњаци су оштро протествовали против непоштовања договора и обичајних норми, које су владале од раније, од стране локалних ајана, жалећи се највише на Заим-бега и Авди Љуцу, угледне никшићке прваке, који су, изгледа, и раније били склони сличном понашању. За ове протесте Дробњака убрзо је сазнао и владика Петар I, па се и он обратио Смаил-паши, везирском већилу, и

⁴¹ Ахмед С. Аличић, *Устанак у Дробњацима 1805. године*, Годишњак друштва историчара БиХ, књ. XIX, Сарајево 1973, 49.

⁴² Халил Иналцик, *Османско Царство*, Београд 1974, 219.

никшићком капетану Осману Мушовићу, како би покушали да стање заједнички доведу у ред. Владика се том приликом чудио како може бити такво понашање никшићких грађана из разлога што су у том тренутку владари Русије и Османског царства били успоставили мир и пријатељство.⁴³ На владине протесте редовно је одговарао капетан Осман Мушовић, писмено се обавезујући да ће поменути царски савез поштовати колико је у његовој моћи, али је истовремено оптуживао житеље брдских племена тврдећи да им је више стало до кавге него до мира.⁴⁴

Како Русија почетком XIX вијека није жељела сукоб са Османским царством то је од владике Петра I захтијевала да утиче на становништво Црне Горе, Брда и Херцеговине да остане мирно, јер је миром у Пожуну (Братислава – 26. децембра 1805), Русија пристала да Бока Которска припадне Француској. Истина, како Русији није одговарало да Француска заузме Боку Которску, то је руски двор марта 1805. године послао у Црну Гору свог изасланика Стефана Андрејевича Санковског. Под његовим утицајем црногорско-руске снаге су присиле Аустрију да им преда Боку 1806. године. Исте године у децембру Порта је објавила рат Русији по наговору Наполеона Бонапарте, па су се прилике у Боки значајно промијениле. Пошто Црногорци и Руси (Црногорци – 5.000 људи; Руси – 2.500 људи) нијесу могли преотети Дубровник од Француза, одлучили су се на борбу против Османлија, па је убрзо дошло до јаких сукоба на седамнаест мјеста у Херцеговини на потезу од Требиња до Фоче. Главни циљ црногорско-руске војске био је заузимање Никшића и Клобука.⁴⁵ Неуспјели напад црногорско-руских снага на Дубровник је послужио француском маршалу Мармону, војном заповједнику Далмације, да се писменим путем обрати никшићком капетану Осман-бегу Мушовићу. У писаној поруци маршала Мармона бегу Мушовићу је стајало: *"Ми смо и ви заједно и доћи ће велика армата и за мало неће бити ниједнога Мошковића у ниједном мјесту турском. Наш император Наполеон налази се у Варшавију, около четрдесет дана то је било отада смо имали ове гласе, и сад мислим да ће бити у конфине (границе) од Мошковије земље са свом његовом великом арматом шесет тисућа. Ваља ми од наше стране да ставимо сву војску да понесемо валу нашим царима"*.⁴⁶

Муслиманско становништво Никшића је зближила и њихове одnose поправила пријетећа ситуација у околним племенима, а нарочито

⁴³ Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 256.

⁴⁴ Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 257.

⁴⁵ Хамдија Капићић, *Прилози за историју босанских градова под турском управом*, Оријентални институт, Сарајево 1959, 267; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 358.

⁴⁶ Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1951, 69-70; Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње 1951, 152-154, 158-160.

када су се 1805. године Дробњаци прихватили оружја.⁴⁷ Користећи заоштрену ситуацију и Жупљани су предузели акције сличне Дробњацима. Предводили су их кнез Дако Јовановић и Илија Милутинов Бојовић. У договору са острошким игуманом Петронијем Дамјановићем и бјелопавлићким главарима, Жупљани су напали Феризовиће који су деценијама живјели у Миољем Пољу на мјесту Тиквеш, гдје су имали своје куле и имања. Преваром су их истиснули са тог подручја и они су били принуђени да се повуку у Никшић.⁴⁸ Изгледа да су Жупљанима, Бјелопавлићима, Пиперима и Пјешивцима у овим акцијама против Феризовића помагали и Арбанаси настањени у Никшићу. То се види из писма Петра I, упућеног са Брчела, 25. марта 1805. године, Бјелопавлићима, Пиперима и Пјешивцима у коме им владика упућује оштар пријекор због *"сдруживања с никшицкијем Арбанасима"*. У поменутом писму се каже: *"Разумјели смо, што сте учинили од Везировића (мисли се на Феризовиће – аутор) и како сте се сдружили с никшицкијема Арбанасима и остао сам жестоко увријеђен, будући су то ствари супротне високославноме мојему покровитељу, Великому Александру императору и самодришцу всеросијском. Ја сам писао толико књига на различита мјеста, такођер и вашем игуману Петронију, да би он совјетова вас и научио, да стојите с миром и да се прођете од јединства с Арбанасима... ево дакле видим, да су сва моја... и моје науке остале без користи... мојега и свијех главара црногорскијех... и прогнали Везировиће... знате да ни ја, ни ово правитељство, нити црногорски народ на ове ствари с вама пристати нећемо, али хоћемо да чисто знамо, ко је човеођа пред том*

⁴⁷ Ахмед С. Аличић, *Устанак у Дробњацима 1805...*, 50.

⁴⁸ Петар Шобајић, *Никшић-Оногошт...*, 70. Народно предање везано за овај догађај каже да је Феризовића тада било *"100 душа"*, а међу њима и 11 жупских одива, удатих и исламизираних. Исламизирани Феризовићи су били јак ослонац муслиманском становништву Никшића, због чега их је требало некако уклонити из Жупе. Постојала је чак и опасност да би им у евентуалном сукобу и православни рођаци могли пружити отпор. Међутим, Феризовићи су из Жупе уклоњени на врло специфичан начин. Наиме, један Феризовић је имао обољелог сина кога је безуспјешно покушавао да излијечи. У својим напорима стигао је и до манастира Острога гдје се упознао са старјешиним манастира Петронијем Дамјановићем, са којим се и побратимио. Користећи ово пријатељство, Дамјановић се договорио са Жупљанима да на врхове планина које су окруживале Жупу изведе Бјелопавлиће и Пјешивце, који су наложили ватре, па је изгледало да је Жупу опколила бројна војска. Једног од својих повјерљивих људи Дамјановић је упутио своје побратиму Феризовићу, који им је саопштио да им се спрема удар *"Мошковита"*. Феризовићима је предложено да одмах напусте Миоље Поље и да пређу у Никшић и да у ту сврху не иду путем кроз Сутјеску гдје их може очекивати руска засједа, већ путем преко Заграда и Облатна. Феризовићи су повјеровали у ову причу и преко ноћи напустили Миоље Поље и прешли у Никшић. Бјелопавлићи и Пјешивци су заједно са Жупљанима упали на њихова имања, попалили им куће и опљачкали затечену имовину.

војском био, ко је војску купио и ко је јединство с Арбанасима чинио и за које узроке, јербо очито видимо да то не може народу херцеговачкому него велико зло и несрећу донијет...”. На самом крају писма владика још једном изражава своју срдитост због догађаја који су се збили у Никшићској капетанији.⁴⁹

До првог сукоба између османских снага и побуњених Дробњака дошло је у селу Петњици марта 1805. године када су Дробњаци уз помоћ 150 Пивљана и Морачана напали заима овог краја Селим-бега Хадигеовића и његову пратњу приликом сакупљања цизије (пореза). Захваљујући војној помоћи из Никшића, Селим-бег је, након тродневне борбе, успио да се спаси. Неколико мјесеци касније Дробњаци су се поново сукобили са османском војском, коју је у Дробњак, ради прикупљања ванредног пореза – конак акче, упутио пљеваљски мутеселим Синан-паша Сијерчић. Порезнике је предводио извјесни Коча Ахмед спахија, а са њим су били његов пратилац Мустафа и херцеговачки владика Јеремија. Дробњаци су одбили да дају харач, а у томе су их подржали припадници сусједних племена. Тако удружени, Дробњаци су са осталима прешли преко Таре и почели са нападима на села око Таслице (Пљеваља). Као вођа овог напада помиње се Мушо каурин, који је изгледа припадао Кучима пребјеглим у Никшић. Када су устаничке акције учестале и почеле да захватају шире подручје, босански валија Мустафа-паша је по наређењу Порте почео да припрема војни поход на Дробњаке. Упоредо са овим припремама босански валија је преко пљеваљског мутеселима Синан-паше Сијерчића, покушавао да устанике мирним путем приволи на покорност. Због истих ствари и Петар I се са Цетиња, 30. септембра 1805. године, обратио паши Сијерчићу писмом у коме му наводи примјере бахатог понашања локалних османских феудалаца према хришћанском становништву. Истовремено, владика моли пашу Сијерчића да спријечи такве поступке јер то *”цареву рају разгони”*. У писму се, даље, каже: *”Сад, дакле, то стоји у вољу реченога Смаил-паше и у твоју с осталијема заповиједницима от Херцеговине да испуните заповијед својега законитог цара, и да по вашем благоразумију кроткијем начином жалосну рају под одбрану правосудија приведете у мирно биће. Ово ви, како пријател, пишем, који љубим суседски мир и тишину и желим да у садашња времена када су наши цари у пријатељство садружени не буде, колико на једну, толико и на другу страну...”*⁵⁰ Пошто прваци племена Дробњака нијесу хтјели прихватити позиве Мустафа-паше за

⁴⁹ Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, књ. 1..., 205.

⁵⁰ Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, књ. 1..., 215-216.

измирење, он је био приморан да 14. октобра 1805. године одреди Сулејман-пашу Скопљака да прикупи војску од око 5.000 људи, угуши побуну у Дробњацима и успостави ред. Мустафа-паша је Сулејман-паши Скопљаку савјетовао да и сам прије примјене оружаних мјера покуша путем преговора успоставити ред на подручју Дробњака.⁵¹

* * *

Када су локалне власти у Никшићу постале немоћне да заведу ред и обезбиједе личну и имовинску сигурност грађана, Мустафа-паша је одредио капици-башу, Али Риза-бега да се упозна са ситуацијом у Никшићу и да њему поднесе извјештај. Капици-баша је поступио по наређењу и по свом доласку се увјерио у постојање хаотичног стања. На учестале тужбе немоћне локалне власти, а у договору са Портом, босански валија Мустафа-паша је упутио Исмаил-пашу са јаком војском да умири побуњена племена. Суочени са војном пријетњом, представници муслиманских племена, пред Исмаил-пашом и заповједником никшићке тврђаве, свечано су се обавезали 3. октобра 1805. године да ће се покорити законима и органима власти. На овом скупу прваци братстава су се обавезали да ће казнити прекршитеље споразума и да ће за сваког ко буде починио убиство слиједити смртна казна, а за евентуалне пљачке и nerede починиоци ће бити кажњени. Након споразума и измирења кадија Новог је написао хуџет (писмену исправу доказне моћи), коју су потписали представници муслиманских братстава. У уводном дијелу хуџета се каже: *"На скупу у шеријатском суду што га је сазвао Исмаил-паша који је бујуруддијом (наредбом) босанског везира Мустафа-паше одређен да одстрани nerede и спријечи кавге, убиства, непријатељства, спорове, неслоге, објеђивања, смутње и разарања, који су владали међу становницима и племенима тврђаве и касаве Оногишта, били су присутни прваци племена и то: прваци Херцеговаца: Али-ага, Муртеза-ага, Мехмед-ага, диздар Ахмед-ага, Ибрахим-ага, Хаџи-Мурат, Мула Хусеин Хајровић, Назиф Осман-ефенди, Мустафа Биједић, Омер хеџаја, Ихтијаревић и Осман Фериз; Од Груда: Садик-ефенди-Јахјаефендић, Шабан-хеџаја, Хаџи Осман, Салих-ага, Хаџи Мустафа, Бећир Јукла, Фазлија алемдар (заставник) и Дервиш Ђубела; затим прваци Куча: Осман-ага, Абди буљукбаша, Џиде, Тахир Љуца, Салих Љухар, Дуро Бајровић, Алија Барака и Абдулах Мустафагић; затим представници Пипера: Хаџи Мехо, Мула Омер, Алија Сеферовић хеџаја и Хаџи-синовић (?) Муртеза; затим Подгоричани: Хусеин хоџа, Алија хеџаја, Хаџи Омер и Ибрахим Дервишевић; прваци Климената: Јахја алемдар,*

⁵¹ Ахмед С. Аличић, *Устанак у Дробњацима 1805...*, 56-65.

Хаџи Алија Сука, Јашар и Хусеин Гиџа; од Црновршана: Мустафа буљукбашиа, Синан одабашиа и Мехмед Ђеране", као и други из наведених племена и породица који су дошли и дали изјаву пред судом. Свједоци на суду били су: *"Абдулкерим, миралај Босне; Алија, миралај Херцеговине; Дервиш-бег Ченгић; Сулејман-бег Поплата; Дервиш-бег Миројевић; Мехмед-бег Горажданин; ђатиб Али-бег Љубовић; Ахмед-бег Шахинпашинић; Абди-бег Турханбеговић; Хаџи Мустафа-бег Хаџимехмедбеговић; Мустафа-бег Чобовић (?) и други"*.⁵²

Други докуменат, махзар (представка), у коме извјештавају босанског валију да су *"...нестале све размирице међу њима..."*, упутили су 9. октобра 1805. године, припадници посаде тврђаве Никшић и други угледни грађани. Међу потписницима су: *"Осман-бег Мушовић - капетан града; Мехмед, азап II (стражар у тврђави) Хафиз, Осман Хаџи-Муса; Ахмед, мустахафиз (члан сталне посаде), Осман, азап III, Алија, азап III, Ибрахим, азап III, Мехмед, нови азап, Хусеин Хајровић, Хаџи Осман Ушваровић, Хасан, азап II, Хаџи Мурат Турковић, Мустафа Биједић, Јусуф Фериз, Осман Феризовић, Х. Мехмед, Хаџирамовић, Омер Окичевић, Хамза Хрустемовић, Алија, ђехаја, Сеферовић, Муртеза Хаџи Миновић, Мехмед Дураковић, Шабан Марушевић, Мустафа Беширевић, Абдија Љуца, буљукбашиа, Хусеин Џинда, буљукбашиа, Тахир Љуца, Зулфикар Љуца, Салих, ђехаја Ливар, Дуро Петровић, Абдулах Кућевић, Муса Звргљеновић, Шабан Ђутовић, ђехаја, Хаџисмаиловић Х. Осман, Хаџидервишевић Х. Осман, Алија, ђехаја (... нечитко), Дервиш Ђубелић, Бећир Луковић (Букабовић) (?), Х. Алија Сука, Јахја Сука, алемдар, Јашар Климента, Мустафа Црновршанин Субашић, Шабан Црновршанин, одабашиа, Меша Ђеранић, Х. Омер, Хусеин Гиџе, буљукбашиа, Исмаил Беширевић, Омер, алемдар, Хасан, алемдар, Алија Ибрахимовић, ђехаја, Агош Х. Сулејман, Садик Мустафа Јахјаефендић, Хаџики Мустафа Салихефендић, Осман, имам у никшићкој џамији и Хусеин имам у Царевој џамији"*.⁵³

Муслимански прваци Никшића су 11. октобра 1805. године у истом шеријатском суду потписали и други хуџет којим су се обавезали да *"...њихова племена ни поједници неће насртати на хришћанску рају под условом да она буде мирна, покорна и да испуњава своје рајинске обавезе"*. Хуџет су потписали: *"Осман-бег Мушовић, капетан града и аге града: Али-ага, Осман-ага, Муртеза-ага, Ибрахим-ага, Мехмед-ага; старјешине племена: Хаџи-Рамовић, Хаџи – Мехмед, Дуловић Шабан, ђехаја, Тахир Љуца, Салих ђехаја Ливар, Хусеин, хоџа, Хаџи Алија Сука, Синан одабашиа Црновршанин и други прваци и углед-*

⁵² Ахмед С. Аличић, *Устанак у Дробњацима 1805...*, 49-52.

⁵³ Ахмед С. Аличић, *Исто...*, 52.

ни муслимани. Као свједоци на овом хуџету потписани су "вођа славних и племенитих" Хаџи Абдулкерим, миралај Босне, "понос великана и себи равних" Алија, миралај Херцеговине, Ахмед-бег Шахинпашић, Зејнулабидин-бег Дурмишпахић, Сулејман-бег Поплата, Мустафа-бег Чобовић (?), Ахмед-бег Турханбеговић, Хасан-бег Бећиралајбеговић, Х. Мустафа-бег Пријепољац, Дервиш-бег Ахмед-алајбеговић, Али-бег Соколић, Дервиш-бег Арнаутовић, Мустафа-бег Арнаутовић, Хасан-бег Хаџирлић, Омер-бег Свиничковић, Сулејман-бег Тескереџић, Осман-бег Адем-алајбеговић, Арслан-бег Салих-алајбеговић, Татар-бег Филислић, Абдулах-бег Лулић, Дервиш-бег Мирић, Кадри-бег Арнаутлић, Сабит-бег Пашић, Дервиш-бег Лубаревић и Омер-бег Делибашић".⁵⁴

Оружани обрачуни, насиља и пљачке завађених муслиманских братстава Никшића, која, како смо навели, нијесу признавала ни мјесну власт, нијесу мимоишли ни племе Никшиће. У овим сукобима одметнута братства су често нападала припаднике поменутог племена, због чега су они били принуђени да избјегну у Никшићку Жупу, Бршно и Озринице. Одатле су Никшићи повремено, заједно са другим племенима и Црногорцима, упадали у Никшићко поље. Ове борбе Никшића у времену од 1805. до 1819. године остале су упамћене као "Прва крајина" или "крајина Св. Петра".⁵⁵

Капици-баша, Али Риза-бег је покушао да умири одметнуте Никшиће, истичући да је предузео све мјере у циљу сређивања стања, као и да су они објављеним хуџетом заштићени од насиља. Овај Портин изасланик је у циљу завођења реда у Никшићкој капетанији и враћања Никшића на своја имања њих поштедио од намета за издржавање војске и трошкова његовог боравка. Овом позиву одметнути Никшићи се нијесу одазвали и поред његове пријетње да ће прибјећи оружаном акцији. Побуњени Никшићи су се за помоћ обратили Петру I, али он не само да им није помогао, него их је оштро укорио због предузетих оружаных акција. Налазећи се у безизлазној ситуацији, Никшићи су били принуђени да се умире и покоре османским властима у Никшићу. Они су захтјев за умирење условили прихватањем три њихова захтјева. Захтјеви Никшића су стигли до Порте, али не постоје подаци о томе шта је она одлучила у вези са њима. Сигурно је да су Никшићи тада обуставили своје даље оружане акције, али према сазнањима османских власти из Никшића, они нијесу прекидали везе са Дробњацима који су и даље предузимали оружане акције. Прваци Никшића који су због тога позвани у никшићку тврђаву су се правдали и заклињали да они са оружаним акцијама Дробњака немају никакве везе и да, по њима, те акције предво-

⁵⁴ Ахмед С. Аличић, Исто..., 52.

⁵⁵ Петар Шобајић, *Никшић – Оногош*..., 103.

ди извјесни Мушо каурин. О Мушу каурину сазнајемо и из једног писма црногорског митрополита Петра I Петровића, упућеног митрополиту херцеговачкоме, новембра 1805. године, с тим што га Петар I именује као *"Мусу Каурина из Никшића"*. У поменутом писму Петар I каже: *"Муса, наречени Каурин из Никшића био је человођа пред Дробњацима и узео дио и старешинства и плијена и сувише три вола, пак ето га у Никшиће код капетана Мушовића, који му обећаје с агама стотину златнијех цекинах, ако му донесе главу од којег црногорскога, али брдскога главара..."*⁵⁶ Да би спасао себе и покушао прибавити материјалну корист, Мушо каурин је никшићком капетану, Осман-бегу Мушовићу, обећао да ће отићи у Дробњак и убити вође устанка, чије су главе биле већ уцијењене од османских власти са по 200 дуката. Ово обећање Мушо каурин није испунио, а након ових догађаја изгубио му се траг у *"вртлогу догађаја око Дробњака"*.⁵⁷

Како се сукоби на подручју племена Дробњака нијесу смиривали, то је босански валија одлучио да оружјем умири побуњенике и поврати ред, мир и сигурност на том подручју. Јаке војне снаге под командом Сулејман-паше Скопљака су се 22. новембра 1805. године у селу Кулићима у Пиви сукобиле са устаницима. Претходно је паша Скопљак упутио позив Дробњацима да покупе харач, да му га предају и дају таоце, али су они то одбили.⁵⁸ Тек петог дана сукоба османске снаге су разбиле устанике у Пирном долу и потисле их у Дробњак. У овим борбама погинуло је 40, а рањено око 60 устаника. Према другим изворима, устаници су изгубили 270 људи, међу којима је било 70 Дробњака. Након ове побједе Сулејман-паша се улогорио у селу Пошћењу, да би средином децембра заузео цијели Дробњак, јер му је то било наређено ферманом султана Селима III (1789-1807.).⁵⁹ Ови бурни догађаји уносили су доста несигурности међу становнике Никшићке капетаније, а у самим борбама учествовали су и чланови војне посаде из Никшића, првенствено због територијалне блискости немирног подручја, као и због његове административне припадности.

* * *

Почетком марта 1807. године у Боку Которску су код владике Петра I дошли представници херцеговачких племена са молбом да им по-

⁵⁶ Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, књ. 1..., 221-222.

⁵⁷ Записи, књ. XV, Цетиње 1936, 296-298; Ахмед С. Аличић, *Устанак у Дробњацима 1805...*, 53-54.

⁵⁸ Андрија Лубурић, *Дробњаци племе у Херцеговини*, Београд 1930, 32.

⁵⁹ Ахмед С. Аличић, *Устанак у Дробњацима 1805...*, 67-68; Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба...*, 146.

могне у борби против османске власти, како би се становништво Херцеговине дигло на оружје и уједно покушало да ступи у везу са српским устаницима. Приједлог руског изасланика Санковског да заједно крену у Херцеговину, Петар I је одмах прихватио, прије свега због тога што је у савезу херцеговачких османских војних снага и Француза уочио нову опасност за Црну Гору. На савјетовању којем су поред владике Петра I узели учешће руски представник Санковски, пуковник Книпер, командант руских копнених јединица у Боки и капетан Братински, припремљен је план заједничких акција. Одлучено је да се изврши прегруписавање снага и промијени смјер акција према Херцеговини и то из два правца. Један одред од 1.000 руских војника под непосредном командом потпуковника Забјелина и одред црногорске војске под командом владике Петра I требало је да нападне Никшић, док је други одред састављен од двије чете руске приморске пјешадије, заједно са Приморцима, под командом потпуковника Радуловића требао да нападне Требиње (у народној традицији ови догађаји познати су под именом *"московске године"*). Почетком априла 1807. године одред под командом владике Петра I је ушао у Грахово, гдје се војсци придружило 600 Херцеговаца. Један дио ових људи је ушао у састав одреда потпуковника Радуловића, док је други дио ушао у састав одреда под командом владике Петра I, који је кренуо ка Никшићу. Удружене црногорске и руске снаге ушле су у околини Никшића да напусте мања утврђења и да се склоне у градску тврђаву. Овим снагама придружили су се Брђани, Никшићи, као и други Херцеговци. Град је био потпуно опкољен, а претходно су попаље-ни мостови око вароши. У једном од тих сукоба у околини вароши, у Рудом пољу, на мјесту које народ зове Хасан-Џидин гроб, погинуо је, бранећи прилазе граду, чувени никшићки јунак Хасан-ага Џидић.⁶⁰ Први напад на град извршен је 12. априла, али без успјеха. Нападачима је пошло за руком да попале све куће у предграђу, што није обесхрабрило браниоце града.⁶¹ Град је било немогуће освојити без употребе артиљерије коју нападачи нијесу посједовали. Због овога је владика Петар I, у жељи да избјегне непотребно проливање крви, предложио капетану Осману Мушовићу да преда град под часним условима, што је капетан

⁶⁰ Хасан-ага Џидић се спомиње само у једној епској пјесми, али је о њему остала изрека сљедеће садржине: *"У Никшићу бијелоге граду/ свак се боји Хаџиманић Дура/ А сам Дуро Бабића Јашара/ Обојица Џидића Хасана"*. Дакле, иако није био савременик јунака који се уз њега помињу, јер је живио после њих, Хасан-ага Џидић је оставио упечатљив глас који се преносио из генерације у генерацију (Петар Шобајић, *Никшић – Оногит...*, 103, 114); Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 143-144, 388-396.

⁶¹ Записи, књ. XX, Цетиње 1939, 258; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 325.

одбио.⁶² Црногорски команданти и војска су захтијевали да се изврши јуриш на град, али опрезни владика Петар I је рачунао да ће опкољена посада града бити принуђена да се убрзо преда, с обзиром на то да ниоткуда није добијала помоћ, што се међутим, није догодило. Владика је са својим војницима 24. априла напустио положаје око Никшића, у жељи да што потпуније изврши припреме за напад на Клобук, који је био једно од најбоље организованих и најјачих утврђења у османском одбрамбеном систему према Црној Гори. Одреди владике Петра I су напустили позиције око Никшића, док су руске трупе добиле задатак да наставе опсаду града. Према тумачењима појединих историчара, ни руске снаге нијесу дуго остале око Никшића. Непосредно послје одласка владике Петра I дошло је до сукоба команданта Забјелина са руским цивилним изаслаником Стефаном А. Санковским, па је због тога руски војни командант, без ичијег одобрења напустио опсаду Никшића.⁶³ Према другим тумачењима до повлачења руске војске је највјероватније дошло због потписивања споразума између Руса и Француза у Тилзиту 1807. године, према чијим тајним одредбама је било предвиђено да ће руски цар Александар I предати Наполеону Бонапарти Боку Которску, коју су били заузели Руси и Црногорци, као и да ће признати француску власт над Јонским острвима.

О нападу Црногораца и Руса на Никшић остао је сачуван један запис на турском језику, чији је садржај у потпуности истовјетан црногорским изворима, али је погрешно датиран. У том документу се каже да су: *"На никшићку тврђаву пошли црногорски владика и злосретна московска војска и био се бој, те су заузели једну-двје махале и ватром их спалиле, а до дан-два су поражени побјегли црна образа 1220. године (1805.)"*.⁶⁴ Треба рећи да хиџретска 1222. година одговара хришћанској 1807. години када се десио црногорско-руски напад на Никшић.

Утврђење Клобук је представљало једно од најјачих османских утврђења у источној Херцеговини и важно стратешко мјесто према Црној Гори. Посаду Клобука чиниле су јединице прекаљених херцеговачких крајишника, очеличених у бојевима против црногорско-херцеговачких племена због чега је тврђава брањена са одважношћу достојном дивљења. Црногорско-руске снаге су послје опсаде од неколико дана нападе Клобук 16. маја 1807. године.⁶⁵ У опсади Клобука османску по-

⁶² Записи, књ. XX..., 258; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 325.

⁶³ Душан Д. Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба...*, 160-161; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 407.

⁶⁴ Дервиш Коркут, *Оријентални рукописи у библиотеци Цетињског музеја*, Записи, књ. XI, Цетиње 1932, 95.

⁶⁵ Према наводима историчара Хамдије Капицића, опсада Клобука трајала је од 7. до 16. јуна 1807. године (*Прилози за историју Клобука*, Гајрет, XXI, бр. 10 и 12, Сарајево

саду су помагали Французи.⁶⁶ У борбама је учествовало око 3.000 Црногораца и устаника и 400 Руса са једним топом из кога су гранатиране зидине клобучке тврђаве. Браниоцима добро утврђеног Клобука, које је предводио Арслан-капетан Беговић, а којих је било око 300, помагали су Корјенићи. Њима је у међувремену приспјела помоћ у јачини око 2.000 коњаника које су предводили Хаџи-бег Ризванбеговић, командант Требиња и мостарски ајан Али-ага Дадић (он је предводио 800 људи сакупљених из Мостара, Стоца, Почитеља и Љубушког и неких херцеговачких села), као и једна француска јединица под командом генерала Лонеа (1.200 војника), па је у борбама вођеним између 7. и 16. јуна 1807. године потучена црногорско-руска војска и разбијена опсада Клобука. У тим борбама велике губитке имали су Руси, њих око 400 је погинуло, *"јер нијесу били вјешти терену"*. Међу погинулима био је и руски мајор Безборозов. Црногорски губици били су знатно мањи.⁶⁷ Према писму потпуковника Радуловића, до пораза код Клобука је дошло због тога *"што регуларна војска није послушала пуковника Книпера да стоји према Зупцима"* и што су Приморци напустили положаје код Требиња, што је омогућило османским и француским снагама да стигну у помоћ посади Клобука.⁶⁸ Битка за Клобук је будно пропраћена у цијелој Херцеговини. Никшићки капетан Осман Мушовић је јављао клобучком капетану Арслану да је до Никшића допирала јека канонаде и експлозија.⁶⁹ О жестини борби могу посвједочити и сљедећи подаци – на вратима тврђаве Клобук погинуо је један руски официр – капетан Крамаренко, након њега млађи син Арслана-капетана, а сјутрадан и сам Арслан-капетан Беговић.⁷⁰

1940, 20, и ХХII, бр. 1-3, 246); Бранко Павићевић, *Петар I Петровић*..., 329-331.

⁶⁶ Према наводима историчара Ђока Д. Пејовића, Французи су, под командом генерала Лористона, три пута слали помоћ посади тврђаве у војсци и наоружању и то вјероватно од Дубровника, што је пресудно утицало на коначан исход борбе око Клобука (Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*..., 390, 407.).

⁶⁷ Хамдија Капићић, *Прилози за историју босанских градова под турском управом*, Оријентални институт, Сарајево 1959, 39; Војислав Кораћ, *Требиње*, I дио, књ. II, Требиње 1971, 297-298; Раиф Хајдарпашић, *Требињска капетанија у одбрани Херцеговине*, Сарајево 1998, 133; Историчар Бранко Павићевић каже да се руски мајор презивао Безобразов. Такође, исти аутор наводи да су руске јединице у борбама под Клобуком изгубиле 120 војника и официра и поменутог мајора (Бранко Павићевић, *Петар I Петровић*..., 330).

⁶⁸ Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош*..., 161; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*..., 390.

⁶⁹ Бранко Павићевић, *Петар I Петровић*..., 330.

⁷⁰ Хамдија Крешевљаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*..., 226; Војвода Анто Даковић, *Мемоари*, Никшић 1955, 60, 123. Диздара Арслан капетана Беговића је посјекао Саво Булајић, кога је сљедеће године никшићки капетан Осман-бег Мушовић ухватио, али су га Граховљани успјели ослободити (Војвода Анто Даковић, *Мемоари*..., 60-61).

У саставу херцеговачке војске која је држала опсаду, а потом извршила напад на Клобук, налазио се и Вукић Канкараш са 70 Голијана. Након пораза црногорско-руске војске код Клобука, капетан Осман-бег Мушовић је са 300 "Грађана" пошао на Голију са намјером да казни Голијане, због тога што су му уништили један одред од 30 војника, који су ишли у помоћ браниоцима Клобука. Тада је опљачкана и спаљена Голија изузев Вишњића Дола, који су као свој агалук спасили Ибро Хајровић и његови људи, као и Чарађе које је заштитио Ибрахим-ага Звиздић уз помоћ 40 пандура са Крсца.⁷¹

Мисији руске владе на челу са Стефаном А. Санковским наложено је да прикупи податке о поробљеном хришћанском становништву, османској власти и гарнизонима у херцеговачким кадилуцима, а међу њима и никшићком кадилуку. Према извјештају руске мисије, османски гарнизон у Никшићу је тада бројао 900 војника и старјешина.⁷²

Уз све наведене податке везане за 1807. годину, потребно је нагласити да је она била неподесна за ратовање јер је током ње и наредне 1808. године харала велика глад, што је поједине становнике Црне Горе приморавало да жито за прехрану потраже од скадарског паше који је то вјешто користио за остваривање својих интереса.

* * *

У јесен 1808. године једна чета османских војника је покушала да уђе у Жупу никшићку ради узимања харача. Међутим, Ћираку Радуловићу из Рубежа, који је био водич османској војсци, пошло је за руком да на вријеме обавијести Жупљане о доласку војске, па су они, не желећи да плате порез, на вријеме организовали "дочек" харачлијама. Према Андрији Лубурићу, у овом сукобу погинуло је 30 османских војника.⁷³

* * *

Још 1807. године владика Петар I је имао намјеру да успостави везу са Карађођевим устаницима у Србији, а те његове планове још више је поспјешио и убрзао улазак Русије у рат против Османског царства исте године. Српски устаници су априла 1809. године започели поход према Пријепољу, Сјеници и Новом Пазару. Мјесец дана касније у Сјеницу је дошао један црногорски одред од 350 људи на челу са Гаврилом

⁷¹ Обрад Вишњић, *Голија и Голијани – прилози за монографију племена*, Требиње 1987, 48.

⁷² Чедомир М. Лучић, *Херцеговина почетком XIX вијека на основу неких руских извјештаја*, *Историјски записи*, 1-2, Подгорица 1991, 110-114.

⁷³ Андрија Лубурић, *Дробњаци...*, 209.

Шибалијом. Карађорђе се из Сјенице писмом јавио владици Петру I, тражећи од њега да координирају војне акције против османских снага. Владика је почео да предузима опсежне мјере и због тога разаслао поруке и изасланике Дробњацима, Пивљанима, Морачанима и другим племенима, позивајући их да прихвате оружје и ступе у борбу против османске власти. Да би се обезбиједио од напада из правца Албаније, Петар I је добио ријеч скадарског везира Тахир-паше да он неће нападати Црну Гору. За то вријеме са одредима Црногораца, јуна 1809. године, владика се налазио на Планиници, превоју на јужном ободу Никшићког поља, одакле је руководио опсадом никшићке тврђаве. Послије неуспјеха српске устаничке војске на јужном фронту, Карађорђе се повукао са својим снагама, а владика Петар I је након тога савјетовао херцеговачка и брдска племена да плате све дажбине османским властима, како не би доживјели судбину Требјешана.⁷⁴ У том смислу обратио се и Дробњацима 1809. године једном посланицом у којој се каже: *"...а ја не бих рад ни Турчину, који је добар и поштен човјек, никаква зла колико ни добре и поштеноме Хришћанину, зашто знам што ми Бог заповиједа. Тога ради и вам говорим, да никоме зла и штете не чините, ко вам не чини..."*⁷⁵ Међутим, препоруке владике Петра I нијесу уважавали припадници свих племена.

Под утицајем ових догађаја становници Никшићке Жупе доносе одлуку да се дигну на устанак заједно са становницима Бршна и Озринића. Схватајући да немају довољно сопствених снага, они 17. маја 1809. године у манастиру Св. Луке у Жупи пишу писмо Петру I у коме траже помоћ од Црногораца и Брђана. У писму се, између осталог, каже: *"Нека знате браћо Црногорци и Брђани како смо се одбили од Турака никшићких. А ево зашто: Када се оградио град Оногош било је двије хиљаде кућа око њега хришћанскијех, које су јарамази никшићки разћерали на сваку страну по свијету...Искасмо суд и одбрану у капетана Мушовића, и паша и везира, и нигђе суда не нађосмо, нити нам забити не могаше помоћи. Него цар на њих грађане најпрво посла Сулејман-пашу Ресулбеговића, а они га дочекаше под Риђане те га разбише и узеше му што имаше, и срамотна га натраг вратише, а толико тевабија што му побише. Иза њега дође Џафер-паша Ченгић. И њега на Горње Поље дочекаше и разбише и узеше му ахатове и рактове, и вас мунихат што имаше, и убише ђонлога везира, и сина капетана кључкога. Пак иза*

⁷⁴ Петар И. Поповић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 104-105; Душан Д. Вуксан, *Петар I Петровић Његош...*, 180-184; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 144-145, 408-409.

⁷⁵ Петар I Петровић Његош, *Посланице...*, 84; Живко М. Андријашевић, *Црногорци и Турци*, Алманах, 7-8, Подгорица 1999, 88.

њега свега дође Синан-паша требињски; Ни њему не дадоше никаквога суда учињет, него и он побјеже по ноћи и једва утече да га не убију. Иза њега дође Синан-паша Сијерчић, но и њега прогнаше како и прве. 1801. године по њему дође Бећир-паша Ченгић, залуд ка и сви остали, зашто и њега изћераше. Па најпосле дође Капичи-паша царев, и он хоћаше сиротињи суд и правду учињети, но и њега такође изагнаше... Сад помислите како је наше јадно и невољно живовање било, кад су они овако царева већили и посланике ћерали, и свога забита Осман-капетана у град затварали и пушкама гађали, и његов мал узели, а да што су од нас и наше браће учињели. Најпослије зваше и нас: сви, аге, и капетан, и вас кулук града Оногошта, да ишљемо у везира у Травник људе, да ишту суд који ће јарамазе од зла устегнути и нама начин учинити. И ми с њима пођосмо веселећи се суду. И тако нам капетан и све аге рекоше: видимо да на ову руку није ни нама ни вама живовања, и ако овога пута суд не доведемо, идите куј који може, зашто ви ми од јарамаза помоћи не можемо ништа. И тако они справише Осман-агу Мекића, Диздара Шахмагића, а ми кнеза Дака и Бошка Ђетковића у Травник... И зато од велике невоље и тешког зулума ево прегнусмо да се од њих бранимо кад не би царева суда, ни забита који ће нас бранити".⁷⁶ Владика Петар I је крајем децембра са својим Главним станом напустио Острог и Планиницу, остављајући у дужност Станку Стијепову Петровићу, свом синовцу и архимандриту Јосифу Павићевићу да штите Жупљане и Озриниће, па "ако би потреба била... те би непријатељ на једну или другу страну ударио – покликните Бјелопавлиће и Пјешивце да им помогну".⁷⁷ Из садржине писма које су Жупљани упутили Петру I лако се може уочити да је стање у Никшићкој капетанији и поред присутне опасности од заједничке акције црногорско-брдских и херцеговачких племена против османске власти, било прилично несређено, као и то да није постојала воља да се лични интереси локалних моћника и људи блиских властима подреде општим. На примјеру овог документа могуће је уочити и процес слабљења централне власти и њену неспособност да стање у удаљеним и граничним провинцијама доведе у ред.

* * *

Пораз српских устаника 1809. године на нишком фронту, код Чегра, присилио је Петра I да у унутрашњој политици током 1810. године

⁷⁶ Милан Пековић, *Никшићка Жупа*, Београд 1974, 16-18; Вељко Шакотић, *Никшић (Оногост) у отпорима и борбама...*, 130-131.

⁷⁷ Душан Вуксан, *Црна Гора у 1809. и 1810. години*, Записи, књ. XXII, Цетиње 1939..., 330; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 365.

буде врло обазрив и да у том погледу прати развој догађаја у окружењу од којих је у многоме зависио и развој догађаја у Црној Гори. У том смислу Петар I се неколико пута писмима обраћао Жупљанима, Дробњацима, Пивљанима и Васојевићима позивајући их на *"благоразумије"* и мир у односима са представницима османске власти и уопште са становништвом сусједних им крајева. У писму упућеном Жупљанима и Дробњацима, 24. марта 1810. године са Цетиња, Петар I савјетује Жупљане да земљу протјераних Феризовића дају Ускоцима, а Дробњаке да сакупе *"Заимово благо"*. У писму се каже: *"От нас владике Петра војводам, кнезовима, и осталијем главарима и старјешинам, и свијема Жупљанима и Дробњацима поздрав."*

*Разумијући да међу вама слоге и послушанија нема, и да ви Жупљани, не хоћете ускоцима земљу Веризовићах дати, како смо рекли, а ви Дробњаци такођер, не хоћете Заимово благо скупити, како сте обећали, тога ради шиљем к вама мојега секретара Сима Орловића, који ће ви на ријечи казат моје наредбе и, ако га не послушате како ви рече, ја ћу заисто промијенит моје мисли на други начин, зашто видим да ви ни себе добра не желите, а камоли да другог а љубите (подвлачење – аутор), ево ви укратко пишем, јер ми је већ досадило писат, и да сте здраво".*⁷⁸ Само неколико дана касније владика се писмом обратио и Бјелопавлићима молећи их да буду сложни и да живе у миру са Турцима.⁷⁹

Крајем 1810. године у Гацку је боравио Сулејман-паша Скопљак⁸⁰ са бројном војском којом је присилио Пивљане на послушност, а потом се окренуо против хришћанског становништва из околине Никшића, због чега је ту провео неколико мјесеци. Поучена искуством, побуњена племена су морала тактизирати и декларативно *"признавати"* османску власт, да би са одласком војске наставили *"по старом"*. Тако је било и приликом одласка паше Скопљака, као и приликом доласка *"паше Миљевине"*. Зулфикар-паша Ченгић, звани *"Миљевина"* (име добио по кули и мјесту гдје је становао, а које се налази у близини Фоче), кренуо је у прољеће 1812. године са војском од Фоче преко Црквица и Језера на Комарницу. Истовремено Смаил-ага Ченгић је са својим дијелом војске кренуо од Гацка, преко Пиве на Дубровско. Босански везир је том приликом наредио никшићком капетану Мушовићу да са својим снагама помогне Смаил-аги Ченгићу, али су њега у томе спријечили удружени Жупљани и Пјешивци. Ова година је у народу остала упамћена као *"година*

⁷⁸ Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, књ. 1..., 301-302.

⁷⁹ Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, књ. 1..., 302-303.

⁸⁰ Сестра Смаил-аге Ченгића била је жена Осман-паше Скопљака, скадарског санџак-бега.

Миљевина”. Тај догађај и велико јунаштво Дробњака и Зулфикар-паше, приликом међусобног сукоба, опјевали су и муслимани и православни хришћани у својим јуначким епским пјесмама. Према једној народној пјесми тај поход се догодио 1817. године, а у пјесми се каже:

”Да ли виђе пашу Миљевину
и са њиме Ченгић Смаил-агу...”⁸¹

* * *

Војне припреме за акцију Црногораца у Боки Которској онемогућиле су Петра I да током 1813. године посвети већу пажњу одржавању веза са Никшићком капетанијом. На другој страни то је војним снагама под командом Османа капетана Мушовића дало више простора за дјеловање на подручју Бањана гдје су оне 1813. године покушале незаконито узети ванредни порез, што је довело до убиства барјактара Садика Шпикуља и више османских војника који су били у пратњи Османа капетана Мушовића. Од Бањана су том приликом погинули Баћо Петров Мулина и Јоко Орбовић.⁸²

Средином септембра 1813. године Црногорци су на челу са Петром I ступили у рат против француских снага стационираних у Боки Которској. Устаници су успјели заузети Доброту, Прчањ, Пераст и Рисан, а нешто касније и Херцег Нови. Иако је 1813. године било проглашено уједињење Црне Горе и Боке, жеље владике Петра I да тако и остане покопале су одлуке Бечког конгреса из 1814. године, којима је Бока на управу предата Аустрији у чијем ће саставу остати до 1918. године. Увидјевши да су даље акције у том правцу некорисне, Петар I се са новим жаром вратио пословима који су га чекали у односима са Херцеговачким санџаком и Скадарским пашалуком. Међутим, вијести о војном слому Првог српског устанка септембра 1813. године, поново су приморавале Петра I да за кратко одложи своје планиране активности.

* * *

Почетак Другог српског устанка, у прољеће 1815. године, пробудио је нове тежње Петра I на плану борбе за ослобођење од османске власти. Под утицајем догађаја у Србији, устало је и становништво у

⁸¹ Андрија Лубурић, *Дробњаци...*, 37, 39; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 285; Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Ciriћ – Zagreb 1995, 12.

⁸² Живко А. Ђурковић/ Андрија М. Баћовић, *Војводе Баћовићи*, Никшић 1997, 13-15.

Пиви и Дробњаку, одбијајући даљу лојалност властима Никшићке капетаније. Средином 1815. године Пивљани, Дробњаци и Жупљани у свом обраћању босанском везиру и херцеговачком санџак-бегу истичу да се они нијесу *"одбили од цара ни од везира од обијести"* него због насиља никшићких и колашинских силника, који не поштују царе и везирове заповијести. Наведена племена су тражила да *"цареви мирију"* плаћају у стоци, ако не могу у новцу. Прилике на подручјима ових племена биле су такве, да ни османска централна власт није више могла толерисати разузданост јарамаза, због чега је херцеговачки санџак-бег Дервиш-паша саопштио владици Петру I да је управо он одређен да онемогући дјеловање јарамаза међу Пивљанима и Дробњацима.⁸³ Османске власти су на овом подручју биле принуђене да дјелују, јер је то било подручје на коме је и уплив Петра I био врло значајан. Због тога се и Петар I често залагао код османских власти да се обуставе напади на Дробњак, Пиву и Морачу. Тако је било и током 1817. године када су на Цетиње стигле вијести о османским припремама за напад на Дробњак. Владика је писао Даут-бегу Реџепагићу *"да се врати и да праву сиротињу не тјера"*.⁸⁴ Међутим, обраћање није уродило плодом. Подручје Дробњака је било нападнуто и на бојишту је остало 20 мртвих Дробњака и 60 османских војника.⁸⁵

Под утицајем догађаја у Дробњаку, представници власти из Никшића су дошли у Жупу крајем августа 1817. године и узели харач од неких Жупљана. Владици Петру I то није било право, али ипак није могао учинити ништа што би стање поправило.⁸⁶ Крајем исте године османска војска под командом Хасан-бега Ресулбеговића напала је Грахово и Трешњево.

Према свједочењу самог владике Петра I и током 1817. године владала је *"преужасна глад"* због које *"народ у мјесец дана није ни једанпут јео хлеба, нако само коријен и траве свакојакога рода"*.⁸⁷ Страдање становништва због сушних и гладних година настављено је и током 1818. и 1819. године. Уз глад је најчешће ишла и болест, због чега су пазари за трговину затварани. Такав случај је био 1820. године када је због појаве куге био онемогућен одлазак на которски Пазар.⁸⁸

⁸³ Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 149.

⁸⁴ Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, књ. I..., 427.

⁸⁵ Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, књ. I..., 427; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 434-435.

⁸⁶ Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 443.

⁸⁷ *Црна Гора*, Монографија, Београд 1976, 237-238; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 188.

⁸⁸ Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 188.

* * *

Почетком 1818. године владика Петар I је добијао вијести из Никшића да се у касабџици врше војне припреме за удар на Црну Гору. Због тога је острошки архимандрит, по наговору Петра I, заказао састанак са никшићким капетаном Мушовићем на Бршну, како би сазнао о чему се заправо ради. Капетан Мушовић је разувјерио архимандрита у истинитост таквих вијести, али се већ са нападом на Пипере, у јулу мјесецу, показало да увјеравања Османа капетана Мушовића нијесу била тачна.⁸⁹ У помоћ нападнутим Пиперима притекли су Катуњани. Петар I је у обраћању спушким и подгоричким главарима истицао да ће о њиховом поступању обавијестити *"нашег елчију"* тј. посланика у Цариграду, како би он посредовао да се ситуација смири.⁹⁰ Да би смирио ситуацију скадарски везир Мустафа-паша Бушатлија је предложио Петру I да сукобљене стране именују по једног изасланика како би утврдили узрок сукоба и брзо реаговали у циљу успостављања мира на граници.⁹¹

Сукоби и погранични спорови који су вођени између османских снага и Црногораца имали су у основи политичке узроке који су били у непосредној вези са економским. Но, иако је османску власт и њене представнике доживљавао као непријатеље, владика Петар I је настојао да своју политику према Никшићкој капетанији, а тиме и Османском царству, прилагоди реалним околностима.⁹² Због тога се својим посланицима често обраћао црногорским племенима, настојећи да их упозори на општељудски хуманизам који је и сам као духовно лице носио у себи. У посланици упућеној Црногорцима 1819. године, Петар I каже: *"... И ако Турци нијесу кристени, али су људи од Адама и од Еве, ка и ми и од Бога створени, како и остали народи. Бог заповиједа да никога не убијамо, а навлашито кад нама зла не чине и кад рати немамо..."*⁹³ У сличном духу владика Петар I се априла 1825. године посланицом обратио и Пиперима, опомињући их да не изазивају свађе са околним муслиманским становништвом, упозоравајући их истовремено да се не заносе увјерењем да је Османско царство лако побиједити: *"...Цар је турски силни и имаде доста Тураках, којизи могу, кад хоће, ону малу шаку народа попритит. Но се ви од тога прођите, ја ве совјетујем, ако себи жудите добра и поштења..."*⁹⁴

⁸⁹ Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 447 (обратити пажњу на напомену 210).

⁹⁰ Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II...*, 150.

⁹¹ Записи, књ. XIII..., 166; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 447.

⁹² Живко М. Андријашевић, *Црногорци и Турци...*, 87.

⁹³ Петар I Петровић Његош, *Посланице...*, 130; Живко М. Андријашевић, *Црногорци и Турци...*, 88.

⁹⁴ Петар I Петровић Његош, *Посланице...*, 179; Живко М. Андријашевић, *Црногорци и Турци...*, 88.

Устанак за који смо већ раније навели да је у народу познат под именом ”Прва Крајина” или ”Крајина Св. Петра”, није успио, а до смиривања ситуације дошло је тек 1819. године, када су Жупљани морали поново пристати на плаћање харача, док су се османске власти обавезале да ће престати са зулумима и казнити све виновнике сукобљавања, као и да ће дозволити слободну трговину и ношење оружја.

* * *

Током 1820. године црногорско-османски односи су се нагло погоршали. Повод за то су биле припреме османских власти из Херцеговачког санџака за удар на Грахово и нека брдска племена. Знајући да ће ратни пламен угрозити мир између Црне Горе и Никшићке капетаније као истуреног дијела Босанског пашалука, те да ће многи људи са обију страна изгубити животе, домове и најближе сроднике, владика Петар I је покушао да од те намјере одврати босанског везира Целалудин-пашу. Међутим, паша се придржавао наређења које је добио са Порте и није много марио за те владине покушаје. Напад на Морачу започео је септембра 1820. године. Надмоћност османске војске била је очигледна (према једним изворима јачина османских снага била је 7.000 војника, а према другим наводима 12.000 војника). Добро процјењујући општу ситуацију и увиђајући приличну кризу централне власти, а промишљајући о стању у својој капетанији и њеној будућности, Осман капетан Мушовић је прије самог напада османских снага послао повјерљивог гласоношу Црногорцима који им је саопштио правац удара и распоред османских снага.⁹⁵ Без великих тешкоћа османске снаге су ушле у Горњу Морачу, попалиле је и напад наставиле према Доњој Морачи, гдје је дошло до главног сукоба у коме су Морачани помогнути Ровчанима, Пиперима и пристиглим Бјелопавлићима и Пјешивцима однијели побједу над османским снагама. На бојном пољу остало је 330 османских војника и 30 мртвих Морачана, међу којима су били и пјешивачки сердар Сава – Мркоје Мијушковић и барјактар Нешо Маговчевић.⁹⁶ Црногорци

⁹⁵ Записи, књ. XVI, Цетиње 1936, 99-100; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 455.

⁹⁶ Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе...*, 243-244; Звонимир М. Мијушковић, *Племи Пјешивци – крајина Старе Црне Горе (братство Мијушковића)*, Београд 1984, 148-149; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 456; Чувене су и ријечи Османа капетана Мушовића које је изговорио када му је дошао хабер о погибији сердара Мркоја Мијушковића у Морачи 1820. године: “...Од онаквога комишије могло је бити Турцима штете, а никад срамоте, која је гора! Сјутра кад дође вакат да се миримо, коме ћете послат Грађане да ви на станак дође, с ким ћете мир чињет и народне послове свршават? Све ће ти бити танко и мршаво без Мркоја сердара. Тако и рат кад бидне, онаквијема треба прво објавит, са онаквијем се мили бит, мирит!” (Чедо Баћовић, *О мерхамету и гасилуку – муслимански примјери чојства и јунаштва*, Подгорица 2002, 43).

су у боју успјели заплијенити 1.000 кубура и 300 јахаћих коња.⁹⁷ Овом побједом владика Петар I је успио да обезбиједи превагу свог ауторитета и на области Мораче и Роваца и тиме практично оствари њихово уједињење са Црном Гором. Поред тога тиме је увећан простор којим се Црна Гора граничила са Никшићком капетанојом, што је било од битног утицаја на њихове даље међусобне односе, с обзиром на то да су губитком тих подручја никшићке аге и бегови остали без значајног дијела земљишних посједа, што је умањивало њихову економску моћ.

* * *

Муслиманско становништво источне Херцеговине, а тиме и Никшићке капетаније, било је током прве половине XIX вијека у великим тешкоћама, јер није могло сачувати своје земљиште и испаше од хајдучких упада. Нарасле хајдучке чете се нијесу задовољавале као некада: пресретањем трговачких каравана, убијањем, отимањем стоке и сличним радњама, већ су протјеривале муслиманско становништво са њихових катуна и ограничавале њихов живот на простор око тврђава и равница око њих. Поред тога насељаване су отете територије на којима је раније живјело муслиманско становништво, већином у близини градова, тако да је село Трепча у близини Никшића насељено Чевљанима, а село Тупан (Бањани), Велестовцима. Значајније насељавање Голије отпочело је половином XVIII и трајало је скоро до средине XIX вијека. Османске власти су рано уочиле значај Голије, а она је много значила како становништву Гацка, тако и становништву Никшића, па су је и једни и други настојали населити својим људима. Тако су из Гацка на Крстац пресељене неколике породице Звиздића и ту су уз помоћ гатачке војне посаде остале скоро 170 година. У Вишњића Долу живјела је само једна бројнија породица Хајровића од 1830. до 1860. године. Слично је било и са муслиманском породицом Путешевић, која је живјела на Боботовом Гробљу од 1823. до 1843. године, када је из страха од црногорских чета напустила Голију.⁹⁸

У Никшићу су се насељавали и хришћани. Највећим дијелом били су то ускоци, који су бјежали из разних крајева Црне Горе обично због крвних свађа, али је интересантно навести да приликом досељавања нијесу мијењали вјеру. Неки истраживачи ове проблематике наводе да је почетком XIX вијека у Никшићу било 80 домова ускока.⁹⁹ Ускоци

⁹⁷ Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 456.

⁹⁸ Обрад Вишњић, *Голија и Голијани...*, 46-47.

⁹⁹ Ђорђе Ђоко Пејовић, *Насељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, 49; Славко Мијушковић, *Племи Никшићи у Морејском рату (1684-1699)*, Историски записи, 1, Цетиње 1954, 13.

су морали бити добро провјерени у борбама против својих истовјерника. Могла је то бити сиротиња, која је служила код богатих муслиманских домаћина, па и занатлије и по који трговац, ако се показао лојалан османској власти. У Никшић су се усељавали и исламизирани Црногорци, који су се укључивали у братства, односно махале које су им биле најсродније. Постепена колонизација и присуство црногорских чета позитивно се одразила на настањено хришћанско становништво из околине Никшића, које више није хтјело да буде послушно агама и беговима, већ је прелазило на црногорску територију и сврставало се у хајдучке дружине. Тако су сужаване територије које су користили никшићки муслимани, услед чега су "Грађани" постајали све сиромашнији. Због немогућности коришћења планинских посједа око Никшића, мјесни земљишни посједници нијесу могли држати огромна стада стоке, као до тада, што је доводило до смањивања броја чифчија, услед чега су смањивани њихови приходи од доприноса и других дажбина. То је за собом повлачило и ограничавање трговине, јер су тада били затворени и путеви према Приморју. Са опадањем економске моћи, опадала је и политичка моћ "Грађана", јер више није било оних елитних коњичких јединица које су у свако доба могле дејствовати свуда. Ван града су се могле кретати само веће војне јединице, али и оне уз знатне губитке. Османска настојања да се брзим покретима коњичких јединица из градских гарнизона пресијеку правци којима су становници из Црне Горе прелазили у Херцеговину, већ у то вријеме имала су слабих успјеха. То што се Никшић, као истурени дио Херцеговине, налазио у неповољном положају није утицало на локалне прваке, а поготову закупце земље који су уз помоћ разних средстава присиле и даље настојали да од раје извуку што више новца.¹⁰⁰

* * *

Током 1821. године Османско царство је било притиснуто разним невољама: устанком у Грчкој, немирима у самој престоници, буном Али-паше Јањског и најзад ратом у Персији, што је скупа представљало тежак проблем пред којим се нашала Порта. Да би се извукли из тешке економске ситуације и анархије која је владала у земљи, на Порти су покушали да спроведу корјените системске реформе које је тражио султан Махмуд II (1808-1839). У том циљу у Босни је 1820. године за везира био постављен Сеид Али Целал-паша у народу познатији као Целалудин-паша. Он је у времену од 1820. до 1822. године погубио многе ајане

¹⁰⁰ Војислав Миљанић, *Дуга и Голија кроз вјекове*, Никшић 2002, 83; Бранко Павићевић, *Ослободилачки ратови од XVI до XX вијека*, Никшић, Загреб 1972, 49.

и капетане, или их је протјерао. Животе су изгубили капетани Дервенте, Маглаја, Бања Луке, затим Крупа капетан, Осман капетан из Градача (отац Хусеина Градашчевића),¹⁰¹ Мехмед-бег Бајбут, Хаџи Салих-бег из Сребренице, Фочић Ахмед барјактар из Сарајева итд. Само за једну ноћ по пашином наређењу у Јајцу је убијено 16 противника реформи централне власти. Нестабилне прилике у удаљеним османским провинцијама настојао је да искористи и владика Петар I. Већ у јулу 1821. године он је јавио Бјелопавлићима да се босански и скадарски везир припремају да *"узму раји оружје"*, што је он сматрао немогућим потезом, али се истовремено прибојавао могућности да босански и скадарски везир не прибијегну запосиједању друма Никшић – Подгорица, тј. да босански везир *"дође у Никшиће, а скадарски у Подгорицу"*, и кад се тако нађу близу један другом, не почну радити *"да отворе пут преко Острога"* чиме би било обезбјеђено њихово лакше комуницирање преко бјелопавличке и пиперске границе, што се по његовој процјени није смјело допустити.¹⁰² Будући обавијештени о намјерама османских власти, први су реаговали Зећани који су почетком фебруара 1822. године са неким малисорским првацима на једном тајном састанку *"ухватили божју вјеру"* о вјерној сарадњи у случају напада од стране османске војске. Са тог састанка упућени су и посланици владици Петру I на Цетиње, који их је, као бољи познавалац прилика у окружењу, савјетовао да одустану од својих намјера, чиме су припреме за устанак биле завршене.¹⁰³

Године 1822. године умро је Целалудин-паша, вјероватно од посљедица тровања, а на његово мјесто постављен је Шериф-Сири Селим-паша Орносковић, који је управљао до 1825. године. Босански пашалук је поново запао у стање анархије и не reda. Султан Махмуд II, под наговором шејх-ул-ислама (врховног вјерског поглавара) и осталих дворских достојанственика, увео је, 29. маја 1826. године, добро увјежбану, редовно плаћену војску, једнако униформисану, звану *муалем искенџи* (извјежбана рука), по узору на западноевропске земље. Након тога успиједило је, 16. јуна, укидање јањичарских јединица. У босанском пашалuku су ови догађаји праћени са великом пажњом. Када је босански везир Беленли Хаџи Мустафа-паша прогласио у Травнику царски ферман о укидању реда јањичара, дошло је до великих немира. Јањичари су за свог вођу изабрали Кара Али-агу Рушчуклију, кога су прогласили јањичарским агом. На својој скупштини у септембру 1826. године јањичари

¹⁰¹ Интересантно је навести да се историчари не слажу око имена оца Хусеина капетана Градашчевића. Наиме, он се према једнима звао Сомах, према другима Осман, а према трећима Мурат.

¹⁰² Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 461.

¹⁰³ Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 484, 487.

су саставили изјаву путем које су одбили царев ферман. Отпор удружених јањичарских првака против увођења низама и укидања јањичарског оцака (корпуса) успио је сломити нови намјесник Босне, Абдурахман-паша (1826-1828.). Наиме, он је прибјегао истим мјерама као и Целалудин-паша, али је у њиховом спровођењу био много опрезнији и промишљенији. Њему је пошло за руком да погуби угледне сарајевске прваке Мујагу Тамишцију и његовог брата, Ибрахим-агу Бакаровића, Фејзагу Турнацију, Пињу барјактара, Авдагу Милошевића и Али-агу Рушчуклију, док је остале противнике протјерао из босанског пашалука. Вијести о сукобима Абдурахман-паше и босанских првака биле су добро познате и владици Петру I. У једном писму упућеном поглавару которском, 30. марта/ 11. априла 1827. године, владика говори о одласку капетана Османа Мушовића у Травник ради договора са босанским везиром. У писму се каже: *"...Говори се да и босански везир купи војску у Невесиње; неки веле да и он хоће на Скадар, а неки да мисли истријебит јарамазе и зулумћаре по Херцеговини. Поша је капетан Мушовић из Никшићах у Травник, гђе су и сви капетани херцеговачки пошли, а зајим пљеваљски добјежа у манастир Острог, којега нијесу кћели примит, но он није се хотио назад ни по који начин вратити, говорећи, оли да га приме, оли да га посијеку. Ја сам послао да га нипошто не држе у наша мјеста..."*¹⁰⁴ Само неколико дана касније (16/28. април 1827. године) владика поново обавјештава которског поглавара о повратку капетана Мушовића из Травника и вијестима које је у вези са тим дознао. Владика у писму наглашава да је *"... Београдски везир Абдурахман-паша, будући с ферманом својега цара доша у Босну и уљега у Сарајево, не престаје ћерати и сјећи баше и зле људи; послао је муфтију травничкога и друге шест биранијех Тураках пут Цариграда, пака за њима пошаље своје пашалије, те их стигну у Бањи код Косова и све седам посијеку..."*. У истом писму владика каже и слједеће: *"Дошао је капетан никшицки искрај везира и каже да је њега и Али-агу Сточевића везир поставио да управљају свом Херцеговином, и да има заповијед да пошаље 60 људих на Босну под платом; такођер да је наредба дана, да се сви муселими и господа од 28 кадилуках имају скупити на Гацко за примити нове заповиједи и наредбе, а што из овога воспосљедоват може, то нека ваше благоразумије суди..."*¹⁰⁵ Опрезно пратећи развој догађаја, владика Петар I је оправдано сумњао да ће у његовом сусједству убрзо доћи до великих немира који могу имати врло негативне посљедице и по Црногорце и њега самог.

¹⁰⁴ Записи, књ. XVI..., 222; Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, грађа, књ. 2 (1821-1830), Титоград 1988, 197.

¹⁰⁵ Записи, књ. XVI..., 222-223; Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, грађа, књ. 2..., 198-199.

Османско царство је 1828. године ушло у нови рат против Русије. У тешким борбама на више фронтова морало је бити ангажовано огромно људство, што је подразумијевало и учешће дијела османске војске и са простора Балкана. Историјски извори говоре да је тада скадарски паша Мустафа Бушатлија био дужан да у рат поведе нешто око 2.000 људи са подручја свог пашалука. Он се томе одупирао, правдајући то угроженошћу његовог пашалука од Црногораца, али је на крају ипак поступио по наређењима Порте. У борбама за Видин током 1829. године учествовали су и војници херцеговачких капетанија: Требињске - 119 војника, Столачке - 68, Клобука - 28 и Никшићке капетаније 128 војника, Кључа (код Гацка), 17 војника.¹⁰⁶ Ратне околности током 1828-1829. године појединци су вјешто користили да би себи прибавили материјалне и друге користи. Владика црногорски, Петар I Петровић је дознао да су неки припадници племена Цуце, који су ускочили на османску територију, почели харати црногорска имања и куће због чега се обратио никшићком капетану Мушовићу молећи га да нареди да се то у будуће не чини како би се на граници одржао мир потребан обијема странама. У писму владике Петра I, упућеног Осману капетану 2. августа 1828. године, стоји: *"... сад ево чујем да су неки Цуце, који су међу вама ускочили почели црногорске куће и стогове жећи и жита харати. Али се мени чини да су они то учинили без икаквога вашег знања, и ја се истинито уздам, да ћете ви жестоким начином забранит, да унапријед такво зло нитко не смије чинити, што се нигда није чинило. И ја сам рекао Цуцама, да никакве освете не чине, докле ја вама пишем и докле ми одговор од вас не дође, зашто мене никакво зло мило није, него бих рад да на комишлуку мирно и лијепо живимо, и ема су цари наши заратили; ја говорим свијема Црногорцима, да нитко никога од стране турске не задијева, јер се мене чини, да је и за нас и за вас најбоље да с миром стојимо и да гледамо, што ће наши цари учинит; који добије бићемо свиколици његови..."*¹⁰⁷ Неуспјеси османске војске у борби против Руса принудили су Порту на прихватање мировних услова које је нудила Русија. Септембра 1829. године склопљен је Једренски мир између Русије и Османског царства, уз посредство Енглеске и Француске. Мировне одредбе су Русији прибавиле знатне предности, прије свега слободну пловидбу њеног бродовља кроз мореузе Босфор и Дарданеле. Овим миром Грчка је стекла независност. Свакако да је Једренски мир имао свога одраза и на прилике у Црној Гори, јер су Црногорци увидјели да су међународни арбитри знали да уваже борбу грчког народа за слободу, па су то исто очекивали и за себе.

¹⁰⁶ Хамдија Крешевљаковић, *Капетаније и капетани у Босни и Херцеговини...*, 31, 46.

¹⁰⁷ Душан Д. Вуксан, *Црна Гора и погранични Турци*, Записи, књ. XIII..., 356; Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, грађа, књ. 2..., 261.

* * *

Последња вијест која говори о Осману капетану Мушовићу потиче из писма никшићког војводе Илије Бојовића упућеног владици Петру I у мају 1830. године. Бојовић се владици жали на *"невина страда- нија и неприличнога врага нашега вјероисповједанија Османа капетана Мушовића и осталије Турака града Оногошта, многољетно господине. Који је на ову јадну сиротињу скочио с великијем харачима"*. Бојовић изражава наду *"у всевишњаго Бога и у росијско величанство да ће не ослободити и покорити својим непобједивим оружјем али Бог зна..."*¹⁰⁸ Владика Петар I је наредног мјесеца, одговарајући на Бојовићево писмо, поручио Никшићимâ: *"Али вам ја не могу ништа помоћи, нити се у те после мијешати, но се мени чини да ће за вас најбоље бити да се лијепо с Турцима нагађате...А ви ћете се кајати ако заратите с Турцима и нико вам помоћи неће, но ја вам савјетујем да сами себе чувате и да се од рати прођете"*.¹⁰⁹

Након смрти Османа капетана Мушовића (?), према једној вијести *"године 1249. (по хиџри, односно 1833. – прим. – аутор), постао је управитељем (мудир) испоставе у вароши Никшићу Хаџи Салих-бег Фочак"*.¹¹⁰ Било је то вријеме крупних друштвених превирања у којима се Никшићка капетанија, оставши без свог првог човјека, креатора локалне политике и војног команданта, могла тешко снаћи. Након Осман-бега Мушовића у историјским изворима се као капетани, односно муселими у Никшићу помињу Али-бег Мушовић,¹¹¹ Мујага Мушовић,¹¹² Мустај-бег Мушовић,¹¹³ Арслан-бег Мушовић и Хамза бег Мушовић.¹¹⁴ Вријеме у коме су они управљали Никшићком капетанијом било је врло бурно, што ће показати догађаји који су услједили.

* * *

Крајем октобра 1830. године погоршало се здравствено стање владике Петра I Петровића Његоша. Схватајући околности у којима се

¹⁰⁸ Записи, књ. XVI..., 352-353; Бранко Павићевић, *Петар I Петровић...*, 513.

¹⁰⁹ Записи, књ. XVI..., 353; Јевто М. Миловић, *Петар I Петровић Његош – писма и друга документа*, грађа, књ. 2..., 318-319; Вељко Шакотић, *Никшић (Оногост) у отпори- ма и борбама...*, 148.

¹¹⁰ Дервиш М. Коркут, *Оријентални рукописи у библиотеци цетињских музеја*, Записи, књ. XI, св. 2, Цетиње, август 1932.

¹¹¹ Јевто М. Миловић, *Петар II Петровић Његош у свом времену*, Титоград 1984, 430.

¹¹² Јевто М. Миловић, *Петар II Петровић Његош у свом времену...*, 482, 495, 499, 503.

¹¹³ Јевто М. Миловић, *Петар II Петровић Његош у свом времену...*, 488, 496.

¹¹⁴ Опширније о Мушовићима видјети: Ејуп Мушовић, *Мушовићи*, Историјски записи, 2, Титоград 1981, 87-111.

налазио, владика је пред најистакнутијим црногорским првацима и члановима своје уже и шире породице, издиктирао Сими Милутиновићу своју последњу жељу, односно тестаментарну опоруку. За свога насљедника Петар I је одредио седамнаестогодишњег Радивоја Рада Томова Петровића, свога синовца. Владика Петар I је умро 30. октобра 1830. године. Његов тестамент је прочитан сјутрадан, на гувну испред Цетињског манастира *"раније позваним и окупљеним народним главарима и на-роду"*.¹¹⁵ Наредног дана стари острошки архимандрит Јосиф Павићевић закалуђерио је *"по црквеном правилу младога Рада у присуству шездесет свештеника..."*.¹¹⁶ Смрћу владике Петра I Петровића Његоша нестало је крупне политичке личности, војсковође и државника под чијим је вођством Црна Гора остварила крупне друштвено-политичке промјене и напредак. Односе са Никшићком капетанијом, односно мудирлуком, наставио је насљедник владике Петра I, Петар II Петровић Његош.

* * *

Бруталне мјере цариградске владе примијењене у угушивању побуне појединих домаћих феудалаца, имале су за посљедицу појачан покрет за аутономијом босанског пашалука. За реформе нијесу хтјели да чују у граничној покрајини Царства, у којој су главну ријеч водили домаћи феудалци, састављени већином од капетана и ајана, а помагали су их јањичари, како би сачували своје положаје и задржали наслијеђене привилегије. За вођу покрета против реформи у Босни изабран је, почетком 1831. године у Тузли, истакнути феудалац из Градачца, Хусеин-капетан Градашчевић (1802-1833.), док су против става босанских феудалаца, а на страни централне власти, били херцеговачки прваци: столачки капетан Али-ага Ризванбеговић, гатачко-пивски ајан Смаил-ага Ченгић, требињски командант Хасан-бег Ресулбеговић и љубушки капетан Гавранкапетановић. У жељи да сачува добијени капетански положај и привилегије које су ишле уз њега, као и првенство куће Мушовића међу херцеговачким и босанским феудалцима, будући и доста неискусан у *"политичким водама"*, и насљедник Османа капетана се приклонио дијелу беговата који је остао вјеран султану и централној власти. Истина, значајан дио становништва капетаније није размишљао на начин како је то чинио капетан Мушовић, али његова ријеч била је званична пред јавношћу босанског пашалука. Војска коју је предводио Хусеин-капетан је продрла до Косова, гдје је у два наврата успјела да побиједи султанову војску. О тим побједама босанске војске, изасланик Петра II Петровића

¹¹⁵ Јевто М. Миловић, *Титуле владика Петровића*, Историјски записи, 1, Титоград 1987, 58.

¹¹⁶ Јевто М. Миловић, Исто..., 58.

Његоша, игуман Мојсије Зечевић, га обавјештава из Пљеваља децембра 1831. године: *"Били су се у Бањску на дно Косова и добила је Босна... Иде неколико војске босанске у Косово. Отиде неколико Никшића у Босну. Моли се Хафис-ага да буде од нас на мир, зашто је с Босном и хоте вели доћ у Никшић, да ћерају Смаил-агу и капетана Мушовића и ко је с њима. А за њебану и за наше после добро зборе, али ја не могу вјеровати по истини, но поћу у Травник везиру (Градашчевићу – прим. - аутор) да видим истину и како ћемо се с њима владати и поступати унапријед. Брзо ћу доћи ако Бог да до нашег господства".*¹¹⁷ Владика Петар II је водио преписку са капетаном Градашчевићем и другим првацима са којима је утврђивао савезничке везе и пријатељство у циљу што успјешније борбе против султана. У једном писму он упућује молбу Градашчевићу да му пошаље помоћ у њебани, како би *"ударио на низам око Скадра"*. Истовремено, он моли Градашчевића да пошаље своју војску у Никшић и да ту постави својега човјека да заповиједа *"да би се могли мијешати и здоговарати Црногорци са његовим људима"*. Крајем 1831. године пљеваљски муселим Хафис-ага пише своме *"предоброе досту Станку Петровићу"*, Његошевом рођаку, и моли га *"да не би кроз Никшић пропустили низам у Босну, већ да будемо на ономе што смо уговорили с Мојсилом, а ако ли вама буде до невоље, немојте слободно бриге имати сваку ћете помоћ од наше стране имати"*.¹¹⁸ Послије пораза Градашчевићеве војске код Стоца, 10. марта 1832. године, против њега је пошла бројна османска војска под командом Кара Мустафа-паше. У мају 1832. године владика Петар II је Хусеин капетану Градашчевићу, према извјештају которског окружног капетана, обећао да ће притећи у помоћ са 3.000 Црногораца и да ће заузети Бањане и Никшић, гдје су војску прикупљали Хасан-бег Ресулбеговић, капетан Требиња, Смаил-ага Ченгић из Гацка, Баш-ага Редепашевић из Невесиња и никшићки капетан Мушовић. Јуна 1832. године, уз помоћ дијела херцеговачке војске, царска војска је код Сарајева нанијела пораз устаничким снагама босанског беговата. Градашчевић је успио да пребјегне у Аустрију, чијим посредовањем је касније добио султаново помиловање али и сургун (протјеривање) у Трапезунт, гдје ипак није успио стићи, јер је изненада умро у Цариграду, гдје је и сахрањен на гробљу Ејјубу. Нови босански везир постао је Хамди Махмуд-паша. Херцеговина је издвојена у посебан пашалук за чијег је везира, постављен Али-паша Ризванбеговић–Сточевећ, дотадашњи капетан Стоца. Звање херцеговачког везира Ризванбеговић је добио као награду

¹¹⁷ Јован Ћетковић, *Два момента из владавине Петра II Петровића Његоша*, Историјски записи, књ. VII, св. 7-9, јули септембар, Цетиње 1951, 363; Миомир Дашић, *Васојевићи од помена до 1860.*, Београд 1986, 340-341.

¹¹⁸ Јован Ћетковић, *Исто...*, 364.

за испољену вјерност султану, док је Смаил-ага Ченгић добио посебно признање и звање капицибаше. У састав Херцеговачког пашалука тада је ушло 16 кадилука, међу којима и никшићки. Истовремено, сједиште Херцеговачког санџака, односно пашалука, је тада премјештено из Пљеваља у Мостар, а у састав овог пашалука је ушао и Никшић, као и нахије Пива и Дробњак.¹¹⁹ Овакво стање задржало се и за вријеме насљедника Хамди – Махмуд-паше, Давуд-паше (1832-1835), али када је за везира именован Веџихи Мехмед-паша (1835-1840), убрзо је дошло до укидања насљедних капетанија (1835) и спахијског војног система (1836) и успостављања муселимлука (срезова) са именованим муселимима на челу. Наиме, Веџихи Мехмед-паша је средином октобра 1835. године, по доласку у Сарајево, сазвао Ајанско вијеће и саопштио вијест о укидању капетанија и престанку власти капетана у свим крајевима Босне и Херцеговине. То је, у ствари, био последњи састанак Ајанског вијећа. Вијест о укидању капетанија изазвала је незадовољство појединих капетана који су били тврдокорни и непопустљиви у својим ставовима. У појединим дјеловима Босне дошло је до отворене побуне против такве одлуке Порте. У Крајини је побуњенике предводио Мурат-бега Беширевић, члан једне од најстаријих породица из тог краја. Њему се придружио и капетан Купе, Мехмед-бег Арнаутовић. Нешто касније побунио се и капетан Петровца (Босанског – аутор) Мустај-бег Куленовић, уз кога је стао и капетан Кључа, Јашар-бег. Централна власт се сурово обрачунала са својим противницима, па су многе присталице Хусеина-капетана Градашчевића биле због тога протјеране у Малу Азију.

Иако су насљедне капетаније званично биле укунуте, поједине капетанске породице су ипак задржале своје положаје, с тим што су њихове раније титуле сада попримиле одговарајући војнички ранг. Такав случај је био и са Никшићком капетанијом којом је тада управљао Мујага Мушовић, који ће на том положају остати све до своје погибије 1843. године на Башиној води. Процес потпуног укидања капетанија и са њима наслијеђених привилегија потрајаће све до завођења реформи од стране Омер-паше Латаса. Такође, процес увођења редовне војске – низама, текао је постепено.

* * *

Територија Никшићке капетаније, формиране почетком XVIII вијека, била је гранично подручје са простором Старе Црне Горе. Живот

¹¹⁹Војислав Кораћ, *Требиње*, I дио, књ. II..., 312, 313, 315; Артур Еванс, *Кроз Босну и Херцеговину у вријеме буне 1875. године*, Сарајево 1965, 280; Вељко Шакотић, *Никшић (Оногошт) у отпорима и борбама...*, 150-151.

два подручја које је граница, колико раздвајала, толико и спајала, одвијао се у историјски немирном времену, у врло сложеним друштвено-политичким и економским околностима. Са једне стране границе живјело је искључиво хришћанско становништво, а са друге стране оно је било унеколико измијешано па су већину чинили муслимани, а мањину хришћани. Заједнички историјски тренуци муслиманског и хришћанског становништва утицали су да су и једни и други изграђивали своје сопствене цивилизације, дух и менталитет који су се прожимали или боље рећи који су били врло блиски, али и различити. Рефлексије историјских збивања су чиниле своје, па су, сликовито казано, понекад *"два изданка истог тла"*, долазила у међусобне сукобе. У вријеме мира владало је узајамно уважавање, о чему можда најбоље говори анегдота као форма усмене књижевности. Због свега тога познато је да се за мјеста на граници каже: *"Благо мјесту на граници, у миру, тешко њему у рату"*. Али добро је позната и једна народна мудрост која учи да је *"Боље имати рђаву годину, него рђава сусједа"*.

Када је 1780. године на чело Никшићке капетаније дошао Османбег Мушовић, на тлу Старе Црне Горе започињао је своје дјеловање Петар I Петровић Његош. Животни путеви владике Петра I Петровића и Османа капетана Мушовића, који се хронолошки скоро поклапају и који су се укрстили више пута, у многоме су слични, али и различити. Обојица су рођени на подручју љутог крша, Петар I у Хераковићима на Његушима, а Осман капетан у Никшићу. Петар I је персонификовао политику Црне Горе, док је Осман капетан Мушовић био представник војничке и цивилне власти у капетанији која је представљала *"љуту качаницу"*, персонификујући донекле и централну османску власт. Скоро подједнако су управљали својим подручјима и готово истовремено пошли са историјске позорнице, што значи да су имали довољно времена да један другог сагледају и уоче све људске особине, начин размишљања и навике, што је било врло важно приликом доношења појединих одлука које су се тицале друге, *"противничке"* стране. За све ове напоре Петар I Петровић Његош и Осман капетан Мушовић су у своме знању и искуству морали бити много испред својих сународника.

Петар I Петровић је имао намјеру да Црну Гору потпуно осамостали од османске власти и формира је као независну државу по угледу на тадашње европске државе. Наравно, Петар I је желио да његова држава буде и територијално увећана. Извјесну сметњу у остваривању тих његових планова имала је Никшићка капетанија. Због тога је владика Петар I врло рано уочио њен стратешки и војни значај. Супротно владици Петру I, Осман капетан Мушовић није био самосталан у доношењу крупних политичких одлука, нити је то могао бити будући да је по

свом положају вршио војничке дужности и административно припадао Босанском пашалуку на чијем челу је стајао босански везир кога је именовала централна власт из Цариграда и коме је био потчињен. Он је на тај начин био главни представник локалне власти у капетанији која је у многоме била зависна од прилика у босанском пашалуку и даље од саме централне власти.

На бојном пољу су обојица били јунаци због чега су уважавали један другог. Када су то налагале разне околности водили су активну кореспонденцију, настојећи да у међусобној комуникацији задрже ниво реалности, коректности и хуманости. Сваки остварени резултат, будући да су обојица били људи од акције, за њих је био само увод у наредне, веће подухвате. Сагледавајући портрете Петра I и Османа капетана Мушовића, у ствари можемо сагледати и њихове личне међусобне односе, затим однос Петра I према Никшићкој капетанији и њеном становништву и однос Османа капетана према Црној Гори и њеном становништву.

Преузимајући у своје руке улогу владара и прве личности Црне Горе, Петар I је настојао да поред сређивања унутрашњих прилика у својој земљи, успостави и одржи реалне политичке и економске односе са својим сусједима, у првом реду са Никшићком капетанијом са чијом се територијом простор Црне Горе широко додиривао.

Опште околности у којима је дјеловао Петар I у многоме су одређивале његове односе према Никшићкој капетанији. Дипломатске везе Црне Горе и њеног владара са Русијом, утицале су да је Петар I настојао да своје личне политичке погледе и ставове подреди политици и држању руског двора према Порти и Османском царству и уопште у међународним околностима. У временима када би Русија и Османско царство били у миру и Петар I је настојао да његови узајамни односи са Никшићком капетанијом протичу у истом тону. Промјене у односима великих европских држава, нарочито Русије, утицале су на повремена заоштравања у односима између Црне Горе и Никшићке капетаније. У тим околностима владика је настојао да од османске власти преотме макр оне дјелове Никшићке капетаније у којима је хришћанско становништво било већинско и међу којим је било довољно сазреле националне свијести која је тежила прикључењу Црној Гори. Ипак, територијално незнатно окрњена, Никшићка капетанија је надживјела Петра I. Погранични спорови и сукоби јављали су се и због неодговорних понашања појединаца који нијесу поштовали законске одредбе и органе власти ни у Црној Гори нити у Никшићкој капетанији. Такве поступке Петар I и Осман капетан Мушовић су настојали да доведу у ред колико је то било у њиховој моћи. Њихове напоре усмјерене у том правцу најбоље дочарава међусобна преписка која, посматрана са становишта залагања за

мир, толеранцију и међусобно уважавање, представља својеврсно свједочанство о успостављању дипломатских и културних веза Црне Горе са својим окружењем. Свакако да ти напори Петра I, усмјерени ка подизању угледа Црне Горе, нијесу остали без резултата. Историјска судбина била је више наклоњена Петру I него Осману капетану Мушовићу. Петар I је успио да се уздигне до неслућених висина остајући до наших дана као симбол ствараоца самосталне и независне црногорске државе. Он је то постигао захваљујући томе што је у његовом животу и раду, централно мјесто имала својеврсна унутрашња досљедност која му је давала снагу неопходну да Црну Гору изведе на пут слободе и просперитета. Тим чином Петар I је оставио за собом дубоке трагове, тако да се на крају свог животног пута могао мирно и с поносом осврнути на своје остварено дјело.

Sait Š. ŠABOTIĆ

*PETAR THE FIRST PETROVIĆ NJEGOŠ
AND NIKŠIĆ'S CAPTAINCY*

Summary

From the beginning of his governance in Montenegro in 1784. till his death in 1830., the bishop Peter I Petrovich Njegosh led an active politics in internat and foreign affairs. During his activites he respected the vicinity a lot, especially the district of Niksich, which was of the great interest for Montenegro. For the whole period of ruling by Peter I in Montenegro the captain Osman Musovich was at the head of Niksich's district. Peter I was very cautions in political relations with Niksich, taking care that his purposes were positively dovetailed with the attitndes of The Big forces refering to Montenegro. At the same time he made efforts to raise an international position and reputation of Montenegro. All his activites showed that Peter I was capable to the tasks which he had to fulfil at the particular historical period.

Вукајло ГЛУШЧЕВИЋ*

ФАКТОРИ МИГРАЦИОНИХ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА ЦРНЕ ГОРЕ У XIX ВИЈЕКУ

Географски положај Црне Горе и утицај најстаријих цивилизација и култура Јужне Европе, као и степен покретљивости њеног становништва имали су пресудан значај за рано насељавање територије данашње Црне Горе. Цијелу прошлост Црне Горе у великој мјери карактеришу миграциона кретања становништва разних народа од праисторије до најновијег доба. У том погледу се посебно издваја сеоба Словена, чија је миграциона доминација означавала крај римске и почетак словенске владавине. Послије Велике сеобе народа, значајна миграциона кретања на Балкану добила су шире размјере у вријеме турских освајања. Саставни дио тог миграционог таласа била је сеоба хришћанског живља из правца Косова и Скадра. Због страха од турских репресалија, становништво је бјежало према Зети и Приморју. Започет крајем XIV вијека овај миграциони процес настављен је и током XV вијека.

Међутим, од краја XV вијека започињу и миграциона кретања црногорског становништва, тако да у том погледу Црна Гора представља праву метанастазичку област из које се у свим раздобљима више иселавало него што се уселавало. Та непрекидност иселјавања била је условљена првенствено сиромаштвом и заосталошћу Црне Горе која у крајње неповољним условима није могла да пружи ни минимум услова за нормалан живот. Наиме, подловћенска Црна Гора је у прошлости представљала најкршевитији и најсиромашнији дио данашње Црне Горе. На том простору чију је бит сачињавао голи карст, није било границе између живота и неживота, већ је једно с другим било испреплијетано. Такви природни услови и одређени друштвени чиниоци имали су за посљедицу појаву миграционих кретања која су трајала вјековима. Сталне миграције Црногораца учиниле су да Црна Гора постане јединствен

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе

случај на Балкану, како у погледу исељавања појединаца ради зараде, тако и у погледу исељавања породица ради тражења бољих услова за живот. У тој „крашкој тврђави” како метафорично каже у својој књизи др Павле Радусиновић, „сучелиле су се двије изузетне енергије: једну је изњедрила дуговремена и тешка драма историје, а другу шкрта и морфолошки изолована специфична природна средина.. Њихово дејствујуће јединство типизирало је овдје такву антропогеографску и социолошку стварност да стару Црну Гору сасвим заслужно можемо издвојити као маркантну регионалну средину”.¹

На сва миграциона кретања становништва, осим уочи ратова са Турцима, држава је гледала као на редовну и неопходну појаву јер су миграције биле један од видова опстанка црногорског народа.

Тешки услови живота били су условљени одређеним природним околностима и друштвеним чиниоцима. Те природне и друштвене околности представљале су два главна фактора који су били основни агенси миграционих кретања.

Природни фактори као агенси миграционих кретања

Исељавању становништва крашког подручја Црне Горе нарочито је доприносило дјеловање природних фактора, чији је утицај био највише изражен у XIX вијеку. Међу природним факторима треба посебно истаћи црногорски карст и елментарне непогоде.

Црногорски карст

Територију старе Црне Горе, коју су сачињавале четири нахије (Катунска, Љешанска, Ријечка и Црмничка), до XVI вијека покривао је огромни шумски комплекс. Међутим, у XVI и XVII вијеку дошло је до експлоатације шума, што је за последицу имало стварање пространих голети. Као што је некада огромни водени талог допринио стварању шумског покривача, тако су велике количине неравномјерно распоређених падавина брзо стварале нове површине карста. Тиме је земља постајала све тања. Проценат обрадивог земљишта у Катунској нахији износио је 3%. Слично је било и у другим нахијама. Због малог процента обрадиве земље многи су били приморани да иду у друге крајеве и тамо нађу средства за опстанак. Упркос тешким околностима, сталним миграцијама, повећаном морталитету, број становника је непрестано растао, јер је свака породица имала 10-20 чланова. Осим тога, нијесу били ријетки случајеви да старци ожене младу жену која роди најмање петоро дјеце.²

¹ Др Павле Радусиновић, *Насеља Старе Црне Горе*, Београд 1985, стр.98

² Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, стр. 152.

С обзиром на то у XVIII вијеку број становника је удвостручен. То потврђује податак према којем је број од 15000 становника, колико га је било крајем XVII вијека³ у Старој Црној Гори, порастао на 40 000 крајем XVIII вијека.⁴ Док је број становника растао, дотле су површине обрадиве земље остајале исте или су постојале мање услед диобе или ерозивног дјеловања.

Пораст становништва на истим површинама обрадиве земље представљао је велику тешкоћу. Стога је иселјавањем намноженог становништва одржавана сразмјера између приноса и броја становника који остају на малим површинама обрадиве земље.⁵

Побједама над Турцима 1796. године и стицањем фактичке независности, Стара Црна Гора је проширила своје границе припајући Брда, Бјелопавлиће и Пипере, а 1820. године. Морачу и Ровца. Међутим, и поред територијалног проширења, недовољне површине обрадиве земље и даље су представљале снажан подстицај миграционих кретања.

Проширењем граница након разграничења 1859. године дјелимично су се повећале обрадиве површине земље, али првенствено на штету потребних пашњака и шума.⁶

Послије Берлинског конгреса, 1878. године, настаје нова фаза у историји борбе Црногораца за физички опстанак, како у старом, тако и у ослобођеном дијелу државе. Иако је Берлинским конгресом Црна Гора била повећана за 5150 км²,⁷ то није значило да су са тим били обезбијеђени услови живота за већину црногорског становништва, јер и у брдским селима није било много боље него у подловћенској Црној Гори. И у том дијелу Црне Горе одвијао се процес диобе кућних заједница, што је доводило до уситњавања ионако малих земљишних посједа.

Тешкој ситуацији земљорадничког дијела становништва у знатној мјери допринијела је слаба аграрна политика највиших органа управе проширене државе. Наиме, највеће и најбоље дионице биле су издвојене за књаза и главаре, који су добијали по неколико стотина рала најбоље земље, не водећи рачуна о томе како ће се ријешити питање беземљаша.⁸

Послије ослобађања Подгорице и Зете напуштени посједи требало је да се подијеле најсиромашнијим домаћинствима и појединцима. Међутим, насељавањем Зете и непосредне околине Подгорице нијесу могле бити задовољене потребе пауперизованог становништва Старе Црне Горе и Брда. Томе је знатно допринијело и то што су извјесне коли-

³ Др. Павле Радусиновић, *Насеља Старе Црне Горе*, Београд 1985, стр. 108.

⁴ Група аутора *Историја Црне Горе*, Титоград 1976, том III, књ. 1, стр. 495

⁵ Ђорђије Ђоко Пејовић, *Иселавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, стр. 14.

⁶ Исто, стр. 58.

⁷ Исто, стр. 247.

⁸ Исти, бр. 251..

чине земље које су биле оглашене државним, додијељене по књажевој увиђавности, тј. од случаја до случаја. Слично је било и са додјелом земље у Колашину и Пољима.

Имајући све ово у виду, сасвим је разумљиво што су била изражена миграциона кретања, како породица ради насељавања у сусједним земљама, тако и појединаца ради зараде у разним земљама свијета.

Елементарне непогоде

Основне агенсе миграционог кретања становништва у Црној Гори представљају природни чиниоци, прије свега рељеф и клима који су у директној међусобној повезаности. Географском положају Старе Црне Горе одговара и карактеристично поднебље, благе зиме и жарка лjeta.

Неравномјеран распоред падавина у току године остављао је тешке посљедице на живот народа овога краја. Нигдје сушне године нијесу неродне као у крашким областима, јер атмосферске падавине брзо отичу подземним каналима, ријеке пресахну а вегетација се осуши. Због тога је суша као елементарна непогода у Црној Гори представљала један од главних узрочника за интензивне миграције становништва. Тиме су изазвана демографска пражњења појединих простора, а нарочито крашких предјела Катунске, Љешанске, Ријечке и Црмничке нахије, затим Пипера, Куча и Братоножића. Тај талас миграционих кретања био је посебно изражен у XIX вијеку.⁹

У току XIX вијека скоро свака трећа година била је неродна и тешка, а било је и до седам узастопних гладних година (од 1817 до 1823) и то све седам због суше.¹⁰

Услед суше 1814, 1815. и 1816. и дуготрајне кише у наредној години, 1917. је остала позната по незапамћеној глади, када су људи мјесецима јели коријене разних трава. Од глади је страдала не само Стара Црна Гора већ и црногорска Брда. Због тога су многе породице биле приморане да бјеже у Скадарски пашалук, у Турску.¹¹

Година 1847. забиљежена је као једна од најтежих у првој половини XIX вијека, иако је свака друга била по злу позната. О томе свједочи и писмо Јакова Даковића из Грахова у којем се обраћа Сими Милутиновићу. У писму се између осталог, каже:

⁹ Види В. Глушчевић, *Миграције становништва Црне Горе у XIX вијеку*, Подгорица 2000, стр. 32-52.

¹⁰ Петар Поповић, *Станко Стијепов Петровић*, *Годишњак Филозофског факултета*, Нови Сад 1956, стр. 52.

¹¹ Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Записи, 1937, XVIII, бр. 4, стр. 260.

“... некаква дође мучна и гладна година. Од Христа, нашега спаситеља, књижевници не могу наћи овакву годину на наше стране какво нас је ова допала, а не само од народа него и од хајвана мало утече”.¹² Као и раније и у овој години Црногорци и Брђани спасавали су се од глади “бјекством” у Србију.

Велика глад је била изражена и у циклусу нерадних година: 1887, 1888, 1889. и 1890.¹³ тако даје 1889. са 1847. и 1822. (која је била седма узастопно неродна) једна од најтежих у новијој историји Црне Горе. Те године из Црне Горе су 10924 емигранта прешла у сусједне и друге земље свијета. Колико је било демографско пражњење може се видјети када се узме у обзир да је Стара Црна Гора почетком XX вијека имала око 50000 становника.¹⁴

Друштвени фактори као агенси миграционих кретања

У погледу миграционих кретања Црна Гора је у својој прошлости представљала риједак примјер. На њеном подручју комплексно су се испољавали и природни и друштвени фактори, што је било карактеристично за читав XIX вијек. Преплитали су се на том простору и у том времену толико сложено и тако често да су условили појаву „стално кипућег миграционог извора”. Од друштвених фактора који су представљали агенсе миграционих кретања потребно је истаћи „вађевине” као облик зеленашења, међусобне (појединачне и племенске) сукобе, који су проузроковали појаву крвне освете и, као трећи фактор, турско насиље.

Вађевина

Недостатак обрадивог земљишта, честе неродне године, уз немогућност друге зараде, условили су у Црној Гори, још у почетку XIX вијека, појаву вађевина као облика зеленашења односно узимања зајма уз велику камату. Ова појава је у најтјешњој вези са житом које је требало врло често увозити у Црну Гору.¹⁵ С обзиром на неопходност ове основне прехрамбене намирнице, као и услед ниске кредитне способности највећег дијела потрошача “вађевина” је била највише изражена у трговини житом.

¹² Ристо Драгутиновић, *Неколико докумената из заоставштине Сима Милутиновића*, Књижевност, 1995, стр. 9.

¹³ Милан Савић, *Миграциона кретања у никшићкој области*, Десети конгрес историчара Југославије, Београд 1998, стр. 227.

¹⁴ Павле Радусиновић, *Насеља Старе Црне Горе*, 1985, стр. 116.

¹⁵ Ђ. Пејовић, нав. дјело, стр. 284.

Пошто све до XX вијека није било новчаних зарада у Црној Гори, то је сиромашном сељаку вересија била једина могућност да дође до новца. Вересија је била форма повећаног трговачког капитала, јер су зајмодавци давали зајам уз стопостотну камату.

Уколико на њиви не би родило да би се вратио дуг, сиромашни сељак би морао опет да потражи нови зајам и дода га старом дугу. Узимање новог зајама и камату на тај зајам доводило је дужника у тешко стање, због чега је био приморан да земљу да зајмодавцу или да је прода. Продаја имовине значила је и одлазак у свијет.

Повећањем трговачког и зеленашког капитала убрзавао се процес имовинског диференцирања становништва који је све више условљавао иселјавање потпуно осиромашеног становништва, стоје нарочито било карактеристично крајем XIX вијека.¹⁶

Међусобни сукоби

Тешки друштвеноекономски услови у којима су Црногорци живјели знатно су се одразили и на формирање њиховог менталитета, који се посебно испољавао у међусобним односима. Велика оскудица обрадивог земљишта, пашњака и вода условљавала је да и мањи спорови око потре, појила, јаза, пута или међе врло често заврше убиством, које је по обичајном праву, закону заосталог становништва, требало осветити.

Друштвеноекономски услови у којима је настала и одржавала се крвна освета доводили су до посебног вида иселјавања (појединаца или сродника убице) израженог у току гладних година, јер глад која је харала земљом проузроковала је честе међусобне сукобе и крвне освете.

Крвна освета, карактеристична за врло заостале друштвене односе у Црној Гори, проузроковала је праве сукобе међу племенима. Међуплеменски сукоби су доводили до тога да су једна племена другима онемогућавала обрађивање земље или чак спаљивала љетину, тако даје због недостатка прехранбених производа становништво углавном морало да пресељава у Србију. Понекад су међуплеменски сукоби били тако изражени да су условљавали иселјавање једних а ширење других братстава и племена. Због страха од крвне освете многи појединци, па чак и породице, усмјеравали су се најчешће према Турској, недалеко од границе, гдје им је могло бити сигурније.

Јачањем органа централне државне власти ова друштвена појава била је у знатној мјери сузбијана, мада је и касније долазило до међусобних сукоба и крвне освете, али не у толикој мјери да су се због тога братства и племена расељавала.¹⁷

¹⁶ Опширније, В. Глушчевић, нав. дјело. стр. 54, 55.

¹⁷ Опширније, В. Глушчевић, нав. дјела стр. 56, 57.

Турско насиље

Дуготрајни, вјековни миграциони процеси у Црној Гори само су потврда тешких услова живота њеног становништва, а нарочито у доба турске власти. Простори Старе Црне Горе и Брда одувијек су били подложни исељавању, било да је оно проузроковано глађу или насиљем. Уз гладне године, које су биле редовна појава у Црној Гори, притисак Турака све јаче је долазио до изражаја, тако да су понекад турски зулуми били тежи од глади. Тирјанство се састојало, најчеће, у паљењу кућа, стаја, стогова у току зиме, озимих жита у фази зријевања, у сјечи кукуруза, винограда, дудових стабала, забрани куповине жита, одвођењу стоке, убијању чобана и другом начину злостављања.

У спрези са осталим миграционим факторима турска насиља су још више утицала на унутрашње и спољње миграције становништва, мада је било и великих миграција које су биле директно условљене турским угњетавањем.

Сукоби са Турцима и пустош која је послије њих остајала, као и општа несигурност становништва, имали су за посљедицу миграциона кретања која су се углавном усмјеравала према Србији. Многи су примјери да су сукоби с Турцима претходили исељавању мањег или већег броја становништва. То потврђује и поход Омер-паше Латаса на Црну Гору 1862. године када су Турци починили велике материјалне штете, при чему су посебно била уништена дудова стабла, чиме је био онемогућен извоз великих количина свиле до које је долазило гајењем чахура на лишћу дуда.¹⁸ Уз то стока је уништавана, а домови спаљивани. Само у Пиви од 600 домова спаљено је 500.¹⁹ Оставши без игде ичега многе породице су биле приморане да се селе у Србију како би ријешили питање свог опстанка.

Поменути облици угњетавања од стране Турака били су изражени и неослобођеним све до стицања независности Црне Горе.

Вјерска оданост

Миграциона кретања становништва као посљедица вјерске оданости датирају послије рата с Турцима 1876-1878. године. Наиме, ослобађањем Никшића, Спужа, Подгорице, Зете, Бара, Улциња и Колашина од турске власти многе муслиманске породице напустиле су своја имања не могавши да се помире да живе у држави у којој преовладава друга вјеро-

¹⁸ Вилијем Дентон, *Неколико дана у Црној Гори*, Записи 1937, бр. XXVIII, стр. 214.

¹⁹ Ђ. Пејовић, нав. дјело стр. 205.

исповијест, у којој постоји друга власт, друге школе и сл. Напуштањем ослобођених крајева, муслимани су се иселјавали на територије које су још биле под Турском: Нови Пазар, Сјеница, Пљевља, Скадар и др.

Одласком муслиманских велепосједника и напуштањем кућа створили су се услови за насељавање нових досељеника и рјешавње egzистенцијалних питања сиромашног дијела црногорског становништва. Тада је дошло до спуштања становништва са планинских и брдовитих крајева у равнице и долине ријека, а у ослобођене градове које су муслиманске породице све више напуштале, насељавали су се Црногорци и Херцеговци, бавећи се занатима и трговином. Тако је муслимански живаљ све више замјењивало становништво хришћанског поријекла. Највише муслимана одселило се из Никшића и његове околине. Од 410 домова, колико их је било у вријеме ослобађања Никшића, само 19 се није иселило, иако се књаз Никола много трудио да их задржи, гарантујући им равноправност, слободу вјере и уживање цјелокупне имовине.²⁰

Иселавањем муслиманских велепосједника створени су услови за одређену аграрну реформу. У Никшићком пољу и његовој околини издијељена је земља на седам батаљона Катунске бригаде. Поред Катунана, у Никшићку област досељавало се из других крајева Ц. Горе, Србије, Албаније и Аустро-Угарске.²¹

Послије ослобађања Спужа, Подгорице и Зете неколико стотина муслиманских породица се иселило у Турску. Тиме се остварио простор за насељавање бројних црногорских породица из околних мјеста. Због свог положаја као и због плодности највише је мигрантно била активна Зета. Из ње је послије 1878. године отпочело велико иселавање Муслимана. Већина њих се населило у Скадру, а мањи дио у Подгорици.²² Овим иселавањем омогућено је уселавање великог броја црногорских породица, првенствено из околних крајева.

Иселавања и уселавања било је и по ослобођењу Жабљака, Бара, Улциња и Колашина.

Дакле, иселавање муслимана из поменутих мјеста која су припојена независној Црној Гори била су условљена углавном вјерском оданости и општом заосталошћу, јер свака норма која је донесена од стране државе, а која се није уклапала у њихова конзервативна схватања, изазивала је реакције које су покретале нове таласе иселјеника.

²⁰ Милан Савић, *Миграциона кретања у никшићкој области*, Десети конгрес историчара Југославије, Београд, 1998, стр 223-225.

²¹ Исто

²² Опширније Нада Томовић, *Економске миграције Црногораца крајем XIX и почетком XX вијека*, Десети конгрес историчара Југославије, Београд, 1998, стр. 248

Политички мотиви

И процес учвршћивања централне државне власти у Црној Гори имао је за посљедицу одређена иселавања. Тако су, због политичких разлога појединци, а некада и породице, осуђивани су на „изгон” из Црне Горе. То је била једна од најтежих осуда за црногорског човјека, која је била изрицана у вријеме владавине књаза Данила. Било је тада „изгона” и без одређених политичких разлога, некада и због повријеђене сујете. Породице или појединци морали су да напусте Црну Гору.²³

Учвршћивање књажеве власти и ситуација која је настала у сукобу између књаза и једне групе главара имала је за посљедицу стварање прве масовније црногорске политичке емиграције.²⁴ До најбројније емиграције из политичких разлога дошло је у вријеме политичке борбе Црне Горе за међународно признање. Наиме, књажева орјентација према Француској изазвала је велико незадовољство у Црној Гори. Због тога је предсједник Сената, Ђорђије Петровић, постао непомирљиви непријатељ књаза Данила. Он је са неколико главара склопио завјеру против књаза, што је имало за посљедицу бројне емиграције. Тако је маја 1860 године у Аустрији било око 400 политичких емиграната из Црне Горе.²⁵

С обзиром на то да се од почетка владавине књаза Данила у Аустрији налазило више истакнутих црногорских емиграната, Аустрија их је стално користила за своје сврхе, а у намјери да изазове немире у Црној Гори. Бечка влада је наоуружала неколико емиграната који су из Боке организовали завјеру да убију књаза Данила, војводу Мирка и неколико сенатора. Та завјера није успјела, али је идуће године Тодор Кадић (који је био један од завјерника) успио да убије књаза 1. августа 1860. године у Котору.²⁶ Према Максиму Шабајићу те године из Бјелопавлића је иселено 300 лица.²⁷

Касније, 1863. године, војвода Мирко је наредио да напусте имања сви који су били у сродству са Тодором Кадићем. Тада је један број Бјелопавлића прешао у Доње Васојевиће.²⁸

Бивши политички противници књаза Данила нијесу хтјели да прихвате ни његовог насљедника Књаза Николу, тако да су се у неким

²³ Симо Поповић, *Мемоари*, Подгорица 1995, ст. 455.

²⁴ Ђ. Пејовић, нав. дјело, ст. 206

²⁵ Петар Поповић, *Никонор Ивановић Његуш*, Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад, IV, ст. 91.

²⁶ Јагош Јовановић, *Историја Црне Горе*, друго издање, Подгорица 1995, стр. 263-254

²⁷ Максим Шабајић, *Млади Црногорац*, Београд 1873, ст. 73.

²⁸ Ристо Драгићевић, *Старе српске новине и часописи о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, Цетиње 1941, бр. XIV, ст. 26

племенима дизале буне, али је војвода Мирко успио да придобије све племенске главаре, неке милом неке силом, што је довело да 1860 сва племена признају новог књаза.

Иако се књаз Никола разликовао од свог претходника - и за вријеме његовог апсолутизма било је афера и процеса, а нарочито почетком XX вијека. То је имало негативан одраз и на миграције, а нарочито оне које су се одвијале из Црне Горе према Србији.

Поред наведених фактора који су постигали миграциона кретања становништва Црне Горе потребно је указати и на личне мотиве који су утицали на одлазак појединаца у другу средину. Један од мотива било је и школовање, а нијесу биле искључене и илузије да се тамо негдје боље и љепше живи.

Школовање

Нијесу Црногорци били само јунаци „који су живјели о пушци и ножу” нити је њима ратовање било „једино занимање а борба једина забава”, него су поред борбе и ратовања увијек показивали смисао и велико интересовање за школу. Тај необични интерес Црногораца може се пратити кроз читав XIX вијек.

Након проширења државе осјећала се потреба за школованим људима у управи и са већим знањем него што је могла дати основна школа. Та потреба је почела да расте од осамдесетих година XIX вијека да би у првим деценијама XX вијека била све израженија. У то вријеме Богословско-учитељска школа задовољавала је и потребе у државној управи, а када се указивала потреба за високошколованим људима књаз Никола је слао црногорске младиће у иностранство. У почетку то су били младићи које је књаз по својем нахођењу одређивао из кућа војних и племенских старјешина, као и блиске рођаке династије Петровић. Они су одлазили на школовање у Србију, Русију, Француску, Аусто-Угарску, Турску и друге земље, гдје су о трошку владе тих земаља завршавали средње, више и високе школе. Од друге половине XIX вијека па све до 1918. скоро у свим европским државама школовало се по неколико младића из Црне Горе било о државном трошку земаља у којима су се школовали било о трошку Министарства просвјете и црквених послова Књажевине Црне Горе или о трошку својих родитеља. У периоду од 1848. до 1918. године школовало се око 3500 ђака и студената у средњим, вишим и високим школама широм Европе.²⁹

²⁹ Момчило Пејовић, *Школовање црногорске омладине у иностранству у периоду од 1848. до 1918.* Просвјетни рад бр. 11, 15. октобар 1993.

Дакле, након славних побједа на војном, Црна Гора почиње да остварује запажене резултате на просвјетном и привредном пољу, што је за последицу имало миграциона помјерања унутар државе и ван ње, а нарочито при крају XIX и почетком XX вијека.

Наведене природне и друштвене околности учиниле су да Црна Гора представља јединствен миграциони случај, историјску судбину једног народа у борби за голу егзистенцију. С обзиром на то да су честе миграције биле условљење и силом освајача, то су спољни чиниоци са манифестацијама перманентне репресије иницирали појаву једног друштвеног феномена, којег су у великој мјери обликовали и специфични географски чиниоци. Наиме, у самоодбрани од спољних насртаја све више су се јављали импулси насеобинског ширења, јер је становништво у репродуктивном погледу било углавном у стању пораста, а у неким периодима и имало је и изразиту прогресију.

Дакле, Црна Гора је била у стању да обнавља највиталнији дио становништва и у најтежим условима, али не и да свима омогући елементарне услове за живот достојан човјека.

Овај друштвени феномен омогућио је велику ратничку мобилност и миграциону покретљивост која се највише испољавала у току XIX и почетком XX вијеку.

Vukajlo GLUŠČEVIĆ

MIGRATION MOVEMENTS FACTORS OF THE CITIZENS OF MONTENEGRO IN 19th CENTURY

Summary

In the aspect of migrations movement, in it's history, Montenegro has been a rare example of the state of that kind. Mixture and complexity of natural and social factors have expressed their influence in this example. In that place and in that time these factors combined both in very complex and connected way, that they actually formed „permanent boild migrational spring”.

One of the most influential natural factor was, so called, montenegrin carst, and cassuality, and far as social factors are concerned, it's important to point out “vađevine”, as away of lending money with interest, mutual conflicts and Turkish violence.

Ненад ПЕРОШЕВИЋ*

РАЗВОЈ ИНДУСТРИЈЕ ПИВА У НИКШИЋУ (1896-1956)

Оснивање Црногорске пиваре „Оногошт“ 1896. године и Прве никшићке штедионице 1901. године представљају зачетак индустријског и банковног капитала и, уједно, преломан корак у даљем развоју привреде и друштвених односа у Никшићу.¹ Црногорску пивару „Оногошт“ основао је Вуко Кривокапић, који је неколико година радио у једној пивари у Сарајеву.² Овај, за оно вријеме, доста ризичан подухват подржао је Вуков отац Јанко, имућни домаћин, који му је дао своје имање, на коме је до почетка 1896. изграђена прва пивара у Црној Гори. Претходно су (1894), Кривокапићи као одани пријатељи двора, тражили и добили сагласност од књаза Николе за подизање фабрике „бире“ у Никшићу.³

Пиварска постројења набављена су у Трсту, за релативно скромну новчану суму од 1.400 фиорина (1895), а нешто касније 600 мањих и 20 већих буради и 4.000 пивских боца. Да би стручни дио посла био ваљано обављен ангажован је пиварски мајстор Фабијан Шегавчић, који је стручно знање стекао у Бечу.⁴ Пошто је пивара ипак била саграђена на

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ В. Шакотић, *Никшић у књажевини (краљевини) Црној Гори*, Никшић 1996, 147.

* Оногошт је ранији назив (готског поријекла) средњевјековног града Никшића, насталог на темељима Анагастума. Мада се у Хроници попа Дукљанина (Барском родослову) име Оногошт спомиње у X вијеку, оно је још старије, постало је неку стотину година раније. Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд 1997, 17-18; П. Шобајић, *Никшић-Оногошт*, Београд 1938, 12-13, 22-25.

² В. Шакотић, н.д., 147; Државни архив Црне Горе Архивско одељење Никшић (у даљем тексту: ДАЦГ.АОН), ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. С, О развоју пиварства у Црној Гори, док. бр. 35.

³ Исте године, у сјеверном дијелу Старе вароши положен је камен-темељац зграде Црногорске пиваре „Оногошт“. В. Шакотић, н.д., 147-148.

⁴ Исто, 148.

примитиван начин, то је производња обављана ручним радом. Тако су двије основне радње (кување и хлађење пива) вршене на једноставан начин: кување налагањем дрвета под обичан казан нешто веће запремине, а хлађење пива у подруму вршено је ледом који је зими прикупљен. Иако су се Црногорци у почетку тешко привикавали на пиво као на пиће које је укусом „грко“, ипак је потрошња почела узимати маха па су се послови ове пиваре из године у годину увећавали и развијали.⁵ Томе је погодовала одлука књаза Николе да се Вуко Кривокапић ослободи од обавезе плаћања таксе на произведено пиво, увозни материјал и опрему неопходних за производњу у периоду од десет година, почев од Ђурђевдана 1896. У мају 1898. из Прага су стигла два стручњака за производњу пива Адолф Јанауш и Адолф Швехла, које је у Никшић упутио чешки публициста Јозеф Холечек, који је у рату 1876-1878. пратио црногорску војску и о њеном ратовању објављивао дописе у чешким листовима. Ова два стручњака су за кратко вријеме унаприједили процес производње пива. Када је књаз Никола, у пратњи престолонаследника Данила и војводе Петра Вукотића, у мају 1898. посјетио пивару, изразио је Вуку Кривокапићу „високо задовољство“ због затеченог стања у пивари „Оногшт“. У јуну 1900. књаз је одликовао Вука Кривокапића Златном медаљом за ревност. Кривокапићу је ово признање дато за успјешно обављен посао око отварања пиваре и постигнути успјех у раду.⁶

Због непредвиђених тешкоћа Јанко и Вуко Кривокапићи покушали су да септембра 1902. продају три четвртине власништва над пиваром тројици познатих привредника, али се због законских ограничења овај покушај није могао спровести у дјело. Већ фебруара 1904. у „Гласу Црногорца“ појавила се информација о намјери ондашњих капиталиста и трговаца да отворе другу пивару у Никшићу.⁷

Вуково настојање да обнови концесије које су истицале у мају 1906. и да власништво над пиваром претвори прво у другу (1906-1907), а затим у акционарско друштво (1908-1909), одвијало се у вријеме кад су Књажевину захватили иселеничка грозница и политичке борбе између „праваша“ (оданих двору и влади) и „клубаша“ (присталица опозиционе Народне странке). Подстакнут политичким мотивима, Вуко Кривокапић није прихватио као удионичаре у својој пивари тадашње привреднике који су били блиски угашеној Народној странци. Револтирани овим потезом човјека блиског црногорском двору, седамнаест никшићких привредника, већином трговаца, одлучило је да 1908. оснују

⁵ ДАЦГАОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. С, О развоју пиварства у Црној Гори, док. бр. 35.

⁶ В. Шакотић, н.д., 150-151.

⁷ Исто, 151-152.

Индустријско акционарско удружење и подигну модерну пивару. Овим ће варошица Никшић, са свега око 2.600 становника, убрзо добити и другу пивару. Земљиште за нову пивару купљено је поред ријеке Бистрице површине 30.000м². По плану инжењера Јакова Пинта из Пеште подигнута је зграда пиваре (1910), која је коштала 230.000 круна умјесто предвиђених 160.000. С обзиром на то да постојећи капитал није био довољан да се покрију дотадашње финансијске обавезе и обезбједи даљи рад, одлучено је да се убрза посао око уписивања нових акција.⁸

Иако под врло тешким условима, изазваним недостатком финансијских средстава и неразвијеним саобраћајем, оснивачи су били истрајни да остваре своју идеју – подизање нове пиваре. У датим околностима овај подухват је више личио на пркос прожет ризиком него на успјешан пословни подухват. Уписивање акција за нову пивару ишло је доста тешко. Економски јачи били су „праваши“, али они због тадашњих политичких прилика нијесу уписивали акције. Од економски јаким људи пришао је капетан Мујо Сочица. Иако су „клубаши“ бројно приступили уписивању акција, они нијесу могли уписивати довољно акција јер економски нијесу били довољно моћни. Услед тога „Требјеса“ је имала неколико стотина акционара са по једном или двије акције, а свега је било предвиђено 3.000 акција, од којих је уписано око 2.850. Редован је био случај да су радници, који су радили на изградњи пиваре, умјесто исплате своје зараде добили акцију, чиме су постајали акционари. Како су сва финансијска средства добијена од уписа акција, зајмова код банака и других установа била недовољна, оснивачи су, иако нијесу били акционари са већим бројем акција, интабулисали сопствена имања како би дошли до потребних финансијских средстава.⁹

Оснивачи су у свему Пивару радили по техничком плану. Довели су пиварског инжењера, саградили модерне подруме, зграде, канализацију, набавили парни котао, парну машину, компресор за хлађење подрума и израду леда, казане за кување пива, саградили велики артешки бунар, поставили разне друге пиварске инсталације итд. Посебан проблем представљао је транспорт, јер се све морало преносити колима са коњском запрегом од Котора преко Цетиња за Никшић.¹⁰

Производњу, цијене и пласман пива Пиваре „Требјеса“ пратиле су тешкоће сличне онима са којима се сусретала Пивара „Оногост“: висок уложени капитал и релативно ниска производња, скупе увозне сирови-

⁸ Пивара „Требјеса“, названа према имену брдашца, пријатног излетишта у Никшићу, испоручиће тржишту прве хектолитре пива у октобру 1911. Исто, 156-162.

⁹ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. С, О развоју пиварства у Црној Гори, док. бр. 35.

¹⁰ Исто.

не и неразвијена путна мрежа. Све ово је утицало да цијена пива буде висока и учини га неприступачном широком кругу потрошача, који су га због тога сматрали „господским пићем“. Осим тога страно пиво било је јефтиније од пива из Никшића.¹¹

У пословању је међу пиварама настала оштра конкуренција, проткана разним специфичностима, с обзиром на мотиве оснивања Пиваре „Требјеса“. У борби за придобијање потрошача политички моменат играо је важну улогу. У оним мјестима Црне Горе гдје су „клубаши“ били у већини трошило се пиво нове Пиваре „Требјеса“, а у оним мјестима гдје су били у већини „праваши“ трошило се пиво старе Пиваре „Оногошт“. Пивара „Требјеса“ набавила је и теретни аутомобил са приколицом, који је уједно био и међу првим теретним аутомобилима у Црној Гори. Као технички модернија, Пивара „Требјеса“ је овладала црногорским тржиштем иако је и даље финансијски слабије стајала од Пиваре „Оногошт“. Током 1914. године „Требјеса“ је извозила пиво у Албанију.¹²

Појава озбиљног конкурента и све тежи пласман пива на тржишту навели су управни одбор Пиваре „Оногошт“ да акционарима предложи доста ризичан, али одлучан корак у пословању – сеобу Пиваре у Подгорицу. Тиме се жељело постићи сљедеће: приближити производ већим потрошачким центрима и смањити транспортне и друге трошкове. Након бурне расправе на ванредној скупштини акционара од 5. децембра 1913. прихваћен је предлог о пресељењу у Подгорицу, а првих мјесеци 1914. припремљен је пројекат нове зграде пиваре у Подгорици.¹³

Ратни вихор Првог свјетског рата прекинуо је даље развојне планове двију никшићких пивара. У Пивари „Оногошт“ догодио се пожар (1914) који ју је тешко оштетио и она се више није обнављала. Аустроугарски окупатор је 1916. затекао „Требјесу“ у погону, али ју је убрзо опустошио претварајући њене објекте у касарну и затвор. Ослобођење 1918. затекло је некадашњу модерну Пивару „Требјеса“, са тешком муком саграђену, у рушевинама. Требало је да прође више година па да се „Требјеса“ обнови. Главни проблем – недостатак финансијских средстава, тешко се рјешавао. Власници акционари нијесу их имали, а потребно је било макар 10 милиона динара за обнову. Досуђена ратна штета је, такође, била недовољна. Ипак 1927. акционари су се дефинитивно одлучили за обнову, користећи досуђену ратну штету, бон за репарацију и зајмове код разних банака. Поручене су и поново набављене све маши-

¹¹ В. Шакотић, н.д, 167; „Требјеса“. *Индустрија пива, уља и сокова* (монографија), Никшић 1971, 7.

¹² Напомена као у фусноти бр. 9.

¹³ В. Шакотић, н.д, 168.

не и инсталације из Њемачке, тако да је „Требјеса“, може се рећи, не обновљена, већ по други пут подигнута.¹⁴ Током обнове инвестирано је у разним непокретностима 9.309.228 динара, за поједине дјелове машина издвојено је око 3.000.000 динара, док су за возни парк, посуђе, апарате и остали инвентар уложени знатни износи.¹⁵ Почетком 1931. Пивара је почела да ради, а наредне године извозила је пиво у Албанију (Скадар, Тирана, Драч, Љеш).¹⁶ Исте године (1932) на међународној изложби у Паризу никшићко пиво је добило златну медаљу за квалитет, на којој је угравирано: „На част отаџбини“. ¹⁷ Такво признање једној малој и непознатој пивари био је велики оновремени догађај не само за Никшић већ и за Црну Гору.

Праћена одмах након оснивања тешкоћама изазваних балканским ратовима, Првим свјетским ратом и аустроугарском окупацијом, „Требјеса“ ни после обнове и почетка производње 1931. није имала услове за лак рад, јер је свјетска привредна криза обухватила све па и њу. Убрзо су се окомиле и банке, нарочито Народна банка, за своја потраживања и кредите. Због слабе куповне моћи становништва производња и продаја пива била је сведена на најмању мјеру, па је производња појединих година износила тек само незнатни дио од стварног капацитета.¹⁸ Било је у изгледу да ће је повјериоци – банке купити на лицитацији, као и имања чланова управе који су их били zaloжили за њену обнову, за далеко мањи износ него што је била њена вриједност. Ипак, од 1935. ситуација се почела лагано поправљати па се „Требјеса“ из године у годину раздуживала, тако да ју је окупација 1941. затекла раздужену. У овој години, пошто је распродала још у почетку окупације произведено пиво, „Требјеса“ је обуставила сваки даљи рад.¹⁹

Четворогодишње ратовање²⁰ проузроковало је у Никшићу и срезу многобројне људске жртве и велика материјална разарања. Никшић, са срезом, спада међу највише настрадала подручја Црне Горе у Другом свјетском рату.

¹⁴ Напомена као у фусноти бр. 9.

¹⁵ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. ХCVIII, 26.II 1945, док. бр. 257.

¹⁶ Напомена као у фусноти бр. 9.

¹⁷ ДАЦГ.АОН, ф. Градски народни одбор Никшић (у даљем тексту: ГНО Никшић), кут. LXXXI, 4.I 1954, без. бр. док. (несређена грађа).

¹⁸ Напомена као у фусноти бр. 9. Обновљена пивара располагала је производним капацитетом од 10.000 хектолитара, а 1931. године произвела је 4.506 хектолитара пива, 1934. године – (1.784), 1940. године – (5.146) итд. „Требјеса“ . . . (монографија), 7.

¹⁹ Напомена као у фусноти бр. 9.

²⁰ О борбама које су вођене на територији Никшићког среза и учешћу становника среза у борбама види опширније: Г. М. Килибарда, *Никшић у свјетлости педесетогодишњице СКЈ 1919-1969. године*, Никшић 1969, 73-192; *Nikšić* (monografija), Zagreb 1972, 93-127; *Војна енциклопедија*, том 6, Београд 1973, ⁽²⁾ 88-89.

И оно мало индустријских предузећа у Никшићу која су радила прије рата, у рату су тешко страдала.²¹ Пиланини погони у рату су уништени,²² а Парна пивара „Требјеса“ такође је, у рату, тешко страдала. Пивари „Требјеса“ причињена је укупна штета (на зградама, постројењима, превозним средствима, опреми, алату итд.) од 16.828.868 динара. Од тога италијанска војска причинила је штету од 3.176.748 динара, њемачка војска 13.217.500 динара, национални покрет 260.828 динара, док је команда бивше Југословенске војске реквирирала 171.792 динара.²³ Из документа писаног на њемачком језику види се да су италијански и њемачки окупатор користили фабричке просторе пиваре за станове и смјештај својих војника. И док су Италијани знали и да плате за свој боравак у њима, Њемци нијесу били вољни да то ураде. На примјер, за четири мјесеца (октобар, новембар и децембар 1943. и јануар 1944), платили су свега 200 од уговорених 1280 рајхмарака.²⁴

Са обновом најзначајнијег предратног индустријског предузећа у Никшићу, Пиваром „Требјеса“²⁵, могло се отпочети тек у 1946. години. На име обнове Пиваре „Требјеса“ у 1945. тражено је 2.000.000 динара кредита, а добијено је од Министарства индустрије и рударства - Цетиње, на име привремене позајмице за исплату плата радника и намјештеника, 100.000 динара.²⁶ За остали износ стављан је у изглед кредит код Привредне банке за Црну Гору, која тада још није била основана.²⁷

²¹ У Никшићу су радила свега три индустријска предузећа: пивара, пилана и мала термоцентра. Пилана (позната као „Дvorsка пилана“ или „Шегарница“) била је први занатско-индустријски погон у Никшићком срезу, подигнута 1882. у Горњем Пољу код Никшића. Касније је пренесена у Гребике (1937), добија назив „Омбла“ и за оно вријеме, може се рећи, да је била модерно опремљена. Осим ње биле су основане, после Првог свјетског рата, и неколике приватне пилане на ријеци Грачаници, у Горњем Пољу и Градачкој пољани, са малим капацитетом и промјелјивим пословним успјехом. Пивара и термоцентра биле су, такође, веома малих производних капацитета. З. Ивановић, *Никшић - урбано-географска студија*, Београд 1977, 109; *Никшић* (монографија), 146-147; Б. Радојичић, *Никшићки крај-савремене регионално-географске трансформације*, Никшић 1982, 144-147.

²² З. Ивановић, н.д., 109.

²³ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. ХCVIII, Штете причињене Парној пивари „Требјеса“ у Никшићу од стране окупатора, 30.VIII 1945, док.бр. 151.

²⁴ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. ХCVIII, Dampfbrauerei „Требјеса“ Никшић – Ortskommandantur Никшић, 9.II 1944, док. бр. 12. (Документ са њемачког језика превео Владимир Кљакић).

²⁵ За Пивару „Требјеса“ може се рећи да је у Црној Гори била међу најпознатијим и најзначајнијим индустријским предузећима.

²⁶ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ - Никшић, фасц. ХCVIII, Индустријско акционарско удружење Парна пивара „Требјеса“ Никшић (у даљем тексту: Пивара „Требјеса“ - Никшић) - Министарству индустрије и рударства - Цетиње, фасц. ХCVIII, 17.X 1945, док. бр. 134.

²⁷ Исто.

Почетком јула 1945. радило је шест радника на рашчишћавању и чишћењу у Требјеси. Такође, један се радник водио као стално запослени обављајући посао чувара у Пивари.²⁸ До набавке потребног материјала за обнову веома се тешко долазило, а недостајало је дрвне грађе, као и лимарских радника који су били ангажовани на државним радовима. Уз то потребне машине за рад и производњу пива биле су предвиђене да се набаве у Њемачкој и Чехословачкој. Уз финансијске тешкоће, обнова се није могла извршити у 1945. години, већ је обављано само чишћење зграда и машина.²⁹ Обнова је почела 1. марта 1946.³⁰, а производња пива почела је 30. маја исте године.³¹ Реконструкција парног котла са погона на дрво на погон на угаљ почела је почетком октобра 1946.³² Први хектолитри пива, почели су се продавати 13. јула 1946.³³ Радници који су радили на обнови „Требјесе“ донијели су свој алат, пронашли и извукли из подрума сакривене дјелове машина и каише, многе опљачкане или поломљене дјелове замијенили су новим, који су израђени расположивим оскудним алатом.³⁴ У новембру 1946. у Пивари је било запослено 35 радника и сви су били мушкарци. Директор је имао највећу мјесечну плату од 5.000 динара, док је најмања плата износила 1.008 динара.³⁵

Још прије почетка обнове руководство Пиваре настојало је да обезбиједи потребне количине хмеља како би производња пива могла почети чим се обнова заврши. Закључено је да је хмељ најповољније набавити

²⁸ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ - Никшић, Пивара „Требјеса“ Никшић - СНОН, фасц. ХСVIII, 1.XI 1945, док.бр.118.

²⁹ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ - Никшић, фасц. ХСVIII, Пивара „Требјеса“ Никшић - СНОН Одјељење за индустрију и рударство, 14.VIII 1945, док.бр.238; Пивара „Требјеса“ - Никшић - СНОН, 11.VIII 1945, док.бр.239.

³⁰ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ - Никшић, фасц. CIV, Пивара „Требјеса“ Никшић - СНОН Министарству индустрије и рударства Цетиње, 9.VIII 1946, док.бр.500.

³¹ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ - Никшић, фасц. CIII, Пивара „Требјеса“ Никшић - СНОН Министарству индустрије и рударства Цетиње, без.д.д, док.бр.104

³² ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. CVII, Пивара „Требјеса“ – Милошу Лаловићу начелнику Трговинског одељења Министарства трговине ФНРЈ Београд, 22.I 1947, док. бр. 306.

³³ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ - Никшић, фасц. ХСIX, Пивара „Требјеса“ Никшић - Министарству трговине и снабдевања ФНРЈ, 1.VI 1946, док.бр.142.

³⁴ Побједа, бр.18, 5.мај 1946. Иначе, потпуна обнова извршена је крајем децембра 1946. Радни колектив дао је око 3.000 добровољних сати, а два административна чиновника дали су 1.030 добровољних часова. Радови на обнови предузећа извршени су у вриједности од 9.200.000 динара. ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. CXI, Извјештај о обнови Парне пиваре „Требјеса“ Никшић која је за вријеме рата била порушена и оштећена, б.д.д, док.бр.247.

³⁵ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. CII, Списак наплаћеног службеничког пореза за новембар 1946. од плата намјештеника и радника упослених код Пиваре „Требјеса“, 12.XII 1946, док.бр.182. Званични статистички извјештаји о броју запослених у Црној Гори почињу тек од 1947.године.

у Војводини (Бачка), како у погледу његовог квалитета, тако и у погледу његове цијене. Понуда хмељарске задруге из Желеца (Словенија) оцијењена је као знатно неповољнија. На одлуку да се хмељ набави из Бачке утицале су и предратне пословне везе Пиваре и произвођача хмеља.³⁶

Након рата црногорско друштво се суочило са великом материјалном оскудицом, али и са недостатком стручних кадрова свих профила. Тај проблем је био изражен у свим дјелатностима у Црној Гори, па није заобишао ни Пивару „Требјеса”. У јулу 1946. „Требјеса“ је имала четири њемачка ратна заробљеника који су били запослени као стручни радници и технички руководиоци (два пиварска инжењера, један монтер-машиниста и један помоћник браумајстора). У новембру исте године било је шест њемачких ратних заробљеника (два инжењера, један помоћник пивара и један механичар) запослених у Пивари, у којој је радило укупно 35 радника. То су били једини стручни радници предузећа, док су остала радна мјеста била овако организована: директор, три чиновника, курир, три шофера, један шоферски помоћник, један возар, два чувара и седамнаест радника (без објашњења о квалификацији и врсти посла који обављају). Сам директор (Васо Ђурић) био је без школске спреме, дугогодишњи намјештеник, банкарски чиновник, ликвидатор, благајник, књиговођа, а од 1930. био је директор и књиговођа у Пивари.³⁷

Радам ових ратних заробљеника руководство Пиваре било је веома задовољно и када су постали слободни грађани понуђено им је да наставе са радом у Пивари.³⁸

Пуни производни капацитет Пиваре износио је 20.000 хектолитара пива годишње, мада он у прве двије године рада није могао бити остварен.³⁹ Ипак, прве произведене количине пива (свијетло и црно пиво у бурадима и боцама) испоручене су тржишту у Никшићу, Титовграду, Будви, Котору, Херцег Новом, Беранама, Шавнику, Колашину и

³⁶ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. ХСVIII, Пивара „Требјеса“—СНО Никшић, 11.VIII 1945, док.бр. 239.

³⁷ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. СII, 27. VII 1946, док.бр. 166; 12. XII 1946, док.бр. 182; фасц. СIII, 5.III 1946, док.бр.473.

³⁸ Рјешењем Министарства унутрашњих послова ФНРЈ бр. 5221 од 23.VII 1947. ослобођен је заробљеништва ратни заробљеник Георг Кестлер, пиварски инжењер и њемачки држављанин, који је тиме постао слободан грађанин. Он је са Пиваром склопио уговор о служби на три године и почео је са радом 1.VIII 1947. Такође је затражио да се његовој супрузи Мини одобри пресељење из Баварске у Никшић. И други ослобођени ратни заробљеник Ерих Мартенс, механичар и монтер, такође њемачки држављанин, склопио је са Пиваром уговор о раду на три године. ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. CVII, 23.VII 1947, док.бр 250; 13.XI 1947, док.бр 429. Из прегледане документације не може се утврдити судбина осталих њемачких ратних заробљеника.

³⁹ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. СIII, 2.VI 1946, док.бр. 92.

Ријечи у периоду од 12. јула до 21. новембра 1946.⁴⁰ Посебан проблем за Пивару представљао је транспорт (недостатак одговарајућих превозник средстава, лоши путеви и неразвијена саобраћајна мрежа). На дан 29. јула 1946. Пивара је располагала са три камиона (један од три тоне носивости био је у употреби од 1. априла 1946. и два камиона од двије и по тоне носивости који су били у употреби од 2. јула 1946.). Њима су се, осим транспорта пива на релацији Никшић-Подгорица-Цетиње, превозила и дрва из Пиве.⁴¹ У октобру 1946. Пивара је у свом возном парку посједовала четири камиона (два од три тоне носивости и два од двије и по тоне носивости).⁴² Услјед недостатка камиона за превоз пива, у 1947. планирано је да се у самом граду пиво транспортује колима са коњском запрегом, због чега је јануара 1947. поднесен захтјев за регистрацију истих.⁴³

Преглед остварене производње пива Пиваре „Требјеса“ у периоду 1946-1953. године био је сљедећи.⁴⁴

Мјесец	ГОДИНА							
	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Јануар	-	-	-	-	1.062	44	209	-
Фебруар	-	-	-	-	406	17	489	4
Март	-	-	1.840	1.840	2.790	1.191	560	160
Април	.	1.168	3.377	3.377	2.996	2.992	690	1.303
Мај	-	2.216	3.890	3.890	3.203	3.988	1.840	1.090
Јун	.	2.245	3.781	3.781	3.063	4.538	2.192	1.669
Јул	827	2.565	3.825	3.825	3.245	1.921	3.401	3.033
Август	1.251	2.239	3.760	3.760	2.833	2.802	4.102	3.478
Септембар	1.106	1.516	1.756	1.756	2.412	2.524	1.598	1.389
Октобар	51	95	1.136	1.136	2.157	1.133	136	635
Новембар	27	33	13	13	1.236	447	-	557
Децембар		58	20	20	615	445	-	482
Укупна производња у хектолитрима	3.262	12.135	22.398	25.540	26.018	22.042	15.216	13.800

⁴⁰ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. CIV, 21.XI 1946, док.бр. 8.

⁴¹ ДАЦГ.АОН, Ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. CII, Пивара „Требјеса“ – Пореском одељењу СНО Никшић, 29.VII 1947, док.бр. 209.

⁴² ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. CIV, Пивара „Требјеса“ – Министарству индустрије и рударства НРЦГ Цетиње, 30.XII 1946, док.бр. 19.

⁴³ ДАЦГ.АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. CVI, Пивара „Требјеса“ – Одсеку унутрашњих послова ГНО Никшић, 28. I 1947, док.бр. 239.

⁴⁴ ДАЦГ.АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, к. LXXXI, Пивара „Требјеса“, 4.I 1954, без.б.д. За период 1946-1953. постоје прецизни подаци о оствареној производњи пива.

Од почетка производња пива биљежила је раст и 1950. забиљежена је највећа производња да би наредне три године производња била смањена и 1953. била је скоро преполовљена у односу на 1950. годину.

Ако се упореди продаја по потрошним центрима у 1950. и 1953. години види се да је потрошња у 1953. била мања иако се тржиште проширило.⁴⁵

	1950.година	1953.година
Никшић	7.000	2.331 хектолитара
Титоград	9.000	2.526 хектолитара
Цетиње	4.000	1.050 хектолитара
Дубровник	-	1.182 хектолитара
Рисан и Херцег Нови	5.000	2.079 хектолитара
Мостар	-	332 хектолитара
Гацко	-	16 хектолитара
Острожац	-	35 хектолитара
Остала мјеста у НР Црној Гори	1.018	Нема прецизних података, али су продате веома мале количине.

Иако је у последње двије године (1952. и 1953), због повећања инвестиционе изградње нарочито у Никшићу, Титограду и Бару, дошло до знатног повећања платних фондова и прилива новца на тржиште, ипак је потрошња и продаја пива видљиво смањена и у Никшићу и у Титограду, као и у осталим мјестима.

У периоду 1946 - 1951. цијена пива била је јединствена а у периоду од 1950. до 1951. овако се кретала:⁴⁶

- У првом полугођу 1951. продајна цијена једног литра износила је 25 динара код оптерећења са порезом са 13,96 динара и са тржном добити од 5,26 по литру и са планском добити од 0,22 динара. Цијена коштања је тада износила 5,54 динара;
- У другом полугођу 1951. цијена коштања била је 5,54 динара, а продајна је износила 35,80 динара код оптерећења са порезом 13,96 динара и са тржном добити од 17,90 динара и губитком 1,61 динар;
- У 1952. цијена коштања износила је по једном литру 23,70 динара уз оптерећење од 8 динара пореза на промет. Пробијена је цијена коштања (од планиране) 6,08 динара по литру или укупно је остварен губитак од 8.070.000 динара. Просјечно постигнута продајна цијена

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

била је 33,12 динара по литру. Ова година је завршена са губитком од око 12.000.000 динара а план је извршен са 55%;

- У 1953. остварена цијена коштања износила је 21,78 динара (пробијена је са 0,50 динара) или на укупан обим 606.000 динара, а продајна је износила 53 динара уз акумулативно оптерећење од 31,22 динара по 1 литру. Пробијање ЦК (цијене коштања) у овој години било је још веће с обзиром на то да нијесу урачуната три мјесеца. Скок продајне цијене пива проузрокован је порастом производних трошкова и због пораста акумулативног оптерећења.

У 1950. остварена је највећа продаја из више разлога: нижа цијена коштања у односу на 1953, двије сушне године су условиле да је потрошач више куповао основне животне намирнице и поред знатног повећања платног фонда и цијена пива у односу на друга алкохолна пића била је знатно нижа. Упоредне цијене пива и других алкохолних пића за 1951. и 1953. биле су:⁴⁷

	1951.	1953.
Вино бијело	-	150 динара
Вино црно	150	140 динара
Ракија љута	460	480 динара
Ракија мека	-	336 динара
Пиво у флашама	88	160 динара
Пиво у чашама	40	70 динара

Потрошња појединих пића у 1953.години (у литрима) била је:⁴⁸

1. Вино бијело	8.903
2. Вино црно	37.293
3. Ракија љута	21.596
4. Ракија мека	35.462
5. Пиво у флашама	55.080
6. Пиво у чашама	135.450

Осим наведених било је још разлога који су утицали на смањење производње и продаје пива послије 1950.године.⁴⁹ У 1952.години и 1953.години тржиште за продају пива проширило се на: Дубровник, Мо-

⁴⁷ Подаци су дати од ондашњих угоститељских предузећа, пошто Пивара „Требјеса“ није имала таквих података. Исто.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

стар, Требиње, Билећу, Столац, Гацко, Јабланицу, Метковиће и друга мјеста, али је због опадања куповне моћи становништва и сталног пораста продајне цијене пива опала његова продаја. Број стоваришта Пиваре у другим мјестима био је недовољан. Комерцијална служба у предузећу није била добро организована: 1950, 1951, и 1952. у комерцијалној служби радио је само један човјек (Душан Вукићевић), док је у 1953. то мјесто било упражњено. Продаја пива до 1952. одвијала се претежно дистрибутивним путем па се није осјећала потреба за многобројном комерцијалном службом, али увођењем новог привредног система увидјела се потреба за бољом организацијом комерцијалне службе. Ипак, ни у 1952. ни у 1953. није се ништа урадило по том питању. У времену дистрибутивног система пиво се отпремало претежно жељезницом, у бурадима, па се није толико осјећао недостатак камиона, флаша и амбалаже. Али, 1952. порастао је жељезнички тарифни систем који је утицао на повећање цијене коштања пива. Прије рата вино је било скупље од пива просјечно за 30 - 50%, а од 1951. пиво је углавном било скупље: у Дубровнику литар пива коштао је 120 динара (у флашама 160), у Титовграду 100 динара у флашама (око 90 динара у бурадима), у Никшићу 90 динара и у флашама и у бурадима. Види се да су трошкови транспорта итекако оптерећивали цијену пива.

Интересантне су тврдње, истина појединачне, да потрошач у том периоду није навикао да пије пиво у зимским мјесецима, што није сасвим тачно. Ипак, највише је продаје остваривано у лјетњим мјесецима.

Према ондашњим свједочењима потрошача предратно пиво било је бољег квалитета у односу на послеријатно, што је било тачно. Многи разлози су утицали на то:

1. Предратни јечам, хмељ и слад били су бољег квалитета (увозио се из Чехословачке и Мађарске);
2. У свим већим потрошачким мјестима прије рата постојали су подруми са ледом за складиштење, док тога није било у послеријатном периоду, већ се пиво складиштило углавном у двориштима и топлим просторијама;
3. Прије рата апарати за точење по локалима били су са калајним цијевима и „точење се вршило са комплимираном угљеном киселином које је и давало укус пиву.“ Осим тога Пивара је давала потрошачима бесплатно лед. Послије рата свега овога није било;
4. Након рата пиво се у подрумским просторијама држало на температури од +13°C (у односу на вријеме прије рата од +2°C). Нови компресори за хлађење набављени су још 1948, али ни до почетка 1954. нијесу били монтирани због недостатка електричне енергије за погон, као и због недостатка кредита и немања просторија у којима би били смјештени;

5. На квалитет пива утицао је и лош квалитет буради у којима је пиво чувано;
6. Прије рата пиво се слало на анализу у Загреб, Београд и Минхен. Пошто ни послје рата није било лабораторије за анализу, пиво је свега два пута годишње слато на анализу у Цетиње, Загреб и Београд;
7. Прије рата био је много бољи стручни кадар у Пивари, док је почетком 1954. године у њој био само један стручњак (Јоле Абрамовић);
8. Предратна реклама никшићког пива била је много боља (етикете на флашама, пепеларе, подметачи, емајлиране табле, келнерски блокови, календари - све са знаком Пиваре), слати су на поклон сандуци пива, а свега тога послје рата није било, иако се Сарајевска пивара појавила као конкурент у Боки и Дубровнику;
9. Предратни возни парк се састојао од два велика камиона носивости по 10 тона, два по 4 тоне, једног од 2,5 тоне и путничка кола, а почетком 1954. Пивара је имала само један изабљени камион од 2,5 тоне;
10. Почетком 1954. у Пивари је био видан велики недостатак флаша и сандука.

Од ослобођења до почетка 1954. у Пивару „Требјеса“ уложено је преко 180.000.000 динара.⁵⁰ Изграђена је сладара са капацитетом од 3.200 кг дневно, флашара капацитета од 32.000 комада флаша пуњена је за 8 часова (без машине за лијеplење етикета и без транспорта за транспортовање сандука). Изграђена је нова котларница са новим парним котлом, коме је недостајао пречистач воде (поручен за мај 1954) па због тога није радио, затим нова машинска сала у којој је монтирана једна половна парна машина од 120 кс а у монтажи је била друга парна машина од 600 кс која ће служити као ТЕ за потребе Пиваре „Требјеса“. Мала парна машина је била без генератора, за чију набавку није било новца. Од грађевинских радова још је било извршено: нови димњак, нови лежни и вариони подрум са капацитетом од 35.000 хектолитара лежног простора (плус стари простор од 6.000 хектолитара), двије велике шупе за угаљ, гаража и магацин, бункер за гориво, колска вага од 15 тона, трафостаница од 250 kw, четири мање зграде за бившу економију и још неки други мањи радови.⁵¹

Међутим, са свом том новоградњом капацитет производње није се повећао ни за један литар и остао је на предратном нивоу од 12.000 хектолитара. Пивара је имала капацитета да произведе и 40.000 хекто-

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Од грађевинских радова недостајала је још ограда око фабрике и управних зграда за Пивару. Исто.

литара пива, али га није могла складиштити и хладити по прописима. Истина, 1950. произведено је 26.018 хектолитара, али је и потражња била велика. Уз то пиво се није држало у подрумима по прописима, три мјесеца већ свега петнаест дана а није било ни хлађено по прописима. То се и одразило на квалитет пива, па су притужбе на његов квалитет биле бројне.⁵² Пивари „Требјеса“ је за 1952. и 1953. постављен план производње од 24.000 хектолитара пива од стране СНО и Владе НРЦГ иако је цио колектив јасно упозорио да се толико неће произвести и да се не може продати више од 16.000 хектолитара. Констатовано је да у Пивари постоје јаки фамилијарни односи, појава радне недисциплине, да има и помало крађе, непажње према имовини предузећа и других организационих недостатака, али је, такође, био скоро сталан и прековремени рад због природе самог посла. У погону за производњу и продају пива уочене су разне неправилности у раду. Пошто Пивара није имала организовани комерцијални сектор, није имала ни статистичке податке битне за производњу и продају пива: колико и гдје се трошило пива годишње а колико других алкохолних пића, однос цијене пива и других алкохолних пића, праћење цијена пива у угоститељским објектима по појединим центрима, кретање и број странаца на приморју, какви су потрошни фондови на појединим тржиштима, број потрошача, праћење рада конкурентских пивара и сл.

Због пробијања платног промета у 1952. Пивари је надокнађен износ из средстава средског буџета.

За све наведене проблеме донесени су почетком 1954. закључци на основу којих је требало да Пивара „Требјеса“ коначно стане на своје ноге и почне нормално да послује.⁵³

И у 1954. предвиђена и одређена производња пива у „Требјеси“ требало је да износи 24.000 хектолитара. Закључно са 1. јулом продајто је 8.140 хектолитара. И у првом полугођу 1954. Пивару су пратили уобичајени проблеми из претходних година: помањкање возног парка, уређаји за хлађење нијесу били пуштени у погон, поједини погони су неприпремљени дочекали сезону и томе слично.⁵⁴

Уопште узев, у периоду 1946-1956.године Пивара је углавном биљежила мању производњу од предвиђене, па је предузеће чак долазило до границе рентабилитета. Успон Пиваре „Требјеса“ почео је шездесе-

⁵² Исто.

⁵³ Исто.

⁵⁴ ДАЦГ.АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут. LXXXI, XI редовна сједница Градског вијећа НО града Никшић, 6.VII 1954, Извјештај савјета за привреду о садашњем стању Пиваре „Требјеса“ и о изгледима извршења плана Пиваре до краја године, без б.д.

тих година када су извршена бројна побољшања (повећање капацитета, побољшање квалификационе структуре запослених, техничко побољшање производних погона и др.).⁵⁵

Nenad PEROŠEVIĆ

*A DEVELOPMENT OF THE BREWERY INDUSTRY IN NIKSIC
(1896-1956.)*

SUMMARY:

The foundation of the brewery “Onogost” (1896.) and the first savings bank of Niksic represent the earliest beginning of the industrial and banking capital and, at the same time, a turning point of further development of economy and social relations in Niksic. A brewery called “Trebjesa” was built in Niksic in 1911. These were the only breweries in Montenegro.

Both of the breweries were working with varying success and their development was interrupted during the First World War when both of them sustained damage. The brewery “Onogost” didn’t continue working, and “Trebjesa” wasn’t restored until 1931. The brewery “Trebjesa” won a gold medal for quality in Paris (1932.) The development of the brewery continued till 1941. when it managed to stabilize, but it was severely damaged during the Second World War when its production was suspended. This brewery was renewed by the end of 1946, and the first hectoliters of beer were delivered to the market.

From 1946. to 1956. the annual production of beer was below the targets and its results were inconstant. The production was sometimes at the lower limit of the profitability.

“Trebjesa” was on the rise during 1960’s when it was being worked a lot on its development and on the pattern of skills of the workers, and this provided a basis for its successful work and development.

⁵⁵ *Никшић* (монографија), 145.

Ivan LAKOVIĆ*

OPERACIONALIZACIJA PROGRAMA VOJNE POMOĆI SAD JUGOSLAVIJI 1951 – 1958

Vojna pomoć zapadnog porijekla je tokom pedesetih godina XX vijeka predstavljala najvažniji izvor modernizacije jugoslovenskih oružanih snaga, a naročito njihovog materijalno-tehničkog sektora. Kako su konflikt sa SSSR-om i izolacija koja je potom uslijedila prekinuli dotadašnji proces naoružavanja i opremanja armijskih efektiva po sovjetskom uzoru, bilo je neophodno naći rješenja koja će na zadovoljavajući način omogućiti dalje osavremenjavanje JA/JNA kako u kvantitativnom, tako i u kvalitativnom smislu. Iako je u bipolarnoj stvarnosti tadašnjih političkih odnosa bilo jasno da se alternativa može tražiti samo na Zapadu, ovom programu se pristupilo tek kada se moglo zaključiti da ratni materijal iz arsenala NATO saveza neće dodatno iskomplikovati jugoslovenski položaj prema Istoku, usloviti bitnije promjene iz domena unutrašnjeg državnog i društvenog ustrojstva i dovesti zemlju u isuviše zavisan položaj prema donoru pomoći.

Osnovi za prve isporuke vojnog materijala iz SAD su bile liste koje su predali Vladimir Velebit i Koča Popović krajem 1950. i u prvoj polovini 1951. godine. Velebitove liste su sadržale osnovni nedostajući materijal koji se najviše odnosio na artiljeriju i artiljerijsku municiju, a pošiljka koja je stigla na osnovu prve od njih se sastojala od trofejnog naoružanja iz posljednjih faza II svjetskog rata¹. Tokom boravka u Washingtonu generala Popovića, realizovana je još jedna isporuka², koja se odnosila na materijal identičnog porijekla i starosti, i više je predstavljala potvrdu dobre volje SAD da odobre funkcionisanje programa pomoći koji je Jugoslavija tražila. Na sastancima u Pentagonu je koncipiran i prvi godišnji plan isporuka

* Autor je виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ D.Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, str 255, 263-264.

² L.Lis, *Održavanje Tita*, Beograd 2003, str 151.

D.Bisenić, *Svedočenje Vladimira Velebita*, Politika, 27.III 2001.

ratnog materijala, kao osnovni vid operacionalizacije ove aktivnosti³. Godišnji programi su se odnosili na materijalno-tehnička sredstva, usluge i školovanje jugoslovenskog starijinskog kadra iz sredstava odobrenih kroz MDAP u toku jedne finansijske godine, a koja je isticala u julu. To je značilo da će se materijal, predviđen i odobren programom za tu godinu⁴, isporučivati u periodu koji će redovno nadilaziti svoje temporalne okvire⁵, što će, kako je vrijeme pokazalo, jugoslovenskoj strani napraviti veliki broj problema. U kombinaciji sa sadržajem § 2. člana 7 sporazuma o vojnoj pomoći, koji je vladi SAD davao pravo da u svako doba obustavi pomoć, uključujući predviđene, ali još neisporučene pošiljke materijala, ovaj način planiranja i sprovođenja programa⁶ je donoru omogućavao njegovo doziranje prema svojim trenutnim potrebama, kao i upotrebu njegovog sadržaja kao sredstvo pritiska u rješavanju različitih pitanja bilateralne saradnje sa Jugoslavijom. Praksa je pokazala da će Amerikanci relativno lako pristajati na pojavljivanje određenih stavki u sadržaju programa (što je isprva bilo začuđujuće za jugoslovenske zvaničnike⁷), ali pošto se nije podrazumijevala automatska isporuka materijala prema sačinjenim listama nego se, naprotiv, prolongirala i na po nekoliko godina, to su SAD imale dovoljno vremena i prostora da rečenu opremu povuku iz proizvodnje, rashodeju, preusmjere na neku drugu stranu ili da, u sklopu svoje trenutne percepcije odnosa sa Jugoslavijom, doziraju ili tempiraju njeno dostavljanje. Bez obzira na jugoslovenske proteste i stalna urgiranja, ovakva praksa je trajala sve do samog gašenja programa.

Prema jugoslovenskom stanovištu, program koji je podnio K.Popović je sadržao osnovne količine artiljerijskog i inženjerijskog materijala, kao i minimalni broj tenkova, aviona i motornih vozila. Njegov cilj je bilo popunjavanje postojećih praznina u armijskom arsenalu, bez pretenzija ka suštinskoj modernizaciji i povećanju oružane sile, ali ni takav program nije u potpunosti odobren⁸. Vjerovatno je da načelnik GŠJA nije ni izbliza bio skroman u svojim traženjima, kako bi se iz ovog dokumenta moglo zaključiti, pošto se zahtjev za momentalnim dobijanjem mlazne avijacije teško može podvesti pod kategoriju nabavke "osnovnih sredstava", naročito ako se zna da jugoslovenska vojska do tada nije imala nikakvog iskustva u eksploataciji mlaznih aviona. Američka strana je pred tehničku konferenciju, na osnovu ovog podneska i analize njene cjelishodnosti, formirala svoj predlog programa za 1951,

³ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 1.

⁴ AVII, II odjeljenje, S-115, 271/12, f II, 87, str 1.

⁵ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 5.

⁶ M.Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi III*, str 228.

⁷ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 4.

⁸ isto, str 1.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 1, str 1.

koji je sadržao osjetno manje količine materijala, čak i po onim stavkama koje su, bar su Jugosloveni tako doživljavali, već bile dogovorene i obećane. To se naročito odnosilo na tenkove i sredstva veze, jer je, na primjer, umjesto 300 prvobitno predviđenih i odobernih tenkova *Sherman* M4A3 dobijeno svega 100, a jedva se postiglo da to ne bude verzija M4A1 sa topom manjeg kalibra i slabijim motorom⁹. Tokom pregovora koje je imala Kilibardina i Šumonjina delegacija u avgustu i septembru iste godine, pokazalo se da su, pošto je 1951. bila na izmaku, i dostupne kreditne linije i raspoloživost materijala bili prilično suženi, tako da po pitanju programa iz te godine nije moglo puno da se uradi. To što su razgovori vođeni u Washingtonu je predstavljalo povoljnu okolnost, pošto se u neposrednim kontaktima sa mjerodavnim predstavnicima američke vojne industrije i štabnim aparatom moglo lakše otkriti stvarno stanje mogućnosti materijalnog snabdijevanja i time efikasnije uticati na pozitivan ishod pregovora po nekim pitanjima¹⁰.

Kasnije jugoslovenske analize ovog programa su pokazale da je njime, i pored ograničenosti predviđenih finansijskih sredstava i kratkoće vremena u kojem je sastavljen, omogućena isporuka raznovrsnog materijala koji je, iako u nedovoljnim količinama, uključivao potrebe svih rodova¹¹. Najgore se prošlo po pitanju artiljerije, pošto je programom omogućena isporuka svega nekoliko desetina pojedinačnih oruđa – 3 PA topa, 12 topova od 155mm, 10 samohodnih topova od 90mm i 20 samohodnih topova od 105mm. Na konferenciji predviđena isporuka 149 vučnih traktora M5, 120 samohodnih topova od 76mm i 2000t. baruta je otkazana nakon povratka delegacije u Beograd¹². Osim toga, nije postignut očekivani rezultat ni po pitanju dobijanja trofejnog naoružanja iz Norveške i Kanade, koje je takođe figuriralo u ovim razgovorima, a koje je trebalo da prdstavlja jedinu realnu vrijednost na polju artiljerije¹³. Ispostavilo se da je ovaj momenat na konferenciji iskorišćen kao način da se, u toku njenog trajanja, izbjegne neka veća diskusija o jugoslovenskim traženjima na ovom polju, da bi kasnije ovo pitanje samo po sebi izgubilo aktuelnost kroz odugovlačenje i komplikovanje uslova isporuke od strane administracija rečenih zemalja. Koliko je Jugoslaviji ova oprema bila potrebna, svjedoči i podatak da je postojala spremnost da se realizuje isporuka ovih kontigenata uprkos nekompletnosti, jer se smatralo da se navedeni nedostajajući djelovi mogu nadomjestiti materijalom sa postojeće rashodovane opreme, dok bi municiju proizvela domaća vojna industrija¹⁴.

⁹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 1-2.

¹⁰ isto, str 2-3.

¹¹ isto

¹² AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,31, str 1-2.

¹³ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, i, str 1-3.

¹⁴ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,31, str 1.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,10, str 1.

Sav materijal, osim radio sredstava, vučnih traktora i kompresora, je predstavljao remontovanu opremu iz ratnih viškova, a zbog nedovoljnih količina je više upotrijebljen u nastavne nego li u strogo operativne svrhe. Izuzetak su, sem pomenutih *Shermana* i inženjerijskih mašina, predstavljali robusni klipni lovci F-47 *Thunderbolt*, koji su se uspješno mogli koristiti za blisku podršku jedinicama kopnene vojske¹⁵.

Osim programa koji se odnosio na tekuću kalendarsku godinu, u Washingtonu je napravljen i nacrt programa za 1952, u kojem je potencirana upravo problematika materijala koji svoje mjesto, bar u količinama koje su bile potrebne Jugoslaviji, nije našao u prethodnom. Jugoslovenskim pregovaračima je rečeno da restriktivnosti iz plana za 1951. ne bi trebalo da se ponove pošto proizvodnja ratnog materijala osjetno raste, kao i da će, zbog većeg vremenskog intervala, koji američkim pozadinskim službama stoji na raspolaganju, biti lakše naći i kreditne linije i dostupna materijalna sredstva. U tom cilju je jugoslovenski predlog sačinjen na osnovu jednog američkog orijentacionog plana, koji je, iako nije zadovoljavao sva traženja, ipak nago- vještavao veću izvjesnost realizacije¹⁶.

Oba ova programa, onako kako su koncipirana u Washingtonu prije zvaničnog potpisivanja sporazuma o vojnoj pomoći, pretrpjela su u Pentagonu niz izmjena koje su u velikoj mjeri smanjile njihovu vrijednost kako u kvantitativnom, tako i u kvalitativnom smislu. Jugoslovenski predlog programa za 1951. je pretrpio manje izmjena, a odnosile su se na pomenuto smanjenje artiljerijskog materijala, dok je program za 1952, iako na licu mjesta planiran i usaglašavan sa američkim zvaničnicima, redukovan u mnogo većem obimu. Završni oblik, koji je sačinjen bez jugoslovenskog učešća, predstavljao je dokument bitno različit od onog koji je podnio general Kilibarda¹⁷. U njemu je bilo jako malo artiljerijske, inženjerske i opreme za jedinice veze, a bio je vidan i nedostatak transportnih sredstava. Ovo je za Jugoslaviju značilo odbijanje isporuka najvažnijeg materijala za jedinice KOV, tako da je odmah pokušano da se preko upravo instaliranog AMAS¹⁸-a utiče na njegovu reviziju. Iako ta nastojanja nijesu dala nikakvog rezultata, posjeta generala Eddlemana i Olmsteada u julu je otvorila mogućnost da se ipak djelimično isprave ovi nedostaci. Tada je postignut dogovor o prihvatanju jugoslovenskog dopunskog plana za 1952, a u njega je ušlo još 37 samohodnih haubica M7,

¹⁵ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 3.

¹⁶ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,31, str 3-4.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 4-5.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 1, str 1, 3-4.

¹⁷ isto, str 1

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 4.

¹⁸ AMAS – American Military Assistance Staff, američko tijelo za administraciju programom vojne pomoći pri ambasadi SAD u Beogradu.

300 bestrzajnih topova od 75mm, sredstva veze za 13 artiljerijskih diviziona, 2000 tona baruta, kao i radionice za opravku tenkova, automobila i komunikacionih uređaja¹⁹.

U svakom slučaju, program za 1952. je predstavljao veliko razočarenje za jugoslovenske vojne planere. Od ukupnog kredita, na opremu i naoružanje namijenjeno kopnenim formacijama je otpadalo svega 7%, na mornaricu 10%, a 75-80% na ratno vazduhoplovstvo. Ti procenti su značili, na primjeru KOV, dobijanje 200 tenkova M4A3, 240 samohodnih protivtenkovskih topova M18 od 76mm, 400 mitraljeza M2 od 12,7mm i 207 vučnih traktora za artiljeriju. Intervencija koja je učinjena tokom posjete američkih generala je djelimično popravila ovo stanje, ali je JA ipak morala da odloži konačno rješavanje problema teške i srednje artiljerije, PT i PA odbrane, transporta i veze, što je remetilo defanzivnu koncepciju koja je, na pretpostavkama američke materijalne pomoći, pravljen radi odbrane od očekivanog napada sa Istoka. Jedini vid JA koji je dobro prošao je bilo vazduhoplovstvo, koje je u planu za ovu godinu prvi put bilo zastupljeno sa predviđenim isporukama mlazne avijacije²⁰. Pomenuta posjeta američkih generala je upravo imala cilj da saopšti jugoslovenskom vrhu otvaranje perspektive osavremenjavanja JRV kroz ovaj segment programa, kao i da ga, na tragu efekta tog koraka, privoli na ozbiljnije strateške pregovore.

Na ovom primjeru je prepoznatljiv dio američkog shvatanja vojne pomoći, koje je modernizaciju i jačanje efektivita JA tretiralo ne kao cilj programa, već kao usput postignuti rezultat koji niti je morao, niti je trebalo da bude naročito visok. Gledano iz vizure jugoslovenske oskudice u savremenom ratnom materijalu, dobijanje mlazne avijacije je predstavljalo veliki korak naprijed i hvatanje koraka sa modernim standardima. Međutim, jugoslovensko zaostajanje nije bilo posljedica samo trenutnih tokova u državi i vojsci, već je proisticalo iz koncepcijske inkompatibilnosti sa jedinim vojno-privrednim sistemima koji su omogućavali sveobuhvatno i konstantno modernizovanje svojih armijskih efektivita. Zato je dobijanje bilo kog segmenta nedostajuće opreme izgledalo kao veliki i važan čin, bez obzira na to koliko on za donora ne predstavljao naročit izdatak, i koliko god iziskivao korekciju domaćih stavova i aktivnosti. Na taj način je moguće razumjeti nedostatak entuzijazma jugoslovenskih analitičara, koji su, iako svjesni da će predviđeni *Thunderjetovi* u velikoj mjeri promijeniti sliku o JRV, također znali i da je ta mjera velika samo po aršinima jugoslovenske nemaštine, kao i da je potrebno još puno toga da bi se materijalno-tehničko stanje vojske dovelo na nivo čiju je

¹⁹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 3.

AVII, II odjeljenje, S-115, 271/12, f II, 87, str 1-2.

²⁰ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 4.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,31, str 2-5.

refleksiju predstavljalo uvođenje u upotrebu rečenih mlaznih lovaca. Njima je, bar tako izgleda, veći problem predstavljalo izostajanje u željenim količinama onog bazičnog materijala koji nije imao toliku medijsku težinu, ali koji je predstavljao osnovu za operativno i taktičko funkcionisanje armijskog sklopa, jer je tek kroz njegovu distribuciju jačana *sama vojska*, a ne samo spoljašnja predstava o njoj. Tim više što su programi za 1951. i 1952. imali još jednu zajedničku karakteristiku, a koja se odnosila na koncepcijsku upotrebu artikala dobijenih kroz njihove sadržaje. Rečeno naoružanje i oprema su bili namijenjeni isključivo opremanju postojećih jedinica ili njihovih djelova²¹, odnosno pretpostavljali su najnužniju količinu ratne tehnike neophodne za normalno obavljanje standardnih aktivnosti i nijesu podrazumijevali stvaranje osnova za reorganizaciju čitave vojske.

Što se tiče rokova u kojima su programi sprovedeni, tu je do izražaja dolazila sporost administrativnog aparata zemlje donora, a bilo je i indicija da ta sporost nije uvijek posljedica birokratije, nestašice materijala i udaljenosti recipijenta. U memorandumu, koji je potpisan septembra 1951. sa generalom Olmsteadom na kraju tehničke konferencije, stajalo je da će se program pomoći za tu godinu realizovati najkasnije u roku od 6 mjeseci od dana potpisivanja bilateralnog sporazuma. Prema jugoslovenskim dokumentima, ovaj posao je završen tek sredinom 1953, to jest sa zakašnjenjem od godinu dana²². Pošto se odnosio na najjednostavniji i najjeftiniji program u okviru sistema vojne pomoći, podrazumijevajući opremu i oružje iz zaliha ratnih viškova, moglo se pretpostaviti da sa njegovom isporukom neće biti većih problema. Međutim, ispostavilo se da isporuke namjerno kasne, stvarajući kod recipijenta sistem navika i uhodavajući mehanizam za dalje funkcionisanje posla po dinamici koja je prvenstveno odgovarala donoru. Odobravajući mlaznu avijaciju u programu za 1952. i prolongirajući ispunjavanje svojih obaveza iz 1951. na 1953, američka strana je stavljala svom manjem savezniku do znanja da *T-birdove* i *Thunderjetove* neće dobiti prije 1954²³. Prema jednoj prilično sumornoj analizi jugoslovenskog odjeljenja za prijem vojne pomoći, računalo se da pomoć iz 1951. ne predstavlja za SAD neki naročit gubitak niti, u borbenom smislu, neku izrazitu vrijednost za Jugoslaviju. "...Oprezni da ne zagaze u dublje pružanje pomoći dok ne ispituju kako će se dalje razvijati naši odnosi, rezervom u rokovima se osiguravaju za svaki slučaj...Sada imaju do realizacije programa 1952. i 1953. dovoljno vremena da ispituju

²¹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 39, str 2.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f II, 87, str 1

²² AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 39, str 6.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 31, str 4.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 32, str 5-8.

²³ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 31, str 4.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 32, str 7-8, 16-18.

odnose i sprovedu svoju politiku infiltracije, insistiranja na kontroli, izvještajima, informacijama i slično. Ako se stvari ne budu odvijale onako kako žele, ništa ih ne veže da jednog dana odreknu dalje isporuke, pošto ono što su dali ne predstavlja posebni gubitak. Međutim, da se nebi postavilo pitanje šta će u tom vremenu raditi Harmonyjeva grupa, udešeno je da pristiže ponešto materijala iz 1951. i 1952. tek toliko da nešto stiže..."²⁴ Ovo je prilično zabrinulo jugoslovensku stranu, jer je suočavalo ne samo sa problemom isporuka po dotadašnjim programima, već i sa jednom ozbiljnom teškoćom za budući rad. Konkretno, postavilo se pitanje planiranja isporuka trenažnih i borbenih mlaznih aviona koji su bili planirani za 1952, a koje je ovakav američki stav mogao otegnuti u nedogled. Znajući da se uobičajenim putem, preko odjeljenja generala Harmonyja ne može ništa završiti, predloženo je preduzimanje koraka putem jugoslovenskih diplomatskih predstavnika²⁵. Te aktivnosti su očigledno urodile plodom, pošto su prvi T-33A i F-84G primljeni u martu, odnosno junu 1953. Do kraja te godine, isporučeno je 9 od predviđenih 20 *T-birdova* i 54 od 301 *Thunderjeta*²⁶. Tršćanska kriza, koja je potom uslijedila, bila je za dio američkih službi isuviše dobar razlog za prekid i usporavanje isporuka, iako nadležne strukture u Pentagonu to nisu tražile²⁷.

U ovom periodu se iskristalisala još jedna teškoća u radu sa novim materijalom. Najveći broj primljenog oružja je predstavljao potpuno nove artikle u jugoslovenskom arsenalu, što je podrazumijevalo nepostojanje kapaciteta za proizvodnju municije i bilo kakvih zaliha rezervnih djelova. Zato su ove dvije kategorije predstavljale neodvojivu komponentu svih programa i od njihove isporuke je zavisila operabilnost isporučene opreme. Jugoslovenci su ubrzo postali svjesni činjenice da fragmentacija pošiljki ne znači samo odlaganje rokova za dobijanje nedostajućeg materijala, već i način da se postojeća sredstva "zarobe" u skladištima i depoima. Jugoslovenski izvještaji navode da je, na primjer, do polovine 1953 isporučeno 7% granata za bestrzajne topove, 50% za topove 76mm, 10% municije za mitraljez 12,7mm, simbolična količina rezervnih djelova za sva motorna vozila itd. Rezervni djelovi za bestrzajne topove kalibra 57 i 75mm, PA topove 40mm, topove 155mm, mitraljeze 12,7mm, automate 11,43mm, tenkove M4A3 i sličnu opremu iz programa 1951. i 1952, su počeli da pristižu tek u posljednjem kvartalu 1953. Primijećeno je naročito po pitanju radioničkog, inženjerijskog i građevinskog materijala, da je redovno dolazio nekompletan, odnosno, da

²⁴ isto, str 18.

²⁵ Ovi rokovi su tri puta pomjerani. Prilikom kontakata sa generalom Olmsteadom predviđena je njihova isporuka za početak 1952, zatim je generalu Ulepiću saopšteno da se isporuka T-33A može očekivati u septembru a F-84G u decembru, da bi na kraju i ti rokovi bili pomjereni. Isto, str 8., AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,31, str 3.

²⁶ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V,39, str 7.

²⁷ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 44, str 1.

su prvo stizali oprema i alati, a tek u nekom drugom kontingentu i sredstva kojima su pripadali i obrnuto. Što je najgore, vremenski razmaci potrebni za kompletiranje navedenih setova, a koji su uslovljavali nemogućnost njegove upotrebe, ponekad su bili isuviše dugi za jugoslovensko shvatanje. Također se zatezalo sa isporukom kataloga rezervnih djelova koji su kasnili uprkos čestim intervencijama kod osoblja AMAS-a, a stekao se utisak da je ovo tijelo, umjesto da utiče na ubrzavanje i olakšavanje isporuka, dodatno komplikovalo i kočilo njihovu realizaciju, pokušavajući da kroz ovo pitanje stvori uslove za dolazak američkih stručnjaka za pozadinska pitanja. Problem je riješen tek krajem godine kada su isporučeni traženi katalozi, a dotok rezervnih djelova dobio kontinuirani ritam²⁸.

Po ugovoru o prevozu materijala Jugoslavija je bila dužna da preveze polovinu svojim brodovima ili nekim drugim putem o vlastitom trošku, a druga polovina je išla američkim brodovima na teret kredita vojne pomoći. S obzirom na nedostatak jugoslovenskih brodova, dogovoreno je da veći dio bude transportovan brodovljem SAD, ali je to automatski značilo i smanjenje odobrenih sredstava za nabavku materijala. Do polovine 1953, Amerikanci su obavijestili generala Poglajena da je njihovim brodovima prevezeno 85% ukupnih pošiljki, po cijenama koje su, na primjer, iznosile 1000 dolara za tenk, 700-800 dolara za kamion, 11000 za avion i sl, odnosno, ulazile u okvir od 25-30 dolara po kubnom metru. Poseban prevoz baruta, municije i minsko-eksplozivnih sredstava je bio znatno skuplji. Iako su ove cijene odgovarale tarifi prema kojoj je vršen prevoz i domaćim brodovima, jugoslovenska strana je pokušavala da nađe način za njihovim većim angažovanjem i po cijenu posezanja u devizni budžet DSNO, kako se predstavnicima SAD ne bi davao dodatni izgovor za smanjivanje sredstava za naoružanje i opremu²⁹. Cijena prevoza stavki iz programa za 1951. je iznosila 5 700 000 dolara³⁰, dok je procijenjena vrijednost programa iznosila oko 108 331 000 dolara³¹. Međutim, ni kasnije nije mogao biti uspostavljen paritet u prevozu iz prostog razloga što je neblagovremenost u dobijanju podataka o raspoloživosti materijala onemogućavala planiranje zakupa jugoslovenskih brodova od mjesec dana unaprijed, tako da su Amerikanci, pravdajući se da ne mogu dozvoliti nagomilavanje materijala u svojim lukama, nastavili da većinu materijala prevoze svojim brodovljem³².

Sam kvalitet primljene opreme po ovim programima je bio u granicama zadovoljavajućeg. Pošto je u pitanju bio materijal koji se već nalazio

²⁸ isto, str 1-2, 4, 6.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V,1, str 3-5.

²⁹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 8-9.

³⁰ isto, str 9.

³¹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f II,87, str 7.

³² AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V,39, str 15.

u aktivnoj upotrebi, a koja je u velikom broju slučajeva podrazumijevala klasična ratna dejstva, bilo bi iluzorno očekivati da će novoprimitljena vojna tehnika izgledati kao da je upravo sišla sa fabričke trake. Ipak je bilo vidljivo da je izvršena što generalna, a što superrevizija, kao i da među novoprigitlom opremom figurira značajan broj neupotrebljivanih artikala. Oni su, prema dostupnoj dokumentaciji, najviše spadali u kategoriju inženjerske i građevinske opreme, kao i na dio sredstava veze. Na primjer, kod suvozemne vojske su najkrupniji nedostaci primijećeni kod tenkova M4A3, na kojima je dio topovskih cijevi bio u potpuno neupotrebljivom stanju, zatim svih 12300 primljenih poteznih upaljača M2 je bilo neispravno, a samohodni topovi od 90 i 105mm su isporučeni sa radio-stanicama bez kristala i adaptera. Što se tiče avijacije, kvalitet primljenih *Thunderbolta* je ocijenjen kao osrednji. U prosjeku su imali po 250 sati utrošenog resursa, a većina je tokom transporta pretrpjela oštećenja usljed korozije. To je dovelo do toga da je, tokom 1953, 5 aviona ležalo neupotrebljivo u hangarima, pošto su oštećenja bila tolika da ih bez novih djelova, čija se isporuka stalno odlagala, nije bilo moguće dovesti u operativno stanje³³. Novopridošla mornarička oprema je uglavnom bila savremena, odnosno odlikovala se taktičko-tehničkim karakteristikama koje su odgovarale savremenim standardima, dok u pogledu stanja u kojem je primljena nije bilo nekih ozbiljnijih primjedbi³⁴.

Program za 1953. je već konceptijski odudarao od svoja dva prethodnika. Kao što je rečeno, oni su se odnosili na popunjavanje materijalnih praznina u postojećim formacijama i nisu podrazumijevali mogućnost formiranja novih jedinica ili temeljnog preoružanja postojećih efektiv. U tom smislu se može reći da je kroz njihovu primjenu ostvaren bazični oblik saradnje Jugoslavije i SAD, koji se odnosio na onu vrstu vojne pomoći koja više ima za cilj demonstraciju spremnosti na održavanje savezničkih odnosa nego li neko fundamentalno reorganizovanje i modernizovanje vojnih efektiv. Činjenica da su oba svoje konačne oblike dobili u Pentagonu, uz tek djelimično uzimanje u obzir želja i potreba prezentovanih u jugoslovenskim predlozima, pokazuje da su SAD, čineći prve korake na jednom novom i nesigurnom vojno-diplomatskom polju, željele da se obezbijede za slučaj ako događaji krenu nekim drugačijim tokom. Zato je program za finansijsku 1953. karakterističan i zanimljiv, pošto je manje uključivao ove komponente, a više se odnosio na prihvatanje jugoslovenskih inicijativa ka suštinskoj izmjeni forme i sadržaja dijela svojih jedinica.

Sam program je, na polju efektiv KOV, sadržao predlog preoružanja jedne kompletne armije od tri korpusa, u okviru aktivnosti koje bi trajale na-

³³ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V,1, str 12.

³⁴ isto, str 23-26.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V,39, str 13.

rednih nekoliko godina. Dokument je sastavljen u odjeljenju za prijem vojne pomoći, a njegovi autori su se rukovodili stavom da se akcenat stavi na opremanje suvozemnih formacija, dok bi mornarički i vazduhoplovni program ostao na prošlogodišnjem nivou³⁵. To je trebalo da omogući ujednačenost u armijskom opremanju bez zapostavljanja najbrojnijeg vida jugoslovenskih oružanih snaga, odnosno, otpočinjanje procesa njegove modernizacije ne samo putem opremanja zapadnim vojnim materijalom, već i kroz formacijsku reorganizaciju po modelu američke armije³⁶. Čitav sadržaj programa je detaljno prodiskutovan sa pripadnicima Harmonyjevog tima kako bi, bar prema američkim mjerilima, predstavljao realan i sprovodljiv plan koji bi bio što cjelovitije prihvaćen³⁷. Ne treba sumnjati da je ova "kooperacija" predstavljala svojevrsan test uticaja AMAS-a na problematiku sopstvenog posla, ali i taktički pokušaj da se, kroz isticanje zajedničkog rada na dokumentu, američka strana privoli na veću izdašnost. Naime, smatralo se da bi neko veće odbijanje ovako koncipiranih jugoslovenskih predloga moglo dodatno dezavuisati rad i kompetencije njihovog beogradskog tima, koji ionako nije uživao naročit ugled među jugoslovenskim planerima i koji su sa njim sarađivali više po liniji političkog moranja. Harmonyju je, naravno, bila potpuno jasna ova jugoslovenska namjera, pa je njegovo osoblje u radu na pripremi ovog programa imalo prilično restriktivan stav, stroži u mnogim slučajevima i od linije koju su zauzimali planeri u Washingtonu³⁸.

Reorganizacija pomenutih efektivna se odnosila na preoružanje dijela jedinica V armijske oblasti, odnosno djelova Ljubljanske armije. Prema izjavi generala Eddlemana, odobrena novčana sredstva za KOV u 1953. su bila dovoljna za potpuno opremanje jednog korpusa prema američkoj formaciji i na šta bi otpalo 70-75% sredstava, dok je ostatak mogao ići na ostale armijske potrebe. Osim toga, ako bi se išlo na nešto skraćenu formaciju a ostatak također bio usmjeren na ove jedinice, mogao se opremiti novim materijalom znatno veći procenat Ljubljanske armije³⁹. Američki strateg je bio vođen suštinski različitim motivima od svojih jugoslovenskih kolega, čije uvažavanje njegove argumentacije nije bilo plod želje da se dostigne isti cilj, već da se, idući ka njemu, usput postigne najbolji mogući rezultat na ostalim poljima.

³⁵ S obzirom na zastupljenost RV u osnovnom i dopunskom programu za 1952. od c.75%, to nije značilo smanjenje ukupnog broja predviđenih sredstava, već je samo predloženo proširenje isporuka za jedinice KOV. Mornarica je ostala na istom nivou iz prostog razloga što za njenu modernizaciju nije postojala ni minimalna zainteresovanost u Pentagonu, tako da se u startu odustalo od insistiranja po ovom pitanju jer se odgovor znao unaprijed. AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,10, str 3.

³⁶ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 5.

AVII, II odjeljenje, S-115, 271/12, f II, 87, str 2

³⁷ isto, str 4.

³⁸ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 9-10

³⁹ isto.

Imajući kao svoj interes zaštitu pravca prema sjevernoj Italiji, logično je da su Amerikanci stavljali akcenat na opremanje jedinica predviđenih za taj posao, tako da su stalno potencirali potrebu usmjeravanja sredstava ka njima. Jugoslovenska strana je, znajući da to čini neodvojivi vojni *conditio sine qua non* programa, načelno je prihvatila (mada nije ni imala izbora) ovako koncipiran način planiranja i odvijanja saradnje, ali se i trudila da kroz nju obezbijedi najveći mogući priliv sredstava i materijala kojim bi se mogao ojačati ostatak armijskih snaga. Pošto vazduhoplovni i mornarički program nijesu bili ovako striktno teritorijalno definisani, planerima na polju suvozemnih snaga je trebalo neuporedivo više diplomatske spretnosti i umještosti kako bi postigli najviše od oba cilja kroz isti posao.

U tom smislu je prihvaćen dio Eddlemanovih i Harmonyjevih sugestija, pa se pristupilo formiranju jednog funkcionalnog vojnog sklopa koji je baziran na američkoj organizacionoj korpusnoj osnovi, ali prilagođenog jugoslovenskim materijalnim mogućnostima⁴⁰. Te korekcije su se odnosile na jedan drugačiji oblik sklapanja formacijskog mozaika nego što je obično bio slučaj. Po nekoj uobičajenoj logici, materijalno opremanje treba da bude posljedica konceptijske podjele zadataka i aktivnosti na nivou određene formacijske jedinice, to jest, predstavlja sekundarni segment njenog planiranja. Jugosloveni su svjesni da je opseg materijalnih sredstava na koja mogu računati bio više nego konačan i određen (i ni u kom slučaju dovoljan), pokušali da svoju organizacijsku šemu jedinica predviđenih za preoružanje prilagode količini dostupnog materijala, to jest uzeli su količinu predviđenog naoružanja i opreme za osnovu organizacionog planiranja. To je uslovio veliki broj naizgled začuđujućih rokada, ali je i omogućilo da više jedinica uđe u proces reorganizacije i modernizacije, kao i da se podizanje vatrene moći na nivou širih formacijskih sklopova postigne u mnogo kraćem roku. Koliko je ova aktivnost bila temeljna svjedoči veliki broj organizacionih pomjeranja i po horizontali i po vertikali hijerarhije, a o fleksibilnosti i prilagodljivosti govori i serija realnih rezervnih kombinacija, koje su se odnosile kako na dispoziciju i grupisanje predviđenog materijala, tako i na različite logističko-operativne postupke kroz koje bi se raspoloživa tehnika najbolje iskoristila⁴¹. Jednom riječju, izgleda da je jugoslovenski vojni vrh imao jasnu predstavu o tome da je perspektiva modernizacije šireg vojnog organizma vezana za konkretnost i jasnoću pristupa opremanju snaga V armijske oblasti, kao i da od fleksibilnosti na tom polju zavisi u kojoj mjeri i do kog vremena će čitav ovaj proces biti završen. Sve ovo je omogućilo da se iz sredstava, odobrenih na konto

⁴⁰ isto str 9.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,32, str 5.

⁴¹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,10, str 3.

AVII, II odjeljenje, S-115, 271/12, f II, 87, str 2.

ovog programa, izvrši preoružanje jednog korpusa od 4 pješadijske divizije i dopunskih korpusnih djelova. Sam program je, prema jugoslovenskim dokumentima, realizovan u procentu od 92%, s tim da se nerealizovani dio uglavnom odnosio na municiju⁴².

Programi 1952. i 1953. su, na polju vazduhoplovstva, predstavljali mjeru prelaska sa upotrebe klipnih na eksploataciju mlaznih aviona⁴³. Thunderjetovi i *T-birdovi*, koji su u programu za 1952. predstavljali najatraktivniju stavku, sljedeće godine su dobili nešto drugačiji tretman. Jugoslovenima je naročito teško palo brisanje školsko-borbenih T-33A iz programa za 1953⁴⁴, pošto je taj postupak prejudicirao umnožavanje problema na polju školovanja i obuke pilotskog kadra, ali taj problem ni do kraja trajanja MDAP-a za Jugoslaviju nije odgovarajuće riješen. Ako se izuzmu 9 aparata ovog tipa koji su po programu iz prethodne godine 1953. stigli u zemlju, do 1958. je dobijeno još svega 14 *T-birda*⁴⁵. Međutim u plan za 1953. su ušli 20 transportera C-47 i, što je predstavljalo još jednu novinu u ratnom vazduhoplovstvu, 10 helikoptera S-51. Koliko se vidi iz dokumenata, njihove isporuke su bile izvršene prema planu⁴⁶.

Mornarica je također doživjela smanjenje predviđenih isporuka. Programom za 1953. su predviđene nabavke 3 kompletna minolovca od 250 BRT, ali do njihove isporuke nije došlo⁴⁷. Što se tiče ostalog materijala, on se nije odnosio na gotove plovne jedinice već je bio namijenjen osavremenjavanju postojećih brodova i obalskih instalacija, a također nije u potpunosti realizovan. Do kraja 1954, isporučeno je c.80% predviđenog materijala⁴⁸. Karakteristično je za mornaricu da je njoj namijenjen materijal najsporije ulazio u režim aktivne eksploatacije. Prema odnosnim izvještajima, ova pojava je često bila prouzrokovana nekompletnošću isporučenog materijala, nepostojanjem odgovarajuće tehničke dokumentacije i neiskustvom zaposlenih u brodoremontnim zavodima u radu sa materijalom ovog porijekla, ali i začuđujućom neažurnošću nadležnih službi. U vrijeme kada su iz jedinica kopnene vojske i ratnog vazduhoplovstva stizali detaljni izvještaji o stanju, kvalitetu i taktičko-tehničkim performansama novog materijala, prilično disonantno zvuči argumentacija mornaričkih zvanilnika da oni takve izvještaje ne mogu da podnesu jer novu tehniku još nijesu instalirali⁴⁹. S obzirom na

⁴² DAMIPSCG, PA, 1956, f 83, 29, 423631, str 1.

⁴³ AVII, II odjeljenje, S-115, 271/12, f II, 87, str 4.

⁴⁴ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 1, str 10.

⁴⁵ AVII, II odjeljenje, K-21, f III, R 3, str 14.

⁴⁶ DAMIPSCG, PA, 1956, f 83, 29, 423631, str 1-2.

⁴⁷ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 39, str 12.

DAMIPSCG, PA, 1956, f 83, 29, 423631, str 5.

⁴⁸ AVII, II odjeljenje, S-115, 271/12, f II, 87, str 6.

⁴⁹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 1, str 22-26.

zaista zanemarljiv kvantitativni i procentualni udio, barem u odnosu na druga dva vida oružanih snaga, koji je mornarica imala u sistemu vojne pomoći, ova pojava se čini još nejasnijom.

Potreba za opisanim prestrukturiranjem formacijskog sastava Ljubljanske armije, sprovedenog radi stvaranja prostora za opremanje većeg broja jedinica novom opremom, ipak nije dugo trajala. Tokom razgovora sa predstavnicima AMAS-a o programu za 1954 američka strana je istakla zahtjev da u njegov okvir uđu i poravnanja u organizaciji korpusa, pošto je jugoslovenski plan podrazumijevao opremanje prema skraćenoj američkoj formaciji, a izvještaji su govorili da se u jedinice predviđene za reorganizaciju sliva manje materijala nego što je planirano. Jugoslovenski vojni zvaničnici, koji su se nadali da će moći da ove godine uvedu u program reorganizacije kompletnu Ljubljansku armiju⁵⁰, morali su da predaju formacijsku šemu svih jedinica armije predviđenih za preoružanje i stavljeno im je do znanja da će, po pitanju kopnene vojske za finansijsku 1954, nivo odobrenih sredstava odgovarati potrebama za opremanje jednog američkog korpusa⁵¹. Tada je odlučeno da se u skladu sa ovim zahtjevom izvrši nivelacija svih korpusa u V vojnoj oblasti koji su bili planirani za reorganizaciju, odnosno, da se nivo formacije iz 1953. podigne na onaj koji je predstavljao američko viđenje sastava određenog za opremanje prema programu za 1954. Tokom razgovora, koji su vođeni u Beogradu tokom marta i aprila 1953, predstavnici jugoslovenskog odjeljenja su insistirali na tome da se ovo ujednačavanje odnosi kako na kvantitativni, tako i na kvalitativni aspekt, odnosno, da povećanje broja sredstava namijenjenih za uvođenje u formacijski sastav novih korpusa ne postane svojevrsan vid "udomljavanja" stare i rashodovane opreme, čiju veću količinu u planiranim kontigentima nije teško postići, već da se nove isporuke materijala u dogovorenom obimu odnose na nova i savremena borbena sredstva⁵².

Prema jugoslovenskom predlogu izravnavanja bi se naročito odnosila na samohodnu i protivavionsku artiljeriju, predviđajući isporuke topova M2 od 90mm i dvocijevnih *Bofforsa* od 40mm, zatim drugi tip tenka, više transportnih sredstava i drugačija sredstva veze. U dotadašnjem periodu trajanja pomoći Jugoslavija je dobjala PA topove M1A1 i M1A3 od 90mm sa mehaničkim komandnim računarom i maksimalnom brzinom praćenja od 80m/s. Pošto je to bilo nedovoljno za dejstvo po savremenim mlaznim avionima, a slabije čak i od njemačkog PA topa od 88mm i ruskog od 85mm

⁵⁰ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 33, str 1-3.

⁵¹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 47, str 1, 2.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 33, str 2.

⁵² isto, str 2-3.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 51, str 1.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 39, str 7.

kojima je JNA već raspolagala, traženo je da se u daljim kontingentima isporučuje verzija M2 istog kalibra, koja je mnogo bolje odgovarala savremenim zahtjevima. Harmony je, isprva, odbijao da se udovolji ovom jugoslovenskom zahtjevu, navodeći da to oruđe predstavlja najsavremeniji model tog tipa i da je još u toku preoružanja efektivna same američke vojske, te da tek po okončanju tog procesa ono može postati predmet vojne pomoći savezničkim zemljama. Kasnije je ublažio svoj stav, ali je i dalje navodio kako je jugoslovensko traženje pretjerano, jer se odnosilo na planiranje 12 oruđa po divizionu, tj. 36 po korpusnom PA puku, kao i da standardni američki korpus nema u svom sastavu toliki broj ovakvih topova. Kompromisno rešenje, koje je unijeto u predlog programa, polazilo je od potrebe opremanja dva divizona sa po 12 topova M2⁵³. Kasnije je u Washingtonu ovaj prelog odbačen, tako da pomenuta oruđa nisu uopšte isporučivana u okviru programa pomoći. Tražiti najsavremeniju ratnu tehniku koja upravo postaje oružje prve linije armije zemlje donora, uprkos realnosti zahtjeva u pogledu konkretne potrebe, ipak je bilo previše za postojeći nivo jugoslovensko-američkih odnosa.

Što se tenkova tiče, za oklopne jedinice u sastavu pješadijske divizije je tražena isporuka modela M-47 *Patton* umjesto već vremešnih *Shermana* M4A3. Američka strana je sa ovim bila saglasna, ali je postavljen uslov da se, zbog njegove više cijene, Jugosloveni odreknu dijela druge opreme na koju su prema programu pretendovali. Rečeno je da, iako je cijena *Pattonu* dosta pala tokom posljednje godine, kao posljedica odluke o njegovom povlačenju iz serijske proizvodnje, on je i dalje bio znatno skuplji od M4A3. Na to je odgovoreno da dobijanje M-47 predstavlja odlučan jugoslovenski zahtjev od kojeg se neće odustati, a da, što se tiče njegovih reperkusija na ukupnu kreditnu liniju, te godine je program rađen prije odobravanja kredita, tako da je nivo odobrenih sredstava trebao da odgovara vrijednosti sadržaja programa (što je bio posao generala Harmonyja da izbori tokom podnošenja izvještaja u Pentagonu), a ne da se sadržaj programa određuje prema veličini propisanog budžeta⁵⁴. Ovako tvrdim stavom je, u stvari, branjena aktivnost koja je jugoslovenskim planerima bila mnogo bitnija, a odnosila se na opremanje korpusne oklopne brigade tenkovima M-47. Znajući da se tokom pregovora uvijek odobri manje od onoga što se traži, ispostavljanje zahtjeva za uniformno opremanjem korpusne oklopne brigade i oklopnog bataljona na divizijskom nivou je imalo u pozadini jugoslovensku spremnost da prihvati dalju isporuku *Shermana* divizijskim efektivima, ako se omogući distribuci-

⁵³ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 51, str 2

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 33, str 5-6.

DAMIPSCG, PA, 1956, f 83, 29, 423631, str 3.

⁵⁴ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 51, str 2-3.

ja *Pattona* na nivou korpusa⁵⁵. Kako se iz dokumenata može zaključiti, oni su za korpusnu oklopnu brigadu prihvaćeni bez poteškoća⁵⁶.

Po pitanju transportnih sredstava, najveći problem je predstavljao jugoslovenski zahtjev za isporuku cisterni za gorivo koje bi bile dodijelene tenkovskoj brigadi. To traženje je odlučno odbijeno uz obrazloženje da su kante i burad mnogo praktičnije i bolje rješenje, koje se kao takvo primjenjuje i u jedinicama američke vojske. Ostala traženja su relativno lako prihvaćena, a na američku sugestiju je smanjen broj specijalizovanih vozila za prevoz goriva i municije, uz povećanje broja jednotonskih prikolica. Prema tom planu, na cio korpus je otpadala 891 prikolica. Isporuka vučnih traktora M-5 je uslovljena boljom i češćom inspekcijom njihovog sadašnjeg stanja i rasporeda. Radionička lista i lista individualnog mehaničarskog alata je prihvaćena bez poteškoća, čak je na američki predlog povećan broj radionica u tehničkom bataljonu korpusa, a dodijeljeni su i kamioni od $\frac{3}{4}$ tone, uređeni kao male radionice za hitne terenske popravke. Sve ovo je indiciralo da je pitanje transporta i remonta, što se tiče programa za 1954, veoma povoljno riješeno⁵⁷.

Mnogo više problema je bilo na polju regulsanjanja komunikacione i problematike veze, a glavno sporno pitanje su predstavljali do sada isporučivani tipovi radio-stanica. Traženo je da se prestane sa isporučivanjem radio-stanica za borbena oklopna vozila serije SCR koje su bile predviđene za rad sa kristalima. Iako su ovo bila, za jugoslovenske prilike, moderna komunikaciona sredstva, kristali su predstavljali kritičan materijal koji se lako kvario, teško nabavljao a nije se proizvodio u zemlji. Osim toga, do polovine 1953. su isporučene stanice sa svega $\frac{1}{3}$ pripadajućeg kompleta kristala, tako da je njihovo talasno područje smanjeno na trostruko manju mjeru od realnih mogućnosti, pa je traženo da se, za ovaj segment oružanih snaga, isporučuju stanice serije AN/GRC, predviđene za rad bez kristala. Iz istog razloga je traženo obustavljanje isporuka stanica serije SCR za pješadiju, moto-pješadiju i artiljeriju, gdje su se, osim navedenih problema u radu, ovi uređaji pokazali kao glomazni i nepodesni za nošenje na leđima, osobito u jugoslovenskim terenskim uslovima. Umjesto njih su tražene stanice AN/PRC koje su bile lakše, radile bez kristala i, što također nije bilo bez značaja, bile znatno jeftinije. Pukovnik Head, rukovodeći američkim timom koji je pregovarao po ovom pitanju, pristao je da se unese ovo jugoslovensko traženje u program, ali je napomenuo da će njegova isporuka u željenoj količini zavisiti od mogućnosti proizvodnje, što je već predstavljalo poznatu kolokvijalnu formulu sa značenjem da postoji mala vjerovatnoća za povoljno ispunjenje zahtjeva⁵⁸.

⁵⁵ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,33, str 6.

⁵⁶ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,51, str 3.

⁵⁷ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,51, str 4.

⁵⁸ isto.

Planom za 1954. je predviđeno postizanje ravnoteže između lovačko-bombarderske i presretačke mlazne avijacije, to jest njihovo procentualno dovodenje u odnos 60% presretača i 40% lovaca-bombardera i ostalih aparata. Ovaj program je prvi put predviđao isporuke supersoničnog lovca-presretača F-86E *Sabre*, kao i izviđačkih mlaznih aviona. pošto su planovi za 1952. i 1953. sadržali 301 lovca-bombardera F-84G, čija je isporuka trebalo da bude gotova do kraja 1955, ovih aparata nije bilo u novim listama jugoslovenskih avijacijskih zahtjeva. Umjesto njih traženo je 120 F-86E, 30 izviđačkih aviona RF-86, 5 trenažnih T-33, 20 transportnih C-47, kao i 15 helikoptera S-51. Po pitanju izviđačke avijacije, Jugosloveni su željeli da ovaj problem vežu za dobijanje savremenog lovca *Sabre* F-86E, koji je u prvoj polovini pedesetih predstavljao nosioca američke koncepcije bliske vazdušne borbe. Zato je traženo da se uz ove avione isporuči i 30 aparata njegove izviđačke verzije RF-86E ili bar isti broj RF-84, kako bi se postigla uniformnost sa najzastupljenijim i najmodernijim mlaznim lovcima u JRV⁵⁹. Na II tripartitno-jugoslovenskoj konferenciji u Washingtonu, general V.Bubanj je ponovio ovaj zahtjev, naglašavajući jugoslovenske potrebe za isporukom 120 F-86E po programu za 1954. i još 370 ovih aviona u periodu 1955-1959⁶⁰. Međutim, ovako nešto nije ni izbliza odobreno. U Beograd je stigla pismena potvrda o prihvatanju isporuke 81-og *Sabrea*, a usmeno je rečeno da će biti odobrene i isporuke traženog broja izviđačkih RF-86E⁶¹. Kasnije se odustalo od ove namjere (ako je ona uopšte i postojala), tako da su za opremanje efektivna izviđačke avijacije odobreni aparati RT-33, odnosno, izviđačka verzija trenažnog aparata koji je već isporučivan Jugoslaviji⁶². Iako je po performansama zaostajao za RF-86E, uvođenje ovog mlaznog aviona je ipak predstavljalo veliki napredak za JRV, tim više što je do sada za te svrhe korišten klipni britanski *Mosquito* NF MK-38. Do kraja programa je isporučeno 20 izviđača RT-33, iako je do polovine 1955. u zemlju stiglo svega 3 komada⁶³.

Mornarica je kroz ovaj program očekivala isporuku 4 gotova minolovca od 137 BRT, kao i konačno rješenje pitanja motora za torpedne čamce. Minolovci ovog tipa, iako odobreni programom, nijesu isporučeni do kraja pedesetih, a oko pomenutih motora se razvila prilično burna diskusija između nadležnih mornaričkih službi i mornaričkog odsjeka OZPVP, sa jedne i predstavnika AMAS-a sa druge strane. JRM je svojevreremeno kupila u Ame-

⁵⁹ AVII,II odjeljenje, S-115,271/12, f II, 87, str 4.

AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V,39, str 10.

⁶⁰ AVII,II odjeljenje, 2951,f III 14, ap I, str 1.

⁶¹ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V,39, str 11.

⁶² AVII,II odjeljenje,S-115,271/12, f II, 87, str 9.

⁶³ AVII,II odjeljenje, K-21, f III, R 3, str 14.

DAMIPSCG, PA, str.pov, 1956, f II, 332, str I/323.

rici 429 *Paccard* motora za torpedne čamce iz ratnih viškova SAD. Pošto su u pitanju bili polovni i prilično istrošeni motori, osposobljeno je svega 178 komada koji su , do 1954, potrošili kompletan eksploatacioni resurs, ozbiljno ugrožavajući korišćenje plovnih jedinica u koje su bili ugrađeni. Pored toga, u jugoslovenskim brodogradilištima je upravo završavana izgradnja 6 novih torpednih čamac, što je uz potrebnu količinu rezervnih motora, jugoslovensko traženje vezalo za cifru od 255 ovih mašina. AMAS-ov mornarički personal je, međutim, u potpunosti odbio uključenje ovog jugoslovenskog zahtjeva u program, pod pretekstom da SAD više ne raspolažu ovim motorima i da taj posao nije moguće realizovati. Na to je odgovoreno da je JRM tih dana dobila ponudu da upravo u SAD kupi ove motore, i to polovne po cijeni od 1780, a nove od 5500 dolara po komadu⁶⁴ tako da pomenuta konstatacija ne stoji. Jugoslovenski zahtjev ipak, barem ne u svom prezentiranom obliku, nije našao mjesta u programu, ali broj od 194 razna motora, koji su tokom programa pomoći isporučena JRM⁶⁵, ostavlja mogućnost da je izvjesna količina ovih uređaja ipak našla put do jugoslovenskih torpednih čamac.

Vrijednost ukupnog programa za 1954. je procijenjena na c.257 875 000 dolara⁶⁶, što je predstavljalo najviši odobreni iznos po jednom godišnjem programu. Međutim, pošto se ovaj program odnosio na pojedinačno najskuplje artikle koji su do tada uvedeni u jugoslovenske formacije, njegovi kvantitativni gabariti nijesu bili toliko široki kao što bi se moglo pretpostaviti na prvi pogled. *Sabreovi i Pattoni* su, ipak, svojom pojedinačnom cijenom ukazali Jugoslovenima šta u finansijskom smislu znači modernizacija armijskog sastava, pa čak i kada se sprovodi na ovakvom mikro nivou kao što je to bio slučaj sa preoružanjem jednog korpusa i opremanjem par mlaznih avio-pukova godišnje. Posmatrajući ove cifre nije teško zaključiti kakve su bile perspektive malih država koje su pokušavale da vode neku iole nezavisniju politiku u vremenu koje je bilo obilježeno jednom sveprisutnom trkom u naoružavanju. Pitanje uključivanja u neke šire vojnostrateške koncepte je, očigledno, bilo i pitanje ispunjenja uslova za posjedovanje modernih i dobro opremljenih oružanih snaga, dok je apstinencija od njih vodila u ozbiljno

⁶⁴ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV,33, str 13- 14.

⁶⁵ AVII,II odjeljenje, K-21, f III, R 3, str 23.

⁶⁶ isto, str 1.

Ovi brojevi se ne odnose na tačne iznose koji su odobravani u Washingtonu, već na procijenjene vrijednosti koje su programi mogli imati s obzirom na jugoslovenske informacije o trenutnim cijenama naoružanja i opreme iz njihovog sadržaja. Osim ove cifre postoji i procjena iz dokumenta koji se čuva u DAMIPSCG-u, a koja program iz 1954. vrednuje sa 217 miliona dolara (DAMIPSCG, PA,1956, f 83,29,423631, str 8.). Bitno je, međutim, da su obje procjene do kojih smo došli proporcionalno ujednačene, tako da možemo imati sliku o rastu, odnosno smanjenju odobrenih sredstava po pojedinačnim programima. Međutim, bez konsultovanja američke građe koja se odnosi na ovo pitanje nije moguće dati tačne odgovore na pitanja finansijske vrijednosti programa zapadne vojne pomoći.

vojno stagniranje. Program iz 1954. je predstavljao poslednji ozbiljan jugoslovenski korak ka suštinskoj reorganizaciji Armije po zapadnom modelu, predstavljajući svojim sadržajem samo naznaku onoga što je trebalo postići da bi se ukupan vojni kapacitet podigao na željeni nivo. Program za 1955, poslednji koji je formiran kao takav, označio je i kraj sprovođenja takvih planova oslanjanjem na Zapad.

Jugoslovenski predlog programa za 1955. je predat krajem 1953. i sadržao je namjeru da se njime obuhvati preoružanje III korpusa Ljubljanske armije i preostalih armijskih djelova. Pošto je opremanje armijskih djelova iziskivalo više novčanih sredstava, alternativa je tražena u stavljanju akcenta na njihovo trenutno preoružanje, dok bi se reorganizacija III-ćeg korpusa ostavila za naredni fiskalni period. Prema ovom planu, potpuna reorganizacija Ljubljanske armije je trebalo da bude završena tek 1956⁶⁷. Jugoslovenska procjena perspektive ovog predloga se pokazala tačnom, pošto je prvu stepenicu, to jest razgovore sa Hainsovim⁶⁸ personalom, prošao samo program preoružanja armijskih djelova. Prema jugoslovenskim podacima, predlog opremanja III korpusa je, zajedno sa tekstom kompletnog nacрта programa poslat za Washington, ali je konačna ocjena odgovarala onoj izrečenoj u Beogradu. Kasnije se ispostavilo da ni ova redukovana varijanta nije mogla da bude realizovana u potpunosti.

Tokom 1955. je rad na vojnoj pomoći poprimio sasvim drugačiji karakter. Dotadašnja praksa je podrazumijevala da AMAS na početku svake kalendarske godine dostavi tekst prihvaćenog programa za odgovarajući fiskalni period, kao i plan isporuka opreme obuhvaćene tim programom. Ovakav postupak je bio razumljiv s obzirom na procedure izglasavanja budžeta u američkom Kongresu i poslove planiranja i angažovanja odobrenih kredita, a jugoslovenskoj strani je omogućavao blagovremeno okončavanje svih aktivnosti u vezi prihvata i stavljanja novog materijala u redovan režim eksploatacije. Međutim, tokom cijele godine taj program nije saopšten, dovodeći time jugoslovenske planere u vrlo nezavidan položaj. Ne znajući što je uključeno u program niti kako izgleda predviđeni režim isporuka, u jugoslovenskom Generalštabu i odjeljenju za prijem vojne pomoći se nije mogao odgovarajuće formulisati ni plan za 1956, iako je bilo već došlo vrijeme za taj posao. Sumnjalo se, kako se kasnije i pokazalo tačnim, da se u pozadini ovakvog odnosa krije namjera da se jednostrano smanji nivo isporuka, kao što je to slučaj bio sa ranijim segmentima programa za 1953. i 1954. kada je na taj način smanjen broj transportnih vozila. Ista neizvjesnost se odnosila na vazduhoplovni i mornarički program, s tim da je nagoviješteno kako će na ovim

⁶⁷ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V,39, str 7.

⁶⁸ Brigadni general P.Hains je zamijenio J.Harmonyja na mjestu šefa AMAS-a u decembru 1954.

poljima doći do spajanja programa za 1955. i 1956⁶⁹. Spajanje programa je, u ovom slučaju, značilo automatsko smanjivanje količine odobrenog materijala, tim više što je ovako koncipirana aktivnost trebalo da bude finansirana iz budžeta jedne fiskalne godine. Pošto je linija američko-jugoslovenskih odnosa pokazivala negativan trend, nije bilo vjerovatno da će se u takvoj atmosferi odobriti neki veći kreditni iznos za vojnu pomoć Jugoslaviji. Mornaricu je ovo naročito pogađalo, jer se već iskristalisalo da postoji uslovna saglasnost samo za opremanje pojedinih klasa brodovlja (minolovci, patrolni brodovi, torpedni čamci i, u manjoj mjeri, eskortni razarači), dok su namjere za modernizaciju ostalih kategorija potpuno ignorisane. Osim toga, obim odobrenih sredstava za opremanje mornaričkih efektivna je bio u stalnom opadanju, tako da je tokom 1955. u ukupnom programu pomoći, ovaj vid JNA učestvovao u sasvim neznatnom procentu.

Problemi se nijesu odnosili samo na planiranje i programiranje pomoći, već i na isporuku predviđenih i već odobrenih sredstava. Pada u oči da je tokom 1955. djelimično ili potpuno obustavljena isporuka najvažnijih artikala, poput aviona, tenkova, radara i artiljerije. Isporuke opreme u prvom polugodištu su se odvijale relativno normalno, da bi u julu i avgustu bile svedene na, maltene, simboličan nivo. Program pomoći namijenjen suvozemnoj armiji je djelimično saopšten polovinom godine, a u odnosu na prezentirani spisak odobrenih artikala, u narednom periodu su izostale isporuke materijala za jednu pješadijsku diviziju, 1 haubički divizion 203mm, PA radari iz programa 1954. predviđeni za isporuku u 1955. i oprema za dva artiljerijska puka 155mm, izuzev 6 ranije isporučenih oruđa. Realizacija vazduhoplovnog programa je takođe bila u stagniranju, pošto je u prvom dijelu godine nivo isporuka prateće opreme bio manje-više ravnomjeran, pokazalo se da je isporuka aviona sukcesivno opadala, da bi tokom ljeta nastupio potpuni zastoј u realizaciji programa. U mornarici je stanje bilo još gore, što najbolje ilustruje podatak da je tokom 1954. primljeno c. 1550 tona materijala, da bi sljedeće taj broj bio smanjen na svega 80 tona. Osim toga, većina isporučenog mornaričkog materijala je bila nekompletna, tako da je njegova operativna upotreba onemogućena u više nego ozbiljnoj mjeri. Bez obzira na stalne reklamacije i urgiranja kod nadležnog odsjeka AMAS-a, do rešenja ovog pitanja se nije došlo⁷⁰.

⁶⁹ Jugoslovenski vazduhoplovni program za 1955. je predat decembra 1953, a sastavljan je u saradnji sa osobljem AMAS-a kako bi bio što realniji. Pošto u to vrijeme još nije pristiglo odobrenje plana za 1954, to je i ovaj program sadržao većinu artikala koji su se nalazili na listi za prethodnu godinu. Njegove osnovne stavke su bile 120 presretača F-86E, 26 izviđača RF-86, 11 transportera C-47, 26 protivpodmorničkih aviona AF-2W, 15 helikoptera S-51, 6 zemaljskih radara, 359 motornih vozila, 58 raznih radio-stanica i sl. AVII, II odjeljenje, S-115, 271/12, f II, 87, str 8.

⁷⁰ DAMIPSCG, str. pov, 1955, f II, 332, str I/392-400

Koliko je bila prisutna otvorena opstrukcija ovih aktivnosti u AMAS-u, najbolje svjedoči

Poboljšanje odnosa sa SSSR-om, naročito susreti na vrhu održani u Beogradu, Moskvi, na Brionima i Jalti, a koji su obilježili spoljnopoličku aktivnost Jugoslavije tokom 1955, kao i reagovanja zapadnih zvaničnika na njihovo održavanje i sadržaj, nisu mogli ostati bez ozbiljnih posljedica na režim vojne pomoći koja je dolazila sa druge strane "gvozdene zavjese". SAD su, po pitanju vojno-diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom, već od samog početka projekta vojne pomoći bile suočene sa sužavanjem i smanjivanjem svojih strateških namjera i prostora za njihovo ostvarivanje. Jer, ako je početkom pedesetih postojala tendencija ka postepenom uključivanju Jugoslavije u NATO, sredinom decenije su se ponovo pojavile ozbiljne sumnje u namjere jugoslovenskog državnog rukovodstva da se vrati u sovjetski tabor. Pošto je program vojne pomoći zavisio od saglasnosti i pozitivnog mišljenja mnogih političkih i vojnih činilaca američke administracije, nije teško pretpostaviti da je od početka velikom broju njih ovaj posao izgledao besmislen i kontra-produktivan. Program je funkcionisao zahvaljujući laganom pretezanju na vagi američkih političkih interesa koje je proisticalo iz jugoslovenskog negativnog određenja prema istočnom bloku i njegovoj politici, a pothranjivano je i nadom u postepeno formalno uključenje u sistem savezničkih obaveza pod okriljem NATO. Drugačija percepcija jugoslovenskih namjera, uslovljena njenim diplomatskim aktivnostima iz 1955, koje su se kretale od jasno izrečenih (tačnije, ponovljenih) namjera za uzdržavanjem od bilo kakvog integrisanja u zapadni vojni savez do brzog i medijski efektnog detanta sa SSSR-om, uticala je da se rečena ravnoteža naruši u ozbiljnoj mjeri. Osim toga, američkoj strani nije moglo promaći da je ovo pomirenje u Jugoslaviji dočekano sa mnogo bržim prihvatanjem i iskrenijim simpatijama nego što je to ikada bio slučaj sa politikom oslanjanja na Zapad. Projektovano na problematiku vojne pomoći, njenim planerima je postalo jasno da ona za Jugoslaviju više ne predstavlja potrebu zbog koje bi se odricala bilo kog važnog segmenta svog spoljnopoličkog nastupa, a samim tim je gubila i prethodni značaj u bilateralnim američko-jugoslovenskim odnosima. Na primjer, koliko god general Harmony bio nezadovoljan svojim statusom, on nikada nije onako otvoreno neprijateljski tretiran kao što je to bio slučaj sa njegovim na-

podatak vezen za isporuku rezervnih djelova. Pošto je tokom 1955. došlo do ozbiljnih za-
stoja u eksploataciji primljenog materijala zbog nestašice pripadajućih rezervnih djelova,
održan je poseban sastanak sa osobljem američkog odjeljenja sa ciljem regulisanja ovog
pitanja. Naizgled uvažavajući jugoslovensku argumentaciju, američki predstavnici su tražili
da im se dostave dodatne liste jugoslovenskih trebovanja u vezi sa rezervnim djelovima.
Jugoslovenima je ovo bilo sumnjivo, pošto su tražene liste već predate u okviru programa re-
dovnih materijalnih sledovanja i kasnijih urgencija za njihovu realizaciju. Ipak je udovoljeno
američkom zahtjevu, ali kada je u prostorijama AMAS-a, koji mjesec kasnije, održan sas-
tanak po pitanju mogućnosti proširenja njegovog personala, general Hains je pokazao gomi-
lu jugoslovenskih trebovanja u vezi sa rezervnim djelovima (među kojima i ovo poslednje),
aludirajući da će njihovo rješenje čekati rešenje pitanja proširenja AMAS-a. isto, str I/394.

slednicima Hainsom i Watersom, a i njegov personal je igrao mnogo konstruktivniju i značajniju ulogu nego što je kasnije bio slučaj, bez obzira na to što je upravo pitanje odnosa prema mandatu vojne misije bio jedan od glavnih izgovora za usporavanje i stopiranje isporuka u 1955⁷¹ godini. Iako je kasniji period podrazumijevao isporuke tipova i modela naoružanja koji su svojim imenima i renomeom često dovodili do poistovjećivanja čitavog programa pomoći sa njihovim dolaskom u arsenal JNA, činjenica je da su oni predstavljali samo posljedicu prethodno izgrađenog sistema, koji se sprovodio sa tačno određenim ciljem i namjerom. Kada je procijenjeno da su okolnosti počele suštinski da se mijenjaju, tehničke i površinske korekcije više nijesu bile dovoljne da bi čitav program bio prilagođen novonastaloj situaciji. Osmišljen i aktiviran s namjerom da donese određene benefite u vremenu očekivanja sovjetskog napada i straha od njegovog neposrednog otpočinjanja, ovaj sistem se teško uklapao u promijenjeni spoljopolitički kurs jednog od njegovih aktera⁷². Korist koju je JNA imala od njega nije bila ni uzrok ni motiv njegovog otpočinjanja, tako da se ne treba čuditi što ozbiljan i dalekosežan zastoj u reorganizaciji i modernizaciji njenih efektiva, prouzrokovao prvo smanjivanjem i opadanjem količina isporučenog materijala, a onda i skoro potpunim prestankom isporuka, nije bio dovoljan razlog da se ukupni smjer državne diplomatije koriguje u mjeri koja bi omogućila barem nastavak programa u nekom izmijenjenom obliku. Jasno izražena namjera da se izađe iz svakog oblika zavisnosti prema Zapadu, u kojoj je vojna pomoć predstavljala jednu od najegzemplarnijih komponenti, dovela je 1955. program isporuka vojnog materijala u svojevrstu pat-poziciju. Razgovori koje su K.Popović i Tito vodili sa Riddlebergerom i Hainsom po ovim pitanjima nijesu dali nikakav rezultat, a posjete R.Marphyja i J.F.Dullesa su samo verbalno izgledile spor. Kako izvori pokazuju, nivo isporuka je i poslije svih ovih kontakata ostao na neuporedivo nižem nivou nego što je to bio slučaj do polovine 1955⁷³.

⁷¹ DAMIPSCG, str. pov, 1955, f II, 213, str 1-4.

B.Dimirjević, *Jugoslavija i Nato*, Beograd, 2003, str 168, 171.

D.Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955*, Beograd, 2000, str 215.

⁷² isto, str 215-216.

⁷³ Pregled isporuka vojnog materijala u tonama pokazuje da je nastupio drastičan pad količine primljenog materijala u drugoj polovini 1955, a da je taj trend nastavljen i sljedeće godine. Slika u periodu maj 1955.-septembar 1956. izgleda ovako:

maj 1955.....5600t.	novembar 1955....1000t.	maj 1956.....1975t.
jun 1955.....7080t.	decembar 1955....1800t.	jun 1956.....750t.
jul 1955.....350t.	januar 1956.....600t.	jul 1956.....700t.
avgust 1955.....600t.	februar 1956.....500t.	avgust 1956.....700t.
septembar 1955...3700t.	mart 1956.....575t.	septembar 1956....750t.
oktobar 1955.....690t.	april 1956.....650t.	

DAMIPSCG,PA,1956,f 83, 29, 423631, str 5-6.

DAMIPSCG,PA,1956,f 83, 27, 47163, str 2.

Kao što je rečeno, izgovor za ovakav razvoj događaja je nađen na najzgodnijem mjestu – mandatu i veličini američkog odjeljenja za vojnu pomoć, odnosno jugoslovenskom konstantnom degradiranju njegovog značaja i funkcije, ali i težnji armijskih zvaničnika da dobijenu ratnu tehniku upotrijebe na način koji je predstavljao "granično područje" bilateralnog sporazuma. Naime, oprema je raspoređivana prema planu organizacije mirnodopskih i ratnih formacija onako kako su one postojale u jugoslovenskim mobilizacijskim planovima. To je značilo da će se dio dobijenih sredstava koristiti u regularnim mirnodopskim jedinicama koje sprovode obuku i ostale redovne aktivnosti, a da će dio završiti u skladištima i depoima namijenjenim za opremanje jedinica koje bi se formirale u slučaju rata. Pošto je bilateralni sporazum iz 1951. podrazumijevao obavezu korišćenja, a ne stokiranja materijala koji je bio predmet pomoći, jugoslovenska strana je stalno bila pod pritiskom da dotičnu opremu stavi u režim upotrebe koji je bio ne samo lakše dostupan kontroli AMAS-a, već i uslovljavao veću kasniju zavisnost armijskih efektivna od primljene tehnike. Američki predstavnici su na ovome insistirali i zato što ovaj materijal nije trebalo da predstavlja neki dugotrajni poklon Jugoslaviji, već je svoje efekte trebalo da ima samo u periodu u kojem jugoslovenska politika bude konvenirala interesima zemlje donora. Isporučujući manje količine rezervnih djelova, municije, prateće opreme i alata, i tražeći od Jugoslavije da ovu opremu stalno drži u eksploataciji, SAD su očekivale da će radni vijek materijala biti znatno kraći od jugoslovenskih potreba, kao i da će njegovi resursi isticati dovoljnom brzinom kako bi recipijent stalno bio u poziciji da traži obnovu isporuka i, u skladu s tim, koncipira svoju politiku.

Jugoslovenski vojni vrh, međutim, nije ni izbliza imao u planu da tako brzo rashoduje sredstva iz ovog programa. Njegova podjela na ratne i mirnodopske jedinice je bila u skladu sa koncepcijom naglašavanja potrebe odbrane Ljubljanskih vrata kao obaveze prihvaćene prema zapadnim saveznicima, i zaista je omogućila stvaranje solidnih materijalno-tehničkih osnova za opremanje jedinica V armijske oblasti. Osim toga, na ovaj način je i znatna količina opreme čuvana od habanja i trošenja, predstavljajući izvor za dugotrajnije opremanje jedinica mirnodopskog sastava i zadržavanje dostignutog nivoa njihove vatrene moći. Sačuvana na ovakav način, ratna tehnika iz vojne pomoći je mogla da se kasnije upotrijebi i na drugim sektorima, a samim tim je širen domet čitavog programa i na ona polja koja nijesu bila predviđena inicijalnim dogovorom. Na početku funkcionisanja programa, kada je većinom isporučivano naoružanje iz ratnih viškova koje nije predstavljalo neki naročito vrijedan materijal, američka strana nije toliko insistirala na pitanjima disperzije materijala, prećutno odobravajući njegovo djelimično odlivanje van predviđenih jedinica. Izgleda da se računalo kako će ova oprema ionako brzo dotrajati bez obzira na mjesto upotrebe, kao i da će u narednom

periodu Jugoslavija biti znatno čvršće vezana za zapadni vojni savez, tako da će, u skladu sa novoprimljenim obavezama, program pomoći vjerovatno biti proširen i na efektivne koji se trenutno "šlepaju" uz snage određene za preoružanje. Kada je, sredinom pedesetih, postalo jasno da se jugoslovensko-zapadni odnosi neće razvijati u tom pravcu, logično je da su nadležne službe u Washingtonu preko svojih diplomatskih predstavnika i osoblja AMAS-a pojačale pritisak na jugoslovensku stranu da pruži ne samo sveobuhvatniji uvid u dispoziciju ratnog materijala, već i u sve aspekte planova njegove upotrebe, sa namjerom postizanja većeg uticaja na samo formiranje i sprovođenje takvih planova. Ovo je za donora pomoći bilo naročito važno, tim više što je program počinjao da se odnosi na sve moderniju, sofisticiraniju i skuplju ratnu tehniku, čiji su resursi, iako već načeti upotrebom u matičnoj armiji, ipak bili relativno daleko od svog isticanja. Sjedinjenim Državama, jednostavno, nije išlo u prilog da se Jugoslaviji bezuslovno isporuči oprema koja bi ostala u režimu eksploatacije duže nego što je planirano, to jest, koja bi mogla predstavljati ozbiljan izvor njene vojne moći i nakon eventualne promjene spoljopolitičkog kursa.

Na sastanku Riddlebergera i Tita u 22.IV 1955, američki ambasador je izjavio da je na posljednjem sastanku NATO u Parizu ovakvo jugoslovensko ponašanje naišlo na nepodijeljenu osudu zemalja članica, tako da je donijeta odluka da se blokiraju dalje isporuke dok se ovo pitanje ne riješi na zadovoljavajući način. Tito je pokušao da ovo pitanje minimizira navodeći da je po srijedi tehnički problem u komunikaciji nadležnih službi, ali Riddleberger nije odustajao od svog stava, navodeći da je ovo ozbiljno političko, a ne tehničko pitanje⁷⁴. On je ponovio svoj oštar nastup tokom razgovora koji je vodio 10. maja sa Kočom Popovićem o istom problemu, kada mu je predložena jugoslovenska spremnost da se sporni broj članova misije poveća, ali i da se od SAD traži preciznije dostavljanje podataka o odobrenim sredstvima i režimu isporuka, ali i realizaciju već odobrenih programa. Koliko je pitanje AMAS-ovog personala bilo više izgovor nego li motiv za ovo zaoštavanje, vidi se i po skoro komičnoj situaciji koja je uslijedila tokom ovog sastanka, kada se ispostavilo da SAD, koje su i podigle tenzije oko potrebnog povećanja broja svojih vojnih predstavnika, traže da u Jugoslaviju dođe još svega 6 oficira, a da im je, odlukom jugoslovenskih vlasti, odobren više nego dvostruki broj (15)⁷⁵. Pogrešno bi bilo, međutim, smatrati da je američki ambasador bio protivnik pomoći Jugoslaviji. Podnoseći izvještaj Kongresu nakon posjete sovjetske delegacije, on se založio za nastavak i ekonomske i vojne podrške, pravdajući taj stav da je i ovaj posljednji događaj pokazao

⁷⁴ DAMIPSCG, str. pov, 1955, f II, 213, str 1-4.

⁷⁵ DAMIPSCG, str. pov, 1955, f II, 220, str 1-2.

AVII, II odjeljenje, S-855, f II, 24, str 1-4.

kako Jugoslavija ostaje nezavisna zemlja i da, kao takva, i dalje predstavlja primjer drugim komunističkim državama koje bi, slijedeći njen primjer, mogle krenuti putem odvajanja od SSSR⁷⁶. Jednom riječju, ona je u viđenjima američkih zvaničnika i dalje bila nosilac strategije klina u istočnom dijelu Evrope. Međutim, po svom povratku u Beograd, Riddleberger je nastavio sa pritiskom po pitanjima vojne pomoći. Očigledno je bio svjestan da je u Washingtonu zauzet restriktivniji kurs u odnosu na vojnu pomoć, što se naročito vidjelo na pitanju odbijanja pružanja ikakvih informacija u vezi sa visinom odobrenih sredstava i predviđenih artikala za programe 1955/56. Aludirajući na otvorene kritike koje je Tito u svom govoru na mitingu u Karlovcu 27.VI uputio SAD zbog pritiska po pitanju kontrole američkog oružja, on je u avgustu najavio da bi Jugoslaviji mogle biti ukinute i vojna i ekonomska pomoć. Osim kontrole, kao problem je navedena i dislokacija preoružanih jedinica van V vojne oblasti, pogotovo pošto je takva akcija sprovedena mimo znanja SAD. Osim toga, tada je prvi put oficijelno pokrenuto pitanje preformulisanja programa vojne pomoći zbog njegove inkompatibilnosti sa savremenim potrebama JNA, koje se više odnose na kvalitet, nego na kvantitet svog ratnog materijala. Ovakva argumentacija je bila djelimično na mjestu, ali ostaje činjenica da je upravo sa opremom, koja je trebalo da bude nosilac "kvaliteta" u smislu kojem je Riddleberger iznio ovo pitanje, bilo najviše problema u isporukama. Jugoslovenski zvaničnici su, međutim, shvatili da njegovi nastupi ne odražavaju u potpunosti američku zvaničnu liniju, već da ovo zaoštavanje ima cilj stvaranje povoljnije pregovaračke osnove za nastup pregovarača sa širim kompetencijama⁷⁷.

Posjeta zamjenika državnog podsekretara Roberta Murphyja, koji je u Beograd došao krajem septembra, imala je za cilj rešavanje upravo ovih pitanja. Prema materijalima o dosadašnjem toku i perspektivama vojne pomoći pripremljenim za ovu konferenciju, Jugoslavija je bila spremna da odustane od opremanja ratnih jedinica i dobijanja opreme samo za mirnodopski sastav, ali je taj stav više bio posljedica svijesti da dalji godišnji programi, ako ih u toj formi u narednom periodu uopšte i bude, neće uključivati ni približno onoliko sredstava kao što je to bio slučaj sa programima 1953. i 1954. Pošto je bilo očigledno da ovo predstavlja uvod u poslednji interval programa, trebalo je omogućiti da se programiraju i izvrše isporuke onih kontigenata koji su još ulazili u njegove okvire, a za čijom je realizacijom još postojala volja⁷⁸.

⁷⁶ D.Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955*, Beograd, 2000, str 211.

⁷⁷ DAMIPSCG, str.pov, 1955, f II, 291, str 1-2.

isto, 298, str 1-2.

isto, 300, str 1-2.

isto, 302, str 1-3.

⁷⁸ DAMIPSCG, str. pov, 1955, f III, 332, str I/251-255.

isto, str I/390-411.

Murphy je pokušao da potencira pitanje uvida u jugoslovenske vojne planove kao osnovu za dalje programiranje i odobravanje vojne pomoći, kao i usklađivanje tih planova sa strateškim koncepcijama NATO. Isticanje ovako koncipiranog zahtjeva, očigledno, nije predstavljalo krajnji cilj američkog pregovarača. Jugoslovenski državni i vojni vrh je, i u vremenu kada se zemlja osjećala neposredno ugroženom mogućnošću sovjetskog napada, tražio reciprocitet i određenu dozu ravnopravnosti prilikom otkrivanja svojih strateških zamisli, tako da je bilo iluzorno očekivati da će, u uslovima normalizacije odnosa sa SSSR-om, dozvoliti tako nešto samo radi ostajanja u programu vojne pomoći koji je već počinjao osjećati kao neku vrstu balasta. Pošto je na ovu inicijativu dat neuvijeno negativan odgovor, kompromis je nađen u formulaciji koja je, sa jedne strane, obavezivala jugoslovensku stranu da uspostavi adekvatan sistem informisanja američkih vojnih predstavnika u vezi sa programima pomoći, a da će SAD nastaviti da isporučuju vojnu tehniku mada u značajno manjem obimu. Prema analizi D.Bogetića, odustajanje od koordinacije programa vojne pomoći sa jugoslovenskim strateškim planovima je, međutim, značilo i de facto odustajanje od samog programa. Njegovo postojanje samo radi zadovoljenja jugoslovenskih potreba u ratnom materijalu bez ikakvih odgovarajućih reciprociteta, sigurno nije predstavljalo aktivnost od interesa za SAD⁷⁹.

Iako je jugoslovenska strana tokom 1956. predala svoj nacrt programa pomoći za tu fiskalnu godinu, dalje isporuke materijala su se odnosile isključivo na zaostale kontigente predviđene ranijim programima. Prema sporazumu koji je naknadno postignut sa personalom AMAS-a, američko odjeljenje je dostavljalo četvoromjesečne planove isporuka, što je operativno olakšavalo prijem i planiranje, ali je bilo i siguran pokazatelj smanjenog obima aktivnosti. Jugosloveni su, istina, insistirali da im se preda definitivni plan operacionalizacije zaostalih isporuka, ali sem ovih kvartalnih programa koji su također bili uslovljeni povoljnom ocjenom jugoslovenske politike⁸⁰, nije se moglo dobiti ništa. U julu 1957. je ispostavljen posljednji dopunjeni plan isporuka, koji također nije uključivao svu opremu sa prethodnih lista. On nije sadržao plan isporuka za jedinice KOV, a za JRM je predviđao mogućnost preuzimanja tri minolovca u Francuskoj tokom avgusta, čime bi, bar u osnovnim sredstvima, program za mornaricu bio ispunjen. Prema ovom dokumentu, završetak isporuka aviona se mogao očekivati tek septembra 1959, dok je ostala oprema namijenjena vazduhoplovstvu trebalo da pristigne do kraja godine⁸¹. Djeluje ironično da su isporuke supersoničnih mlaznih lovaca

⁷⁹ D.Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955*, Beograd, 2000, str 229-232.

DAMIPSCG, str. pov, 1955, f II, 319, str 1-2.

⁸⁰ DAMIPSCG, PA, 1957,F 93,411134.

⁸¹ AVII, II odjeljenje, S-855, f IV, 66.

AVII, II odjeljenje, S-855, f IV, 68.

F-86E, koje su trajale tokom perioda 1956-1958. i rezultirale uvođenjem u sastav JRV 43 ovakva aparata⁸², predstavljale možda najatraktivniji i, za jugoslovenske snage, najreprezentativniji segment pomoći. Ovi avioni, koji su do sedamdesetih godina ostali u aktivnoj upotrebi, nijesu stigli da odigraju ulogu koju su im njihovi planeri namijenili. Njihova pojava na jugoslovenskom nebu je označila efektan, ali i konačan završetak jednog zanimljivog vojno-političkog projekta.

Ukupna vrijednost programa po kojima je distribuirana vojna pomoć je, prema jugoslovenskim procjenama, iznosila je 890 693 957 dolara, od čega je realizovano 746 477 822. Od toga je za jedinice KOV planirano 518 242 523\$ ili 58,5%, za vazduhoplovne snage 333 421 434\$ ili 37%, a za mornaricu svega 39 030 000\$, odnosno, 4,5%⁸³.

Konačno je po ovim programima preoružano 8 kompletnih divizija KOV, korpusni i armijski djelovi u V vojnoj oblasti, a obezbijedena je i municija za oko 65 dana rata. Vazduhoplovstvo je formiralo jednu eskadrilu helikoptera S-51 (10 komada), 1 lovačko-bombardersku diviziju klipnih aviona F-47 (4 avio-puka sa po 125 aviona), 1 transportni puk C-47 (20 aviona), 1 školski puk mlaznih aviona T-33A (25 aviona), 1 izviđački puk RT-33 (20 aviona), 2 presretačka puka F-86E (43 aviona) i 2 lovačko-bombarderske divizije mlaznih aviona F-84G (6 pukova sa ukupno 167 aviona), kao i radarsku mrežu sa odgovarajućom opremom sredstava veze, elektronikom i navigacionim zemaljskim sredstvima. Mornarica je, što se tiče gotovih brodova, dobila 1 patrolni brod, 3 minolovca od 400 i 4 minolovca od 137 tona, a djelimično ili potpuno su opremljeni razarač *Split*, 4 eskortna razarača, školski brod *Galeb*, 24 manja patrolna broda, 6 većih patrolnih brodova, 72 torpedna čamca, 28 srednjih i manjih minolovaca, 6 većih minolovaca, 24 rečna minolovca, 15 artiljerijskih i 12 minerskih splavova, 3 rečna patrolna čamca, 18 obalskih patrolnih čamaca, 31 pomoćni brod, 1 rečni oklopni čamac, 61 desantna plovna jedinica, 9 obalskih radara za osmatranje, stanica za demagnetizaciju i poligon za vježbanje protivpodmorničkog napada⁸⁴.

Osim standardnog sistema isporuka ratne tehnike, koje su podrazumijevale slanje kontingenata direktno iz depoa, jedinica, remontnih zavoda i logističkih baza američke armije, jedan dio materijala je distribuiran kroz tzv. "Off-shore" program. On se odnosio na sistem koji je razvijen tokom

⁸² AVII,II odjeljenje, K-21, f III, R 3, str 14.

⁸³ isto, str 1, 4. Na godišnjem nivou, planirane vrijednosti programa su iznosile:

1951 – 122 545 058\$

1952 – 188 198 509\$

1953 – 257 688 220\$

1954 – 257 875 082\$

1955 – 64 387 088\$

⁸⁴ isto, str 1-4.

Korejskog rata sa ciljem rasterećenja američke vojne industrije, a podrazumijevao je uključivanje ostalih privrednih potencijala kako u SAD, tako i u zemljama NATO. Na ovaj način su stvorene mogućnosti da veliki broj različitih industrijskih subjekata postane dio lanca vojne proizvodnje, kao i da međusobnim tenderskim nadmetanjem u velikom broju slučajeva utiču na smanjenje cijena nekih artikala. Ministarstvo odbrane SAD je kontrolisalo sve segmente ove djelatnosti, koristeći je i kao sredstvo pritiska na domaću vojnu industriju da zadrži odgovarajući nivo cijena, i kao siguran dopunski izvor snabdijevanja potrebnim materijalom. Pošto bi se uvjerali u mogućnosti lokalnih industrijskih kapaciteta, američki predstavnici bi obezbjeđivali tehničku dokumentaciju i, prema ugovoru, određeni procenat sredstava⁸⁵.

Za jugoslovensku stranu je bilo posebno važno da što više aktivira ovaj segmenat MDAP-a. On je omogućavao veću nezavisnost od volje planerskih i logističkih službi američke vojske, mogućnost bližeg upoznavanja sa tehnologijom proizvodnje savremenog ratnog materijala, kao i obezbjeđivanje značajnog deviznog priliva. Prvi kontakti po ovom pitanju su počeli 1952, kada je Jugoslaviju posjetila jedna američka vojno-privredna delegacija koja je otvorila mogućnost proizvodnje artiljerijske municije 76 i 105mm. Tokom 1953. godine, jugoslovenska strana je, preko generala Harmonyja, dostavila svoju ponudu OSPO (Off-shore procurement office) u Heidelbergu, ali je odbijena sa obrazloženjem da su jugoslovenske cijene previsoke. Harmony je postigao da se jugoslovenskoj strani obezbijedi dodatni rok za dostavljanje nove ponude, tako da je izvršena korekcija u skladu sa cijenama koje su predložila francuska preduzeća⁸⁶. Ovaj prvi jugoslovenski kontakt sa off-shore sistemom je pokazao izvjesno nesnalaženje u tržišnom obliku nadmetanja, ali i relativno zadovoljavajuću sposobnost uklapanja u njegova pravila. Prema preliminarnom dogovoru koji je po ovom pitanju postignut 1952, naredne godine je potpisan i prvi sporazum o jugoslovenskom uključivanju u off-shore program, i odnosio se na proizvodnju pomenute municije u vrijednosti 5,4 miliona dolara. Naredne godine je potoisano još pet ugovora ukupne vrijednosti c.15 miliona dolara, a odnosili su se na proizvodnju municije (tri programa), sredstava veze i izgradnju jednog minolovca. Prema B.Dimitrijeviću, u domaćim brodogradilištima je u okviru ovog programa, do kraja pedesetih završena izgradnja 3 minolovca tipa *Ham* ili "151" po jugoslovenskoj nomenklaturi, kao i nekoliko minolovaca klase *Sirius*⁸⁷.

⁸⁵ B.Dimitrijević, *Jugoslavija i Nato*, Beograd 2003, str 162.

⁸⁶ Prvobitna jugoslovenska ponuda je bila 36\$ po granati za municiju 76mm i 49\$ za 105mm, da bi te cifre morale biti korigovane na 28,50\$ za 76 i 39,50\$ za 105mm. AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f IV, 10, str 4.

⁸⁷ B.Dimitrijević, n.d, str 163-164.

DAMIPSCG, PA, 1956, f 83, 29, 423631, str 6.

Jugoslovenska strana nije bila zadovoljna svojim udjelom u ovom programu, ali je realno bilo da njena privreda, bez političkog uticaja, ne može ozbiljnije konkurisati zapadnim proizvođačima vojnog materijala. Osim pomenutih ugovora, bilo je jasno da su mogućnost za sklapanje novih sasvim minimalne.

Osim off-shore nabavki, Jugoslavija je pokušala da se uključi i u tzv. FAP (Facilities Assistance Program) sistem, kroz koji je trebalo da se izgradi nekoliko vojnih fabrika. Sa Amerikancima je sklopljen ugovor o izgradnji 4 vojna preduzeća u vrijednosti 7,5 miliona dolara, s tim da bi se iz domaćih izvora kreditirali izgradnja i opremanje fabrika, a da bi SAD refundirale 3,8 miliona nakon otpočinjanja proizvodnje. Međutim, ovaj program je otkazan u martu 1956⁸⁸.

Po pitanju isporuka materijala koji je spadao u off-shore sistem, jugoslovenska strana je dodatno morala da prilagodi svoj aparat za njegovu recepciju. Tokom 1953. i 1954, veliki dio pomoći iz MDAP-a je realizovan kroz off-shore nabavke iz evropskih zemalja, odnosno, njihovih civilnih i vojnih fabrika. To je često uzrokovalo kašnjenja u isporuci, pošto je čitav proces njihove distribucije išao preko zatrpene američke komande za Evropu, prvobitno određene za koordinaciju ovog posla. Želeći da skрати liniju proizvođač-komanda-AMAS-JNA, početkom 1954. je naloženo generalu Hainsu da kontaktira nadležne službe u Generalštabu JNA, kako bi se odredili opunomoćeni predstavnici u zemljama NATO koje su učestvovalе u ovom programu. Njihov zadatak je trebalo da bude preuzimanje svih aktivnosti oko prihvata i prebacivanja ovog materijala u Jugoslaviju, kao i regulisanje prateće administrativne problematike. Predstavnike je trebalo odrediti za vezu sa proizvođačima u Engleskoj, Belgiji, Holandiji, Francuskoj, Njemačkoj, Grčkoj i Italiji⁸⁹. Tokom kontakata koji su uslijedili, jugoslovenskoj strani je detaljno opisan njihov očekivani posao, s tim da se preporučivalo da njihov izbor bude izvršen iz redova personala jugoslovenskih trgovačkih predstavništava u rečenim zemljama, zbog njihovog poznavanje važećih carinskih, administrativnih i špedicijskih propisa. Iz istog razloga je rečeno da delegiranje strogo vojnih ili političkih predstavnika vjerovatno nebi u punoj mjeri doprinijelo boljem regulisanju ove aktivnosti, tim više što je sav proces predstavljao operacionalizaciju već dogovorenog i tražio ljude koji bi je sproveli na najbrži, najefikasniji i najjeftiniji način. Pošto je transportne troškove materijala dobijenog kroz off-shore snosio recipijent pomoći, ovaj postupak je trebao i da omogućiti njihovo smanjivanje; s obzirom na to da je administracija američke komande tražila njoj najlakše i najjednostavnije rješenje, koje nije uvijek

⁸⁸ isto.

⁸⁹ AVII, II odjeljenje, 271/12, f I, depeša američke komande u Evropi gen.Hainsu, bez broja i datuma.

bilo i najjeftinije, sada je Jugoslovenima omogućeno da preuzimanjem na sebe ovog posla iznađu i rješenja koja bi im, u finansijskom smislu, mogla više odgovarati. Mjesta u kojima se materijal stavljao na raspolaganje su bila prilično raštrkana po zapadnoj Evropi, tako da je preporučeno da, ako za to postoje mogućnosti, bude određen veći broj opunomoćenih predstavnika, jer se očekivalo da sa povećanjem obima godišnjih programa i većeg učešća off-shore nabavki u njima, poraste i broj situacija u kojima bi njihovo angažovanje bilo potrebno. Osim toga, napomenuto je i da su sve zemlje-korisnici programa MDAP već odredile svoje predstavnike u skladu sa preporukom OSPO, kao i da njihovo dosadašnje iskustvo potvrđuje mogućnost ozbiljnih ušteda i vremena i novca⁹⁰.

Što se tiče snaga KOV, jugoslovenske voјne vlasti su reagovalе доста sporo, dok su vazduhoplovne službe bile neuporedivo agilnije. Preko preduzeća "Jugošped" su ovlašćeni špediteri zemalja izvoznica za vršenje ove aktivnosti, što je konveniralo američkoј strani i bilo najbolje rešenje u pogledu stalne i brze veze sa isporučiocima⁹¹. Mane su se odnosile na skupoću, planiranje prijema i, što je jugoslovenskim voјnim planerima naročito smetalo, dekonspiraciju sadržaja pošiljki. Zato je predloženo da u narednom periodu ovaj posao preuzmu posebno određeni organi DSNO koji bi, na bazi najpovoljnije ponude domaćih špeditera, pokušali da izbore povoljniju finansijsku konstrukciju i veći stepen tajnosti⁹². Ovaj predlog pukovnika Lj. Veselinovića je ugrađen u jugoslovensko "Uputstvo za rad predstavnika JNA za prihvаt materijala iz voјne pomoći", koje je detaljno regulisalo njihove obaveze i način rada. Pošto su i u odjeljenju za prijem voјne pomoći stalno urgirali za rješenje ovog pitanja, 9.IX 1954. je određena prva lista jugoslovenskih predstavnika⁹³.

Njihov rad se odvijao prema sljedećem rasporedu. Nakon što bi kontaktirali predstavnike OSPO za Evropu i dobili informacije o lokaciji, koli-

⁹⁰ AVII, II odjeljenje, 271/12, f I, 1034, str 1-2

AVII, II odjeljenje, 271/12, f I, 110, str 1.

⁹¹ Za Veliku Britaniju je određeno špeditersko preduzeće "Zettransport", za Holandiju "Natural", Belgiju "Van Gend & Loos", Njemačku "Schenker", Francusku "Danzas" i Italiju "Parizi". AVII, II odjeljenje, 271/12, f I, mišljenje puk.Lj. Veselinovića u vezi sa memorandumima oko delegiranja predstavnika u Evropi., bez broja i datuma.

⁹² isto.

⁹³ To su bili: za Veliku Britaniju – kapetan Gojko Hinić, na dužnosti kod voјnog izaslanika JNA u Londonu;

za Francusku – poručnik Radomir Nešić, na dužnosti kod voјnog izaslanika JNA u Parizu;

za Italiju – kapetan I klase Drago Žvab, na dužnosti kod voјnog izaslanika JNA u Rimu;

za Grčku – poručnik Dušan Isaković, na dužnosti kod voјnog izaslanika JNA u Atini;

za Zapadnu Njemačku – Aleksandar Lončarević, ekonomski sekretar u ambasadi FNRJ u Bonu;

za Holandiju – Mladen Šurlan, trgovinski savjetnik poslanstva FNRJ u Hagu;

za Belgiju – Milan Ilgo, službenik poslanstva FNRJ u Briselu.

AVII, II odjeljenje, 271/12, f I, 1428, str 1.

čini i prirodi materijala predviđenog za transport, depešom bi obavještavali OZPVP u kojoj bi izvijestili o uslovima prijema pomenute tehnike. Pošto se ova procedura odnosila na transport opreme i naoružanja iz američkih vojnih baza isto kao i na off-shore nabavke, Jugoslovenima je bilo naročito važno da znaju da li se preuzima *franco* baza (fabrika), *franco* željeznička stanica u mjestu baze ili fabrike, ili *franco* brodski čekrk ukoliko je postojala mogućnost transporta morem. U prvom, finansijski najnepovoljnijem slučaju trebalo je posebno ispitati mogućnosti transporta do željezničke stanice ili broda i o tome obavijestiti OZPVP. Nakon toga su u Beogradu pripadnici ovog odjeljenja selektirali špeditera među jugoslovenskim preduzećima, zaključivali ugovor o transportu materijala i spajali predstavnike izabranog špeditera sa opunomoćenim predstavnikom kako bi se pristupilo operacionalizaciji posla. Ako jugoslovenska transportna preduzeća nijesu imala mogućnosti da sama ili u saradnji sa svojim stranim partnerima izvrše prihvata i prevoz ove opreme, onda je opunomoćeni predstavnik sam trebalo da pronađe najadekvatniji način i režim transporta, vodeći računa o cijenama i uslovima plaćanja. U red njegovih obaveza je spadala i preliminarina kontrola primljenog materijala, s tim da se ona odnosila samo na provjeru količine utovarenih artikala i savnjivanje njihovog spiska sa listama koje je dobio od OSPO i OZPVP. Takođe je bio obavezan da reguliše sve potrebne transportne, izvozne i carinske dozvole, kao i odgovarajuću tanzitnu dokumentaciju za prevoz vojnog materijala, ako je predviđena transportna trasa vodila preko teritorije većeg broja država. U slučajevima kada je trebalo transportovati iznimno velike kontigente, na primjer one koji su se odnosili na građevinske mašine ili teretna i vučna vozila, OZPVP je slalo i jednog svog pripadnika, koji, bi zajedno sa opunomoćenim predstavnikom, koordinirao aktivnosti oko njihovog prevoza u Jugoslaviju⁹⁴.

U kasnijoj dokumentaciji nijesmo pronašli traga o tome da li je i u kolikoj mjeri bilo ozbiljnih problema u vršenju ovog posla. Pošto je ova aktivnost predstavljala regularan sistem po kojem je materijal iz programa vojne pomoći liferovan i ostalim zemljama koje su bile njegovi korisnici, pretpostavlja se da je već postojao uhodan sistem u koji se uklopila i JNA. Na taj način je olakšan i ubrzan prijem dijela odobrenih kontigenata opreme i naoružanja, ali je i omogućen kontakt sa njihovim proizvođačima u Evropi, što je moglo doprinijeti daljoj saradnji na tom polju. Kada je Jugoslavija izašla iz MDAP-a, saradnja sa evropskim proizvođačima vojne opreme je prebačena na komercijalnu osnovu, što je značilo značajno smanjenje njenog obima, ali ne i potpuno zamiranje.

U zemlji je radi prijema pomoći iz programa MDAP formirano nekoliko materijalno-tehničkih baza, i to 5 namijenjenih za prihvata opreme i

⁹⁴ AVII, II odjeljenje, S-115, 271/12, f I, 1426, str 1-2.

naoružanja snaga KOV, 2 vazduhoplovne i jedna za mornaricu. U januaru 1953. su formirane artiljerijska baza u Ljubljani, automobilska u Zagrebu, tenkovska u Petrinji, kao i inženjerijska i baza veze u Solinu. Tokom aprila iste godine baze su iz Solina premještene u Zagreb zbog povoljnijih uslova prijema i dalje distribucije materijala. Vazduhoplovna baza za prijem ratne tehnike iz prvih programa se nalazila u Puli, a kada su počeli da stižu i prvi mlazni avioni, njihov prihvataje organizovan u vazduhoplovnoj bazi na batajničkom aerodromu. JRM je svoju prihvatnu bazu imala također u Puli, ali je u februaru 1954. dislocirana u Split zbog većih kapaciteta luke, kao i odluke o širenju njoj namijenjenih infrastrukture i postrojenja⁹⁵.

Rad svih baza je, naročito u početku, karakterisala prilična neujednačenost i neusklađenost. Dok je artiljerijska baza imala kakvo-takvo formacijsko utemeljenje, ostale baze za prijem materijala za suvozemne jedinice su predstavljale *ad-hoc* komisije koje su formirale uprave rodova i službi. Osim toga, postojala je i suštinska inkompatibilnost sa službama koje su slale materijal u Jugoslaviju, tako da su, na primjer, automobilska, tenkovska i artiljerijska baza primale opremu koja je u američkoj armiji bila pod jurisdikcijom jedne službe (Ordonance). Zbog ovoga se često dešavalo da materijal namijenjen bazama u Zagrebu završi u Petrinji i obratno. Pored svih teškoća, stekao se utisak da je njihov rad ipak bio uspješan, ali je bilo jasno da se njihov sastav mora i kadrovski i materijalno ojačati pošto se tek očekivao priliv velikih količina materijala iz 1953. i 1954⁹⁶.

Većina opreme je relativno brzo dekonzervirana, pregledana i raspoređena u jedinice, ali je bilo i slučajeva nepotrebno dugog zadržavanja materijala u bazama. Osnovni razlog je ležao u fragmentaciji isporuka, koja je uslovljavala nemogućnost kompletiranja njihovog sadržaja i po nekoliko mjeseci, ali je čest uzrok bilo i neblagovremeno planiranje njegovog rasporeda od strane nadležnih komandi i uprava. Ovo posljednje je naročito negativno uticalo na dalje planiranje i realizaciju isporuka, pošto je predstavnicima AMAS-a davalo potvrdu njihovog generalno izraženog stava da JNA ne raspolaže mogućnošću absorpcije materijala u traženim količinama, naročito ne bez pomoći stranih pozadinskih stručnjaka. Američki oficiri, koji su u početnom periodu često vršili inspekcije ovih baza, složili su se, međutim, u ocjeni da je materijal dobro i pravilno uskladišten, kao i da se nalazi u primjernom stanju kojem se nema šta prigovoriti. U njima su organizovane serije kratkih kurseva za sve rodove i službe koje su primale materijal sa kojim se nisu srijetali u ranijoj praksi, a odnosili su se na upoznavanje, rukovanje i održavanje pomenute opreme i naoružanja. Izvjesnu teškoću, kako u radu ovih kurseva, tako i pogledu dalje eksploatacije materijala u jedinicama,

⁹⁵ AVII, II odjeljenje, S-115, 269/12, f V, 1, str 4-5, 12-14, 25-26.

⁹⁶ isto, str 4.

predstavljao je nedostatak odgovarajućih priručnika, kataloga i šire tehničke dokumentacije i literature⁹⁷.

Vazduhoplovna baza u Puli je formirana od tranzitnog vazduhoplovnog skladišta koje je, za tu priliku, prebazirano iz Zemuna, djelova vazduhoplovne radionice 154 iz Zagreba i više mornaričkih plovnih objekata za iskrcavanje i distribuciju aviona. Na njenom čelu se nalazila komisija KJRV sa zadatkom da koordinira prijem, identifikaciju, osposobljavanje aviona i prateće opreme za letenje, kao i njihovo otpremanje jedinicama. Pošto je bila određena za prijem aviona koji su stizali morskim putem a ne preletom iz svojih matičnih baza, to su kroz nju prolazili samo klipni lovci-bombarderi F-47. Rad avio-radionice je posebno ocijenjen kao uspješan. Uprkos nedostatku odgovarajućeg alata, rezervnih djelova i tehničke literature, 119 od 124 *Thunderbolta* koji su primljeni do kraja 1953, osposobljeno je za prelet do svojih operativnih baza, a na kursevima, koje su vodili njeni pripadnici, obučen je kompletan mehaničarski kadar predviđen za dalji rad na ovim avionima. Zanimljivo je da su u ovoj radionici bili zaposleni američki stručnjaci za motore Lawson i J. Donald, koji su svojim jugoslovenskim kolegama ostali u dobroj uspomeni zbog svog znanja, ozbiljnosti i marljivosti. Lawson je, prema jugoslovenskom priznanju, dao odlučujući doprinos osposobljavanju aviona i njihovih motora u početnom periodu, noseći glavni stručni teret baze. Sa njegovim nasljednikom Higinsonom odnosi su bili neuporedivo gori, ali su do tada jugoslovenski mehaničari uz Donaldovu pomoć već potpuno ovladali problematikom ovog posla, tako da se njegov uticaj nije primjećivao⁹⁸.

Distribucija materijala iz ove baze se vršila po piramidalnom principu. Avioni, koji su osposobljeni za letjenje u vazduhoplovnoj radionici baze, prelazili su u sastav novoformiranog lovačkog puka na pulskom aerodromu. Ovdje se vršila preobuka pilota drugog puka iz Pule i jednog puka iz Skoplja, gdje je zatim vršena preobuka letачkog kadra drugog puka iz istog grada i jednog puka iz Niša. Drugi pulski puk je dalje vršio obuku pilota i tehničkog osoblja pukova stacioniranih na Cerklju i Zemuniku⁹⁹. Treba reći da u dostupnim dokumentima nije registrovano kašnjenje materijala iz ove baze u njegovoj daljoj distribuciji. Osim baze u Puli, za prijem pomoći namijenjene JRV od 1953 koristila se i vazduhoplovna baza u Batajnici, i to za prihvatanje mlazne avijacije koja je direktnim preletom iz zapadnih zemalja stizala na njen aerodrom. Pošto je bila u neposrednoj blizini prestonice, kao i zbog sve većeg učešća mlaznih aviona u ukupnoj pomoći, njen rad je bio predmet velikog interesovanja AMAS-ovog personala, tako da su članovi vazduhoplovnog odsjeka američkog odjeljenja imali i stalne propusnice za ulazak. Pošto je

⁹⁷ isto, str 5.

⁹⁸ isto, str 13-14.

⁹⁹ isto, str 14-15.

ova tehnika ipak iziskivala veće prisustvo stranih stručnjaka, jugoslovenska strana je morala da se pomiri sa činjenicom da će nivo konspiracije, na koji je toliko polagala, u ovom slučaju morati da se spusti na jedan niži stepen.

Rad prihvatne mornaričke baze u Puli se sastojao u kvantitativnom primjenu materijala i njegovoj distribuciji prema rasporedu KJRM, dok je kvalitativni pregled vršila posebno određena komisija ove komande. Materijal se, prema tome da li je bio predviđen za neposrednu ugradnju ili ne, upućivao u naznačena brodogradilišta ili radionice, odnosno, skladišta i depoe. Njegova distribucija je zavisila i od stepena pripremljenosti brodova na koje je trebalo montirati ovu tehniku, a pokazalo se i da ovaj proces nije tekao ni izbliza onoliko brzinom kao što je to bio slučaj sa ostalim vidovima JNA, a što je po pravilu rezultiralo pretrpanošću skladišta¹⁰⁰. Za rad ove baze AMAS nije bio naročito zainteresovan, reflektujući i na tom polju odnos koji je prema mornaričkoj problematici vladao tokom čitavog perioda vojne pomoći. Kada je baza prebačena u Split, mornarički izaslanik AMAS-a, stacioniran u tom gradu¹⁰¹, imao je bolje uslove za kontrolu njenog rada, ali s obzirom na količinu isporuka koje su bile upućene ka JRM, njegova aktivnost je ostala prilično nezapažena.

Ivan LAKOVIĆ

*OPERACIONALIZATION OF THE PROGRAM OF USA
MILITARY ASISTANCE TO YUGOSLAVIA 1951-1958*

Summary

American military assistance and support were the main source of modernization of Yugoslav armed forces after its break with USSR and the countries from eastern bloc. The program was conducted by Yugoslav Department for Receipt of Military Assistance and American Military Assistance Staff, which were planning, organizing and executing its technical part. Planning and administrating of the US military support had contained the system of annual programs of aid, whose contents Yugoslav officials have often considered unsatisfactory in both qualitative and quantitative ways. Those programs have reflected the development of US - Yugoslav relations during the fifties, being more generous and rich in modern war equipment as Yugoslavia was showing the willingness to go along with Western interests, and getting more restricted and prone to delaying when recipient tried to conduct more independent policy. The program itself had been executed throughout the shipments

¹⁰⁰ isto, str 25-26.

¹⁰¹ DAMIPSCG, 1955, str.pov, f III, 332, I/347-349, str 1-2.

of arms and other military goods from the US Army and NATO factories, bases and stocks, as well as through “off shore” programs that were relaxing the pressure on mentioned sources. Participating in MDAP, Yugoslavia joined in NATO logistic system, enabling its future full integration into western military alliance. Although the majority of obtained equipment had been mentioned to be delivered to the units based in the line of expected Soviet attack towards northern Italy, Yugoslavs have tended to rearm with new material as much of the rest of army as it’s been possible. On the other side, Americans have used that tendency to broaden their intelligence activities and get more data about Yugoslav forces through inspection and control of deliverance, usage and storage of given equipment.

Key words: military assistance, arms, war equipment, Yugoslavia, USA, aid program.

ПРИЛОЗИ

Љиљана ЈОКИЋ*

НЕКА ПИТАЊА ПОЛОЖАЈА ЖЕНЕ У ПРАВУ СТАРЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Улога жене у друштву у старој Црној Гори је једна од особености црногорског обичајног права. Суровост живота својствена овом простору и овдје је оставила свој печат. Несхватљиво је до којег је степена патријархална традиција показивала своје предрасуде у односу на женски род и утицала на развитак култа мушке супериорности. И сам помен мушког имена изазивао је код жене "страхопоштовање", што је водило женској покорности, важној особини традиционалног друштва.¹ Традиција у Црној Гори је била врло захтјевна, готово немилосрдна, према женском роду.² Од малих ногу женска дјеца се уче тешким животним лекцијама како би била спремна да изађу на крај са физичким и психичким захтјевима невјероватно сурове Црне Горе. У тој вјечној борби, далеко од свијета и у достојанственој усамљености, морале су изнићи снажне женске природе." Задата ријеч, синоним је за Црногорку. То је жена удата за човјека којег није ни познавала, која му је подигла дјецу у ужасним условима од којих је многу укувала још у пеленама. Жена која је обавезно губила мужа, синове и браћу у ратовима, поморима глади и крвним осветама",³ и остала, при том, достојанствена у свим недаћама које су је задесиле.

Полна дискриминација испуњавала је сваки вид живота, поготово онај јавни. Црногорка је много пазила да јавно не потцијени мужа и да не угрози његов ауторитет. У јавности, она је морала да ћути у његовом присуству. А ни код куће није било много боље. Мушкарац је владао, а жена је, препуштена судбини, слушала и служила. Живот јој је проми-

* Аутор је ванредни професор на Правном факултету у Подгорици.

¹ В. Вујачић; *Етос Црногорки*, Подгорица, 1996.г. стр.42.

² Познато је да Црногорац када говори о својој жени или кћерки обавезно дода оно *опростите*. Каже: ја имам једног ђетића, и да опростите, двије ђевојке - што рјечито говори о односу према женском роду.

³ З. Милић; *Туђа вечера*, Подгорица, 1996. стр.23.

цао у сјенци њеног мужа и осталих мушких чељади. Чак су и најмлађи мушкарци у кући имали више ауторитета и од најстаријих жена.⁴ Служити мужу, то је била мисија жене.⁵

Данилов законик, иако донијет пола вијека након *Законика Петра I*, не издиже се много изнад ове суморне слике. Законодавац није имао довољно снаге и одлучности да прекине снажну традицију и изједначи мушкарца и жену у правима и обавезама. То долази до изражаја поготово у неким породичноправним и насљедноправним одредбама.

У области породичног права *Законик* је у знатном степену уважио правила обичајног права и подигао их на степен законске норме. У додашњој традицији, коју *Законик* досљедно чува, жена је била у специфичном прелазном положају: од објекта ка субјекту права.⁶ *Законик* је остао на терену патријархалних схватања; потенцира врховну власт мужа, односно оца породице, те потпуну му потчињеност жене и осталих "чељади", према којима он не показује посебну обазривост. Интерес мужа је увијек изнад интереса жене. Жену у породици одликује трпеливост, радиност и припадност дјечи и мужу, а мушкарцу је својствена ратничка и произвођачка дјелатност.

Склапање брака путем *отмице* је била честа појава за црногорско друштво у вријеме стварања државе. Жена је била објект, а не субјект отмице. Трагови отмице живи су како у писаним споменицима тако и у народној свијести. Отмице жене *Данилов законик* инкриминише као тешко кривично дјело, са идентичном формулацијом као у свом претходнику, *Законику Петра I*. "Који би чојек узео жену иза жива мужа или би уграбио ђевојку коју му не буду ђевојачки родитељи или својта или близика ђевојчина допуштила, која живије родитеља нема по закону и обичају наше православне источне вјере, такови да се има ћерат како безаконик и грабителъ туђе дјеце и да му стана у нашу земљу није, а његово имуће да се процјени и раздјели као и онога који самовољно чојека убије" (чл. 69. 2. 3).

Казна *прогонства*, иначе својствена старим народима, сматра се изузетно тешком јер је прогнаник лишен заштите своје заједнице и фактички осуђен на смрт. Међутим, *Данилов законик* за разлику од свог претходника (*Петровог законика*), дозвољава брак и без воље родитеља, ако је дјевојка "добровољно одбјегла" - отишла с момком. За такав случај *Законик* даје за своје вријеме интересантно образложење: То им

⁴ А. Александров; *Црногорка у приватном и друштвеном животу*, Записи 12, XXII, 1939, Цетиње, стр. 373.

⁵ Супериорно понашање мушкарца према жени било је често само фасада иза које се прикривала стварна неприкосновеност жене и њена моћ. Она је, у ствари била стуб породице коју је без обзира на околности, готово увијек успијевала да очува.

⁶ В. Јовићевић; *Данилов законик - снага државе*, Подгорица, 1994, стр. 311.

се онда - каже *Законик*, не може ништа јер их је "сама љубав везала".⁷ Дакле, у вријеме књаза Данила одражавају се промјене у моралним и друштвеним схватањима до којих је у одређеној мјери дошло, па се блаже гледало на непоштовање старих обичаја. Овакво одређење је показатељ све веће индивидуализације личности и њене еманципације од друштвеног колектива.

Број брачних и ванбрачних преступа у Црној Гори није био занемарљив, што представља изненађење с обзиром на то да је Црна Гора важила за конзервативну и пуританску средину. Прекршаји против полног морала били су врло ригидни. Поготово је био строг режим прописа у односу на женино невјерство, чиме је требало отклонити могућност да она донесе "туђу крв" у кућу. Преварени муж имао је право да убије жену и њеног љубавника с којим би је ухватио у прељуби (чл. 72. 2. 3). Ради се о типичном злочину из страсти који су многа законодавства онога времена декриминизовала, па је у црногорски избор конципиран на истом плану.⁸ Ако би прељубница ипак успјела да побјегне, кажњавана је на вјечно прогонство - "да јој стана у нашој земљи није". Из објављених судских пресуда се види да се практиковало и "кидање носа" жени невјерници од стране превареног мужа.⁹ Сматрало се да је то адекватна казна јер невјерницу обиљежава за цео живот, а дјелује и застрашујуће на околину.

Од жене се тражи вјерност мужу не само и браку него и након његовог фактичког престанка. Ако жена пркоси мужу или се непристојно влада, муж је властан да јој ускрати издржавање, "а она нека живи како зна" (чл. 66. 2. 3).

Архивска грађа је богата подацима о ванбрачним преступима, који најчешће завршавају рођењем ванбрачног дјетета. Сходно томе, проблем ванбрачне дјеце је био врло акутан.¹⁰ Прељуба која је резултирала рођењем дјетета законски је третирана на два начина: 1. Ако би неже-

⁷ Упркос савременом законском рјешењу које установљава слободну вољу брачних супружника као најважнији услов за склапање ваљаног брака, за овакву дјевојку се у народу каже: "Тешко земљи куда војска прође, и ђевојци која сама дође". (П. Ровињски, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том II, стр. 183.)

⁸ С. Мариновић, Р. Вукотић, М. Дакић; *Црногорско судство кроз историју*, стр. 261.

⁹ Пресудом Сената од 1857. г. ослобођен је оптужбе окривљени муж што је својој невјерној жени откинуо нос (Извор: Ј. Јовановић; *Сентенције црногорског Сената*, Архив, бр. 3. од 25. 10. 1910. стр. 188).

И данас на црногорском селу старији људи за неку нечасну радњу кажу: "Носа окидена"

¹⁰ О томе свједочи број законских инкриминација (чл. 71, 72, 74.2.3.), као и бројни правни акти. Велики суд 11. IX 1884. г. доноси *Наредбу о ванбрачним преступима* бр. 1743.- "да стану на пут" порасту ванбрачних преступа и обезбједи средства за издржавање ванбрачне дјеце. *Закон о ванбрачној дјечи* од 30. III 1894.г.: у редакцији В. Богишића регулише ове односе по узору на развијено европско право. Законик је у примјени до 1914. г. и касније, и Његов основни циљ је да смањи број ванбрачне дјеце.

њен човјек "дјевојку или удовицу осрамотио", а не би хтио је узети за жену, био је дужан да плати 130 талира (што је била вриједност просјечног црногорског имања). 2. Међутим, ако је ожењен мушкарац "погријешо" са дјевојком или удовицом, био је дужан за издржавање дјетета такође да плати 130 талира и "да буде затворен у тамницу 6 мјесеци". Ова норма је сачињена у духу канона православне цркве, с циљем да се учврсти институција брака.

Дјевојка или удовица која роди ванбрачно дијете "нема лијека ничесова" (чл. 71), што ће рећи да таква "погрешилица" губи сва права у роду и дому (право на издржавање, опрему - ако је дјевојка, а ако је удовица - губи право на удовички ужитак и право на остојбину).

Инфериоран положај жене у односу на мушкарца долази до изражаја и код развода брака. Додуше, развод брака који се до 1855. г. практиковао у Црној Гори (истина ријетко), по *Даниловом законнику* више не постоји, осим у случајевима погрешака и недостатака код брачних другова које црква прихвата као бракоразводне узроке (чл. 76). То су: блуд, рађење о глави брачног друга, мржња и крађа. *Данилов законик* предвиђа само "распуст", тј. одвојени живот или раставу од стола и постеље онда када је међу супружницима неподношљив даљи заједнички живот. Међутим, патријархални назови о браку у пракси су и даље често доводили до самовољног тјерања жена, нарочито у случају ако су ове нероткиње. На нероткињу се гледало са ниподаштавањем, јер је углед жене био у материнству. Насупрот томе, женама које би без разлога оставиле своје мужеве забрањено је било да посјећују пазаре, сеоска кола, скупштине, јер би у противном биле изложене бешчастећој казни - тољагању.¹¹ Овакве и сличне мјере требало је да саобразе породицу потребама мужа.

Као резултат потчињеног положаја жене у односу на мушкарца и њен кривичноправни статус је пооштрен. Казне за иста кривична дјела против жене често су страшније него за мушкарца, отуда је и физички и морално деградирају. Смртна казна над женом се не извршава стријељањем, јер је стријељање само за онога "ко пушку носи". Било је срамно "жену убити пушчаним прахом и оловом, будући да она није за то, да се оружјем брани, нити ко на њу оружјем насрће". Смртна казна каменовањем била је "ексклузивно право" жена, премда то непосредно не произилази из слова *Законика*.¹² Међутим, каснија пракса је демантовала ову законску неистину па су "грешнице" осуђиване на казну затвора.¹³

¹¹ *Наредба Великог суда о распуштеницама и њиховом понашању на јавним мјестима*, Зборник II, 76.

¹² Ближе о смртној казни каменовањем: С. Маринковић, *Државни ритуал смрти*, Нови Сад - Подгорица, 1996, стр. 144-146 и 139.

¹³ В. Богишић, *Опаске о Даниловом законнику*, одговор уз чл. 74.

Тенденција подређивања положаја жене интересима мужа долази до изражаја и у неким другим законским одредбама. Тако, *покрађа* мужа од стране жене инкриминисана је у чл. 77 *Даниловог законика*. Жена која би мужа крала има се први и други пут казнити тамницом, а трећи пут кажњава се тољагањем и бива са мужем распуштена. Нема прописа који би излагао казни мужа, за случај да овај жену покрада. И код кривичног дјела *клевете* - мушкарац преступник бива кажњен новчаном глобом. Ако је извршилац дјела жена, клевета има тежи - квалификованији вид, а жена биће кажњена новчаном глобом и затвором.

Инфериоран положај жене у односу на мушкарца још више долази до изражаја у насљедноправним одредбама *Даниловог законика*. Законодавац у области насљедног права даје предност мушкарцима у односу на жене, односно мушкарци искључују жене из насљедства. Овакав став законодавца о одређеном положају жене у насљедном праву је израз традиционалног схватања да имовина треба да остане у колективу мушкараца, а не да се из њега износи. Очигледно је да још нијесу били сазрели економски и социјални услови за изједначавање полова у насљедивању, те је свијест колектива и даље полазила од става да се ионако оскудна добра не смију умањивати. Зато су у овом дијелу *Законика* изостала напредна рјешења.

Не само да су редукована насљедна права женске дјеце, већ и удовице. Наиме, удовица не може наслиједити имовину после смрти мужа. Она само има право да ужива мужевљево имовину за свог живота. После смрти имовина се има подијелити синовима уколико су тада пунољетни, а ако још нијесу имовина ће се до њиховог пунољетства налазити под старатељством.

Кћери се јављају као насљедници једино ако нема синова. Чак ни у том случају кћери не могу наслиједити оружје. Оно припада најближим мушким сродницима (чл. 54. 2. 3). Ово долази из разлога што оружје у народу има нарочиту вриједност. Представља свето црногорско знамење и симбол непресталне борбе против Турака, па се зато оставља мушким сродницима. Међутим, оставилац је могао тестаментом оставити оружје кћерима. Тако је жена као подређена личност и супсидијарни насљедник, некада, истина ријетко, била у прилици да добије у посјед ствари које су биле ексклузивно право мушкараца. Ако је оставилац, осим женске дјеце имао и сестара, њима ће припасти 1/3 зооставштине, а остатак 2/3 добиће кћерке (чл. 54.2.3). Држи се да су сестре до удаје допринијеле у привређивању у кућној заједници свог брата, па се тзв. теткинство даје као правична надокнада за њихов рад (чл. 55.2.3).

Под утицајем схватања да непокретна имовина треба да остане мушком породици, нижи судови су се опирали насљедном праву кћери и

сестара оставилаца. Велики суд је ломио отпор средине и инсистирао на стриктном поштовању установе теткинства из чл. 54 *Даниловог законика*.¹⁴ Ако, пак, после смрти остане у кући само једна неудата кћерка, без браће и сестара, она наслеђује сву имовину (чл. 552.3).

За разлику од некад "крњег" права сестре - безбратнице (прије *Даниловог законика* дјевојка би кућу и окућје оставила роду, за баштину би примила неку симболичну накнаду, а удио у комунским добрима није ни потраживала), она је у овом случају призната за пуноправног сљедбеника оца. Оваква оријентација је на путу пуне насљедноправне еманципације жене.

Пошто женска дјеца немају право на наслеђе, мираз представља компензацију за њега, мада давање мираза није обавезно, већ факултативно пошто је то питање добре воље родитеља.¹⁵ Ако је кћерка из родитељске куће однијела мираз, па умре без дјеце, њена оставшина се дјели на њену браћу, или на њене сестре (ако браће нема) или, ако их нема, на најближу родбину (чл. 562.3). Дакле, имовина се враћа њеном роду. Законодавац је имао у виду снажну родбинску традицију црногорске средине да све оно што је припадало роду, треба и да се врати. Међутим, ако мајка остави иза себе потомство, сљедује да оно "наслеђује материнство".

Законик је у чл. 51-52 регулисао положај *удовице*. Она је уживала имовину свога мужа до смрти или преудаје. У случају да се преуда или напусти мужевљев дом и поврати се у род, припада јој надокнада позната по имену *остојбина*. Остојбина је самоникли, аутохтони институт обичајног права којим законодавац изражава хумани однос према удовици. Творевина је високе правне народне свијести да се удовици обезбиједи сигурност после мужевљеве смрти и правилна надокнада за случај напуштања дома за све оне године рада и доприноса у кућној заједници. Остојбина је износила 10 талијера за сваку годину брака проведenu са мужем и ако удовица нема дјеце, а ако има дјеце добија у случају мушког дјетета 1 цекин за годину, а у случају женског дјетета 2 цекина годишње.¹⁶ Овакво поређење је прописано да би дјеца имала што више средстава, посебно мушка, јер тада удовица добија сасвим мало, а дупло више када су женска дјеца у питању. Она су једноставно "на мањој цијени" што је рецидив општег и инфериорног статуса женске дјеце у друштву.

¹⁴ А.Ц.РЦ.Г. Велики суд, нар. и расп. бр.701-1500 Н 1128.

¹⁵ Неки аутори заступају супротан став, истичући да је судска пракса демантовала законско одређено тако што је мираз био традиционална установа коју *Законик* никада није дерогирао. (М. Вуковић, *О дјеловима и другим правилима појединих укућана ка на нераздјељени домаћи иметак*, Правни зборник, бр. 6. 1933.г. стр.251.

¹⁶ Судска пракса се еластично повијала, често смањујући наведене износе, због материјалних прилика и оскудице. Архив Црне Горе - Цетиње, бр.87. од 26. IX 1870.

Пред духом времена и утицајем спољашњих околности, временом су све више слабили патријархални односи. Живот у Црној Гори се организује на нов начин, па и породица доживљава крупан друштвени преображај у правцу хуманијих и савременијих односа. То поготово важи за положај жене у њој.

Жарко ЛЕКОВИЋ*

ПОШТАНСКА СЛУЖБА У ЦРНОЈ ГОРИ ЗА ВРИЈЕМЕ ПЕТРОВИЋА

По доласку на трон цетињског митрополита Данила (1697 - 1735), родоначелника династије Петровић Његош, оружани отпор Црногораца поприма широке димензије и прераста у борбу за рушење турске власти. Почетак његове владавине карактерише политичка и борбена сарадња између Венеције и црногорских, брдских и херцеговачких племена. По међународном праву, Црна Гора је у то вријеме била саставни дио Отоманског царства. Тако су на њу гледали и Млечани и Дубровчани. Међутим, Турци су морали да воде прави рат против Катуњана, да их приморају на покорност, али у томе нијесу никада потпуно успјели. На Катуњане су се Порти жалили и Дубровчани и Млечани, па су чак упорно захтијевали њихово пресељење.

Због непрестаних борби са Турцима и Млечанима и због домаћих невоља, митрополит Данило тешко успијева да развије и поправи своју унутрашњу државну управу.¹ Он је водио преписку и са Млечанима и са Бечом. Размјена ових писама или "књига", усмених саопштења и наређења, вршена је у већини случајева добровољно и бесплатно. Штавише, она је сматрана као част и патриотска дужност. У овом периоду поштанске везе служе искључиво за потребе појединих владајућих личности, у првом реду митрополита Данила и његових главара. О таквим поклисарима у времену митрополита Данила говори и Петар II у "Горском вијенцу":

Размјену су вршили људи од угледа и највећег повјерења. Као изасланици митрополита Данила помињу се Никола Рајић, некадашњи капетан у руској служби и његова повјерљива личност, архиман-

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Милорад Г. Медаковић, *Владика Данило*, Цетиње 1997.

дрит Леонтије и најугледнији катунски главар Вукадин Вукотић. Генерални провидур Алвизо Мочениго је 1717. године ухапсио једног калуђера са Његуша као владичиног поштоношу. Као поштоноша митрополита Данила често се помиње и Марко Рафаиловић. Од митрополита Данила на овамо Црна Гора иде потпуно руским водама, па је честа преписка и у том правцу. Грамате Петра Великог за митрополита Данила из Русије је 1711. године слао гроф Сава Владиславић кроз турску војску и земљу, преко својих земљака пуковника Михаила Милорадовића и капетана Ивана Лукачевића Подгоричанина.² Једна грамата је адресована на митрополита Данила а друга брату му кнезу Луки. С периодом владавине митрополита Данила поклапа се издавање законских прописа (Postordnung) у Аустрији од стране Марије Терезије, 1726. године, којима се гаси делегирано регално право феудалних породица на експлоатацију пошта и поштанског саобраћаја, чиме они прелазе у државне руке. Отада се поште и поштански саобраћај стално усавршавају и добијају савремене облике.

Канали којима су обавјештења о догађајима у окружењу допирала били су разноврсни. Постојали су многи путеви за ширење вијести о одређеним догађајима: спонтана обавјештења међу сељацима, хајдучка мрежа јатака; настојања самих учесника у одређеним догађајима да тај догађај обзнане; црквена организација, балкански трговци; противмјере које су предузимали Турци поводом тих догађаја, миграције становништва и тако даље. О значају ове дјелатности говоре бројни документи у којима се говори о предузимању мјера да се непријатељу у опкољеном подручју првенствено спријечи достављање хране и вијести.

Током вјековних ратовања и устанака наш сељак је био развио посебну и самониклу обавјештајну мрежу, која му је омогућавала да преживи потресе. Неочекивани долазак страних војника је у вријеме метежа значио пропаст за село. Благовремена обавјештења о опасностима била су од суштинског значаја за сељакову самозаштиту. Његова обавијештеност је почивала на породичним везама, додирима између села и племена, кријумчарским мрежама у пограничним областима, на систему јатака, коришћењу гласоноша и сличном. Такав обавјештајни систем користио се током цијелог раздобља турске владавине. Ми, наравно, немамо писане изворе о овој мрежи, али је природно претпоставити да би услови створени ратовима и нередима сами собом изазвали стварање овакве обавјештајне мреже. Често се у документима употребљавају изрази као *дођоше гласови, кажу да су чули, шада се разгласи* и слично. Пада у очи уска веза између људи и

² Сима Милутиновић Сарајлија, *Историја Црне Горе*, Цетиње 1997. стр. 54.

догађаја. Осјећа се, више него што се може утврдити, да и преко граница државе постоји не само истовјетност идеја и начела већ и, што је још занимљивије, међусобни споразум и сарадња. Истина, послови су се свршавали од човјека до човјека, већином преко повјереника и гласника. Зато су извори о овој дјелатности веома оскудни. Нема много података ни у страним архивима, ту и тамо понеки извјештај, понеко име - и то је све. Зато је значајно утврдити канале и пронаћи путеве и начине међусобног споразумијевања и рада људи у то доба.

Тако је пренос поште између Котора и Цариграда, преко црногорске територије, био уходан већ крајем XV и почетком XVI вијека. Никшићи су још 1477. ухватили дубровачког гласоношу па га продали Турцима. У дубровачким књигама помињу се, од 1465, ловци робља из области требињске, као и из Дробњака.³ Млетачке власти су преко свог баила (амбасадора) у Цариграду протестовале код Порте због насиља Скендер - бега Црнојевића, црногорског санџак - бега, још 1515. године. Из тога се види да је Црна Гора транзитно подручје млетачких државних поштоноша. Глигор Станојевић претпоставља да су млетачку пошту преко црногорске територије у то вријеме преносили Бокелји. Црногорци се као млетачке поштоноше помињу нешто касније. Крајем XVI вијека као старјешина поштоноша се помиње Раде из Брајића. Карактеристична отимања млетачке поште се настављају и кроз цио XVII вијек. У току 1625. године Риђани, Никшићани и Дробњаци почели су са организованим хватањем млетачке поште и писмоноша. Република се преко баила потужи на Порти, а ова организација, и крајем маја 1626 године отпоче акцију против ових племена и заведе ред. Мање успјешна је била акција против Бјелица, истим поводом, једанаест година касније.⁴ Због одбијања Црногораца да плате порез велики везир је 1642. године у Цариграду, у кући самога баила, ухапсио 11 црногорских поштоноша.

Из ове сажете хронологије догађаја може се наслутити, бар приближно, стање на тешко проходном и несигурном путу преко територије стално немирних црногорских племена. У таквим околностима млетачка власт је постављала важно питање: одакле ангажовати поштоноше који ће знати да се пробију кроз непознату, непроходну и несигурну земљу, земљу на чијим путевима вребају многе опасности. За тај посао су били потребни издржљиви и вјешти људи, са везама и познанствима на путу и у самом Цариграду, а уједно и мајстори војног заната и ратних вјештина, неустрашиви и храбри а такви су били

³ К. Лиречек, *Историја Срба I*; Београд 1981, стр. 428.

⁴ Г. Станојевић, *Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку*, Историјски записи, Титоград 1959. 2.

Црногорци. Они врше обезбјеђење и пренос поштанских пошиљки између Млетачке и Турске у току XV до краја XVIII вијека. Ове су пошиљке упућиване лађама из Венеције до Котора двапут седмично. Из Котора су их поштоноше преносиле которским друмом који је водио преко Цетиња до Жабљака, Подгорице, долином ријеке Цијевне у Пећ и даље преко Филипоља и Андринопоља у Цариград. У преносу ових пошиљака учествовало је 150 Црногораца, већином из Катунске и Ријечке нахије а мањим дијелом из Љешанске и Црмничке. Пренос пошиљака од Котора до Пећи трајао је три дана, а од Котора до Цариграда 17 или 19 дана, према годишњем добу.⁵

За пренос ових пошиљки није био погодан сељак који је био сувише везан за земљу. За такве послове била је потребна већа покретљивост, утврђене везе, знање путева, не од села до села, већ од државе до државе. У ово доба то су могли имати само свештеници и трговци. Они, затим хајдуци и ускоци биће спона која ће везивати народ и омогућивати му компактност и снагу у националној борби.

Најтеже је утврдити путеве којима се кретала акција преко хајдука. Истина, и ту се знају старе стазе и богази, угажени вијековима, али они су још недовољно проучени. Ове хајдучке чете су несумњиво хватале везе са свим виђенијим људима у крају. Данас је тешко утврдити докле све допиру хајдучке чете у турску територију. Такође, ни ускоци, којих је у овом периоду све више, не кидају везе са старим завичајем. Црногорским митрополитима они служе као повјерљиви гласници и агитатори у њиховим крајевима. Изузев хајдука и ускока и њихових мрежа јатака и црквена организација је била идеално оруђе за пренос вијести. Свештеник је био блиско повезан са својим сељанима и у додиру са сусједним свештеницима. Црква је својом организацијом, од владике до владике, од манастира до манастира, од попа до попа, послужила као спона у културно-просвјетном и национално-политичком послу. Куд је пролазио калуђер-луталица, ишла је и револуционарна пропаганда, па исто тако и тајни канали завјера. О значају манастира говори и чињеница да су везе између Срба и Црногораца одржаване путем од Ужица преко манастира св. Тројице код Пљеваља, а одатле преко манастира Довоље и манастира Мораче до манастира Острога, или преко прелаза у Тепцима на Тари, манастира Подмалинска, Бијеле и Жупе Никшићке до манастира Острога. Утицаји Срба и Црногораца додиривали су се и на линији која је ишла од манастира Ђурђевих ступова, преко манастира Мораче, Подмалинска и Бијеле до манастира Пиве.

⁵ Др Перо Шоћ, *За историју пошти и телеграфа у Црној Гори*, стр. 6-7, Београд, 1928. г.

Такође и трговци су представљали погодно средство за пренос пошилики и разних вијести. Они су тако током читавог XVIII вијека одржавали везе са разбојницима и хајдуцима и потплаћивали их да им поштеде караване са робом. Копнена трговина и промет уопште одвијали су се у турско доба, углавном, оним истим путевима као и у средњем вијеку. Транспорт робе је обављан на коњима и другој товарној стоци. Организован је у караване који су се, ради веће сигурности, често кретали под заштитом оружане пратње. Турска власт се на својој територији бринула о одржавању путева и мостова, као и о обезбјеђивању промета системом дербенцијске службе. Црногорци су на турској територији у току XVIII вијека наносили велике штете караванима.

Главни правци путева су били ријечне долине, планински превози и геотектонске депресије. Два важна чворна мјеста у XVIII вијеку била су Подгорица и Оногошт. Подгорица је била раскрсница путева од којих је један долазио из Котора, преко Цетиња, спајао се с путем од Бара, и водио преко Медуна за Плав и даље на сјевер и исток. Кроз Подгорицу је пролазио и пут који је спајао Скадар и Оногошт. Један пут је водио од Подгорице преко Колашина за Србију, а важан је био и пут Подгорица - Плавница. Кроз Оногошт је пролазио пут Дубровник - Требиње - Дробњаци - Пријепоље - Нови Пазар - Липљан - Скопље - Цариград. Важан је био и пут долином Лима, као и комуникација дуж Црногорског приморја. Значајне су биле и комуникације Ластва - Клобук - Вилусе - Оногошт, Оногошт - Котор - Његуши - Цетиње, Будва - Брајићи, Бар - Туђемили - Суторман - Вирпазар, Оногошт - Веље Дубоко - Манастир Морача, Пљевља - Бијело Поље.

Значајна је у то вријеме и приватна преписка међу рођацима и пријатељима у земљи и иностранству. Ова размјена писама и саопштења била је слободна (плаћана или је била бесплатна). То је зависило од међусобне погодбе пошилијалаца и прималаца. Приватне размјене је било врло мало, пошто је и писменост у народу била веома ријетка.

Од смрти митрополита Данила уочавају се јасни знаци анархије у Црној Гори. Митрополит Сава Петровић не успијева да се наметне Црногорцима и губи надзор над збивањима у земљи. Василије Петровић, сав занесен крупним политичким плановима, мало се посвећује унутрашњим питањима земље. Утицај гувернадура се не осјећа изван његовог племена. Истакнути нахијски и племенски главари се боре за првенство у земљи. Тада сви виђенији главари сматрају да је њихово неотуђиво право да се дописују са Млечанима и преговарају са бечким и петроградским двором. Племенски индивидуализам угрожава јединство земље, али се брзо повлачи пред опасношћу од Турака. У таквим околностима харамбаша српске милиције Радић Ракетић се

понудио аустријском команданту да однесе писма међу брдска племена и подигне их на устанак 1737. године. Вијести о свим значајнијим догађајима у Црној Гори су се проносиле великом брзином. Преписка са Русијом постаје још интензивнија. Прве руске новине "Санктпетербуршке вједомости" почев од 1731. године, у току једне деценије, с времена на вријеме писале су о Црној Гори. Онда је наступило веома дуго ћутање до 1760. године, када "Московске вједомости" пишу о побуни у Албанији којој би могли да се придруже и немирни Црногорци. И 1768. године исти лист пише о непокорним Црногорцима. Вијести о Шћепану Малом у строго контролисаној руској штампи није било.

По митрополиту Сави руска царица Јелисавета је 1742. године послала грамату Црногорцима, у којој их подстиче да јој буду вјерни и да им "царска милост никад неће бити одузета". У прољеће 1752. године Василије је отпутовао у Русију и одмах по доласку у Петроград предао је писмо митрополита Саве Алексеју Бестужеву у коме га моли да се заузме код царице за Црну Гору. Царица Катарина II је 1766. године послала у Црну Гору потпоручника Михаила Тарасова који је донио царску грамату и трогодишњу помоћ Цетињском манастиру. Русија је и 1769. године, пошто је повела рат са Турском, послала у Црну Гору грамату по кнезу Георгију Владимировичу Долгорукову, којом позва Црногорце у рат против Турака. Посланик је уједно хтио увјерити Црногорце да Шћепан Мали није руски цар Петар. Крајем 1772. године стигао је у Црну Гору Црногорац Савић Барјановић, под-офицер у руској служби, и донио инструкције од руског двора да се формирају оружани органи власти у Црној Гори.

На основу многобројних свједочанстава можемо закључити да је митрополит Василије Петровић који је фактички владао Црном Гором од 1750-1766. године водио богату службену преписку. Незадовољан Савином промлетачком политиком, он се окреће Русији. Без личних веза и познанстава, Василије упућује у Цариград, руском посланику Обрескову, Стефана Шаровића са препоруком и писмом за предсједника Министарског савјета Русије Бестужева Рјумина. У том писму се срећемо са Василијевим основним концепцијама о положају Црне Горе између Млечана и Турака и односу према Русији. Указујући на традиционалне руско-црногорске везе он истиче Црну Гору као бедем православља према католицизму. Године 1751. у Бечу се обраћа царици Марији Терезији опширним меморандумом којим је тражио да аустријски двор заштити Црну Гору. Почетком 1756. обратио се аустријском цару са захтјевом да се његов посланик у Цариграду заузме на Порти за Црну Гору. У писму руском канцелару Михаилу Иларионовичу Воронцову Василије је изложио какве ће посљедице имати пораз Црне Горе за све

православне народе Балкана. Василије је писао и руском амбасадору у Бечу Херману Кајзерлингу, нудећи му за војну службу Русије 1.000 људи. Писмо сличног садржаја шаље и Алексеју Петровичу Бестужеву. У његово вријеме једино је слободна Катунска нахија, док Ријечка, Црмничка и Љешанска плаћају харач Турцима.

Дјелатност митрополита Саве (1735-1782) на овом као и на другим подручјима у односу на Данила и Василија била је незнатна, па се може претпоставити да је он одржавао оно што је прије њега у том погледу остварено. Од јавне преписке коју је водио чувале су се копије у његовој канцеларији. Када се радило о изузетно значајној дипломатској пошти, коришћени су људи од највећег повјерења и угледа за њен пренос.

Млечани су били нетрпељиви према митрополиту Сави због његових права над православнима у Боки и скретали су му пажњу да се не мијеша у грађанске ствари њихових поданика. Митрополит се бранио да је једина његова жеља да одржи мир на граници, што је било сасвим тачно. Увиђајући незаинтересованост митрополита Саве за судбоносна питања Црне Горе, црногорски главари у име Збора покрећу преписку са страним дипломатама. Тако они 1742. године у писму руском резиденту у Цариграду, Вишњегову, отворено постављају питање неформалне независности Црне Горе и неплаћања харача Порти.

Као први поштоноша (теклић), који је служио једино за преносење писама у доба Шћепана Малог, помиње се Михаило Табанџија. Њега су Млечани заробили и, као шпијуна, осудили на смрт и погубили.⁶ Шћепан Мали је средином децембра 1767. године упутио у Беч руском амбасадору Димитрију Гаљичину Авакума Милаковића и Глигорија Дрекаловића са писмима и препоруком.

О квалитетно новом успону у систематском вођењу, сређивању и преносењу службене кореспонденције може се говорити тек по ступању Петра I (1747-1784-1830) на историјску сцену. Петар I је поклањао значајну пажњу систематском вођењу и сређивању службене преписке. Бројне посланице, саопштења и наредбе које су митрополит, Кулук и Правитељство упућивали народу или међусобно размјењивали, преносили су скоротече, поклисари, изасланици, теклићи, улаци, књигоноше, гласоноше и томе слично.

Настављена је знатна дипломатска преписка. Крајем XVIII вијека бројне су црногорске делегације путовале у Беч. И аустријски цар Јосиф II је 1788. године слао у Црну Гору своје официре, капетана Филипа Вукасовића и Лудовика од Пернета, са граматом у којој позива на рат са Турском.

⁶ Марко Цвјетковић, *Поштанска служба у Црној Гори*, Историјски записи, 3-4, Подгорица 1959.

Митрополит Петар I је писао дубровачком Сенату преко Николе Давидовића, руског официра, а Сенат је митрополиту слао вијести из Беча и одашиљао му новац из Русије у Стањевиће. За везу са брдским племенима користио је калуђере. Крајем XVIII вијека то је био Глигорије Бућин, који је носио његова писма Ровчанима, Морачанима као и Ускоцима.

Слабљење турске власти у овом дијелу Балкана праћено је од краја XVIII вијека сталним јачањем Црне Горе и учвршћивањем њеног утицаја на сусједне крајеве. Околно становништво упућује своје погледе према Црној Гори, очекујући да се уз њену помоћ ослободи од турске власти. Петар I је заједно са босанским и херцеговачким митрополитом разрађивао план стварања "Илирске краљевине" и ради преговора са Русијом о томе у Петроград слао 1798. свог изасланика.⁷ Побједе на Мартинићима и Крусима су велике црногорске побједе над Турцима, извојеване на општецрногорској основи, уз помоћ брдских племена. Главари су све више увиђали да је једини спас за Црну Гору слога и јединство и прихватили су политичку концепцију митрополита Петра. Све ово отвара процес интеграције осталих црногорских Брда (Мораче, Роваца, а затим и Куча, Братоножића и Васојевића) у независну црногорску државу. То отвара перспективу ослобођења од турске власти Грахова, Бањана, Пиве и Дробњака у црногорској Херцеговини.

Устаничке вође у Србији су, ступивши у борбу, рачунале на помоћ хришћанског живља сусједних области. С прољећа 1804. године они су позвали Петра I на заједничку борбу против Турака, а такав позив је поново упућен у августу те године. Позив је упућен и пивском архимандриту Арсенију Гаговићу и херцеговачким главарима а писмо им је предао Дамјан Миленковић Кутишанац.⁸

Мало је података о награђивању поштоноша. По једној прибиљешци народног секретара Спиридона Марковића из 1803 године исплаћено је "Перу Вукотину с Цетиња за писмо које понесе у Берда В. П. Митрополиту ... талијера два". По тој истој прибиљешци види се, да су за два талијера купљена два брава, те је писмоношина награда била доста завидна.⁹

Увиђајући промјену спољнополитичких околности послје пожунског мира (1805) Петар I је уочио нужност повезивања црно-

⁷ Д. Пантелић, *Београдски њашалук њред Први српски устјанак (1794-1804)*, Београд 1949, 378.

⁸ Радослав Перовић, *Први српски устјанак, акција и њисма*, књига I, стр. 93.

⁹ Ристо Ј. Драгићевић, *Уређење њелеграфског саобраћаја у Црној Гори*, Записи, Цетиње 1939, књ. XXI, 1, стр. 13.

горских и брдских племена са устаничким покретом у Србији, да би тако појачао сигурност према Турској у времену када је највећи дио Црногораца био ангажован у Боки. Суочена са јачањем утицаја Француске на Балкану, прибојавајући се да српски устанички покрет не искористи Француска, Русија мијења однос према устаничком покрету. Зато се од 1806. године Петар I тјешње повезује са Карађорђем, који је препоручивао сарадњу устаника са црногорском војском. У том смислу Карађорђе и Правитељствујушчи совјет шаљу писмо Петру I 29. маја 1806. године у коме му предлажу склапање савеза за заједничку борбу. Колико је за Карађорђа била важна веза преко Златибора види се из тога што је организацију пограничне службе за везу са херцеговачким и брдским племенима и са Црном Гором повјерио Милошу Обреновићу.¹⁰ У овом устанку Црногорци и Брђани нападају бројније турске караване (и до 300 коња) пресијецајући доток робе и вијести крајњим одредиштима. Најбогатија докуменатација о раду на заједничким припремама устанка садржана је у сачуваној преписци Петра I са брдским и херцеговачким главарима и црквеним старјешинама. Петар I шаље писма Арсенију, архимандриту манастира Пиве по извјесном Оташу у првим годинама устанка. Везе са Русијом митрополит Петар I одржава преко државног савјетника Стефана Санковског који се као руски повјереник налазио код њега, затим преко Мазуревског, руског конзула у Котору, и преко генерала, грофа Ивелића. На другој страни размјере и начин на који је Петар I одржавао везе са Француском још од 1802. године данас је још увијек немогуће сигурније просудити, иако би њихово одређење, и због самог садржаја и посљедица, имало прворазредан значај.

Петар I је имао добар обичај да својим емисарима, осим у повјерљивим случајевима, не даје упутства усмено, већ писмено. Његов најповјерљивији емисар је био синовац му Станко Стијепов.

Једно од својих првих писама за Карађорђа Петар I је послао по архимандриту Леонтију из Пивског манастира. Али ово писмо није стигло Вожду, јер је архимандрит Леонтије на путу ухваћен од Турака и уморен у страшним мукама у Сјеници (септембра 1805). Идуће године он шаље писмо Карађорђу по Сави Пламенцу, судији из Кулука. Пламенац је успио да дође до Вожда и да му уручи митрополитово писмо. Као курири између Петра I и Карађорђа се помињу и Гаврило Шибалија, Ђуро Милутиновић и Шећеровић. Њима су Карађорђе и Петар I повјеравали преношење своје преписке са војним и политичким тајнама. Као поштоноше се помињу са српске стране и војводе Антоније Симоновић (Чолак - Анто) и Рако Левајица. Шибалија се на

¹⁰ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966., стр. 43.

путу пробијао кроз турску територију кријући се и борећи са засједама које су му постављали, док је Милутиновић као слијепи гуслар, преписку крио у свом путничком штапу и гуслама. Ђуро Милутиновић (1770-1844) поријеклом из Грахова, био је најпознатији црногорски поштоноша прве половине XIX вијека.¹¹ Преписку између Петра I Петровића и кнеза Милоша архивски можемо пратити од 1815.године. Петар I упућује кнезу Милошу 1816 године четири своја делегата, од којих два из Катунске, једног из Ријечке нахије и једног из Бјелопавлића да га извјесте о тешкој глади која је владала у Црној Гори. Исте године шаље и писмо преко Вукала Томића из "племена Бјеличког". Многа писма се шаљу преко Црногораца који послје Другог српског устанка прелазе у Србију с намјером да се тамо трајно настане. Српско - црногорски односи у овом раздобљу немају онај политички значај какав су имали за вријеме Првог устанка, што не значи да нијесу имали одређену вриједност. Петар I и кнез Милош водили су готово редовну преписку, мада не честу, највише због тога што су ови односи у то вријеме имали један посебно важан вид - стално групно и појединачно иселавање Црногораца у Србију, а то је имало далекосежне посљедице за оба народа. Петар I шаље 1816.године у Русију свог повјереника синовца Станка Стијепова Петровића, снабдјевши га писмима за императора, Г.А. Строганова, А.Н. Галицина и неке друге државнике. Митрополитовом синовцу су били придодати као помоћници капетан Мартин Радоњић и барјактар Иван Шпадијер. Петар I је до краја свог живота водио преписку са Русијом. Тако се 1829.године као митрополитов специјални изасланик у Русији помиње Матија Петровић Вучићевић. Двадесетих година XIX вијека преписка је нешто мањег обима. Разлог је недостатак хартије, што се види по томе да митрополит пише писма на туђим ковертама, а често и на полеђини појединих писама. Преписка са народом и његовим главарима је ипак релативно велика, а савјети и молбе митрополита Петра I ријетко кад да нијесу имале успјеха. У свом писму од 21. октобра 1827.године кнез Милош препоручује митрополиту да ако има преписке с Русијом, нека је шаље преко њега, "јер и сам с државом руском почесто преписке имам".¹²

Руско - турски рат 1828-1829. праћен је у Црној Гори надом у безбједнији положај према Турској. И тада је између Петра I и књаза Милоша дошло до интензивне преписке и контаката преко емисара.

О значају појединца, индивидуе у времену Петра I говори податак да су везе са Пивљанима ослабиле одмах послје смрти архиман-

¹¹ Др Љубомир Дурковић, *Ђуро Милутиновић 1770-1844*, Београд 1950.

¹² Вуксан Душан, *Црна Гора од 1824. до 1827. године*, Записи, Цетиње 1941, књ, XXV, стр. 205.

дрита Арсенија Гаговића (око 1817.године), чијом су цјелокупном активношћу, изражаваном и путем преписке са Петром I, Карађорђем, високим руским државним функционерима и највишим црквеним властима Русије, јасно препознавани интереси ослободилачке борбе овог племена.

У бројним документима као поштоноше између црногорског митрополита и турских великодостојника помињу се и поп Иван Ковачевић, извјесни Раде, Радич Попов из Доњих Селаца, Андрија Ников Пламенац, поп Мићо Селчанин, Ник Лук Шестан, Јово Угњанин, Никола Казанџија, Мелентије Острожанин и други. Писма су често слана по случајним пролазницима или трговцима што може да унесе забуну, али да су постојали нарочити писмоноше видимо из писма которског поглавара Пајтонија Петру I "Давам себи чест послати Вашему Првосводителству сије писмо с нарочним књигоношом". Истог мјесеца митрополитове "књиге" у Котор је однијела једна жена која се представила као владин књигоносица. Петар I је слао писма и по Шпиру Мартиновићу.¹³ Особито је обимна преписка Петра I са Гагићем, руским конзулом у Дубровнику. Митрополитову преписку су пратиле аустријске власти преко својих органа. Оне су располагале подацима да је за пренос преписке између митрополита и Гагића служила и Делфина Ломбардић, удата Сировица, из Котора. Из расположивог архивског материјала може се закључити да је у овом периоду постојала редовна поштанска линија између Цетиња и Котора. Значајно за Боку је да је Венецијанска република пала 12.маја 1797.године. Аустријско - француским миром у Кампоформију 18. октобра 1797. године Аустрија је у замјену за сјеверноиталијанску покрајину Ломбардију имала преузети дотадашњу млетачку Истру и Даламацију с Боком Которском. Ова аустријска владавина у Боки је трајала од 1797. до 1805.године. Миром у Пожуну (Братислави) 26. децембра 1805. године Фрањо I предаје ове области под француску власт. Међутим сљедеће године руске и црногорске снаге освајају положаје у Боки Которској, коју напуштају тек после одредаба француско - руског мира у Тилзиту 7. јула 1807.године. У првом периоду француске владавине од 1806. до 1809. године војна управа је повјерена генералу А. Мармону, док од 1809.-1813.године Француска организује управу Илирских провинција. После краткотрајног уједињена Боке и Црне Горе 1814. године почиње друга аустријска владавина у Боки. Петар I је учинио први покушај за излазак Црне Горе на море непосредно после пада Млетачке републике 1797. године. Захваљујући истраживањима др Нико-

¹³ Др Љубомир Дурковић, *Писмоноша Шпира Мартиновић*, ПТГ Архив, стр. 75, бр. 1., Београд 1958.

ле Гулана познати су први поштански чиновници на територији Боке Которске. У Котору су то били Јосип Пезингер и Андрија Кривеља. Херцеговском поштом руководио је Ђорђе Ничићевић. Средином септембра 1804. године Јован Непомук де Картеј, директор пошта за Далмацију и Боку Которску, извјестио је Привремену владу у Задру да су отпочеле да раде поште у Котору, Херцег Новом и Дубровнику. Да би се избјегла могућност заразе, поштанске пошиљке су закључаване у металну кутију, увијену у платнену накатранисану врећу. По доласку у станицу садржај кутије се предавао на темељно кађење. Након тога поштоноша је стављан у изолацију, која је трајала, неријетко, и по неколико дана.

У периоду од 1806. до 1813. године Французи су у овим подручјима организовали поштански саобраћај копненим и морским путем. Поред тога формиране су и посебне војне поште. Редовни поштански саобраћај на овом подручју Аустрија уводи тек после 1815. године, а од 1837. аустријски *Lloyd* преузима поштанску службу на Јадранском мору. Обављање поштанске службе на Јадрану од почетка XVII вијека (према документима) а можда и од раније обављали су прчањски поморци уз одређену надокнаду. Само у изузетним околностима, и са дозволом власти, понекад су узимани морнари из Столива или Муа. У знак признања ови поморци су добијали бројне похвале и повластице.

Трговачке везе Црне Горе с иностранством од почетка XIX вијека бивале су све живље. Могућности зараде трговањем привлачиле су све већи број људи и тиме условиле почетак стварања трговачког капитала и његовог самосталног дјеловања. Трговина на турским пазарима у Никшићу, Подгорици, Скадру и Бару добијала је све веће размјере. На другој страни, ван Турске, Црногорци су најчешћу и највећу размјену производа вршили у Котору. И у Србији је Милош Обреновић, и сам највећи трговац међу Србима, био лично заинтересован за крчење путева како би се успоставила живља трговина. Пuteви су у Црној Гори били неупотребљиви за кола, због тога се у саобраћају употребљавају коњи који се спретно пењу и спуштају низ стране и падине између појединих села. Почетком вијека на Цетињу су се могли видјети сваког дана људи који су на коњима дошли из разних мјеста Црне Горе и крајева са турске границе. Јаче су били насељени Ријека, Његуши и Цетиње. И Вук Караџић је примјетио да Црногорци крстаре по цијелој земљи у свим правцима, иако путева у правом смислу ријечи није било. Кад су Французи заузели Дубровник и Котор, маршал Мармон је нудио Црногорцима да о француском трошку направи прави друм кроз Црну Гору од Котора до Никшића, али су Црногорци

из важних разлога ту понуду одбили.¹⁴ Тада су кроз Црну Гору водила два пута: један из Котора преко Његуша и Цетиња, Добрског Села и Цеклина до Ријеке Црнојевића; други од Његуша преко Ђеклића, Бјелица, Кчева и Пјешиваца у Никшић. Али оба нијесу заслуживала име пута, будући да су на неким мјестима у тако лошем стању били да никакав коњ са товаром није могао ходити по њима, већ у великој нужди само мазга. Сви други путеви изузимајући онај, који је преко Бјелопавлића водио у Црну Гору, више били стазе или страшне богазе.

Петар II (1813-1851) наставља државнички рад поступног трансформисања Црне Горе из племенског у државни живот. Он уводи порез, што изазива велике тешкоће, а по повратку из Русије отвара и прву основну школу на Цетињу 1833, а сљедеће године и штампарију. И док тако води бригу о унутрашњем животу, од првог дана Аустрија омета стварање државе. На Балкану се јасно оцртавају двије политике, руска и аустријска. У разним преговорима са иностранством Црна Гора се потпуно издваја као независна држава. Тако послје првих веза Петра I са Доситејем Обрадовићем, Вуком Караџићем, Симом Милутиновићем и другима највише ради оснивања школе и штампарије, Петар II је старије и новије замисли на том пољу почео систематски да остварује. До тада је изузетно мали број људи владао основном писменошћу, тако да ови догађаји представљају важну прекретницу у преписци међу ширим народним масама. Петар II води бројну преписку са Вуком Караџићем, Симом Милутиновићем, браћом Мажуранић, Станком Вразом, Медом Пуцићем, Францом Миклошичем и другима. Најбројнија преписка с Вуком, вођена од августа 1833. до октобра 1851. године, са дужим прекидима у њиховим односима, тиче се прикупљања народног стваралаштва. Преписка између Петра II и Али-паше Ризванбеговића према др Томановићу је почела 1833. године.¹⁵ Она је трајала до 20. септембра 1847. Сачуваних писама има 59 (28 Али пашиних и 31 Његошево), али их је било много више. Преписка од 1840. до 1843. године је мања и безначајнија, а од 1844. године садржај јој се већином односи на одржавање мира.

Дипломатска преписка и сарадња Црне Горе и Србије зависила је од многих спољнополитичких фактора, углавном од снаге и обима рада на припремању националноослободилачке акције. Књаз Милош, особито од 1833, није био за примјењивање устаничко - ослободилачких метода у спољној политици Србије. Пуних двадесет година, управо од 1839. до 1859, Србија се ослањала на Турску. Таква је политика била један од услова њеног опстанка као државе, па је због тога, добрим

¹⁴ Вук Стефановић Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 50. Београд 1953.

¹⁵ *Петар II Петровић - Његош као владалац*, Цетиње 1896. стр. 57.

дијелом, искључиван енергичан рад на националноослободилачком пољу. Тако није постојало базе на којој би се одвијала шира политичка сарадња Србије и Црне Горе, па је и преписка у том правцу мањег обима. Приступајући припремама за извршење свог плана спољне политике, која је била у супротности са плановима и циљевима Црне Горе, Гарашанин је почео са организовањем мреже агената и ступао у везе са истакнутијим људима. Као један од основнијих услова за успјешан рад он је сматрао успостављање што тјешњих веза са митрополитом Петром II Петровићем. У том смислу нарочито жива преписка између Црне Горе и Србије вођена је 1845. године, у којој се говори о уједињењу Босне, Херцеговине и Црне Горе са Србијом.

Већ на почетку своје владавине Петар II је нашао за потребно да књаза Милоша одмах обавијести о смрти свога претходника Петра I, и то преко руског конзула у Дубровнику Јеремије Гагића 13. новембра 1830. године. Гагић је доставио кнезу писмо преко Лазара Хаџи - Бајића, трговца из Земуна.¹⁶ Користећи се тек признатим аутономним правима Србије и свог насљедног књажевског достојанства, Милош је убрзо успоставио везе са младим владаром Црне Горе, шаљући разне мисионаре у Црну Гору. Крајем 1832. године Милутиновић је донио Његошу неке усмене поруке од кнеза. У току 1833. године одржавана је веза са Србијом тако да се у регистру књажеве канцеларије види да је Црногорски сенат писао кнезу два, а Његош три пута. Према извјештају средског начелника у Котору, упућеног 3. јула 1833. задарском губернатору, 25 јуна су стигла на Цетиње два поклисара са порукама од кнеза Милоша за Његоша и Ивана Вукотића. Његош је тада био одсутан, пошто се налазио у Русији. Када је Његош био у Петрограду није пропустио прилику а да се не јави и кнезу Милошу. Он му је писао 9. септембра 1833. године. Писмо је послао по неком Ивану Квекићу, кога је узгред и препоручио кнезу. Године 1834. кнез Голицин је послао преко кнеза Милоша Петру II неки пакет. Према извјештајима аустријских власти у Котору, 19. фебруара 1836. године, један ускок из Пипера је донио писмо Његошу од кнеза Милоша и једно од Милутиновића. Писмоноша се вратио у Кнежевину Србију после два дана. Преко кнеза Милоша стизала је пошта од Руса и 1836. године. Пренос поште помагали су калуђери манастира Св. Тројице код Пљеваља. Кнежев изасланик Перо Ковачевић ишао је преко Пљеваља за Цетиње. Они су одржавали присне везе и са Јованом Мићићем и слали су му извјештаје о стању на терену. Истицао се калуђер Прокопије.¹⁷ Током 1837. године везе са Србијом су одржавали и Дробњаци. Вид

¹⁶ Архив Србије, *Збирка Миће Петровића*, 2079.

¹⁷ Архив Србије, *Књажева канцеларија*, XXXII, 389.

Шаранац, парох дробњачки, пише кнезу Милошу 12. јула 1837. године. Писмо је стигло у Крагујевац тек 14. августа исте године.¹⁸ Године 1840. се као писмоноша помиње извјесни Васил.¹⁹

Петар II је већину својих писама, а има их сачуваних око хиљаду и осам стотина, писао у својству управљача своје мале земље. Она имају претежно службени карактер.

Томе треба додати да је доста тих писама Петар II, врло вјероватно, само потписивао пошто би их неко од његових секретара саставио и унио у Исходјашчи журнал. Таква су писма упућивана которским поглаварима, турским пашама (нпр. дробњачком муселиму хади - Алији Веризовићу из Никшића, који је био у преписци и пријатељству са Петром II) и Јеремији Гагићу. Управо Гагић је водио и врло обимну преписку са Вуком од 1817. до 1848. године. Очувана су готово сва Гагићева писма (од 41 изгубљена су два). Вукових писама је било 42 и нијесу очувана. На основу свега наведеног може се закључити да су разни књигоноше и књигоносице вршили поштански саобраћај у Црној Гори и за вријеме Петра II. Но, он је томе питању поклатио више пажње, јер је био претплатник и на неколико ондашњих листова, па је требало имати бар неку редовну везу са Котором, гдје је долазила скоро сва пошта за Црну Гору. Ради тога Петар II уноси у свој буџет и засебну позицију "за поштијера" по којој му је одређено "70 талијера плате годишње". Овај поштоноша је једанпут недјелно носио писма и новине у Котор и обратно. Према томе он је први од владара Црне Горе предвидио буџетом издатке за пренос поштанских поштиљака и поставио за поштоношу Шпира Мартиновића. Он је установио размјену поштанских поштиљака са Аустријом, а преко ње и са осталим земљама. Поштиљке за Црну Гору подизао је са поште у Котору, по овлашћењу црногорског Сената, трговац Бјеладиновић и предавао их Шпиру, и обратно: Шпиро њему поштиљке из Црне Горе. Овакав пренос поште преко Котора вршен је и касније без измјене, сем што је повећаван број поштоноша, како за вријеме владавине Његошевог наслједника књаза Данила, тако и за првих година владавине књаза Николе. Ова пошта за преношење вијести је била управо курирска служба за Господареве потребе. Шпиро Мартиновић (1782-1859) је рођен у Котору гдје му је отац побјегао од крвне освете. Знао је неколико језика и служио као тумач Црногорцима. Као други поштоноша на овом правцу помиње се Шуто Мартиновић из Бајица. Према Љуби Ненадовићу он је и 1857. године био једини поштоноша у Црној Гори. Шуто Мартино-

¹⁸ Архив Србије, *Књажева канцеларија*, XXXV, 861.

¹⁹ Архив библиотеке Историјског института у Подгорици, фасцикла број 275.

вић је вршио уједно и пренос поште Окружног начелства из Котора за Цетиње и обратно и за тај пренос добијао новчану награду.

Петар II није имао повјерења у органе аустријске поште, па је преписку са Гагићем вршио посредовањем агента Поповића у Котору, исто као и Петар I. У хитним случајевима писма Гагићу слао је непосредно у Дубровник по перјанику Радовану Пиперу. За преписку са скадарским пашом служио му је стални поштоноша Марко Пјешивац, а са херцеговачким везиром Теодосије Мишковић. Изузев обичних поштоноша као што су Стеван Верковић, Димитрије Јанковић, Тома Ковачевић везе са Србијом су одржавали и људи од таквог угледа као што су игуман Мојсије Зечевић, Матија Бан, Сима Милутиновић који се крећу путем од Цетиња преко Острога, Пипера и Мораче. До Мораче је трошкове те поште сносио митрополит, а од Мораче даље српска влада. Од 1835. године уговорена је стална размјена писама и правац кретања писмоноша између Петра II и Милоша. С обзиром на то да је био претплаћен на већи број страних часописа и листова Петар II је за пренос пошиљки користио и приватне особе, трговце и бројне познанике. Непосредно по доласку на власт Петар II је установио "Исходјашчиј журнал", књигу копија свих митрополитових и сенатских писама, упућених страним представницима. Сматра се да је "Исходјајшиј журнал" настао по угледу на руску администрацију, вођену у руском конзулату у Дубровнику, гдје се, између осталих, водила књига истог садржаја и са истим насловом. Пошта између Котора и Дубровника је превожена аустријским бродовима. У овом периоду су чести случајеви отимања писама, аустријских и турских, што доводи до бројних интервенција и протеста.

Развој поштанског саобраћаја у овом периоду у Црној Гори успораван је општепознатим тешкоћама, које су онемогућавале изградњу неопходних саобраћајница као битних претпоставки за повећан обим свих врста саобраћаја. Сложени елементи рељефа изукрштавани су стазама, којима се врло тешко ходало. Изузетак чине путеви у равницама Бјелопавлића и Црмнице. Увиђајући сву привредну и другу важност бољих веза са плоднијим подручјем Петар II је предвиђао изградњу пута између Ријеке Црнојевића и Бјелопавлића. Још од 1840. године добро је уочавао сав значај пута од Бјелопавлића ка Котору, за чију је градњу становништво било врло расположено, али су му недостајала неопходна финансијска средства. Сеоски путеви у Црмници су водили ка Вирпазару, мјесту које је имало нарочит значај за саобраћај преко Језера. Оправљани су и путеви који воде ка Херцеговини. Бољи пут (крчаник) од Цетиња, преко Његуша, до аустријске границе почео је да се гради 1840. године (широк шест до осам стопа),

а у почетку 1843. године Аустрија је намјеравала да направи пут од Котора до црногорске границе. Грађен је пут до Ријеке Црнојевића. Поправљани, грађени и предвиђани путеви у свему су одговарали развоју поштанског саобраћаја. Петар II је и успио да изради за ондашње прилике неколико добрих путева од Шкаљара код Котора ка Цетињу и Ријеци Црнојевића. На ријекама су постојале скеле и то углавном за по 10 коња и људи.

Књаз Данило (1851-1860) је наставио дјело својих претходника на изградњи државе, организовању власти и преуређењу војске. Увео је локалне трошарине и државне царине, а године 1855. донио је "Законик" чиме су створене основе за увођење пореског система. С обзиром на осавремењено устројство државе обим њене кореспонденције је порастао у свим областима. Судећи по сачуваној архивској грађи књаз и Сенат су се старали да се уредно води администрација. За сваки упућивани акт задржавана је копија у државној архиви. Сваки акт завођен је под бројем из чега се може закључити да су постојали дјеловодни протоколи, разни регистри и помоћне књиге. За вријеме владавине књаза Данила, као и у почетку владавине књаза Николе, пренос поштанских пошиљки се обављао на начин који је још установио Петар II, с том разликом што је повећан број поштоноша и што су се мијењале личности овлашћене за пријем и одашиљање поште у Котору и на Цетињу. Нешто више него иначе има преписке са Србијом. Све је више писмених људи, јер је књаз Данило нарочиту бригу посвећивао школи. Са домаћим људима преписка није била обимна, док је нешто обимнија са онима из Скадра и Подгорице.

Увођење редовне поштанске службе у Црној Гори

Најстарији нађени писани документ о организацији поштанске службе у Црној Гори и предлог за њено уређење потиче од црногорског конзула у Скадру Јована Вацлика, упућен књазу Николи у мају 1863. године. Вацлик је предложио да се направи поштански ковчежић, одреди поштанска такса, изради поштански грб за поштоношу и купе коњи за пренос поштанских пошиљки и путника. Извод из његовог подужег писма, које је упутио 8.5.1863. године, а који се односи на пошту, гласи: "... 3. Да мене дозволите купити једну лађу коју ћу назвати "лађ за пошту црногорску" и капетана поштијером, који ће узаједно трговати и за Вашу кућу све потребе из Скадра довозити и канцеларији нашој кирију платити" ...²⁰ Предлаже да тарифа за писма буде иста као за она која иду до Котора. На Цетињу је требало напра-

²⁰ Марко Цвјетковић, *Поштанска служба у Црној Гори*, Цетиње 1968. године, стр. 21.

вити једну касету за писма са народним триколором, која би могла висити на кући књажевске типографије, одакле би сваки грађанин могао слати писмо гдје год жели. Требало је купити једног или два коња који би служили искључиво за потребе одржавања поштанске везе од Цетиња до Котора или Ријеке. Поштанска станица у Скадру би се налазила у кући конзулата. Вацлик даље предлаже кнезу да би ту лађу могла да набави или унајми Црногорска канцеларија, а да је преда на управљање једном добром Црногорцу, вјештом трговини и пловидби. Дотични би сваке недјеље исплаћивао најам за лађу Канцеларији (конзулату). По његовом мишљењу, лађа би коштала 120 талира, а тај би се износ предујмио из Канцеларије, која би је и издржавала. Вацлик пише да би кнез назначио којем би Цеклињанину лађу повјерио, да ли Милу Пејовићу, брату Маркову, или некоме другоме. Лађа би сваке недјеље могла Канцеларији доносити корист од два талира, чиме би за годину дана била потпуно исплаћена. Вацлик даље пише да је обичај да се свакој лађи која иде из Скадра за Црну Гору, била црногорска или турска, мора дати од наше Канцеларије "биљет" (као турска тескера) или дозвољење. Вацлик коначно тражи од кнеза дозволу да од сваке лађе може наплатити за "биљет" по један форинт.²¹ Из Вацликова се писма даље види да је једне недјеље било 15 лађа, те кад би се просјечно узео број од 15 лађа седмично, и када би од сваке био наплаћен по један форинт, то би за годину дана износило 780 форинти. Да ли је дошло до остварења Вацликовог пројекта, није нам познато.

Гледишта Вацлика, Чеха по рођењу, оснивала су се и на идеји да Аустрија треба да се врати свом старом задатку, да опет буде носилац цивилизације на Истоку. Он је предлагао још почетком 1862. године да Аустрија поклони Црној Гори један телеграфски апарат и нешто телеграфске жице, колико да се направи телеграфска веза између Цетиња и Котора. О овоме писму пана Вацлика поднио је гроф Рехберг аустријском Ћесару свој писмени реферат 20. марта 1862. године. Министар аустријски, као одговор на Вацликово писмо, шаље окружног начелника Дојмија у нарочиту мисију на Цетиње. План је пропао због устанка Луке Вукаловића и рата књажевог са султаном.²² Одавде се види да је Вацлик имао доста смисла и организационих способности за успостављање поштанског саобраћаја. Он је први покушао организацију редовне пловидбе на Скадарском језеру. Из напријед наведеног се види ауторитет конзуларне службе, с обзиром

²¹ Документа из епохе краља Николе. Писмо од 8.V 1863. године Јана Вацлика, црногорског конзула у Скадру, Записи, књ, XXV, Цетиње 1941, 173-174

²² Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд 1924. стр. 182-183.

на то да је и својим и туђим лађама давао потврде за путовања Скадарским језером још онда кад је Црна Гора имала само мали дио Језера. "Биљет" како га Вацлик назива, био је у ствари дозвола за путовање на који је требало да се наплаћује одређена такса. Признавањем "издавања биљета" од стране Црногорског конзулата црногорским и страним бродовима, који су путовали у црногорски дио Скадарског језера, турска власт у Скадру је признавала компетентност Црногорског конзулата у том послу, као и суверенитет Црне Горе на дио Скадарског језера који је тада посједовала.

У једном другом писму, такође упућеном књазу Николи, Вацлик наводи како је организовао пренос трговачке робе из Скадра за варош Ријеку Црнојевића. Он тражи да сваке суботе ујутро на Лесендру буде један вјешт човјек, Цеклињанин који зна турски, и који ће пратити пароброд до Ријеке Црнојевића. То може бити неки Малиша Митров или неки Иваш, ако нема бољих. То исто је јавио и Марку Почеку на Ријеци.²³ Године 1865, 1866, 1867 и 1868. турски пароброд Scutari одржавао је трговачку везу из Трста до Скадра. Пароброд је имао 13 чланова посаде, луку припадности Скадар и настављао је путовање и до вароши Ријеке Црнојевића још у вријеме док је Вацлик био конзул у Скадру. Турски пароброд Villayet је 1869. године одржавао везу између Улциња и Трста. Турски пароброд је саобраћао по Скадарском језеру и 1872. године. Пароброд је закупио скадарски трговац Глиго Вулев Перовић.²⁴ Значај овог вида саобраћаја је био утолико већи што је Црна Гора са својим географским специфичностима, привредно и социјално неразвијена, ограничена на простор љутога крша и дио Брда, одвојена од морске обале, саобраћајно слабо повезана, без развијеног унутрашњег тржишта и градова, племенски врло индивидуализована, све до 1878. године била одвојена и од спољњег свијета и од свог привредно повољнијег аграрног залеђа. Проширивање Црне Горе 1859. и 1878. године и добијање градских насеља значи много управо у смјеру снажења државних институција а у вези са тим и поштанског саобраћаја. Од тог доба остварује се интеграција највећег дијела њеног данашњег националног простора, настаје нова етапа у конституисању црногорске државе као грађанске. Та интеграција је била од историјског значаја за даљи, још радикалнији развитак Црне Горе и њеног друштва. Уједињавању свих крајева Црне Горе у једну цјелину знатним дијелом доприноси и поштански, телеграфски и телефонски саобраћај. Из прегледа државних расхода за 1865. годину видимо да су

²³ Р. Драгићевић, *Документи из епохе краља Николе, Писмо од 7. XII 1863. године*, Записи, књ. XXV, Цетиње 1941, 179.

²⁴ *Црногорац* 19. II 1872., број 7.

поште имали Цетиње, Ријека, Д. Град, Острог, Грахово и Вир. Колико су износили издаци за ове поште у архиву нема података.²⁵

Стање путева у Црној Гори није се много поправило све до осамдесетих година XIX вијека. И даље су остали крчаници. У овом периоду појачан је саобраћај Скадарским језером. Пројектовани колски пут од Котора преко Његуша до Даниловграда и од Његуша до Цетиња почео се радити на више мјеста. Главни дотадашњи путеви воде од Котора преко Његуша, Ђеклића, Чева, Пјешиваца и Жупе никшићке у Дробњак. Друга линија иде од Његуша преко Цетиња, Ријеке, Љешанске нахије, Комана, Загарача у Бјелопавлиће. Трећи је пут од Старе Србије и од Колашина, преко Васојевића и Братоножића у Подгорицу. Важни су и путеви који повезују Грахово и Рисан преко Кривошија, и Никшић и Подгорицу преко Бјелопавлића. Ове путеве поправљају племена кроз која они пролазе. Седмдесетих година путеви се граде махом кулуком народа и плаћањем дневнице у житу а не у новцу. Поправку врши и народна војска, док материјал за поправку и пробијање истих даје правитељство. Остале путеве, који вежу међу собом поједина мјеста или племена, поправљала су сама племена међу собом, а надзор су водили племенски главари. Иначе, детаљан опис путева за јужну Далмацију и Црну Гору направљен је 1869. године.²⁶

Према попису државног уређења Црне Горе за 1873. годину видимо да редовна пошта још није била заведена, али је већ била свршена конвенција Аустрије са црногорским правитељством о успостављању поште између Котора и Цетиња. До тада је постојала редовна приватна пошта са Котором. Пуномоћник за примање и отправљање писама био је агент црногорски у Котору. Према истом том попису први телеграф у Црној Гори уређен је 1869. године и то у свези са Аустријом.

Још прије увођења редовне поштанске службе и прије оснивања Свјетског поштанског савеза, Црна Гора је са Аустро-Угарском склопила и потписала прву поштанску конвенцију у Задру 25. маја 1871. године, која је ступила на снагу тек 29. јануара 1873. године. У Црној Гори нема података којима би био објашњен разлог овако дуге паузе. Аустријски аутори кривицу бацају на црногорску страну. По једном извору тек 1873. године књаз Никола је установио редован поштански саобраћај и за унутрашњост Црне Горе и за њену везу са иностранством, док сам књаз Никола каже: "У почетку године 1871.,

²⁵ Д. Вуксан, *Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку (1723-1883)*, Записи, Цетиње 1936., књ. XVI, 1, стр. 12.

²⁶ Архив библиотеке Историјског института у Подгорици, фасцикла број 60.

установљена је пошта у Црној Гори са међународном свезом, а телеграф двије године раније (1869.)".²⁷ Пошта за унутрашњи саобраћај сигурно је нешто раније уређена, јер се у прегледу расхода за 1865. годину помиње и расход за поште у Црној Гори.

У сваком случају, поштанску конвенцију, састављену од 39 параграфа, у Задру су потписали дворски секретар Јован Сундечић за Црну Гору, а за Аустро-Угарску Адолф витез Лама управитељ далматинских пошта, кога је књаз Никола одликовао орденом књаза Данила II степена. Ова је конвенција ступила на снагу тек пошто је овјерио и потписао министар двора и министар иностраних послова Андраши у Бечу. Успостављањем телеграфског и поштанског саобраћаја знатно је олакшан промет, што се позитивно одразило на читав друштвени живот, посебно на трговину. У међувремену, од потписа конвенције у Задру до њеног ступања на снагу, тј. од маја 1871. до априла 1873. године, размјена поштанских пошиљака између Црне Горе и иностранства вршена је преко Котора, гдје је црногорски агент Петар Рамадановић слао у запечаћеним омотима или кесама по редовном поштоноши, на Цетињу угледном трговцу Јовану Милуновићу Пиперу. Ради обуке кадра и организовања поштанске службе у Црној Гори Аустрија је на тражење црногорске владе упутила на Цетиње поштанског чиновника Пера Суботића, Србина из Боке, који је дошао у Црну Гору крајем септембра 1871. године. Он је увео и организовао редовно вршење поштанске службе између Црне Горе и Аустро-Угарске. Вршена је размјена писмоносних, обичних и препоручених пошиљки, новина и часописа, пакета и аманетних пошиљки. По одредби правилника за извршење конвенције, обрачунавање поштанских такса вршено је сваког мјесеца, а главни обрачун крајем свака три мјесеца непосредно између Црногорског сената на Цетињу и Поштанског рачунског одсјека Министарства трговине у Бечу. Тако је, према М. Цвјетковићу, једном од највећих истраживача поштанског саобраћаја у Црној Гори, редовна поштанска служба уведена, иако без сопствених поштанских марака, у априлу 1873. године.

Након тог догађаја, пренос поштанских пошиљки од Цетиња до Котора и обратно вршен је пјешаком-коњовођом три пута седмично. Године 1873. поштанску службу у Црној Гори вршиле су поште Цетиње, Ријека Црнојевића и Вирпазар, све до завршетка ослободилачких ратова 1876-78. године.

С обзиром на то да за вријеме рата престаје развој поштанске службе, због борби са веома јаким непријатељем Црна Гора није могла све до завршетка рата 1878. године много урадити за развој ове

²⁷ Никола I: *Стање Црне Горе по рату 1862. године* - Записи; св. за јануар 1931, стр. 32.

службе. Интересантно је да је послије овог рата установљена и једна веза дилижансом између Котора и Цетиња за вријеме љетње сезоне. Дилижанса је полазила из Цетиња суботом у 6 сати, а долазила на Цетиње недјељом у 8 сати прије подне. Пошта је из Котора долазила понедељком, сриједом и суботом, а са Цетиња полазила за Котор у подне понедељком, четвртком и суботом.

Успостављајући поштански саобраћај са иностранством, Црна Гора је 1874. године приступила Поштанском међународном савезу.²⁸ Уговор о установљењу општег поштанског савеза је потписан 9. октобра 1874. Према М. Цвјетковићу, Црна Гора је приступила Свјетском поштанском савезу одмах чим је он отпочео редован рад 1875. године у Берну. Она је приступила Савезу дипломатским путем и била је заступана на свим конгресима и конференцијама Савеза који су одржавани до краја Првог свјетског рата. Од ступања Црне Горе у Свјетски поштански савез, поштанска служба у њој знатно се подигла. Преношење свих врста поштанских пошиљака у међународном саобраћају било јој је олакшано и осигурано. Црна Гора је приступила појединачним уговорима са чланицама Савеза и постепено проширила размјену свих врста пошиљака: писмених, новчаних, пакетских, налога за исплату, откупних (доплатних) пошиљака, службу прибирања претплата на новине и др. До стварања Свјетског поштанског савеза 1874. године пошта је углавном имала национални карактер. Савез унапређује поштански саобраћај у свијету слободом поштанског транзита преко свих земаља, затим уједначењем и смањењем такса за поштанске пошиљке. Савез је већ тада обухватио велики дио свијета. На тај начин поштанске везе које су служиле искључиво потребама појединих владајућих личности у држави која се одликовала централизмом, националном хетерогеношћу и територијалним пространством, претварају се у јавни поштански саобраћај, којим се уз једнаке услове могу користити народне масе. Њему погодује формирање градова, вјерских, универзитетских, еснафских и свјетовних корпорација уз првобитну акумулацију капитала. Конвенција о свјетском поштанском савезу са закључним протоколом и правилником потписана је у Паризу 1. јуна 1878. године.²⁹ Сенат је често слао расписе капетанима у којима се захтијевало одржавање технике и средстава у поштама, одржавање саобраћајница, замјена телеграфских директа и томе слично. У овој реформској деценији црногорске државе, година 1878. имала је посебан значај. Развитак робноновчаних односа на подручју

²⁸ Никола П. Шкерковић, *Црна Гора на освишћу XX вијека*, Београд 1964. године, стр. 54.

²⁹ *Преглед међународних уговора и других аката значајних за међународне односе Црне Горе; 1700-1918. год.*; Београд, Титоград 1987, 47.

Црне Горе, због познатих политичких разлога, текао је све до Берлинског конгреса нешто успореније у односу на њихов ток у сусједним државама. Тек у последњој четвртини XIX вијека, када је црногорска граница захватила знатно шире просторе, дошло је до чвршћег повезивања новоослобођених крајева са унутрашњим црногорским тржиштем. Заслуге за то повезивање леже у појачаном поштанском саобраћају. У граничним областима Црне Горе све до овог периода није било објективно повољних услова за брже повезивање са варошима у унутрашњости. Слабе саобраћајнице и удаљеност неповољно су дјеловале на интеграцију Црне Горе и ових области, а све то узето скупа није омогућавало убрзанији процес развоја поштанског саобраћаја у новоослобођеним крајевима. Градови ослобођени у ратовима 1876.-1878. године, послје територијалног проширења Црне Горе и проглашења њене независности, постају важни привредни и друштвени центри, носиоци капиталистичке привреде. Ослобађањем ових градова, (Бара, Улциња, Никшића, Спужа, Андријевице, Шавника, Жабљака, Подгорице и Колашина) долази и до пуног преокрета у саобраћајно-трговинском промету. Стари путеви, који су се, углавном, поклапали са освајачким надирањима Турака (као и некад Римљана) почињу се модернизовати, тј. караванске стазе проширивати. У времену од 1879. до 1914. године, тј. за 36 година у Црној Гори је изграђено 788 километара путева макадам подлоге и 500 мостова за коњску и волујску запрегу. Касније су се ови путеви могли користити и за друмска возила. Годишња изградња била је у просјеку 15,5 км. Прије 1879. године није на територији Црне Горе било ниједнога метра колскога пута. То наглашава и Љуба Ненадовић у својим "Писмима са Цетиња" 1878. године. Тако је готово и у Боки и у Приморју. Године 1879. почет је први колски пут у Црној Гори од Цетиња до аустријске границе. Пут Цетиње-Крстац је грађен од 1879. до 1881. године и био је дуг 25,5 км; Цетиње-Ријека Црнојевића од 1879. до 1881. дужине 16 км; Године 1885. изграђен је пут Подгорица-Плавница у дужини од 18 км а исту дужину је имао и пут Подгорица-Даниловград, грађен 1885-86. године. Вирпазар-Бар је грађен од 1884. до 1888. године и био је дуг 36 км. Пут Даниловград-Никшић, дуг 38 км грађен је од 1886. до 1892. године. Он је био дио тада магистралног пута Цетиње-Подгорица-Никшић у дужини од 99 километара. Овај друм касније је настављен од Никшића за Крново и Шавник а довршен је 1907. односно 1914. године и био је дуг 46 километара. Године 1890. и 1891. грађен је пут од Р. Црнојевића до Подгорице у дужини од 30 километара, а од Ријеке до Вирпазара дуг 24 километра, грађен је пуних 9 година од 1896. до 1905. Путеви Чекање-Чево-Даниловград и Никшић-Жупа (Мораково) дуг

42, односно 22 километра, грађени су од 1900. до 1902. године. Значајни су још путеви Бар-Улцињ (1903-1906, 30 км); Цетиње-Иванова Корита (1903-1906, 13 км); Спуж-Ждребаник (1905-1906, 5 км); Подгорица-Колашин (1901-1908, 76 км); Никшић-Грахово (1905-1914, 46,5 км). Од 1905. до 1910. године рађен је пут Подгорица-Андријевица преко високих превоја Вјетерника (1000 м), Рашкова Гувна (1225 м) и Трешњевица (1570 м), чиме се унутрашњост Црне Горе повезала са ријечним долинама Таре и Лима. У доба аустријске окупације (1917. г.) из искључиво војних разлога, изграђен је пут од Подгорице, преко Тузи, до албанске границе, који се даље настављао према Скадру.

Потребно је напоменути да се у Црној Гори одавно мислило и о изградњи жељезничких пруга. Још 1891. године црногорска влада је ангажовала француског инжињера Леларжа, те је премјерио двије уске жељезничке пруге у дужини од 191 километар, али није било могућности да се тај пројекат оствари.³⁰ Прва жељезничка пруга на територији Црне Горе је била ускотрачна Габела-Зеленика 1901. године. Потребно је поменути и жељезничку пругу (колосјека ширине 0,75 метара), коју је од Вирпазара до Бара (у дужини од 42 километра) изградило италијанско друштво (*Compagnia di Antivari*), уз дозволу да је (укључујући и сутоморске шуме) експлоатише за период од 60 година и потом преда Црној Гори. Ова пруга је изграђена крајем 1908. а пуштена у саобраћај јануара 1909. године. Тако се роба транспортовала преко барске луке и Скадарског језера до Ријеке Црнојевића и Доње Плавнице. На Суторману, на висини од 550 метара, пролазила је кроз тунел дуг 1969 метара. За ову пругу у Берлину су изграђене 4 специјалне локомотиве: "Бока", "Ловћен", "Дурмитор" и "Суторман". Воз је путовао на релацији Бар-Вирпазар скоро три сата. Путнички возови су се кретали брзином од 18, а теретни 12 км на час.

За развој саобраћаја у Црној Гори од посебног је значаја да је Црна Гора преко Бара и Улциња добила излаз на море, а тиме и могућност за развој поморског саобраћаја. Године 1887. основано је књажевско парабродско друштво, које је требало да врши превоз на Скадарском језеру, Бојани и Јадранском мору. Оно је, међутим, због неуплаћеног капитала убрзо укинуто. Припајањем Улциња добила је Црна Гора и 150 једрењака који су под црногорском заставом наставили да плове по Средоземљу, Јадрану, Бојани и Скадарском језеру. Послије ослобођења Бара и Улциња основане су капетаније пристаништа у Бару, Улцињу и св. Николи на Бојани. Пошто је Берлинским уговором добила 3/5 Скадарског језера, Црна Гора користи брод "Слављанин" да одржава пловидбу по њему до 1885. године, када га је сми-

³⁰ Глас Црногорца, 17. фебруар 1901. године

јенио брод "Жабљак", да би њега замијенио параброд "Даница". Ови путеви представљају основ за развој поштанског саобраћаја.

Што се тиче прихода од пошта и телеграфа, у овом периоду држава није од њих имала много користи. Државне власти су настојале да ове установе могу живјети од својих прихода, а нијесу претендовале на неку корист. У протоколима прихода су регистрована и примања од пошта и телеграфа, али то су готово безначајни износи. Нормализовању финансијских прилика доста је допринијело и нормализовање односа са Аустријом, посебно закључење поштанске конвенције 1874. године, којом је донекле био регулисан и новчани саобраћај. У Црној Гори је до Берлинског конгреса, углавном, циркулисао аустријски новац. Истина, било је и другог новца - француског (златни наполеони), руског (рубља), турског (лира, мецидија и грошеви) и др. Али обрачун се вршио у аустријској монети. Добијени новац страних држава мијењан је за аустријску монету и тако слат у Црну Гору. До Берлинског конгреса обрачун се вршио готово искључиво у злату. Папирни и незлатни звечећи новац мијењан је за златни. Тај посао је најчешће обављао црногорски агент у Котору Рамадановић. У архивима на Цетињу постоји на стотине писама у којима Сенат налаже Рамадановићу да изврши замјену новца. То је било зато што се највећи дио спољног саобраћаја Црне Горе одвијао према Аустрији. Фиорин је био општеважеће средство плаћања и обрачуна на исти начин као и у Аустрији. Црногорци су се управљали према аустријском курсу који су редовно добијали из Котора. Док је у Аустрији једнако био у оптицају и златни и папирни новац, у Црној Гори је углавном циркулисао златни новац, иако је и овај други имао златну подлогу. У неразвијеном робноновчаном саобраћају такав однос је и природан, јер у неразвијеној средини злато је у извјесном смислу и синоним богатства. Аустрија је од 1873. године давала редовну годишњу субвенцију за одржавање путева од 30.000 фиорина. Ова субвенција је редовно исплаћивана и послѣ Берлинског конгреса, а Аустрија је била нарочито заинтересована за изградњу и одржавање пута Ријека Црнојевића-Котор. Овај пут је требало да послужи као основна саобраћајна артерија, између Црне Горе, Аустрије и једног дијела Турске. За рад на путевима кулук је био искључив у раду све до 1890. године.

Приходи пошта и телеграфа до 1907. године употребљавани су за покриће њихових расхода, а у државну касу је ишао само евентуални вишак. Према протоколу прихода, од пошта и телеграфа само је повремено убиран приход. У неким годинама чак уопште није било чистих прихода, а у годинама када је остварен неки вишак над расходима, он је био минималан. Тако је, на примјер, 1886. године приходовано 6.075,22

фиорина, 1888. - 2.845,91 а 1895. свега 207,12 фиорина.³¹ Увођењем возне поште приходи поште су увећани, али су увећани и расходи.

Послије успјешно завршених ратова са Турском 1876.-78, отварају се нове поштанске "штације" (станице), тако да је 1879. године поштанска служба вршена на Цетињу, Ријеци Црнојевића, у Подгорици, Даниловграду, Никшићу и Бару (данас Стари Бар). У међувремену је вршење поштанске службе код поште Вирпазар било укинато, све до јануара 1887. године, када је поново уведено, али је телеграфска станица Вирпазар за све ово вријеме вршила размјену обичне поште као средња станица између Ријеке Црнојевића и Бара. Поштанска служба у Улцињу је уведена 1880. године. Маја 1879. године објављен је поштански љетњи распоред поласка и доласка поште. Фебруара 1881. године унесена је у распоред и размјена поште између Цетиња и Улциња.

Конвенција о размјени поштанских пакета без означене вриједности, са закључним протоколом потписана је у Паризу 3. новембра 1880. године. Нови колски путеви кроз Црну Гору, као и уговори са више европских држава за новинарску, упутничку и пакетну службу са доплатом, дали су поштанском саобраћају нов полет. Тако је аустроугарски министар трговине издао наредбу 5. априла 1880. године о третману поштанских пошиљки преношених LOYD-ом производње и намјене за Турску, Бугарску, Египат и Црну Гору. У Лисабону су 21. марта 1885. године донијети допунски актови поштанској конвенцији и правилнику од 1. јуна 1878. године и конвенцији и правилнику од 3. новембра 1880. године о измјени поштанских пакета без означења вриједности. Поштанска конвенција између Црне Горе и Турске потписана је на Цетињу 20. марта 1886. године.

Развојем саобраћаја, а и због све већих потреба, поштанска управа је 1891. године спојена са управом телеграфа, под називом "Поштанско-телеграфска управа". Те године су у Бечу потписане 22. јуна конвенције о свјетском поштанском савезу и о размјени поштанских пакета. Књаз Никола је 1892. године послао у Србију двадесет и девет младића ради оспособљавања у тамошњим школама за поштанску и телеграфску службу. Тада је послао и десет до петнаест младића у Аустро-Угарску на школовање у истој струци. У правном систему Црне Горе област поштанско-телеграфског саобраћаја врло рано је почела да се регулише путем закона. Црна Гора, укључена у европски поштанско-телеграфски систем, морала је по европским стандардима да у своје законодавство унесе неке одредбе без којих се ова врста комуникација није могла осигурати.

³¹ Државни архив Цетиње, Протоколи прихода поморства, пошта и телеграфа 1883-1902. г.

У последњој деценији XIX вијека уводе се поштанске службе у осталим мјестима у Црној Гори. У Колашину 1891. године. Размјену поштанских пошиљака пошта у Колашину је вршила са Подгорицом два пута седмично. У Андријевици 1894. године, на Пристану (Бару) 1895. године, у Његушима и Грахову 1896. године. Пошта на Његушима вршила је размјену поштанских пошиљака са Цетињем и Котором колима свакодневно, а на Грахову са Цетињем коњем једанпут седмично. Пренос поште на овом правцу укинут је крајем 1902. године и одређено је да пошта у Грахову убудуће врши размјену поштанских пошиљака са поштом у Никшићу и обратно двапут седмично. Поште у Шавнику, Жабљаку и Велимљу почеле су са радом 1898. године, у Горанском 1903. године, у Лијевој Ријеци 1908. године, у Плавници 1909. године, када и у Боану. Упоредо с порастом броја пошта расле су и поштанске услуге. Тако је број размијењених обичних писама од 88.401 у 1885. години порастао на 3.900.000 у 1905. години. Из најстаријих инвентара поштанских реквизита може се утврдити да су поште углавном располагале: децималном вагом и теговима, теразијом за мјерење писама, гвозденом касом са два кључа, поштанским печатом за восак са натписом: "Пошта Књажевине Црногорске", жигом са словом Р за препоручена писма, жигом "плаћено од дилиженце", торбом за ношење поште, мастилом за жиг, церадама за обезбјеђење пошиљака од кише, гумиарабиком, канапом, итд.

Прије спајања поштанске службе са телеграфском, поштанску службу вршили су телеграфски чиновници у свим телеграфским станицама сем у Цетињу и Никшићу, а као награду примали су 25 % од поштанских прихода све до 1. септембра 1891. године, када им је ова награда укинута. Због тога су неки негодовали, а било је случајева да даду и оставку на службу. У међувремену спојене су обије управе у једну. Наређено је затим да сви чиновници морају познавати и вршити све видове поштанско-телеграфске службе и да се чиновници распоређују тако да се што боље оспособе, а да се сваког 1-ог и 15-ог у мјесецу подноси извјештај о успјеху сваког појединачно.

Рок за рекламације поштанских пошиљака одређен је 1874. г. за све књижене пошиљке на 6 мјесеци од дана када се пошиљка преда на отпрему. Године 1894. измијењен је рок за рекламацију препоручених писама.

Постојала је и служба прикупљања претплате на новине, установљена при цетињској пошти са називом "Отправништво новина". Године 1889. уговорена је служба прибирања претплате на новине са Књажевином Србијом. Ова је служба уведена по уговору са Аустро-Угарском 1895. године. Године 1892. код свих пошта је уведено прику-

пљање претплате на "*Глас Црногорца*". У 1907. години Отправништво новина поште цетињске слало је црногорске новине: "*Глас Црногорца*" - Цетиње, "*Народна мисао*" - Никшић и "*Слободна ријеч*" - Подгорица у Србију, Мађарску, Италију, Њемачку, Холандију и Луксембург.

Године 1893. уведено је штампање поштанског распореда за сваку варош посебно. Распоред је лијеplен на видном мјесту у пошти и по главним улицама. Настале промјене у распореду су попуњаване. Године 1894. уведене су први пут у Црној Гори налeпнице (вињете) за препоручена писма, са називом поште и редним бројем за препоруку, као и за пакете и пошиљке са означеном вриједношћу. Оне су штампане на два језика - српском и француском. Специјални међународни уговори и правилници су преводени на српски језик. Такви су Свјетска поштанска конвенција потписана у Вашингтону 15. јуна 1897, Угодба о размјени поштанских упутница, Угодба о размјени писама и кутија са означеном вриједношћу, Конвенција о размјени поштанских пакета, аранжман о поштанским налозима, административни уговор између Црне Горе и Италије о поштанској служби, потписан на Цетињу 18. октобра 1898. године, Правилник о железничкој телеграфској служби, прихваћен на међународној конференцији у Лондону 27. августа 1903. године, Општа поштанска конвенција из Рима од 26. маја 1906. године, Конвенција о размјени поштанских пакета из 1907. године, Угодба о посредовању поште у претплати на новине и повремене списе, Правилник о међународној телеграфској служби потписан у Лисабону 11. јуна 1908. године.

Натписне табле за поштанско-телеграфске станице и установе биле су јајастог облика. На таблама је био уцртан државни грб Црне Горе: двоглави бијели орао, на грудима орла утиснути иницијали књаза Николе "Н.І", испод орла уцртан је лик лава. Около грба исписиван је назив установе фарбом бијеложуте боје на тамно обојеном пољу. Након проглашења Црне Горе за краљевину 1910. године, табле су истог облика, али мање величине, без иницијала краља Николе, а мјесто њих је уцртан лик лава.

Поштански сандучићи код свих пошта у Црној Гори уведени су у јулу 1897. године. Ови сандучићи набављени су преко Министарства трговине у Бечу. Обојени су били црвеном бојом. Сприједом су имали уцртано писмо а поврх писма државни грб. Писмо и грб су били обојени бијелом бојом. Године 1903. уведени су поштански сандучићи и на поштанским омнибусима и дилижанским колима. Године 1910. уведени су аутоматски поштански сандучићи. Пошиљке су падале у торбу са металним поклопцем, а да их службеник не види, нити додирне.

Све до 1895. године пренос поште у Црној Гори вршен је пјешачки и коњовођама. Поштоноше су били дужни да носе до 30 килогра-

ма поштанских пошиљака. Плаћани су четворомјесечно по уговору. Увођењем дилижанских кола, 1895. године, за пренос поште заведе-на је и служба постиљона ("пратника", односно спроводника поште). Превоз поште колима у правцу Цетиње-Котор отпочео је 1. јула 1895. године. Управа пошта Аустрије учествовала је у овом превозу према уговору који је склопила са управом пошта Црне Горе, са дотацијом у износу од 8000 фиорина годишње.

На правцу Цетиње-Подгорица-Никшић и обратно - превоз поште колима почео је 6. септембра 1895. године, па је управа пошта Црне Горе том приликом издала и правила за путнике. Од 1900. године возна пошта је увела омнибусни саобраћај и на правцу Подгорица-Плавница. Управа пошта набављала је дилижанска кола у Бечу. Године 1900. возна пошта је располагала са 200 коња, а упошљавала је 100 службеника. Прије увођења службе превоза поште и путника, возна пошта је изградила лијепу и модерну зграду, која је служила за управу, за смјештај радионица и за смјештај коња и кола. И зграда и предузеће возне поште били су највећи те врсте на Балкану у то доба. Зграда је подигнута при дну цетињског поља званом "Под Заграбље". По наређењу управе пошта, управник возне поште имао је да мајсторима даје посао и да им одређује вријеме за које посао имају да сврше. Превоз поште колима на правцу Вир-Бар отпочео је у августу 1898. године.

Потребну храну за коње управа је набављала путем огласа у "Гласу Црногорца", званичном листу Црне Горе. Први ветеринар дошао је у Црну Гору 1898. године. То је био др Стефанело. Прије његовог доласка коњи су лијечени лаички.

Реорганизацијом главне управе пошта и телеграфа у јуну 1902. године укинута је управа возне поште као посебна установа. Омнибусни саобраћај на линији Цетиње - Ријека и обратно управа пошта је укинула 1903. године и уступила приватнику због нерентабилног пословања. Године 1909. аутомобилски превоз поште и путника на правцу Цетиње-Котор, Цетиње-Подгорица-Никшић и обратно уступљен је, по уговору чешкој фирми "Лаурин и Клемент" из Младе Болеславе. Ово друштво је престало са радом у Црној Гори почетком 1916. године.

Управа пошта Црне Горе прва је од европских држава увела аутомобилски превоз поште и путника у властитој режији.³² Приликом свог боравка у Паризу, крајем 1902. године, главни управитељ пошта и телеграфа Црне Горе, Јово Поповић, усмено је покренуо питање израде и набавке аутомобилских кола подесних за пренос поште

³² Марко Цвјетковић, *Аутомобилски превоз поште и путника у Црној Гори*, Титовград, 1963, стр. 5.

и путника у Црној Гори код аутомобилског друштва "Delahaye". Аутомобил је испоручен крајем маја или првих дана јуна 1903. године. Овај поштанско-путнички аутомобил је почео да саобраћа 9. јуна 1903. године и вршио је превоз поште и путника све до почетка 1907. године, а саобраћао је према потреби у свим правцима.

Аутомобил је плаћен 21.178 круна, имао је јачину 14-16 коњских снага, два цилиндра, дугачак 4 а широк 1,85 метара са 10 сједишта, а био је подешен за превоз поште, малих пакета и путника. Аутомобилом је управљао Мило Томановић, механичар. Он је у фебруару 1907. године, након квара, аутомобил довео у исправно стање и оспособио за вожњу, али га Управа из непознатих разлога није више уводила у редовни саобраћај, него је наредила да се подмаже и смјести у гаражу. Поново је активиран јула 1910. године за потребе шефа техничког одсјека Поштанско-телеграфског одјељења инжињера Димитријевића приликом изградње телефонских линија. Објавом у "Гласу Црногорца" од 5. јула 1912. године изложен је на јавну продају. Продат је приватнику и био је у употреби и за вријеме Балканског рата.

Послије 1878. године и пловидба по Скадарском језеру је заузела важно мјесто. Године 1885. био је израђен пројекат поштанске конвенције између Турске и Црне Горе за превоз поште од Скадра до Ријеке Црнојевића. Конвенција је имала 25 чланова. Превоз је имало да врши Црногорско повлашћено паробродско друштво. Ово је било у вријеме куповине пароброда "Жабљак". Између Црне Горе и Италије био је 24.12.1903. године на Цетињу закључен уговор за превоз поште црногорским паробродима између Вирпазара и Скадра. Овај уговор је од стране Црне Горе потписао Поповић. Према новинским вијестима, 1903. је између Аустро-Угарске и Црне Горе био склопљен споразум по којем је Црној Гори било дозвољено превозити пошту између Котора и Цетиња и Ријеке Црнојевића, док је аустроугарским паробродима била дата дозвола да плове по Скадарском језеру. Није познато да су тада, а ни касније, аустроугарски пароброди вршили каботажу на Скадарском језеру. Око 1905. године италијански службени кругови успијевају да пловидбу на Скадарском језеру преузму у своје руке. Почетком XX вијека вршен је неовлашћени превоз поште паробродом "Даница". Између Управе пошта и телеграфа на Цетињу и фирме Англо-Монтенегрин у Подгорици није постојао уговор о превозу поште. Фирма је неовлашћено и на своју руку то чинила и неправилно поступала у наплаћивању поштанске таксе. Тако се за писмо пренесено "Даницом" наплаћивало 10+5 новчића, наводно јер фирма није имала субвенције. На то је Управа пошта и телеграфа забранила фирми Англо-Монтенегрин да даље наплаћује таксу на писма. Према наређењу,

писма која су стизала "Даницом", требало је предати пошти у Ријеци Црнојевића ради франкирања, а фирма је изјавила да неће наплаћивати споменути таксу. Сјутрадан по овој забрани Главна управа пошта и телеграфа затражила је одмах да се у сједишту фирме у Подгорици и у агенцијама на Цетињу, Ријеци Црнојевића и Вирпазару полицијски заплијене књиге фирме "Англо-Монтенегрин" које се односе на период од 29.09.1900. године до 11.06.1902. године и да се доставе Управи ради утврђивања наплаћене таксе на штету државних прихода.³³ Пароброд "Даница" фирме "Англо-Монтенегрин" превозио је пошту на линији Ријека Црнојевића-Вирпазар-Плавница-Скадар и обратно. Пароброд је био више пута у квару, а и унајмљивао се приватним особама, због чега превоз поште није био редован. Око 1901. године италијанска влада је отворила поштанске уреде у Медови и Скадру. "Puglia" је из Италије доносила пошту у Медову и на Пристан. Уједно је италијанска влада преко друштва "Puglia" била организовала превоз поште из Медове до Обода и Скадра. Ова организација италијанске поште дала је повода црногорској влади да и сама приступи организовању превоза поште из Пристана-Бара до Вирпазара, те из Котора-Цетиња-Ријеке Црнојевића-Вирпазара за Скадар. Уз то још и да преузме италијанску пошту и превози је својим паробродима. Ово је био задатак Главне управе пошта и телеграфа на Цетињу. Она је набавила један бензински моторни брод по имену "Ластавица". Он се помиње кад је 2.07.1901. године био на острву Бешка.³⁴ Пловидбени ред моторног брода "Ластавица" био је објављен 1902. од Главне управе пошта и телеграфа. Према распореду пловидбе он је од 1.08.1902. године, сваког дана и недјељом, обављао саобраћај на линији Ријека Црнојевића-Вирпазар-Плавница и обратно. Ова је линија имала везу са омнибусом који је из Цетиња саобраћао са Ријеком Црнојевића и са дилижансом из Бара и Пристана. У доба кад моторни брод "Ластавица" није вршио поштански саобраћај, могао је бити унајмљен. По члану 2. уговора о превозу поште између Италије и Црне Горе од 24.12.1903. године, црногорски пароброд је имао да превози италијанску пошту на линији Вирпазар-Скадар. По доласку под Пристан пароброда друштва "Puglia", црногорска дилижанса је превозила пошту до Вирпазара, гдје ју је преузимао црногорски пароброд и превозио у Скадар. Међутим, "Ластавица" је била у квару у мају 1904. године, па је превоз поште дошао у питање. "Ластавица" није могла више да плови. Да, ипак не би дошло до застоја у превозу поште Државни савјет је ријешило да се набави један пароброд и да Јово Попо-

³³ Франетовић кап. Динко, *Хисторија њоморсџива и рибарсџива Црне Горе до 1918. год.*, Титоград 1960., стр. 172.

³⁴ Глас Црногорца, 7.VI 1901., бр. 28.

вић, начелник пошта и телеграфа, исти набави у Француској. Он је коштао 30.532,04 круне и добио је име "Обод". Због тешкоћа на путу он је на Скадарско језеро стигао у великој мјери оштећен. Управа пошта је располагала моторним бродом "Ластавица", паробродом "Обод" и кнежевом малом јактом "Галеб". Док се "Ластавица" 1903. још налазила на поправци и док још није био склопљен уговор за превоз италијанске поште, замјењивао ју је "Галеб". Ни "Ластавица" ни Галеб нијесу одговарали за превоз поште зими. Пошта из Италије, одређена за Скадар, чекала је у Вирпазару, а она за Италију у Скадру. Због тога је Министарство иностраних дјела замолило италијанско посланство на Цетињу да док је "Обод" на поправци позајми пароброд "Мафалду" за превоз поште. Колико је времена "Мафалда" превозила пошту на Скадарском језеру, није утврђено. Управитељ поштанске пловидбе и инспектор пошта за Ријеку Црнојевића, гдје му је било и сједиште, Вирпазар, Бар, Пристан, Улцињ и остале поште на Скадарском језеру које имају везе са пловидбом поштанских пароброда, био је Ђуро Драгов Шоћ, рођен 1862. године у Дубови, умро 1923. године. Он је у априлу 1914. на паробродима "Балкан" у Licheni успоставио оптичке станице у војне сврхе.

Барско друштво и Управа пошта на Цетињу су 1.07.1908. године склопили уговор о превози поште по Скадарском језеру. Возни ред се прилагођавао возном реду жељезнице Бар-Вирпазар и осталих копнених превозних средстава. Службено отварање пруге Нови Бар - Вирпазар дуге 45 км је уследило 2.11.1908. године, када је почео редован путнички и трговачки саобраћај.

Формирањем Барске компаније, 5. децембра 1905. године, конкретизована је црногорско-италијанска сарадња. Друштво је формално било црногорско, али са комплетним италијанским капиталом. Иначе, међу првима који су се окренули ка Балканском полуострву био је Ђузепе Волпи.³⁵ Плашећи се отпора Русије и Аустро-Угарске, Италијани су тежили да што прије добију концесије за изградњу жељезнице и луке у Бару. Руска дипломатија се трудила да сузбије политички утицај који је долазио из Италије са продором капитала.³⁶ И Аустро-Угарска је имала своје планове према Црној Гори, па су и њена улагања била велика. Средином 1900. године дуг Црне Горе према њој износи близу два милиона фиорина, међутим тада на површину избија још један дуг, који доводи до међународних импликација. Наиме,

³⁵ Антонело Ф. М. Бјађини, *Односи између Италије и Црне Горе у току Првог свјетског рата*, Историјски Записи 1-2, Титоград 1983., стр. 34.

³⁶ Радоман Јовановић, *Један инострани опшор продирању италијанског капитала у Црну Гору*, Историјски записи 3, Титиград 1961, стр. 417-442.

у недостатку средстава држава је узимала новац од поште. Износ подигнутог новца постепено је нарастао, тако да је у 1900. години достигао висину од близу 600.000 фиорина. Тај новац је углавном припадао Аустрији. Аустријска влада није хтјела лако прећи преко овог, већ је енергично захтијевала да се дуг измири. Настала је мучна ситуација, која је довела у питање ауторитет Црне Горе и њену сувереност. Црна Гора није могла остати у Међународном поштанском савезу, а готово читава Европа је брујала о црногорској поштанској афери. Од ове страшне кризе спасили су је кредити из Русије.³⁷

На савјетовању главног управитеља пошта и телеграфа са управницима већих поштанско-телеграфских станица на Цетињу израђено је упутство за вршење упутничке службе и достављено у обзир долазећим поштама. Тако је 1. јуна 1895. године уведена унутрашња упутничка служба код пошта Цетиње, Ријека, Вир, Бар (са Пристаном), Улцињ, Подгорица, Колашин, Андријевица, Даниловград и Никшић. Упутничка служба код горе наведених пошта уведена је са Аустро-Угарском 1. јула 1895. године. У обзир су долазиле упутнице, обичне, телеграфске и доплатне, са највећим износом до 500 фиорина. Међународна упутничка служба је установљена 1. октобра 1895. године са Србијом, 1. фебруара 1896. са аустријским поштама на истоку, 1. новембра 1898. са Италијом, 1. јануара 1900. г. са Француском, 1. јануара 1901. г. са Бугарском, Грчком, француским поштама у Алжиру, Монаком, Швајцарском, Холандијом, Луксембургом и Египтом, 20. јануара 1901. године са Румунијом, 1. маја 1901. г. са Њемачком и њемачким колонијама, 1. јануара 1902. г. са Великом Британијом, 1. октобра 1907. г. са Белгијом и 1. децембра 1910. године са Босном и Херцеговином.

Након увођења упутничке службе образована је при Главној управи пошта и телеграфа главна благајна упутничког депоа, којој су поште слале новац од упутничких вишкова и тражиле новац за исплату упутница кад год га нијесу имале у својој каси.

Како Црна Гора све до 1907. године није имала своју властиту валуту, код пошта је циркулисала страна, крунска, франковна и друга монета, по курсу који је одређивало Министарство финансија. Утврђени курс стране валуте управа је достављала поштама, а исто тако и страним управама преко канцеларије Свјетског поштанског савеза у Берну. У оквиру ове службе постојала је и пакетна пошта уз обавезу превоза пакета до 30 килограма.

Године 1907. и даље уплате упутничког новца знатно су биле мање од исплата. У земљу је долазило више новца него што је из ње

³⁷ Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије, 1860-1915*, Титоград, 1960., стр. 236-242

излазило. То је практично значило да поштанска управа Црне Горе треба да кредитира стране управе за веће суме новца неголи оне њу. А како државна каса није могла да одстрани осјетну суму новца, која би на поштама лежала без интреса, то се исплата упутница све теже вршила. Овакво стање, уз горе наведено, условило је отварање новчаних завода у Цетињу, Никшићу и Подгорици (трговци увозници су своје обавезе плаћали преко њих, што им је било јефтиније, а новчани заводи нијесу примали исплате са стране), као и велики број радника, који се одселио из земље, нарочито у Америку. Они су слали новац упутницама у великим износима, који нијесу били на вријеме исплаћивани код пошта. У оваквој ситуацији Поштанско-телеграфска управа тешко се сналазила. Новац за покриће упутничких исплата слала је из поште у пошту телеграфским налозима и позајмљивала га је код осталих државних установа. Упутнички износи појединих упутница исплаћивани су код пошта из два и три пута и сл. У то вријеме Поштанско-телеграфско одјељење штампало је једно опширно објашњење стања, у циљу да се смањи прилив долазећих упутница и разаслало га свим државним установама. Племенским капетанима је послала по пет примјерака за њих и кметове, ради објашњења сељацима. Од 1910. године стање упутничког пословања било је задовољавајуће, јер су и новчани заводи, банке и штедионице ширили круг свога рада и ван земље и потпуно преузели исплате за рачун Поштанско-телеграфског одјељења, а одјељење је код њих улагало расположиви упутнички новац на "приплод" па је и ова грана службе уредније вршена.

Поштански преграци (фахови) уведени су први пут код пошта у Цетињу и Подгорици 1901. године. Претплата на преградке је износила 60 хелера мјесечно. Преграци су били лијепо израђени и бијело обојени и лакирани. Сваки је имао посебно израђену браву, типа Вертхајм. У априлу 1903. године преграци су укинати код поште у Цетињу. Преграци су поново уведени исте године, уз мјесечну претплату од једне круне, јер се укидање показало некорисно с обзиром на приличан број претплатника и већи број државних установа и страних поштанских посланстава.

У мају 1906. године замијењен је назив "Поштанско-телеграфска штација" називом "Поштанско-телеграфска станица".

Контрола рада код поштанских станица уведена је 1898. године када је Главна управа почела да шаље на терен понеког од својих чиновника. Од 1904. године преглед поштанско-телеграфских станица вршили су и чланови Главне државне контроле.

Значајан корак на унапређењу поштанско-телеграфске службе представљао је *Закон о пошти и телеграфу* из 1907. године. Саобра-

ћајна средства су усавршавана. Поштанска, телеграфска, а тад већ (1907) и телефонска мрежа се ширила, тако да су пошта и телеграф спадали у ред најуређенијих установа у држави.

Од 1883. године црногорске поштоноше су носиле грб израђен по предлогу Вацлика, тј. перјанички грб у малом обиму са знаком трубе испод грба. Овај је грб био изливен скупа са плочом.³⁸

По пријему у службу, све до доношења *Устава* 1905. године поштанско-телеграфски чиновници су полагали заклетву у цркви последије завршене литургије. Послије доношења Устава заклетва се полагала у канцеларији пред управником поштанско-телеграфске станице и мјесним свештеником.

Године 1905., 23. фебруара, донијет је Правилник за разносаче при књажевским поштанско-телеграфским станицама, а убрзо затим и Правилник о пошљаоцима и Правилник за поштоноше (20. априла). На тај начин су обавезе радника у поштанској служби потпуно регулисане. Значајан је и Правилник о саобраћају поштанским аутомобилима у књажевини Црној Гори од 8. јула 1910. године, као и Правила о пословима и поштанско-телеграфским станицама од 12. августа 1910. године. Због честих жалби грађана због неуручивања телеграма и писама Министарство унутрашњих дјела је донијело 15. новембра 1911. године Распис о начину доставе телеграма и поштанских пошљици, а 10. фебруара 1912. и распис о раздавању поште за мјеста изван варошког рејона. Распис о начину рада у поштанским станицама ово министарство издаје 14. марта 1912. године.³⁹

Да је Црна Гора, иако у тешким економским условима, дала свој допринос свјетској цивилизацији путем саобраћајних поштанско-телеграфских веза видимо и по томе што је Управа пошта и телеграфа Црне Горе прва на Балкану и на обалама Јадранског мора увела радиотелеграфски саобраћај, 3. августа 1904. године, на Волујици изнад Бара, на таласу од 500 м, домета 200 км.

На свјетском поштанском конгресу одржаном у Риму 1906. године црногорска делегација је била окупила око себе представнике осталих мањих држава, те су једнодушно иступили против намјере великих сила да делегацијама малих држава умање право гласа. Пред таквим колективним иступањем велике силе су одустале од своје намјере. О томе свједоче документи конгреса и дипломатске архиве.

Црна Гора је у току и последије Балканског рата (1912-13) проширила своје границе и отворила нове поштанске станице у Бијелом Пољу, Пљевљима, Беранама, Рожају, Плаву, Гусињу, Пећи, Ђакови-

³⁸ Оригинал се може видјети у Државном музеју на Цетињу

³⁹ Глас Црногорца, бр. 11, Цетиње, 17. марта 1912.

ци, Дечанима, Тузима, Св. Јовану Медуанском 1912. године и Скадру 1913. године. Двије последње станице евакуисала је 1913. године јер су по уговору о миру остале изван њених граница. Поштанске станице у Владимиру и Истоку отворене су 1914. године. Даљих отварања пошта у Црној Гори није било до почетка 1916. године, када је Црна Гора престала да постоји као самостална држава.

Турска управа је на територији која је припала Црној Гори вршила поштанску службу путем курира (татара) и била је отворила станице у Колашину, Пљевљима и Беранама 1864, Мојковцу, Гусињу и Тузима 1881. године, Шаховићима 1900. године и на Вилусима 1903. године.

У вријеме балканских ратова, тачније 1. јуна 1913, почео је пренос поште и путника аутомобилом на правцу Бар-Улцињ. То је значајно јер је Црна Гора посредовала у размјени поште између европских земаља и Турске правцем Улцињ-Скадар и Улцињ-Дубровник. На осталим правцима у Црној Гори није увођен аутомобилски пренос поште и путника до почетка 1916. године.

Правилник за поштанско-царинске магацине је донијет 20. децембра 1913. године. Аранжман између Црне Горе и Румуније о уређењу поштанских и телеграфских веза је склопљен 2. јануара 1914. године. Такав уговор је исте године склопљен и са Грчком.

С обзиром на мноштво новчаних пошиљки, Министарство унутрашњих послова је издало упутство о начину рекламације у погледу неисплаћених новчаних пошиљки из Америке 14. марта 1915. године.⁴⁰

Црна Гора је већ средином 1915. године имала 39 пошта, које су биле разврстане у 3 реда (прва подјела станица у 3 реда извршена је 1910. године).

Пријем жена у поштанско-телеграфску службу почиње у јануару 1914. године са пријемом Милице Латковић. Исте године у поштанску службу су примљене и Драгиња Перовић на Цетињу, Ружица Кадовић у Никшићу, Даница Ковачевић и Јелена Бесаровић у Подгорици.

Значајно је и питање сеоских пошта, покренуто још 1907. године, али је до њиховог отварања дошло тек крајем 1911. године. Те године су отворене следеће сеоске поште: Манастир Морача, Горња Морача, Међуријечје, Пелев Бријег, Зета и Стабна. Све оне су вршиле писмоносну службу.

Године 1903. уведени су службенички листови за поштанско-телеграфске чиновнике у које су уношене казне и други подаци о кретању у служби. Наређено је да се казне саопштавају свим поштанско-телеграфским станицама.

⁴⁰ Глас Црногорца, 1915, бр. 11.

Покушавало се и са отварањем редовне поштанско-телеграфске школе. На жалост, због недостатака финансијских средстава ове иницијативе нијесу реализоване. Зграде у којима су биле смјештене поштанско-телеграфске штације имале су за оно вријеме репрезентативан изглед. Прва телеграфска, а затим и поштанска штација у Цетињу била је смјештена у згради велике војвоткиње Стане (мајке књаза Николе), затим од 1874. године у згради попа Видака Поповића, од 1899. у згради Милоша Лепетића, а затим у згради Филипа Ковачевића. Године 1911. Управа пошта и телеграфа и поштанско-телеграфска станица преселиле су у зграду владе "Владин дом" (Пошта и телеграф на Цетињу били су одвојени све до 1902. године када су спојене у једну установу).

По избијању Првог свјетског рата Црна Гора је 21. јула 1914. године прекинула поштански саобраћај са Аустријом. Поштански саобраћај паробродом са Италијом на правцу Бар-Бари је обустављен 25. јула 1914. из бојазни од аустријске ратне флоте, а од 4. септембра 1914. године уведена је размјена поште са Италијом преко Скадра. Размјена писмоносних затвора са Србијом уведена је 1. јула 1914. године на амбулантним поштама, а иста таква размјена је уведена са Грчком (Солуном) 10. јула 1915. Размјена писмоносних затвора између поште Цетиње и поште Марсељ у Француској успостављена је 11. октобра 1915. године. Црногорско поштанско-телеграфско особље и управа испуњавали су своје дужности у току рата са највећом тачношћу, све док се и последња искра црногорске слободе није угасила.

Цјелокупну црногорску поштанско-телеграфску имовину предао је аустријској војној власти управник поште у Подгорици Марко Ф. Шоћ, којему је била повјерена на чување. Предаја је извршена у присуству заступника начелника поштанско-телеграфског одјељења Петра Милића, који је и потписао записник о примопредаји.

Поштанско-телеграфски чиновници, као и остали грађани, разишли су се својим кућама да сачекају бољу судбину своје отаџбине.

За вријеме окупације 1916-1918 године у Црној Гори је функционисала аустријска војна пошта. Грађанство ју је користило преко Црвеног крста, и то у најмањој мјери. Приспјеле поштанске пошиљке уручиване су примаоцима преко општинских власти, а тако исто су сакупљане за одашиљање.

На конгресу у Мадриду, предвиђеном да се одржи 1914. године, одлучено је да Црну Гору заступају руски делегати. Услед избијања првог свјетског рата овај конгрес је одржан тек 1920. године, такође у Мадриду.

Морамо истаћи и да је црногорска влада у емиграцији издвајала средства за пошту и телеграф: од укупних њених расхода 2.168.745,77

франака за пошту и телеграф је издвојено 5.072,28. Ово се односи на 1917. годину и владу Евгенија Поповића.

На крају треба рећи да су најзаслужније личности за успјешан рад поштанске службе у читавом овом периоду били њени руководиоци Петар Суботић (1871-1878), Никола Дреџун (1878-1891), Шпиро Поповић (1891-1902), Јово Поповић (1902-1909) и Јован Матановић (1910-1912). Руководиоце су замјењивали, кад њихово мјесто није било попуњено или кад су били одсутни, најстарији шефови одсјека: Зеко С. Перишић (1905. год.), Шако Ј. Филиповић (1907. год.), Ђуро Д. Шоћ (1907. год.), Крсто Н. Мартиновић (1909. год.), Стево Н. Вујановић (1909. год.), др Перо Ђ. Шоћ (1911 - 1912. год.) и Петар М. Милић (1912 - 1916. год.).

Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ПЈЕВАЧКО ДРУШТВО "ЊЕГОШ" ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА (1918-1940)

У периоду између два свјетска рата Пјевачко друштво "Његош" је, као представник вокалног артизма у ондашњој Зетској области па Зетској бановини, било једно од најпопуларнијих пјевачких друштава у Краљевини СХС односно Краљевини Југославији. И у новоконституисаној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, у којој је држава Црна Гора била непризната, Пјевачко друштво "Његош" је по старом геслу: "Пјесмом срцу - срцем роду", младалачком свјежином и ентузијазмом било врело културних збивања, фокус народне музике и патриотских осјећања и прегнућа. Популарност је постигало благодарећи успјелим турнејама широм Југославије, развеселавајући пјесмом и игром посјетиоце и поклонице фолклора. "Његош" је обилазио готово све веће и важније градове "пожњевши свуда праве тријумфе. Сва стручна критика наше (оновремене) ревијалне и дневне штампе изразила се, тим поводом, најљепше и најпохвалније не само о Друштву и његовим члановима, него и истичући високи умјетнички ниво његових продукција", истиче се у *Званичном алманаху - шематизму Зетске бановине*.¹

Пјевачко друштво "Његош" је ускоро послје евакуисања аустроугарских окупационих јединица са Цетиња, у првој половини новембра 1918. године, у кафани "Југославија" приредило концерт с игранком уз судјеловање Тамбурашког збора. Грађанство је за ту прилику и званично обавијештено да је "приступ слободан", али у "одијело свечаније".² То је, свакако, било прво "забавно вече" у предвечерје послје импровизоване Подгоричке скупштине, која је пожурила да Црну Гору приса-

* Аутор је научни савјетник и члан ЦАНУ.

¹ *Званични алманах-шематизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931, стр. 361

² *Ново доба*, Цетиње, I/1918, бр. 7. 10. XI, стр. 4.

једини безусловно Краљевини СХС ...У почетку 1922. године Управа Друштва путем званичних медија моли сва лица "са наклоностима и вољом" да се пријаве Пјевачком друштву "Његош", како би оно постало "добра културна установа".³ Апел је упућен грађанству "имајући у виду прославу преноса костију Владике Рада", како би приликом планирања свечаности 1925. године и друштво "Његош" могло што боље одговорити своме задатку". Управо, с тим у вези, апелује на грађане да се уписују у чланство, којих је било три категорије: помагачи (уплаћивали 12 дин. годишње), утемељачи (50 дин.) и добротвори (100 дин.). У плану је било да се до предвиђене прославе освјешта и нова застава Друштва.⁴

Од 1922. године "Његош" је почео организоване припреме, тако да је у лето 1925. године имало врло увјежбани мјешовити хор, а средином 1926. почиње да, поред вокалне, његује и инструменталну музику.

Судећи по новинским подацима, Пјевачко друштво "Његош" је приредило већ 12. јуна 1924. први успјели концерт "под управом вриједног хоровође" Јована Милошевића. "Све тачке програма отпјеване су врло добро и између осталих споменућемо као најуспјелију *XI руковет од Мокрањца*", биљежи ондашњи хроничар, који додаје да су "пјевали врло добро соло пјевачи Стамболић и Бастаћ, које је пратио хор"⁵ Ово је, у неку руку, била и "генерална проба" пред предстојећу турнеју у Подгорици и Никшићу.⁶

Неколико дана касније цетињско Пјевачко друштво је у башти Двора - на Петровдан, приредило "свечани кермес са одабраним програмом који је трајао читаву ноћ". Истог датума, пријатну разоноду је "Његош" пружио у току дана и грађанству из околних мјеста које је дошло на петровданске свечаности, а које је "у хладовини дивног Дворског парка провело неколико лијепих часова".⁷

Тих година, када су услови за развој музике били веома скромни, и када је требало ширити видике музичке културе, хоровођа Милошевић се одважно и предано хватао у коштац са многим проблемима организације и репродуковања познатих музичких дјела, упознавајући нашу недовољно музички просвијећену публику са љепотама музике једног Бетовена, Моцарта, Сметане и др. Године 1924. извео је Милошевић са солистима и хором «Његош» и оркестром војне музике фрагменте из опере "*Продана невеста*" Беджиха Сметане, а три године касније (1927) поводом стогодишњице смрти Л. в. Бетовена приредио је свеча-

³ *Црна Гора*, Цетиње, III/1922, бр. 6, 31. I, стр. 3.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Народна ријеч*, Цетиње, VI/1924, бр. 39, 14. VI, стр. 3.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Народна ријеч*, Цетиње, VI/1924, бр. 34, 12. VII, стр. 3.

ни концерт, о чему је извјесни њемачки журналиста у *Dojče Algemeine sajtung*-у писао: "Сигуран сам да има много већих градова у Њемачкој који нијесу чак ни издвојили овај дан. Мало, али културно Цетиње, међутим, достојно га је прославило."⁸

Првих дана августа 1924. "Његош" је пошао на турнеју по Црногорском приморју; одржао је концерте у Бару и Улцињу, гдје га је тамошња публика одушевљено примила и испратила.⁹

Иако је Прво црквено друштво "Његош" више почетних година иза Првог свјетског рата било једино на Цетињу, друго је вегетирало јер није имало довољно материјалних средстава, па је успорено напредовало, боље рећи стагнирало све до 1925. године. Стога је често апеловало на свијест грађана да га помогну новчаним прилозима и судјеловањем и њиховим секцијама - хорској и др., како би могло опстати и напредовати. И они су се ревносно одазивали.

Крајем септембра 1925. Пјевачко друштво "Његош" је, са мноштвом грађана, учествовало у дочеку краљевског пара - краља Александра I Карађорђевића и краљице Марије, који су допутовали да присуствују преносу Његошевих земних остатака из Цетињског манастира на Језерски врх (Ловћен).¹⁰ Те године "Његош" је имао "одличан мјешовити хор за доста напорног и преданог рада његових чланова". Према писању *Народне ријечи* ансамблу су посебно "чар" и "љепоту" давали "изванредно чисти [...] опојни тонови његових женских гласова, код којих су се истицали сопрани и алтови".¹¹

Августа 1926. цетињско Пјевачко друштво је организовало краћу турнеју по црногорским градовима, у Херцеговини и Приморју. Прво је у Никшићу, у Радничко-занатлијском дому, 19. августа одржало успјешни концерт, који је био веома добро посјећен. Сјутрадан, 20. августа, Цетињани су отпутовали за Требиње. Пратила су их чланови никшићког "Захумља" до Трубјеле - до мјеста на којему су исте те године трагично погинули др Нико Бошков Мартиновић¹² и инжењер Милован Мијушковић. Ту је Пјевачко друштво "Његош" убијенима од комитске руке одржало парастос. Цетињски адвокат Гавро Милошевић одржао је пригодну бесједу у којој је обојици одао "заслужену хвалу и признање, износећи њини рад и живот" и осудио злочин.¹³

⁸ Цитат према композитору Марку Рогошићу: *О Јовану Милошевићу*. - У: Јован Милошевић, *Записи народних пјесама из Црне Горе*, Подгорица 2000, стр. 210-211.

⁹ Уп.: *Народна ријеч*, Цетиње, VI/1924, бр. 39, 14. VI, стр. 3.

¹⁰ *Народна ријеч*, Цетиње, VII/1925, бр. 39, 1. X, стр. [1]

¹¹ Ibidem, бр. 41, 17. X, стр. 3.

¹² Уп.: др Душан Ј. Мартиновић, *Дивизијар Митар Бошков Мартиновић (1870-1954) Живот и рад*, Подгорица 1998, стр. 251-256.

¹³ *Слободна мисао*, Никшић, V/1926, бр. 205, 22. VIII, стр. 3.

Поводом десетогодишњице "Уједињења Црне Горе и Србије", цетињско Пјевачко друштво је приредило у сали "Дома слободе" велики концерт са игранком. Концертни дио био је изведен са двије тачке Мушког збора. Двије тачке баритон соло отпјевао је Драгиша Орлић, док је, такође, двије тачке соло сопран отпјевала умјетница Марија Герасимовић-Леонтовић, "која је била нарочито акламирана великим аплаузом и обдарена са неколико букета цвијећа".¹⁴ За Мјешовити хор "Његош" констатује се да је "врло лијепо и складно отпјевао композиције од М. Милојевића, "Ноћ" и од Ст. Мокрањца, "Козар", који је комад, може се рећи, врло добро изведен."¹⁵ На репертоару су били још Грик, Ђорђевић и др. Несумњиво, био је то "један од најбољих концерата који је ово друштво дало посљедњих година, што се може захвалити његовом хоровађи **Михаилу Јукачинском**".¹⁶ Тада су се пред цетињском публиком први пут појавили и малишани "од 12 година највише", и присутни су били "напросто изненађени толиким успјехом ове дјеце, за кратко вријеме од пола године". С тим у вези даје се похвална оцјена за успјех младих музичара, не само хоровађи Михаилу Јукачинском,¹⁷ већ и Душану Н.Мартиновићу и Марку Бановићу, учитељима Музичке школе.¹⁸

Музичко друштво "Његош" се новембра 1929. обратило на адресу разних установа да му, у складу са својим материјалним могућностима пружи помоћ у циљу припрема и организовања "велике свечаности" у поводу "развијања и освећења барјака" који му је поклонио краљ Александар I Карађорђевић. Друштво је тада планирало да на дан свечаности - 17. децембра 1929. сакупи "око три стотине пјевача из свих крајева Бановине да заједно, сложено запјевају нашу химну, што до сада није био случај".¹⁹ За ту прилику Пјевачко друштво "Његош" наручило је "нове униформе за војне музиканте код познате фирме Браће Мијатовић у Цетињу".²⁰ Тада је Пјевачко друштво "Његош" преименовано у Музичко друштво "Његош" са задатком да његује умјетничку и народну, вокалну и инструменталну музику (поред националне и опште-словенску и уопште музичку умјетност), са одсјецима: Хор "Његош",

¹⁴ *Црна Гора*, Цетиње, IX/1928, бр. 20, 3. XII, стр. 3.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Слободна мисао*, Никшић, VII/1928, бр. 327, 9. XII, стр. 2.

¹⁷ Јукачински је прије доласка на Цетиње био наставник Никшићке гимназије, затим је био пет школских година (1932/33-1936/37), контрактурални привремени учитељ вјештина у Цетињској гимназији, послје чега му се губи траг! Ми, заправо, нијесмо могли на основу расположиве документације утврдити гдје је наставио своју музичку каријеру? Умро је на Цетињу у крајњој биједи за вријеме окупације 1943. године. Свирао је даноноћно – до потоње уре!

¹⁸ *Црна Гора*, Цетиње, IX/1928, бр. 20, 3. XII, стр. 3.

¹⁹ *Преглед*, Цетиње, I/1929, бр. 2, 22. XI, стр. 4.

²⁰ *Ibidem*.

Оркестар "Његош" и Музичка школа "Његош". "Његош" је тада примио и покровитељство краља Југославије који чин су пратиле и одређене привилегије, али и одговарајуће обавезе. Те године су донесена и усвојена нова Правила у којима је, поред осталог, наглашено да "рад Друштва искључује политички значај", иако га је он у одређеном смислу увелико имао.²¹

Тридесетих година Музичко друштво "Његош" својим радом привукло је на себе пажњу и добило разна признања. Прихватајући се покровитељства краља Југославије, Александар I Карађорђевић, даровао је Друштву скупоцјену заставу и послао краљевића Петра да застави кумује. Приликом посвете заставе, као и раније, 1925. године, за вријеме преноса Његошевих мошти на Ловћен послје обнове Капеле на Језерском врху, суверен Краљевине Југославије изразио је жељу да Друштво "Његош" види и у Београду. Дакако, то је била и жеља чланова Друштва да посјети свог покровитеља у његовој резиденцији у "Белом двору" и да се вине изван оквира своје уже домовине Црне Горе, да своју пјесму пренесе на обале Саве и Дунава у престоном граду Београду. Стога је тадашња Управа коју су сачињавали: Милан Рамадановић - председник, Саво Милуновић, Милан Милановић, др Всеволод Новиков, Саво Мартиновић, Спасо Мијатовић и Марко Бановић, ступила у контакт с маршалом "Белог двора" и преко њега сазнала расположење високог покровитеља да може почетком марта 1931. године остварити своју жељу и посјетити престоницу Југославије. У складу са овим, Музичко друштво "Његош" је планирало своју прву велику турнеју: 1. и 2. марта 1931. у Београду, а иза тога: у Новом Саду, Загребу, Сарајеву и Мостару.

За ову своју велику турнеју у најразвијеније културне центре прве Југославије, "Његош" је направио и велике припреме. Посебне задатке је добила Музичка секција (Никола Сељанков, Михаило Јукачински, Васо Косић, Косто Ћуфка и Спасоје Поповић), са предвиђеним вођом пута - Александром А. Рајнвајном.

Упућени су дописи бановинским управама, Београдској, Новосадској и Загребачкој општини и низу пјевачких друштава, и то: у Београду - Првом београдском пјевачком друштву, Пјевачком друштву "Милошевац"; у Новом Саду - Музичком друштву, Њемачком евангелистичком пјевачком друштву "Jugenthor", Њемачком пјевачком друштву "Frozin"; у Загребу - Српском пјевачком друштву и Академском пјевачком друштву "Балкан"; у Сарајеву - Српском пјевачком друштву "Слога", јеврејском пјевачком друштву "Лика", Пјевачком друштву "Петар Велики" и Хрватском пјевачком друштву "Требевић". Дописи адресирани на горње субјекте садрже податке о датумима гостовања и замолнице за помоћ

²¹ Др Ђоко Д. Пејовић: *Просвјетни и културни рад у Црној Гори*, Цетиње 1982, стр. 180.

при организацији боравка, исхрани и обезбјеђивању погодних сала за извођење концерата, затим рекламирању и продаји улазница.

Управа Музичког друштва "Његош" није пропустила прилику да се обрати овим поводом и разним пријатељима, у првом реду Црногорцима, у наведеним градовима: А. Пашћану, диригенту Новосадског музичког друштва, др Станку Матановићу, шефу Хируршког одељења Болнице и др Милану Краљевићу у Новом Саду; др Нику Копривици, заступнику ауторских права "Његоша" у Дубровнику, да припреми све што је потребно за извођење концерата изван Зетске бановине (дозволе, плаћање паушала и др.).

Програм Умјетничког друштва "Његош" за гостовање 1931. године брижљиво је припреман, а изгледао је овако:

Државна химна,
С. Мокрањац: *Пјесме из Црне Горе* (IX "Руковет")
Др М. Милојевић: *Југословени*,
Ј. Готовац: *На Вардару*,
Е. Адамић: *Вечерња песен*,
С. Мокрањац: *Козар*,
С. Мокрањац: *Њест свјат*,
Др М. Милојевић: *Изгнаничке пјесме*
а) *Молитва изгнанника и*
б) *Порука*,
С. Христић: *Јесени*,
С. Мокрањац: *Пјесме са Косова* (XII "Руковет"),
Јосип Јанић: *Била једном ружа једна и*
И. Бајић: *Комитске пјесме*.

(Пјесме под 11 и 12 узете су као резервне")

Концертни програм је достављен благовремено свим организаторима у Београду, Новом Саду, Загребу, Сарајеву и Мостару. Тада је Хор Друштва "Његош" имао укупно 75 чланова, од којих је било 50 мушких и 25 женских. Из једног списка чланица Хора "Његош" сазнајемо имена и презимена за 24, и то су: Елза Милошевић, Злата Поповић, Полка Вилке, Олга Новиков, Јелена Сељников, Марија Малишић, Цица Вујовић, Ђузеп Јовановић, Варвара Домажирова, Олга Поповић, Вјера Златаров, Босилка Поповић, Јелена Вујовић, Ана Петковић, Милица Мијатовић, Даница Вујовић, Милица Вукмировић, Анастасија Јовановић, Ђорђина Радуловић, Јелена Вилић, Босе Филиповић, Смиља Иванишевић, Христина Рашковић и Васиљка Лазаревић.²²

²² Према Списку чији се оригинал чува у приватној архиви дипл. арх. Драгана Спасића.

(Ко су поименично били мушкарци чланови Хора "Његош" ми нијесмо, на жалост, наишли на одговарајуће податке, па не можемо навести њихова имена.)

Поводом одржаног концерта "Његош" на сцени београдског Народног позоришта др Милоје Милојевић, познати српски композитор и музички критичар, веома је похвално писао. У *Политици* о овом концерту писао је Милојевић као о прворазредној музичкој и националној манифестацији. Ево његових оцјена:

" 'Његош' је певачко друштво чија дисциплина стоји на завидној висини. Том својом дисциплином оно у првом реду и изнад свега задивљује. А та дисциплина проистиче из неоспорног одушевљења чланова 'Његоша' за високе идеале свога певачког друштва. Ти идеали су чисто уметнички и национални. Подићи музички ниво Цетиња, приказати гордом Цетињу до кога је степена доспела наша музичка култура, и, с друге стране, с песмом челичити дух нације [...]. "

Познати српски музичар, затим о диригенту "Његоша", додаје:

"Г. Јукачински, одлучни и предани музички шеф 'Његоша', донио је из своје отаџбине, Русије, велике традиције хорског певања [...]. Јукачински воли бујну динамику, звук у динамици, воли, рекли бисмо, неку врсту звучног каприса [...]; обраћа се нарочитим интересом и пажњу изненадним динамичним преливима, изненадним преласцима из форте (јако) у пјано (тихо) и обратно. Нарочито у кратким мотивима и фразама".

Др М. Милојевић посебно потенцира да је Пјевачко друштво "Његош":

"са невероватном гипкошћу умело да се потчини амбицијама свога диригента. Динамичне сенке, тако уперане и савршено уједначене у целом хору, други су елеменат који задивљује када слушамо 'Његош'. То доказује да су однос певача у хору и њиховог музичког вође потпуно присни [...]".

Мериторни критичар даље наводи и појединости из изведеног програма, с којима поткрепљује своје стручне тврдње. Тако, на примјер, за три композиције је он аутор, све три патриотске, посвећене домовини ("*Југословене*", "*Молитву изгнаних*" и "*Поруку*", коју је по његовом мишљењу веома успјешно отпјевао проф. Вук Ћоровић "својим меким тенором") - Јукачински је "осетио и верно их тумачио, и патетично и болне елементе у њима он је умео да изнесе са подједнаким разумевањем, а његов збор је свима својим симпатичним звучним моћима следио намерама" диригента - запажа Милојевић. Он не пропушта да истакне да је и остали програм био на потребној висини, и то: "*На Вардари*" од Готовца

(мушки хор) и мјешовити хорови: од Мокрањца "девета и дванаеста *"Руковет"* и *"Козар"*, а од Христића *"Јесен"*, те да је било *"Њест свјат"*, веома интересантно чути црногорске пјесме (девета *"Руковет"*), које су интелепиретирали људи са Цетиња "са неким искомским натурализмом".

Др М. Милојевић компетентно, и очигледно искрено, констатује:

"Ми који смо *'Козара'* и *'Њест свјат'*, певали под њиховим аутором Мокрањцем можемо да кажемо да је г. Јукачински апсолутно верно осетио дух тих дивних композиција, међу којима *'Козар'* и *'Њест свјат'* иду у ремек-дела наше музичке литературе."

И Христићеве *"Јесени"*, по мишљењу Милојевићевог, вјерно су протумачене, у закључку овај познати музички критичар вели: да и много старија пјевачка друштва, из већих градова но што је Цетиње не би могла "да се подиче таквом дисциплином и динамичном сенчењу при певању"; да је "Његош" тада одиста "представљао част Цетиња и нације" и да је, без икакве сумње "за Београд била радост што је учинио тако драгоцену познанство, као што је познанство са 'Његошем' са Цетиња и његовим музичким вођом Г. Јукачинским".²³

Послије концерта одржаног 2. марта 1931. у Народном позоришту у Београду, Друштво "Његош" је добило "Ловоров вијенац Обилића и спомен албум Југословенског певачког савеза." - Послије концерта приређен је свечани банкет код "Српског краља" за 120 особа.²⁴

Београдска *Политика* је и даље пратила "Његошеву" турнеју по Југославији. Њен новосадски дописник је истицао да ће "Познато певачко друштво 'Његош', које је са великим успехом приредило концерте у Београду", доћи у Нови Сад гдје им "сва новосадска певачка друштва и остале културне, просветне и националне установе спремају свечани дочек". Приликом гостовања у Новом Саду "Његош" је 11. марта 1931. приредио величанствен концерт са играчком у дворани хотела "Слободе" и том пригодом Новосадска општина је у Официрском дому приредила велики банкет.²⁵

Београдски лист у броју 8207, од 13. марта 1931. биљежи да је цетињско Пјевачко друштво "Његош" са одушевљењем примљено у грађанству Сарајева када је у концертној дворани Народног позоришта, препуној публике, доживјело овације. Тада му је предат "Ловоров вијенац", а послје одржаног концерта приређен богати банкет у хотелу "Европа", гдје је Цетињане поздравио градоначелник града на Миљацки.

²³ Др Милоје Милојевић: *Концерт "Његошев" са Цетиња*. - *Политика*, XXVIII/1931, бр. 8197, 3. III, стр. 6. Потпис: Др М. М.

²⁴ *Епоха*, Цетиње, II/1931, бр. 8, 7. III, стр. [1].

²⁵ *Политика*, Београд, XXVIII/1931, бр. 8194, 4. III, стр. 6.

И у Мостару, 12. марта те године, "Његоша" су на станици корпоративно дочекали пјевачка друштва "Гусле" и "Гајрет", представници разних културних и хуманитарних друштава, представници власти и велики број грађана. "Његош" је 13. марта приредио у Официрском дому богат умјетнички програм.²⁶

Цетињски лист *Епоха* о успјелом гостовању Пјевачког друштва "Његош" кроз Југославију, писала је као о важном културном догађају. У уводнику овог листа се каже:

"Нека у гласовима који нам стижу о хучним успјесима 'Његоша' у Београду има понешто и претјераности и куртоазије културне метрополе, и домаћинске љубазности; нека је овај приход посматран и под углом националног манифестовања; нека је све то, али изгледа, да је ипак сигурно, да нас је 'Његош' у престоници достојно представио".²⁷

Покровитељ краљ Александар I Карађорђевић је после успјелог концерта на Двору, одржаног 3. марта 1931, изразио своје задовољство и подарио Музичком друштву "Његош" 30.000 динара, што је за оно вријеме била знатна новчана сума.²⁸ "Његош" је помагала и Краљевска банска управа. Године 1930. додијелила је Друштву 10.000 динара.²⁹ Кадровски и економски ојачано Музичко друштво "Његош" је тих година припремало велику турнеју кроз Југославију, Чехословачку и Албанију.³⁰ Оркестар "Његош" је још 1930. године добио инструменте од кћерке бившег чехословачког председника Томаша Г. Масарика.³¹

Цетиње као сједиште Зетске бановине тих година бива привлачно и за разне позоришне ансамбле и музичке групе.- У јуну су 1931. гостовале одличне трупе "Ljubljanskog gledališča", што је представљало "првокласне умјетничке догађаје Цетиња". Том приликом словеначка културно-умјетничка трупа је дала два концерта својих домаћих писаца (Цанкара, Голарева). Домаћа штампа биљежи да су тада и "чланови распуштене цетињске трупе давали [...] опроштајно вече са комбинованим програмом". Пјевали су Моцартову оперету "*Бастујан и Бастујана*", затим неколико фрагмената из "*Фреските*" и "*Грофице Марице*". У интермецу од оперете до Беговићевог комада "*Пред испитом зрелости*", казивао је Петричић успјелу "*Голготу*" Милете Јакшића, "са много смисла за рецитаторско интерпретирање пјесама уопште". Цетињске новине биљеже да је "Госпођа

²⁶ *Политика*, Београд, XXVIII/1931, бр. 8207, 13. III, стр. 10.

²⁷ *Епоха*, Цетиње, II/1931, бр. 8. 7. III, стр. [1].

²⁸ *Слободна мисао*, Никшић, IX/1930, бр. 45, 2. X, стр. 5.

²⁹ *Слободна мисао*, Никшић, XII/1933, бр. 3, 22. I, стр. 5.

³⁰ Др Ђ. Д. Пејовић: оп. цит.

³¹ *Епоха*, Цетиње, I/1930, бр. 4, 28. VI, стр. 2

Радомска била јунак вечери и у оперети са својим меким лирским пријатним гласом и у комедији са својом живахношћу и необично лијепом дикцијом". Новински изјавио је да не пропушта прилику да помене и два домицилна умјетника: Душана Поповића и Васа Косића, који су својим неоспорним талентима допринијели свеколиком спектаклу.³²

Није на одмет подсетити и на једну занимљиву епизоду из рада Музичког друштва "Његош" тих година. Оно је 7. јануара 1930. било гост Позоришном друштву у Добрском Селу, којом је приликом концертирало на челу са Душаном Мартиновићем.³³

Година 1931. била је посебно бирићетна за Музичко друштво "Његош". Почетком марта те године цетињско Пјевачко друштво је посјетило сва важнија мјеста Југославије и приредило концерте. Судећи по мјеродавним критикама у штампи, "Његош" је показао изванредно лијепе резултате! У цетињским *Записима* дао је Радосав Меденица цјеловит приказ двају концерата што их је Музичко друштво "Његош" извело у Београду. Наиме, Р. Меденица биљежи:

"Биле су то две пријатне вечери одушевљења, плескања, овација али и правог умјетничког уживања, јер певачко друштво 'Његош' представља у истини једну културну тековину не само Цетиња, него и читаве уже домовине". Овај наш врсни фолклориста - критичар, даље истиче:

"Ми који смо 'Његош' слушали на Цетињу пре три године, имали смо још једно задовољство више него остали: задовољство што се *'Његош'* у тако кратком времену изградио у певачко друштво прворазредних квалитета, које с поносом може свуда да носи своју заставу и да тражи аплауз не из учтивости и ради гостопримства, него праведну и заслужену награду за свој истински велики труд и успјех" (курзив наш!).

"А тај успјех - наставља Меденица, везан је несумњиво највише за име вредног, културног и музички обдареног г. Михаила Јукачинског, диригента *'Његошевог'* (курз. - Д. М.). Тај фини и скромни човек постигао је оно што је код наше средине ретко коме испадало потпуно за руком: да савршено, до највећих скупкултурности, дисциплинује своје певаче, да их привикне на најфиније и најосетљивије нијансе и преливе и да тако ваја са њима линије које су беспрекорно чисте и изразите. Та ретка дисциплина која је потписатога за време читавог концерта потсећала на један чувени лајпцишки збор од три мушка хора, надокнађивала је оно што

³² Преглед, Цетињер, II/1930, бр. 3, 24. I, стр. 3.

³³ Радосав Меденица: *Два концерта "Његоша" у Београду (1. и 3. марта ове године)*. - Записи, Цетиње, VIII/1931, књ. IX, св. 4 (април), стр. 254-255.

'Његошу' још недостаје у погледу пуноће и сазвучја, у погледу извођења великих замашних контура, оних дубоких импресивних целина које пружају мирни мелодијски ставови. Јер, и то је тачно речено, г. Јукачински је својим динамичним интерпретацијама надокнађивао оно што 'Његошу' недостаје у том погледу. "

Меденица у стилу познатог фолклористе и објективног критичара, на крају, са посебним симпатијама апострофира:

"Та динамична бујност, полет, грч, изломљена линија импресионарају несумњиво слушаоце у знатној мери [...]", додајући да је задовољство утолико веће и успјех Друштва утолико потпунији и симпатичнији, када се зна да га чине цетињски занатлије и мајстори "људи који после тешког и уморног рада за тезгом, кројачким столом, уз тутањ плеха или чекића налазе још толико времена, и носе у себи толико љубави, идеала и пожртвовања, да данима и месецима своје слободно време жртвују љубави према лепоти и културном дизању себе, свога места и своје уже домовине. Ти добри људи оставили су, ето, ношени том љубави и вером, и своја редовна занимања, да и по другим и великим местима наше земље [...] покажу своје умеће, културни и национални програм" који, како мериторно констатује проф. Меденица "могу послужити за углед".³⁴

И подгоричка *Зета* писала је 1931. године поводом турнеје Музичког друштва "Његош" по разним југословенским културним средиштим да је "разбило окове конвенционалности - и провинцијска етикета није му сметала да пожње иако релативне - ипак велике успјехе на првом и врло тешком путу кроз прозор умјетности и необазриву критику".³⁵

И на годишњој скупштини Музичког друштва "Његош", којој је 30. августа председавао дотадашњи председник **Милан Рамадановић**, констатовано је да је ансамбл у току те 1931. године имао врло успјелу турнеју. За новог председника је на годишњој скупштини изабран **Душан Пајевић**, банкарски чиновник.³⁶

Године 1931. Музичко друштво "Његош" своје редовне пробе почело је 10. маја по утврђеном распореду: понедељком - сопрани и алтови, уторком - тенори, сриједом - басови, а петком - заједничка проба. Пробе су одржаване у просторијама Читаонице и трајале су по један и по час.³⁷

Од 1. септембра 1931. до средине јула 1932. године рад друштва "Његош" је био плодан и то је раздобље посебно значајно и стога што је

³⁴ В.: *Шта чујемо?* - Зета, Подгорица, II/1931, бр. 24, 14. VI, стр. 4.

³⁵ *Зетски гласник*, Цетиње, 1931, бр. 55, 2. IX, стр. 3.

³⁶ *Зетски гласник*, III/1931, бр. 18, 25. IV, стр. 4.

³⁷ *Зетски гласник*, IV/1932, бр. 57, 27. VII, стр. 3.

образован Мјешовити хор који је бројио преко 70 чланова. Друштво је знатно проширило свој репертоар који је увјежбаван у новоизнајмљеној згради за Хор и Музичку школу која је отпочела са радом 1. септембра 1931. године.³⁸

Иницијатор оснивања Музичке школе био је Јован Милошевић. Ова школа је радила при пјевачком друштву «Његош»; њен први директор и наставник неколико предмета био је управо Јован Милошевић. У организационом и наставном процесу ове школе значајну помоћ Милошевићу су пружали музички педагози и композитори: Чех Бохуслав Шула и Мило Ципра, касније познати хрватски композитор, који је у својим дјелима користио и црногорски фолклор (*Симфонијета* – писана на Цетињу, 1934. године).

Музичка школа "Његош" је отпочела рад благодарећи помоћи и субвенцији коју је добијала од надлежних власти, а да би омогућила што већем броју ученика похађање наставе и тим допринијела музичком васпитању и културном подизању црногорске младежи увела је извјесну школарину. То сазнајемо из новинских података. Заправо, почетком фебруара 1933. године Канцеларија Музичког друштва "Његош" вршила је упис на четири одсјека, са одређеном партиципацијом мјесечне школарине, и то:

Клавир и соло пјевање - 100 динара;

Клавир - 100 динара;

Виола и други гудачки инструменти - 60 дин. ;

Дувачки инструменти - 40 дин.

Године 1932. Музичко друштво "Његош" приступило је интензивном раду на припремама за турнеју коју је било планирало за ту годину по разним крајевима Краљевине Југославије, као и изван њезиних граница.³⁹

Уочи Петровдана те године одржало је концерт у Народном позоришту. Тада је Мјешовити хор са преко 60 чланова наступио са одабраним програмом који је цетињска публика свесрдно прихватила.⁴⁰

Средином јула 1932. Музичко друштво "Његош" одржало је годишњу скупштину на којој је поднесен исцрпан извјештај из којег сазнајемо да је Мјешовити хор имао преко 70 чланова. Овај хор је припремио разноврстан репертоар који је извођен на свим државним свечаностима, на разним хуманитарним, просвјетним и другим приредбама националног карактера и значаја. Помиње се судјеловање Хора "Његош" прили-

³⁸ *Цетињски одјек*, II/1933, бр. 27. 5. II, стр. 4.

³⁹ *Зетски гласник*, IV/1932, бр. 7, 27. I, стр. 3.

⁴⁰ *Зетски гласник*, IV/1932, бр. 52, 9. VII, стр. 3.

ком дочека краља Александра на Цетињу те године, или, пак, пригодом отварања аутомобилског пута Цетиње-Будва, итд.

На годишњој скупштини одржаној 14/27. јула изабрана је нова Управа: предсједник - **Душан Пајевић**, потпредсједник - Михаило Бајић, одборници - Зарија Филиповић, Михаило Маркуш, Михаило Миљевић, Злата А. Поповић, Милан Буј, Радомир Николић и Ђуро Ђуровић. У Надзорни одбор изабрани су: Милисав Добричанин, Марко Чурчић, Божо Чакић, Ристо Гордић и Лука Зачиранин.⁴¹

Година 1932. значајна је за историјат Музичког друштва "Његош" и по томе што је оно прославило своју 25. годишњицу постојања. Тим поводом приређена је велика свечаност на Цетињу, са ватрометом (бакљадом) и народном манифестацијом. На свечаној академији о настанку и развоју Пјевачког друштва говорио је Душан Пајевић, предсједник. И ђенерал Максимовић је, као краљев изасланик, бесједио честитајући јубилеј Друштва. "Његош" је увече у Зетском дому приредио свечани концерт са разноликим програмом. Краљ Југославије је поводом овог јубилеја одликовао друштвену заставу Орденом југословенске круне V реда.⁴²

"Његош" је тада имао добро организовани хор. Управа Друштва је предузела неопходне кораке да попуни постојећу "плех-музику" и да оснује "свој оркестар". Констатовано је и то да се очекује од "високог покровитеља" помоћ за набавку нужних инструмената у којима је Друштво оскудијевало, с тим што је посебно наглашено "да Цетиње, као сједиште бановине треба да има и да свим средствима помаже ову културно-просвјетну институцију".⁴³ У вези с тим, апеловано је на све Цетињане који имају љубав према пјесми и музици "да својом активном сарадњом допринесу да Друштво "Његош" достигне максимум у свом плодносном раду".⁴⁴

На позив раније помињане кћерке Томаша Масарика, "Његош" је организовао турнеју кроз Чехословачку Републику, највише се задржавајући у њеној метрополи - Златном Прагу на Влтави.⁴⁵

Упркос извјесним сукобима и трзавицама "и несимпатичним сударима у бившим друштвеним управама", који су дошли до изражаја 1933. године, било је извјесних застоја и ометања нормалног рада,⁴⁶ због чега су неки чланови упућивали јавне критике Управи и дијелу

⁴¹ Х. : *Скупштина Друштва "Његош"*. - Зетски гласник, IV/1932, бр. 57, 27. VII, стр. 3.

⁴² *Свечана прослава музичког друштва "Његош"*. - Зетски гласник, IV/1932, бр. 99, 21. XII, стр. 2-3.

⁴³ Уп. Никола Дориомедов: *Једна значајна прослава*. - Зетски гласник, IV/1932, бр. 98, 17. XII, стр. 2. Потпис: Н. Д.

⁴⁴ *Зетски гласник*, IV/1932, бр. 102, 31. XII, стр. 3.

⁴⁵ *Цетињски одјек*, II/1933, бр. 27, 5. II, стр. 4.

⁴⁶ Ibid.

чланства које "флегматично посматра проблеме", па, стога, Друштву "пријети опасност даљег опстанка",⁴⁷ ипак су несугласице и конфликти превладани и остварени нови резултати. О једном концерту инструменталне и вокалне музике приређеном трећег дана Ускрса у Зетском дому, на којему је учествовао и ансамбл хора, чији је број износио више од 50 чланова, писао је С. Мијатовић веома позитивно, запажајући да су "сви присутни осјетили те вечери благодет, величину и снагу музичке изражајности посредством симфоније - тог најпотпунијег и најдубљег облика музичке умјетности".⁴⁸

И 1933. година је била у знаку активности Музичког друштва "Његош" да повећа чланство у "свој пјевачки хор", употпуни "своју музику" и организује "свој оркестар", с обзиром на то да су имали у плану "да кроз који мјесец посјете све веће вароши на југу државе и одрже концерте", а прије тога "да посјете све веће вароши дуж приморја" Зетске и дијелом Приморске бановине. У "мање и веће турнеје" које је Друштво предвидјело почетком те године, било је планирано да у прољеће посјете поједине градове на сјеверу Краљевине Југославије, а затим наставе турнеју у Чехословачку, одрже концерте у Брну, Братислави и Прагу, а при повратку у Љубљани, Сушаку и Сплиту. На крају се истиче намјера да "Његош" посјети и Краљевину Албанију (Скадар, Драч и Тирану), гдје су били планирани концерти, у циљу културно-просвјетне сарадње "два сусједна народа". Тако је Музичко друштво "Његош", са доста амбиција конципирало културне планове, са претензијама "да буде по свему узор просвјетно-културним друштвима на југозападу" југословенске државе "и на понос и славу нашег Цетиња". Треба рећи да је тада "Његош" имао: пјевачки хор, блех-музику и штрајх-оркестар.⁴⁹

Ова, 1933. година, забиљежена је по томе што је 23. јула извршено освећење и свечано отварање Дома Музичког друштва "Његош", са историјама за његов хор, оркестар и Музичку школу (Александрова ул. бр. 16).⁵⁰ Свечаност је уприличена поводом прославе 25. годишњице постојања Друштва. Послије црквеног церемонијала освећења, наступили су хор и оркестар под диригентском палицом Михаила Јукачинског. Пригодну бесједу је одржао предсједник Друштва - Душан Пајевић, у којој је подсјетио на оснивање и развојну линију "Његоша", потенцирајући његово учешће у свим важнијим догађајима културно-просвјетног и на-

⁴⁷ Томо Златичанин: *Шта се ради у Друштву "Његош"?* - Зета, Подгорица, IV/1933, бр. 42, 15. X, стр. 4.

⁴⁸ С. Мијатовић: *Концерт инструменталне и вокалне музике*. - Записи, 1933, књ. XII, св. 4 (април), стр. 244-245.

⁴⁹ Уп. : *Зетски гласник*, Цетиње, V/1933, бр. 1, 7. I, стр. 7; бр. 3, 18. I, стр. 3.

⁵⁰ *Зетски гласник*, V/1933, бр. 53, 22. VII, стр. 4.

ционалног карактера, који су и официјелно обиљежавани у минулом времену. Приликом прославе 25. годишњег јубилеја Пјевачког друштва "Његош" покровитељ му је поклатио "скупоцјени барјак, обилну новчану помоћ" и "одликовано Друштво ордеиом св. Саве V и IV степена и даровао овај Дом".⁵¹

Дом је био прилично простран. На првом спрату су се налазиле четири учионице, а у приземљу повећа дворана за пјевачке пробе; "све су собе (биле) доста простране и згодне за потребе Друштва, а сала за приређивање јавних представа". Собе су биле лијепо декорисане сликарма домаћих и страних умјетника, а "на почасном мјесту налази(ла) се бронзана биста владике Његоша и велики портрет Њ. В. Краља и Престолатонаслједника Петра".⁵² Очигледно био је то пријатан амбијент за окупљање и друштвено дјеловање. . .

Послије прослављеног јубилеја Музичко друштво "Његош" је неколико наредних година "спавало на ловорикама"; имало је дужу паузу у свом раду, што сазнајемо из једне музичке репортаже са Цетиња. Наиме, на једној краткоталасној радио станици из Београда, коју је пренио званични службени лист *Зетски гласник* записано је да је импровизовани мушки хор, састављен од 14 бивших чланова Друштва "Његош", "отпјевао са пуно разумијевања" искључиво народне пјесме, "што је (била) заслуга како самих извођача, тако и вриједног хоровађе г. Јукачинског". Хроничар се пита, међутим, "[...] шта је са хором Музичког друштва 'Његош' и да ли тај хор уопште постоји упркос томе што на Цетињу има велики број одличних пјевача - мушких и женских".⁵³ Може се, дакле, између редова новинског написа наговијестити да је узрок неактивности било извјесно трвање и неслагање, којег је било и раније! С овим у вези, хроничар закључује: "Не би било добро да развој овог друштва кочи лични моменат".⁵⁴

Упркос одређеној кризи у раду Музичко-пјевачког друштва "Његош", која је улиједила у раздобље од неколико година, средином треће деценије XX стољећа (1933-1937), цетињски јубиларац је и 25. XII 1937. прославио 30. годишњицу свога постојања и јавног дјеловања, када је у Позоришту Зетски дом одржао "свој јубиларни концерт".⁵⁵ Да ли је и ова годишњица пробудила Друштво "Његош" из дремежа који је, несумњиво, имао између два јубилеја, тешко је поуздано рећи.

⁵¹ Никола Дориомедов: *Свечано отварање Дома Музичко-пјевачког друштва "Његош"*. -Зетски гласник, V/1933, бр. 54, 26. VII, стр. 2.

⁵² Ibidem.

⁵³ *Зетски гласник*, IX/1937, бр. 67/68, 21. VIII, стр. 3.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ *Зетски гласник*, XVI/1937, бр. 77/78, 25. IX, стр. 3.

Током 1937. године, међутим, Музичко друштво "Његош" је стално вршило упис нових чланова помагача у својим просторијама. Те године се први пут спомињу и два Чеха музичара: хоровођа Ј. Кубичек и директор Музичке школе Бохуслав Шула.⁵⁶

Никшићка *Слободна мисао* је 1938. године донијела један афирмативни чланак, у којему сарадник овог познатог црногорског листа, између осталог, вели:

"Ово наше најстарије пјевачко друштво (подвукао - Д. М.) имало је богату и ничим неокаљану прошлост на свим дјелатностима".

Године 1938. имало је "побједоносну турнеју", која је од стране стручне критике добила "најбоље признање". Управа је тих година довела до тога да Музичко друштво "Његош" постане "једно од најспособнијих". Па, ипак, било је јењавања и застоја у раду овог друштва. За такво стање посебно је критикован предсједник Д. Пајевић, којему је замјерено то што се није повукао правовремено са те функције и уступио мјесто "неком бољем и агилнијем човјеку који би уз сарадњу са осталим члановима повео Друштво оним путем којим су га водили претходници за више од 30 година активног рада".⁵⁷

На годишњој скупштини Музичко друштва "Његош", одржаној августа 1938, изабрана је нова управа "са старим ветераном овог друштва" - *Савом Милуновићем*, финансијским службеником, надајући се да ће он повратити Друштву унеколико пољуљани углед, повећавајући хор на преко стотину чланова, те да ће под руководством "способног и вриједног диригента г. Јукачинског" поново постати достојни репрезент музичке умјетности и културно-умјетничког живота Црне Горе.⁵⁸

Саво Милуновић (1883-1958) рођен је у трговачкој породици Јована Пипера (Милуновића). Као стипендиста црногорске државе школовао се на Високој економској школи у Београду. Између два свјетска рата био је један од директора Црногорске банке, а касније директор Филијале Народне банке Југославије. Био је активан у друштвеним и политичким организацијама. Између два свјетска рата биран је за предсједника туристичког друштва, члана одбора за изградњу споменика "Ловћенска вила" потопљеним добровољцима под Медовом и др. Током Другог свјетског рата живио је на Цетињу и био лојалан према НОП-у. По ослобођењу Цетиња (13. XI 1944), изабран је за предсједника Градског одбора Народноослободилачког фронта. У току окупације (1941-1944)

⁵⁶ *Зетски гласник*, XVI/1937, бр. 50, 19. VII, стр. 5.

⁵⁷ А. Симовић: *Годишња скупштина Друштва "Његош"*. - *Слободна мисао*, Никшић, XVII/1938, бр. 33, 28. VIII, стр. 5.

⁵⁸ *Зетски гласник*, X/1938, бр. 739, 27. VIII, стр. 4.

писао је *Дневник*, који му је остао у рукопису (Државни архив Црне Горе). Умро је на Цетињу 1958. године.

Судећи по једној новинској биљешци, "Његош" је после је дуже паузе последњих међуратних година, наступио 5. маја 1939. У тој биљешци се каже:

"Послије друштвене реорганизације и формирања новог великог мјешовитог хора, синоћ је наступио први пут пред нашу публику мјешовити хор Музичког друштва 'Његош', са бираним програмом. Хором је диригирао познати хоровођа Јукачински. И хор и хоровођа су пожњели пуно заслужених аплауза".⁵⁹

Да ли је до ратне 1941. "Његош" имао још каквих активности и јавних наступа, нијесмо могли утврдити, јер на страницама оновремене штампе нијесмо нашли потврду о томе.

⁵⁹ *Зетски гласник*, XI/1939, бр. 77, 6. V, стр. 3.

Драгана КУЈОВИЋ*

АКТИВНОСТ КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНОГ ДРУШТВА *ГАЈРЕТ* У ЦРНОЈ ГОРИ ПРЕМА ПИСАЊУ ИСТОИМЕНОГ ЛИСТА (1922-1941)

Настојање да се муслиманско становништво у Босни и Херцеговини и шире укључи у оквир западноевропских културних стандарда резултирало је условима да се 1903. године у Сарајеву формира културно-просвјетно потпорно друштво *Гајрет*. Оснивачка скупштина одржана је 20.02.1903. године и за првог предсједника Друштва изабран је Сафвет-бег Башагић. Друштво је основано првенствено да помаже сиромашним ученицима на школовању у средњим и вишим школама. Будући да је стицање савременог европског образовања и прихватање одређене друштвено-политичке реалности постало императив нових прилика и времена у којима се нашло исламско становништво у Босни и Херцеговини, оснивање оваквог друштва које би било центар културног окупљања овог становништва представљало је неминовност.

Дјелатност *Гајрета* у периоду од оснивања до 1914. године односила се, прије свега, на додјелу стипендија и зајмова ученицима и студентима, као и на помагање шегрта на различитим занатима. До појаве културно-просвјетних друштава додјела стипендија за школовање на високим школама у Бечу, Грацу и Загребу била је претежно у надлежности Земаљске владе, која је при избору кандидата посебно узимала у обзир политичке и кадровске потребе земље. Критерији *Гајрета* при додјели стипендија били су у почетку непрецизни и оне су зависиле од новчаних могућности “благајне” и субјективних процјена “Одбора о материјалним приликама, способности и марљивости сваког кандидата за стипендију”¹. Статут је утврђивао да се помоћ додјељује “исламским ученицима

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

¹ Ибрахим Кемура, *Улога "Гајрета" у друштвеном животу Муслимана Босне и Херцеговине (1903-1941)*, Сарајево 1986., 109

из Босне и Херцеговине, на средњим и вишим школама Босне и Херцеговине, те Аустро-Угарске монархије, о којима се освједочи одбор, да су потребити, способни и марљиви.”² У складу с тим, сваки претендент на додјелу помоћи требало је да приложи потврду имовног стања (тзв. свједоцбу сиромаштва), последње школско свједочанство и потврду да не користи неку државну стипендију. Поред помоћи ђацима и студентима на школовању у свјетовним просвјетним установама *Гајрет* је ову помоћ додјеливао и за теолошке студије, како би се тиме нагласила приврженост традиционалним вриједностима муслиманског друштва. Друштво је, такође, за смјештај својих стипендиста оснивало домове и конвикте. Уколико су мјеста у овим домовима била попуњена, стипендисти су смјештани у муслиманске породице гдје су могли бити под сталним надзором. Нијесу били занемарени ни они који су се обучавали различитим занатима, тако да је *Гајрет*, осим помоћи шегртима, избором мајстора код кога се изучавао занат и контролом преко посебног инспектора, додјеливао и повољан зајам ономе који након завршеног занатског обучавања нема сопствених средстава да отвори самосталну радионицу.

Сва питања функционисања била су регулисана Статутом, односно Правилима Друштва. Први статут одобрен је 1903. године и Друштво је на основу њега и конституисано. Сљедеће измјене и допуне извршене су 1905, 1908. и 1911. године. Главна скупштина, редовна или ванредна, представљала је највиши орган управљања, а извршни органи су били Главни одбор, пододбори и повјереници. Редовна Главна скупштина сазивана је сваке године до 15. јуна, односно до 15. јула од 1911. године. Главна скупштина одлучивала је о промјенама правила, разматрала извјештаје Главног одбора о годишњем раду Друштва, утврђивала годишњи предрачун прихода и расхода, бирала Главни одбор, расправљала о другим предложеним тачкама дневног реда. Највиши извршни орган управљања био је Главни одбор. Овај одбор је одлучивао и о свим оним питањима која не спадају у надлежност скупштине. Састојао се од 8 чланова и 3 замјеника. Од 1908. године број одборника је повећан на 11, заједно са пет одборника без посебне функције. Један члан Одбора морао је имати високошколску диплому. Овај пропис преиначен је 1911. године обавезом да мора добро познавати ђачке прилике. Од 1929. године број чланова Одбора повећава се са 11 на 20, и то: 14 из Сарајева и 6 из осталих крајева. Овим измјенама било је предвиђено мјесто за представницу жена. У наредном периоду број чланова се стално повећавао, све док се није претворио у прилично гломазно и неефикасно тијело, тако да је 1939. године биран из састава Главног одбора Главни извршни одбор од 12 чланова, и то из Сарајева. Извршна струк-

² Правила “Гајрета”, Бехар, III/1902-3, 21, 334

тура управљања обogaћена је 1908. године пододборима, захваљујући потреби да се управљачка структура прошири органима који ће за разлику од једног или два повјереника бити са више ауторитета, али и ефикаснији и организованији у обављању задатака. Пододбори су одржавали скупштине, редовне или ванредне. И редовна пододборска скупштина расправљала је о раду пододбора, бирала пододбор, расправљала о приједлозима намијењеним Главној скупштини. Рад на терену у почетној фази организовања Друштва био је у надлежности једног или двојице повјереника. Мрежа подузетних повјереника учвршћивала је непосредну везу са “базом”. Поред мреже пододбора, односно мјесних одбора и повјереника, управљачка организациона структура допуњавана је од 1932. године тзв. среским одборима који су се формирали при административним средиштима срезова. Ови срески одбори показали су се неподесни и сувишни и укинута су 1936. године. Чланство је сврставано у три категорије: добротвори, утемељитељи и подупирући чланови, у зависности од висине новчаног доприноса. Посљедња категорија - “подупирући” чланови замијењена је 1905. године називом “редовити приносици”. Уведено је и почасно чланство. Почасни члан Друштва могао је постати онај који је стекао посебне залуге. Највећи дио чланства потицао је из градских средина, али су активисти настојали да идеју овог друштва прошире у свим слојевима. Каснија категоризација није се много разликовала у односу на ону до 1914. године и подразумијевала је: почасне чланове (предложени на основу изузетних заслуга), и према висини новчаног учешћа- легаторе, велике добротворе, добротворе, утемељитеље и редовне чланове. Најмногобројнији су били утемељитељи, и то из редова чиновника, трговаца и занатлија. Међутим, велики дио *Гајретовог* чланства неуредно је плаћао чланарину и ова ставка није представљала значајнији извор прихода³.

У оквиру *Гајретових* активности била је и издавачка дјелатност која се у прво вријеме односила на издавање календара, а затим се проширила на покретање истоименог листа. Календар је најприје излазио 1906/7, 1907/8, да би објављивање календара било прекинуто с 1915. годином и обновљено 1936. године, и то за 1937, 1938, 1939, 1940 и 1941. Календари су најчешће представљали зборнике који су осим обавезног календарског дијела окупљали грађу најразличитије садржине, у почетку поучне текстове без нарочитих домета, да би касније у њима били окупљени прилози озбиљних претензија умјетничког и научног карактера.

Друштво је о својим активностима обавјештавало јавност преко политички неутралног мјесечника под истим именом. Први број листа *Гајрет* изашао је 15.08.1907.г. као гласило истоименог друштва. У почет-

³ Ибрахим Кемура, ибид., стр. 78- 102, стр. 265-286

ку лист је излазио у малом формату, као двоброј или троброј, штампан ћирилицом и латиницом, са изразито југословенском оријентацијом. Од 1910. године лист се под руководством Османа Ђикића претвара у мање-више књижевни часопис који удовољава потребама за исламским штивом. Уредништво је 1911. године одлучило да лист излази двапут мјесечно, с тим да његов садржај треба проширити на све области науке, умјетности, пратећи уопште савремена културна дешавања. Уређивачка политика, лишена политичко-националне искључивости, остављала је отворену могућност укључивања већег броја стваралаца. Међу сарадницима јављају се и пјеснициње: Хатица Ђикић, Шефика Нестрин Бјелевац, П.К. Фатма и др. Књижевни преводи најчешће су испуњавали странице листа и односили су се претежно на дјела из турске књижевности, али и дјела француске, њемачке, енглеске, руске и јапанске књижевности. У том смислу као преводиоци европске литературе јављају се и немуслимански сарадници. Међу преводиоцима с турског језика помињу се М.Ћ. Ћатић, Ахмед Рашидкадић, О.А. Соколовић и др.. Информације о политичким приликама доносили су кратки осврти.

Прва серија излагања листа *Гајрет* обустављена је 1914. године након петог броја, заједно са осталим листовима у Босни и Херцеговини. У периоду свог обновљеног излагања од 1921 до 1941, овај лист није имао чврсту концепцију и претварао се од књижевног листа до билтена Друштва. Обновљени лист био је величине књиге. Назив листа био је исписан ћирилицом, али је за све друго била, углавном, кориштена латиница. Уређивачка политика је посебну пажњу посвећивала ублажавању предрасуда и одвајању вјерских појмова од националног идентитета. Излагање листа било је, једним дијелом, из материјалних разлога, обустављено 1923, али је већ 1924. године обновљено и поново излази у формату у којем је излазио у првој серији свог излагања. Почетком тридесетих година прошлог вијека лист све више на својим страницама оставља простор вијестима и извјештајима о одржаним забавама и уопште активностима, што је имало за посљедицу осипање и незаинтересованост читалачке публике и редуцирање изласка листа на једном мјесечно. Зато је уредништво покушало да уношењем популарних текстова забавног, вјерског и историјског карактера повећа број претплатника, али без нарочитог успјеха. Од 1937. лист поново поприма изглед књижевног часописа и међу својим сарадницима окупља истакнуте књижевнике и тај карактер ће задржати све до 1941. године, када престаје да излази.

Гајретова Споменица за период 1903-1928. година била је, такође, један од резултата издавачке дјелатности Друштва. Споменица је објављена поводом 25 година од оснивања *Гајрета*. У овом издању

представљен је пресјек развоја Друштва и уопште токова муслиманског културно-просвјетног живота у Босни и Херцеговини. Споменица је штампана у 3000 примјерака и карактерише је извјесно поједностављивање чињеница намјењено одређеном политичком тренутку. Током 1928. године покренута је *Гајретова* библиотека. У оквиру ове библиотеке објављено је до 1935.г. 18 свезака и у њима су штампана популарна предавања из области просвјете, вјере, пољопривреде, трговине и сл., која су активисти Друштва држали унутар појединих јединица.

Правилима из 1921. г. Друштво је добило дозволу да своју дјелатност прошири на територију цијеле државе, тј. изван граница Босне и Херцеговине. Наравно, то су крајеви настањени становништвом исламске вјероисповијести и то се, између осталог, односи и на Црну Гору. Ово ширење *Гајрета* имало је пуну подршку државе и то Министарства вјера- Одјела за муслиманске ствари. Преко вјерских службеника вршена је агитација за оснивање *Гајретових* организација и 1921/22. бирани су први пододбори и повјереници у Бијелом Пољу и Пљевљима. Међутим тек од краја 1924. године ширење *Гајретове* организације имало је више успјеха, али је ослонац ипак стекло углавном само међу градским становништвом - чиновништвом, трговцима и вјерским службеницима.

Према писању листа *Гајрет* за 1922. годину (бр. 4-5) читамо:

“Отворење *Гајретова* конвикта у Санџаку.

Управа *Гајрета* бави се озбиљно мишљу да отвори један конвикт у Санџаку и да на тај начин омогући тамошњем нашем свијету који је у културном и просвјетном погледу врло заостао, да се школује. Конвикт би се имао да отвори у једном мјесту у којем постоји гимназија и у коме су повољни и други услови. До сада су тражили од Главног одбора пододбор у Плевљу, Бијелом Пољу и Пријепољу, да се у њиховим мјестима отвори.” (бр. 4-5, стр. 61)

У рубрици *Гајретов гласник* 1925. године (бр. 15, стр. 239) забиљежена је вијест о оснивању Пододбора Друштва у Пљевљима:

“Оснивање *Гајретова* Пододбора у Плевљу.

12. јула о. г. одржан је у Плевљу велики збор грађана без разлике партије, који је био сазват са стране бившег друштва ‘Итихада’. На збору је пао предлог да се ова скупштина претвори у скупштину *Гајретова* Пододбора, што је скупштина једногласно и усвојила. Том је приликом закључено, да пододбор узме просторије под именом ‘*Гајретов Дом*’ и да задржи све секције, које су постојале и у ‘Итихаду’ (Књижничку, Тамбурашку, Пјевачку, Дилетантску, Футбалску, Трезвењачку и секцију за сузбијање аналфабетизма).

У одбор су изабрани ови чланови:

Председник: Дервиш Шећеркадић муфтија, Секретар: Ћамил

Селмановић бивши пол. чиновник, Благајник: Дервиш Хаџи Атлагић трговац, I. Ревизор: Ћамил Дрнда наставник гимназије, II. Ревизор: Суљо Пашовић трговац, Замјеници: Ризо Ризамалић трговац, Хусо Селмановић трговац и Сејфо Сејфовић трговац. Домаћин: Мустафа Рустемагић опш. кмет; Шаћир Куртовић трговац; Књижничар: Авдо Трхуљ општ. благајник; Замјеник: Шабан Коријенић посједник; У часни суд Шериф Бишевац трговац, Абдулах Караахметовић трговац, Рашид Чаушевић трговац и Кадрија Кадрибашић трговац.

У петак 17. јула било је свечано отворење 'Гајретова Дома'.

Браћи Плевљацима честитамо и желимо им добар успјех у раду за Гајрет са жељом, да се остала мјеста угледају на њих."

Број 21 из 1925. године (стр. 336) у истој рубрици доноси вијести:

"Прва Гајретова забава у Плевљу.

Пододбор Гајрета у Плевљу приредио је 3. октобра о. г. прву Гајретову забаву у просторијама свога дома, коју су одлично посјетили грађани без обзира на вјеру. Морални и материјални успјех забаве био је врло добар. Чисти приход, одбивши трошкове, износи Дин 2.200.-"

"Посјете Гајретову дому у Плевљу.

Дана 28. септембра о. г. почастио је својом посјетом Гајретов дом у Плевљу пресвјетли господин Мехмед Зеки еф. београдски врховни муфтија. Том приликом даровао је Зеки еф. Гајрету 1.000.- и тиме се уписао као члан добротвор Гајрета.

Дана 26. септембра о. г. посјетио је Гајретов дом у Плевљу господин М. Јелић, народни посланик и том приликом даровао Гајрету Дин 200.-

15. о. м. посјетио је Гајретов Дом окружни начелник плеваљски господин Мих. Кречковић и том приликом уписао за члана утемељача Гајрета свога трогодишњег сина Миодрага. Госп. Кречковић иде на руку тамошњим Гајретовим радницима сваком згодом.

Испред пододбора као и испред Главног Одбора сматрамо за дужност да изразимо срдачну захвалност Госп. Зеки ефендији, Госп. Јелићу као и окружном начелнику Кречковићу. Хвала им и живили!"

У Споменици поводом двадесет пет година *Гајрета* (1928., стр. 130-131) описан је рад пододбора *Гајрета* у Плевљима. Истиче се да су постигнути добри резултати, иако је активност *Гајрета* почела тек недавно. Поменути су најзаслужнији чланови, добротвори друштва и почасни чланови. Наводи се да је "Пододбор одржао анафалфетски течај и да је 50 неписмених чланова подучено читању и писању. За ово иде заслуга г. Божини Цолевићу и Ристану Павловићу." Поред активности на сузбијању алкохолизма и обучавања чланова у свирању од стране тамбурашког збора, одржано је више забава, излета и теферича. Подод-

бор је претходне године помогао 20 сиромашних ђака на школовању у гимназији и 5-10 прије тога и то набавком књига и новчаном помоћи. Напомиње се да убудуће овај подбор треба:

- “1. Потпомагати ђаке на овдашњој гимназији.
2. Одржавати аналфабетске течајеве.
3. Проширити акцију на село гдје још има муслимана: у Потпећу и Нефер Тари, у Подгори, у Бољанићима и Буковици.
4. Основати ћилимарску школу и плетиону чарапа и фланела.
5. Основати ђачки конвикт у Плевљу.
6. Утицати на народ да не сели у Турску.
7. Потпомагати сибјан мектебе.”

У овом прегледу дате су слике пододбора у разним мјестима и међу њима и пододбора у Плевљима (стр. 123)

Сл. 1 Слика Пододбора у Плевљима

Број Гајрета 13-14 из 1929.године извјештава о раду у 1928/29. години и доноси вијест о отварању интерната у Плевљима:

“ 4. *Отварање интерната у Плевљу.*

Закључак о отварању друштвеног интерната у Плевљу је извршен још почетком минуле школске године, а за то се има заблагодарити и агилности плеваљског пододбора, који је за интернат добио просторије бивше вакуфске медресе.

Успостављање овог средњошколског интерната у Санцаку јест од врло велике важности, јер су тамошња наша браћа муслимани куд и

камо заосталија културно и просвјетно од муслимана у Босни и Херцеговини.” (стр. 201)

Даље, на 202. стр. истог броја забиљежено је да је у Пљевљима мушки средњошколски интернат отворен почетком 1928/29. године под управом Ибрахима Биоградлије и дат је, такође, и списак питомаца Гајретовог конвикта у Пљевљима (стр. 212).

Редни број	Име и презиме питомца	Разред	Школа	Име родитеља (србника)	Мјесто рођења	Примједба
1	Ајановић Ремзија	I. б	Црковна Гимназија Државна Гимназија	Рагиб, стриц	Патлгећи	
2	Ченгић Алмас	I. б		Јусуф, отац	Овак	
3	Ченгић Вејиз	I. б		Омер, отац	Овак	
4	Голубовић Урош	I. б		Миливоје, отац	Котлајићи	
5	Хаџалић Елко	I. б		Муле, отац	Лозница	
6	Селмагић Касим	I. б		Хамид, отац	Прибој	
7	Оталић Ибрахим	I. б		Алси, отац	Бјело Поље	
8	Тутић Јакуб	I. б		Караџић Б. оћух	Бјело Поље	
9	Џидић Авдо	I. б		Гако, отац	Плевље	
10	Прљача Џемал	II. б		Сајфо, отац	Плевље	
11	Селмановић Зијад	II. б		Хасија, брат	Плевље	
12	Грчић Мустафа	III. б		Беџир, отац	Плевље	
13	Хасић Џемал	III. б		Салих, отац	Плевље	
14	Љуца Ахмет	III. б		Абдулах, отац	Бјело Поље	Обавио и испустио школу 5. I. 1929. године
15	Бахтијаровић Исмет	IV. б		Шухрета, мајка	Плевље	Својеродно истурио из конвикта 29. III. 1929. године
16	Алочић Милораг	V. б		Петро, отац	Нова Варош	
17	Вучац Реџо	V. б		Нсо, отац	Губовче	
18	Ходић Ризах	V. б		Мехмед, отац	Нова Варош	
19	Лацић Абдулах	V. б		Хатиџа, мајка	Пријеноље	
20	Нилја Мелентијевић	V. б		Петар, отац	Пријеноље	
21	Селмановић Бахрија	V. а		Газа, отац	Песевље	
22	Пашановић Мустафа	VIII. б		Мехмед, отац	Пријеноље	
23	Јацић Блаже	VIII. б		Вида, мајка	Шанинци	Обавио и испустио конвикт 16. XII. 1929. године

Прилог 1 Списак питомаца пљеваљског интерната (1928/29)

На страницама 218-221 помињу се чланови пододбора у Бијелом Пољу, Плаву, Пљевљима, Подгорици и Старом Бару:

“**Бијело Поље** (пододбор): Зећо Идризовић, Хајро Диздаревић, Илијас Добарчић, Тамил Хот, Абас Мекић, Шефко Дервовић, Јусуф Ламежевић, Муле Музуровић.

Плав (пододбор): Томо Спасојевић, Радош Ракуш, Хифзо Реџеповић, Салих Х. Нушовић, Ђоко Јокић, Шабан-бег Реџеповић, Симо Ђорђевић и Мула Хусеин Реџепагић.

Плевље (пододбор): Саит Сурулиз, Тамил Селмановић, Ферид Х. Атлагић, Мухамед Х. Смајловић, Шућро Музуровић, Сејфо Шећеркадић и Авдо Трхуљ.

Подгорица (пододбор): Омер Вранић, Мухарем Лекић, Меда Галичић, Мехмед Хид Парди и Крста Вучинић.

Стари Бар (пододбор): Исмаил Омербашић, Јашар Карађузовић, Јусуф Каџила, Дервиш Омербашић, Мехмед Крчиковић, Махмуд Салковић, Хасан Шлаковић и Реџеп Шлаковић”

За Гусиње нема поименичног набрајања чланова пододбора, а за Улцињ је наведен само повјереник Дервиш Ћогић.

Број 15-16 из 1929. године (стр. 252) преноси вијест да је у Пљевљима 9. јуна одржана редовна Главна скупштина на којој је изабран пододбор и у наставку су набројани чланови који су ушли његов састав. Исте године у броју 17 (стр. 275) наведено је да је изабрана нова управа пододбора у Плаву и да је одлучено да се од сада чланарина купи редовно. Именовани су, такође, и повјереници Друштва за оближња села који ће управи Мјесног пододбора достављати приходе. У броју 20 из 1929. године (стр. 324) забиљежена је вијест да је Главни одбор *Гајрета* поставио на основу претходног одобрења Министарства просвјете Ибрахима Биоградлију за управника конвикта у Пљевљима и за школску 1929/30. годину.

О *Гајретовом* “кermесу” у Улцињу читамо да је приређен 6. септембра 1929. године са врло пробраним програмом који је наишао на добар пријем (1929., бр. 22, бр. 356). Према вијестима из мјесних одбора, у Старом Бару је 5. новембра (ибид., стр. 357) мјесни одбор *Гајрета* успјешно приредио 5. новембра своју прву академију и овој академији су присуствовали угледни грађани и чиновници са својим породицама. Академију је отворио у 19 часова г. Смаилбег Омербашић, затим је приредба отпочела након свирања химне са програмом, игранком и лутријом.

Гајретов гласник у броју 1 из 1930. године доноси вијест да су “рођендан Њ. В. Краља Александра I. прославили питомци конвикта у Плевљу најсвечаније...

Тога дана у 15 сати одржана је свечаност у просторијама Гајретова Дома. На свечаности су питомци конвикта лијепо декламовали пригодне патриотске пјесме, а управник конвикта г. Биоградлија поздравио је госте и захвалио им на увеличању прославе. Сви гости понуђени су: кахвом, малином, рахат-локумом и цигаретама...” (стр. 8). У истој рубрици у броју 4 из исте године (стр. 62-63) забиљежен је апел Мјесног одбора у Пљевљима виђенијим грађанима да се питомцима конвикта у току рамазанског поста побољша храна. Исте године у броју 7 (стр. 151) *Гласник* доноси вијести о новим повјереницима у Рожају и Подгорици. Према овом извјештају у Рожају је изабран за повјереника Мустафа Софтић, секретар шеријатског суда, а Јакуп Х. Древишевић, трговац и Ахмет Хајдарагић, трг. пом. за повјеренике у Подгорици. Исте године у броју 9 (стр. 230) наводи се да је поменути повјереник у Рожају г. Мустафа Софтић извршио упис 104 члана и 13. маја одржао скупштину. Овај мјесни одбор је успио да за кратко вријеме добије од рожајске општине план за подизање *Гајретовог* Дома, који би требало да се подигне искључиво од добровољних прилога.

Инспекцију *Гајретовог* интерната у Пљевљима према одлуци Главног одбора 1930. године обављаће двојица чланова Мјесног одбора и то: Саит Сурулиз и Мухамед Хаџисмајловић (1930, бр. 20, стр. 534). Посјета бана Зетске бановине Гајретовом интернату у Пљевљима забиљежена је овако: “14. о. мј. посјетио је пљеваљски Гајретов интернат Бан Зетске бановине ђенерал г. Крста Смиљанић. Г. Бан са својом пратњом обишао је и прегледао сва одјељења интерната интересујући се за рад у интернату, те се интересовао о свему, а у учионицама готово са сваким појединим од присутних питомаца измијенио је по неколико ричи.” (1930., бр. 22, стр. 567)

У Извјештају за године 1930-1931. објављен је списак питомаца *Гајретовог* конвикта у Пљевљима (бр. 13-14, стр. 341).

Редни број	Име и презиме	Школа	Разред	Име оца, мајке или сиротинка	Мјесто боравишта	Примједба
1	Билаловић Хасан	Државна реална гимназија у Пљевљу	I-б	Билаловић Немајил	Скопље	2-XI 1931 својеволјно напустио интернат
2	Бојковић Стојан			Младен	Урошовац	
3	Дорчић Шефик			Емина	Рудо	
4	Фазлић Бивер			Мурат	Мноче (Винегр.)	
5	Хаџисмајловић Медо			Мухамед	Плење	
6	Хорич Сабит		II-б	Љутифија	Скопље	
7	Тафиро Нурија			Мухамед	Фоча	
8	Велетовац Хасан			Мејра	Велетово (Вин.)	
9	Акијевић Мустафа			Велијевић Рашидја	Бис. (В. Неготин)	
10	Ћатовић Мехмед			Фатовић Јасуб	Сјеница	
11	Фелаховић Тафил			Фелаховић Руспен	Маоче (Плење)	
12	Халиловић Мустафа		III-б	Халил	Пити	
13	Кријевтаран Хамид			Ћуле	Витино (Плење)	
14	Радонић Салах			Ало	Гусиње	
15	Реџеповић Малић			Хусејин	Плав	
16	Султановић Рагип			Хилмо	Чајнич	
17	Ајановић Романија		IV-б	Ајановић Рагип	Потпећи (Плењ.)	
18	Ајетовић Елхам			Прекић Адем	Гњилане	
19	Чепић Веја			Омер	Потпећи (Плењ.)	
20	Чепић Алмас			Јусуф	Потпећи (Плењ.)	
21	Хаџаџић Ђиско			Муле	Лозница (Биј. П.)	
22	Хуршидовић Дурмин		V-б	Хуршид	Пусто Село (Пр.)	
23	Фетахаџић Ахмед			Рамадан	Високо	
24	Прлача Џемајил			Сејфо	Пљевље	
25	Акифовић Хасан			Акиф	Штит	
26	Бегич Шукро		VI-б	Сулејман	Нова Варош	26-IX 1930 својеволјно напустио интернат
27	Дабарџић Садик			Добарџић Ибрахим	Бијело Поље	
28	Љубовић Миралем			Љубовић Шефсија	Сутомоше	
29	Влаховић Смајо			Абдулах	Пријеноше	
30	Зиниовић Хамдија			Мухамед	Бијело Поље	
31	Аидаџић Ханефија		VII-б	Хасан	Фоча	
32	Бахтијаревић Исмет			Шухрета	Београд	Писањ. ријешенjem Гл. Одб. Гајр. у Сарајеву
33	Рамизовић Халил			Рамизовић Шабо	Пски	
34	Бучић Реџо			Исо	Губавче (Б. Поље)	
35	Муловић Хусеинја			Муловић Смијил	Плење	

Прилог 2 Списак питомаца *Гајретовог* интерната (1930/31)

Побројани су и мјесни одбори и повјереници Друштва (стр. 344-350), и то:

“**Бијело Поље** (Мјесни одбор): Мурат Бурцовић, Јово Лазаревић, А. Пантазијевић, Муло Музуровић, Ибрахим Добарџић, М. Хатић, Тамил Хота, Шемсудин Зечетић, Абазбег Зејниловић и Александар Црнојевић.

Бољаничка општина (срез Плевље) повјереници: Мирко Митровић, Осман Кубур, Хасан Влаховљак, Омер хоџа Хамзић, Митар Стојић, Шемсо Плакало, Новица Дробњак, Ферхат Винарић, Ибрахим еф. Миљевина и Суљо Дељковић. Њ

Буковачка општина (срез Плевље) повјереници: Хакибег Бавчић, Касим Стовраг, Азиз Бавчић, Јакуп Мочевић, Дервиш еф. Кожо, Ејубег Бавчић, Дервиш Хаџалић и Ибрахим еф. Шљиво.

Мељачка општина (срез Плевље) повјереници: Јусуф еф. Машовић, Шахо Швука, Бејто Кубур, Ајдин Диздар, Алија Муховић, Х. Хусеин еф. Хамић.

Плевље (Мјесни одбор): Саит Сурулиз, Омербег Селмановић, Шукрија Музуровић, Мухамед Х. Смајловић, Осмо Ћатовић, Бећир Љухар, Ферид Х. Атлагић, Светомир Тадић, Сејфи еф. Шећеркадић и Фаик Селмановић.

Подгорица (повјереници): Јакуб Дервишевић и Ахмет Хајдарагић.

Стари Бар (Мјесни одбор): Исмаил Омербашић, Јашар Карађузевић, Јусуф Кацила, Дервиш Омербашић, Мехмед Крчиковић, Махмуд Салковић и Хасан Шлаковић.

Улцињ (Мјесни одбор): Дервиш Ћођић, Џафо Алибеговић, Никола Мировић, Рифат Алибеговић, Васо Ђурашковић, Хасан Љуца, Ћамил Нуманбеговић, Велимир Дреџун, Аго Бушатлић и Риза Садик.”

Састав Мјесног одбора је, према овом Извјештају, у Плаву остао непромијењен. У истом извјештају наведено је да је одбијен захтјев за отварање женског конвикта у Пљевљима, јер би ученице могле бити примане у женски интернат у Сарајеву. Поздравља се сарадња са Колом српских сестара и иницијатива да се оствари и финансијска заједница Гајрета и овог друштва у раду ткачко-ћилимарске школе како би и инвентар био заједнички. Одбијен је приједлог да се на име набавке школских књига питомцима пљеваљског конвикта и другим сиромашним ученицима пљеваљске гимназије одобри 4000 динара. Упућен је захтјев Главном одбору да се обрати Министарству просвете у вези са постављењем једног учитеља муслиманске вјероисповијести у Пљевљима, другог у селу Левер Тари и трећег у селу Намге (стр. 385-386).

Према извјештају секретара Мјесног одбора у Пљевљима (1931., бр. 16, стр. 404-407) који је поднесен на мјесној скупштини анализирана је активност овог одбора током 1930. до 30. јуна 1931. године. Каже се да је током 1930. године управа одржала 19 сједница, организовала теферич, забаву и обиљежила *Гајретов* дан 6. септембар. Ванредном скупштином овог одбора одржаном 27. децембра 1930. отпочиње плоднији период. Уз навођење разлога који су довели до изостанка организовања алфаветских течајева и образовања музичких дружина, набројани су

остали, успјешно реализовани задаци, и то: упис око педесет чланица, чиме је створена повољна основа за оснивање *Женског кола Гајрета*, омогућавање свих потребних услова за формирање једног “домаћинског течаја” у сарадњи са Домом народног здравља. Као један од најзначајнијих извора прихода у поменутом периоду спомиње се *Гајретова* рамазанска томбола, иако се истиче да се ради о неповољној хазардерској појави. Одржана су и четири *Гајретова* рамазанска предавања, мада је било планирано четрнаест. Посебно је направљен осврт на предавање Ђамилбега Дрнде под насловом “Ислам и алкохол”. О овом предавању биће ријечи и у Гајретовом гласнику у броју 5 из 1931. године, с тим што је податак овдје допуњен и сазнајемо да је исти аутор одржао још једно предавање, и то под насловом “О развитку ислама”. Интересовање је било велико и просторије *Гајретове читаонице* испунило је око 300 посјетилаца. Током Рамазана организован је први Гајретов и први женски јавни мевлуд. Издвојена је и *Гајретова* забава поводом рамазанског Бајрама, за коју су посебно били заслужни управник и питомци интерната у Пљевљима. Ова забава је утолико значајнија, што је, по први пут у Санцаку и Пљевљима, била намијењена и женској публици. Као смјернице будућег рада истакнуто је слједеће:

“Да се, у колико то не би Министарство просвјете учинило, отворе аналфабетски течајеви;

Да се образују зборови пјевачки и виолински;

Да се коначно отвори курс из домаћинства и рад око ћилимарске школе доврши;

Да се по нашим селима развије што већи рад за Гајрет;

Да се и надаље ради око образовања антиалкохолне подружине Гајрета, бар онако као и прошлог рамазана;

Да се не пропусти ни једна свечана прилика, нарочито бајрами, без Гајретових забава;

Да се потстрекну и помогну наши студенти и средњошколци, да преко школских ферија природе једну забаву или бар теферич у корист подизања Гајретовог ђачког дома у Београду;

Да се подијели до 5000 динара помоћи сиромашним ђацима овд. гимназије за набавку књига и другог школског прибора;

Да се потстрекну родитељи да сву женску дјецу, која ове године завршавају основну школу, даду их школовати у овдашњој гимназији, ћилимарској или женској радничкој школи и да се њих двије до три одличније пошаљу у који женски Гајретов интернат за средње школе, нарочито учитељску, и онима сиромашнијим који би овде продужили школовање набаве књиге, школски прибор, а посве сиромашним понешто одјеће и обуће;

Да се поклони нарочита брига друштвеној књијници, набави још бар до двије хиљаде динара вриједности лијепих и поучних књига, дневних и периодичних листова.” (стр. 406-407)

Према писању листа у броју 1 из 1931. године (стр. 20) прослављен је рођендан “Њег. Вел. Краља у Гајретовом интернату у Плевљу” и Дан уједињена, 1. децембар, такође у овом интернату. У броју 3 из 1931. читамо да је на ванредној главној скупштини Мјесног одбора у Пљевљима 27. децембра 1930. изабрана нова управа *Гајретове читаонице* (стр. 76). Исти број доноси и вијест о именовању новог повјереника у Бијелом Пољу (ибид.). Од 26. јануара до 1. фебруара 1931. одржана су у просторијама *Гајретове читаонице* у Пљевљима три предавања у присуству око 100 посјетилаца сваке вечери, и то предавања “О вјери”- аутора Тамилбега Дрнде, “Будимо задругари”- аутора Шућра Њуховића и “О одгоју дјеце”- аутора Ибрахима Биоградлије. Примijeђено је да је већи број предавања одложен послје Рамазана (бр. 5, стр. 130). У броју 6 из 1931. године саопштена је вијест да је Мјесни одбор у Пљевљима приредио на први дан Бајрама закуску војницима исламске вјероисповијести овдашњег гарнизона (стр. 175). У Бијелом Пољу је 22. марта 1931. године, према извјештавању у броју 8 поменуте године (стр. 217), у просторијама друштва *Слога* одржана скупштина чланова *Гајрета*. На скупштини су говорили повјереник Мурат Бурџовић и Илијас Добарџић и предложена је листа кандидата за Мјесни одбор. Исти број (ибид.) преноси и вијест да је Главни одбор на приједлог Мјесног одбора у Пљевљима поставио повјеренике за општине Буковичку, Бољанићку и Мељачку. О раду *Гајретовог* одбора у Рожајама, односно о подизању *Гајретовог* дома читамо у броју 10 из поменуте године (стр. 260). Каже се да је Мјесни одбор основан у Рожајама априла претходне године и да је одмах отпочео да ради на изградњи скромне зграде за *Гајретов дом*, која би била намијењена за позоришну салу, читаоницу и окупљање народа уопште. Зграда је добрим дијелом саграђена од добровољних прилога грађана, али су за њено довршавање неопходна додатна улагања. *Гајретов* дан је 1931. (бр. 16) прослављен у Пљевљима свечано и чланови друштва су “присуствовали корпоративно тога дана дови у главној џамији, односно благодарењу у српско-православној цркви. После тога одржана је свечана академија у просторијама Гајретове читаонице...” (стр. 508). У истом броју извјештава се о отварању другог домаћичког курса у Пљевљима и истиче се да је “рад домаћичке школе за муслиманке био од велике користи...” (стр. 509). За овај курс се било пријавило преко 20 ученица и зато је Министарству социјалне политике упућена молба за отварање новог циклуса (ибид.).

У Извјештају за 1931-1932. (бр. 11-13) годину саопштено је да је, према приједлогу Мјесног одбора у Пљевљима, “Главни одбор подузео код надлежних власти кораке да се око 30 учитеља муслимана поразмјести по муслиманским мјестима, али тај корак, обзиром на утврђену просвјетну политику - није у свима случајевима могао успјети.” (стр. 177). Основан је женски мјесни одбор у Пљевљима, с тим што чланови овог женског одбора нису и именовани у посебном списку Гајретових одбора и повјереништава:

“**Плав** (Мјесни одбор): Томо Спасојевић, Радош Ракуш, Салих Рецковић, Х. Нушовић, Ђоко Јокић, Шабан Рецповић и Симо Ђорђевић,

Пљевље (мушки Мјесни одбор): Тамилбег Дрнда, Мухамед Хачисмајловић, Ибрахим Биоградлија, Алија Керкен, Теофик Тахирбеговић, Ахмед Чаушевић, Сафветбег Мушовић, Омербег Селмановић, Сејфи еф. Шећеркадић и Шућро Музуровић,

Пљевље (женски Мјесни одбор):

Подгорица: Саид Мујаџевић, Мурад Покрклић, Дервиш Рамадановић, Смаил Крнић, Хамза Кемаловић, Бајрам Коскић, Ахмед Хајдарагић, Хамид Турковић, Шаћир Лачевић и Шукрија Булић” (стр. 178-185)

Мјесни одбори у Бијелом Пољу, Рожајама, Старом Бару и Улцињу остали су непромијењени. Према извјештавању о раду *Гајрета* на просвјећивању, односно на школовању омладине спомиње се мушки интернат у Пљевљима кроз који је прошло 35 питомаца под управом Ибрахима Биоградлије (ибид. 185). За овај интернат се каже да је “смјештен у вакуфској згради, солидно грађеној и врло прикладној за интернатске сврхе. Има 11 просторија, и то: 2 учионице, 2 спаваонице, трпезарију, кухињу, смочницу, канцеларију, те стан управника са осталим нуз-просторијама. У спаваоницама су 32 кревета.- Питомци су прочитали 249 дјела, а одржано је шест предавања.” (ибид., 187) У наставку је наведен списак питомаца *Гајретовог* мушког конвикта у Пљевљима (ибид., 207). Наведени су у посебној табели (стр. 216-219) и приходи по мјестима, и то за Бијело Поље, Пљевља, Подгорицу и Стари Бар.

У броју 1 из 1934. године читамо да је у Берама свечано прослављена *Гајртова* 30-годишњица: “Иако Беране по први пут добива Гајретову подружницу, ипак је једва дочекало овај свима муслиманима драги дан-Гајретов 6. септ.-и испратило га свечано” (стр. 26-27).

У Извјештају Главног одбора за 1933/34. годину сазнајемо да су у конвикту у Пљевљима (управник: Ибрахим Биоградлија; вјерски васпитач: Бећир Муловић) питомци под сталним љекарским надзором др Слободана Пурића и др Аврама Бенвенистија. Кроз конвикт је прошло 28 питомаца. Сваке недјеље одржано је једно предавање, прослављени су сви вјерски и државни празници (стр. 150). Наводи се да је међу

Редни број	Име и презиме	Школа	Род	Име оца, мајке или скупштина	Мјесто боравања	Примједба
1	Челик Ибрахим	Државна потпуна реална гимназија у Пљевљу	I	Сејфо	Тресбиново	Писма, решења Глав. Одб. Гајрета бр: 176 од 13. I. 1932 г.
2	Ченгић Енес			Смајил	Фока	
3	Хаџовић Салко			Хасан	Болашићи	
4	Имамовић Мушан			Фехим	Првање	
5	Калић Нурудин			Едхем	Дачац	
6	Рачић Адем		II	Рагиб	Винеград	Напустио интерјерније пријатељство у школи због старости
7	Субеска Реуф			Сејдиљлија	Берковићи	
8	Шувалија Мехмед			Мустафа	Гадјено	
9	Фазлић Енвер			Мурат	Мноче	
10	Дорић Шефић			Емина	Рудо	Својеволјно напустио интернат у школи
11	Хаџисмајловић Медо		III	Мухамед	Пљевље	
12	Хаџихалиловић Расим			Мехмед	Винеград	
13	Тафиро Нурија			Мухамед	Фока	
14	Велетовац Хасан			Мејра	Б. Јагодина	
15	Акијевић Мустафа		IV	Назмија Велијевић	Бистреница	Писма, решења Глав. Одб. Гајрета бр: 176 од 13. I. 1932 г.
16	Ћатовић Мехмед			Ћана	Сјеница	
17	Фелаховић Тафић			Ума	Мноче	
18	Кријептарац Хамдија			Ђуле	Битине	
19	Лојо Рамиз		V	Рашид	Фока	
20	Радончић Салих			Ало	Гусине	Напустио, ик. и интер. раздоб. Учество у Б. Пољу
21	Реџеповић Малић			Хусејин	Плав	
22	Сариџић Мидхат			Сулејман	Сарајево	
23	Султановић Рагиб			Хилмо	Чапачице	
24	Ајаповић Рамзија		VI	Рагиб Ајаповић	Патисчи	Писма, решења Глав. Одб. Гајрета бр: 176 од 13. I. 1932 г.
25	Ченгић Вејза			Омер	Оцак	
26	Хаџаџић Елко			Муле	Лознице	
27	Бегвић Шухро			Сулејман	Н. Варош	
28	Добарић Садик		VII	Иб. Добарић	Бијело Поље	
29	Иброућ Енвер			Елрефа	Сарајево	Писма, решења Глав. Одб. Гајрета бр: 176 од 13. I. 1932 г.
30	Лојо Енвер			Рашид	Фока	
31	Љубовић Миралем			Сејда	Которско	
32	Реновац Ибрахим			Сејда	Конац	
33	Бахтијаревић Имет	VIII	VII	Шухрега	Београд	
34	Кујунџић Бранко			Мира	Врбница	
35	Војиновић Стефан			Јован	Урошовац	

Прилог 3 Списак члорова Гајретовог интерната (1931/32)

члановима Главног одбора изван Сарајева и Теуфик Тахирбеговић, посједник из Пљеваља. (стр. 157). За 1933/34. годину од среских одбора спомиње се из Црне Горе само срески одбор из Старог Бара, именован 27. новембра 1932. године: “Претсједник Дервиш Омербашић, подпретсједник Блажо Ђурановић, секретар Јашар Карађузовић; одборници: Махмут Загањор, Бећо Богзић, Саит Хамзић, Џафо Алибеговић, Љубо Булатовић, Стеван Поповић, Тахир Чапрић, Мујо Алковић” (стр. 160). Међутим, примјећује се да “Главни одбор мора да констатује, да је ова установа подбацила, па се стога намеће потреба да ово питање озбиљно размотримо” (ибид., стр. 159). Што се тиче рада мјесних одбора, истиче се да је рад већине задовољавајући и да је Главни одбор био заведе за све јединице попуњавање мјесечних извјештаја. Међутим, због неактивности разријешени су мјесни одбори у Бијелом Пољу и Пљевљима, и у Пљевљима је постављен повјереник (ибид., стр. 161). Састав мјесних одбора у Беранама, Плаву, Подгорици, Стари Бар, Улцињ за 1933/34. године и број чланова (осим за Стари Бар) били би сљедећи:

“**Беране:** Хациомеровић Осман, Поповић Тодор, Рамхусовић Хамдија, Зековић Неџиб, Гарчевић Јунуз, Вујашевић Стеван, Зејниловић Ибрахим, Софтић Рашид, Пршевић Станко и Међедовић Бедрија (85 чланова).

Плав: Реџепагић Хусејин Мурад, Ракуш Радош, Рецовић Салих, Мекулевић Смајил, Беглеровић Шабан, Ђорђевић Симо (39 чланова).

Подгорица: Дивановић Алија, Мујаџевић Сајид, Шаркић Теуфик, Крнић Смаил, Покрлић Мурат, Ћемаловић Хамза, Шабанаџовић Шефкет, Бибезић Мустафа, Бешлић Каплон, Грађевић Шукрија (144 члана)

Стари Бар: Омербашић Дервиш, Шеховић Реџо, Карађузовић Јашар, Крчиновић Јашар, Ратковић Владо, Загањора Махмуд, Бегзић Бећо, Карађузовић Хф. Хусеин, Шлаковић Хасан и Каџил Јусуф

Улцињ: Муфтић Шефкија, Хаџи Мула Хамид, Латифовић Мехмед, Алибеговић Сулејманбег, Вукичевић Милан, Бузуковић Х. Абдулах, Ресулбеговић Алија, Наметак Мухамед и Шурла Хусо (50 чланова)” (ибид., стр. 162- 166).

У наставку (стр. 171) наведен је списак *Гајретовог* мушког конвикта у Пљевљима и приходи по мјестима (ибид., стр. 191-194). Занимљиво је примијетити из овог и других спискова да питомци пљеваљског конвикта нису само из Пљеваља и околине, већ из различитих крајева углавном Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије.

Редни број	Име и презиме	Школа	Разред	Име оца, мајке или скрбника	Мјесто боравишта	Плаћа мјесечно Дин.	Примједба
1	Pipić Jakub	Државна потпуна реална гиназја у Плевљу	I	Sadija	Sarajevo	—	23 XII 1933 g. napustio svo jevoljno internat
2	Prolić Mehmed			Zulfo	Kakanj	—	
3	Terzić Salko			Emina	Ljubuški	—	
4	Fazlić Šmajil		II	Almas	Višegrad	—	
5	Karčić Asim			Hajrija	Višegrad	150	
6	Mešić Hajro			Fila	Bijelo Polje	—	
7	Đurđević Džavid			Omer	Podgorica	—	
8	Zlatanić Bahrija		III	Jusuf	Priboj na Limu	450	
9	Brbović Mujo			Omer	Sarajevo	—	
10	Čelik Ibrahim			Sejlo	Čajniče	50	
11	Čengić Enes			Šmajil	Foča	100	
12	Imamović Mušan		IV	Kana	Čajniče	150	
13	Mezildžić Bahrija			Skadrak A.	Prijepolje	250	
14	Račić Azem			Ragib	Višegrad	—	
15	Rašidkadić Mehmed		V	Nurija	Goražde	150	
16	Dorić Šefik			Emina	Rudo	—	
17	Hasanbegović Našid			Mehmed	Plevlje	—	
18	Džindo Edhem		VI	Hajra	Rogatica	—	
19	Džindo Rasim			Čamil	Rogatica	—	
20	Tafro Nurija			Latif	Foča	100	
21	Veletovac Hasan		VII	Mejrema	Višegrad	—	
22	Akijević Mustafa			Velijeвић N.	Bistrenica	—	
23	Hasanagić Hilmiја			Alija	Priboj na Limu	500	
24	Konjičanin Abdulčerin			Omer	Novi Pazar	—	
25	Radončić Salih		VIII	Aljo	Gusinja	—	
26	Zaimović Ibrahim			Amir	Novi Varoš	—	
27	Zajnelović Hakija			Halim	Novi Pazar	—	
28	Lojo Enver			Rašid	Foča	300	

Прилог 4 Списак питомаца *Гајретовог* интерната (1933/34)

Гајретов гласник из 1940. године (бр. 3, стр. 58) доноси чланак о *Гајретој читаоници* у Пљевљима. О овој читаоници пише да је “центар Гајретева рада и културно стјечиште пљеваљских муслимана. Њени чланови идеолошки су најсвјеснији, а организационо најспремнији, тако да би им у том погледу могли завидјети муслимани из много већих мјеста и културних центара не само Санџака, него и Босне... Гајретева читаоница води бригу о школовању гимназијске омладине из Пљеваља. Она набавља ученицима школске књиге, стара се око уписа у школу, једном ријечју води максимум бриге о омладини приспјелој за школу” (стр.58). У опису ове читаонице се даље каже: “Читаоничке просторије су завидне. То је у правом смислу читаоница. Она је сигурно понајљепша Гајретева читаоница уопште. Снабђевена је многим часописима и новинама...” (ибид.) У овој читаоници је организовано радила дилетантска секција, тамбурашки оркестар, посједовала је све што је потребно за организовање забава, располагала солидном библиотеком. Била је прилично посјећена, тако да аутор чланка у *Гајретовом гласнику* примјећује: “Из Гајретевог читаонице произлазе све културне и хумане акције пљеваљских муслимана. Она је огњиште на коме се сваки муслиман и пријатељ Гајрета уопште може огријати. Она је извор свега доброг, лијепог и похвалног” (ибид.). У истој рубрици је посвећена пажња раду Мјесног одбора у Пљевљима. Овај одбор организовао је у протеклом периоду сљедећа предавања:

“г. Сулејман Шехагић, ст. фил.: ‘Културно-социјални проблеми наших муслимана’;

г. Др. Салих Муфтић, лекар: ‘О штетном дејству и сузбијању алкохола’, као и ‘О венеричним и другим социјалним болестима’;

г. Абдулах Азабагић, шер. суд.: ‘О значају Хиџрета и муслиманске Нове године за муслимане’”(ибид., стр. 59).

Напомиње се да је договорено да се предавања редовно држе сваких петнаест дана. Овај одбор је приредио поводом Курбан бајрама забаву коју су извели чланови и чланице дилетантске секције. Дочек “Муслиманске нове године” приређен је 8. фебруара. Обогаћена је и *Гајретева* библиотека са преко 200 књига купљених у Београду. Истиче се да *Гајретева читаоница* прима све дневне листове, све муслиманске публикације, има свој радио апарат, основана је и библиотека ђачких учебника који се раздјељују сиромашним ђацима. Овај одбор уписао је о свом трошку десеторо дјеце у Пљеваљску гимназију (ибид., стр. 59).

Број 7-9 из 1940 посвећен је Извјештају Главног одбора *Гајрета* за годину 1939-1940.. У овом извјештају читамо да је до 24. јуна 1940. године у *Гајретој читаоници* у Пљевљима одржано десет предавања, од којих смо три у претходном тексту поменули. У наставку је објављен

списак питомаца Гајретовог интерната, такође у Пљевљима. Међу активним мјесним одборима у 1939-40. години убројани су одбори у Бијелом Пољу, Пљевљима и Подгорици. Као неактивни означени су одбори у Плаву, Рожајама и Улцињу (ибид., стр. 142). У извјештају о раду *Гајретових* интерната описани су рад и прилике *Гајретовог* конвикта у Пљевљима. У школској 1939/40. години управник и васпитач је био Абдулаховић Абдуселам, распоређен на рад у *Гајрету* од стране Министарства просвјете, с тим што је био ослобођен рада у разреду. Улема-меџлис није поставио вјерског васпитача у овом интернату. Кроз интернат је прошло 29 питомаца, али их је на крају године било 25. Према опису, зграда у којој је смјештен власништво је Вакуфа, може да прими 30 питомаца и располаже са 11 одјељења- 2 учионице, 1 спаваоницом, 1 трпезаријом, кухињом, смочницом, болницом, собом за молитву, канцеларијом и станом управника и остале нуспросторије. Каже се да при интернату постоји литерарна дружина под називом “Гајретов подмладак”, основана током школске 1932/33. године. Од прикупљене чланарине допуњена је интернатска библиотека са 25 књига. Литерарна дружина организовала је 11 окупљања, на којима су одржана сљедећа предавања: “Мујовић Мујо: ‘Гајретов рад на културном и просвјетном подизању југословенских муслимана’”; Сијерчић Нурија: ‘Горски цар од Св. Раичковића’, реферат; Брбовић Мујо: ‘Алекса Шантић’ приказ; Златанић Бахрија: ‘Приказ на дјело Тито Дорцић’”; Брбовић Мујо: ‘О постанку земље’; Брбовић Мујо: ‘Едисон’; Шлаковић Абдулах: ‘Наше село по нашим приповијеткама’; Брбовић Мујо: ‘Наша књижевност у II половини XIX вијека’; Златанић Бахрија: ‘Велика дјела захтијевају велике жртве’; Лимић Драгољуб: ‘Развој народне поезије’” (ибид., 151)

Сл. 2 Питомци Гајретовог интерната у Пљевљима (1939/40)

Ред. бр.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	Школа	Разред	Име родитеље или старатеља	Мјесто боравка родитеља или старатеља	Висина месечне описрбе Дин	Примједба
1	Хаџиахметовић Неџиб	Потпуна државна реална гимназија	I	отац Азиз	Фоча	150	Пурифициран, напустио дом 8-II-1940
2	Хаџалић Сулејман			отац Хамид	Плевље	—	
3	Софро Златан			отац Абдулах	Коњиц	300	
4	Тафро Соко			отац Салко	Фоча	350	
5	Бегич Асим		II	отац Назиф	Лука срез Сребреница	250	
6	Дражанин Цавид			отац Реџеп	Нови Пазар	50	
7	Хонџо Сафет			мајка Арифа	Јабланица	—	
8	Кускуновић Есад			даица Сердаревић Мехо	Зеница	—	
9	Нуманагић Мугдим			мајка Узејфа	Коњиц	—	
10	Османагић Мурис			отац Муниб	Чајнице	250	
11	Тафро Гордан			отац Салко	Фоча	300	
12	Влаховљак Џемаил			отац Јусуф	Бољанџин ср. Плевље	50	
13	Хаџимешић Мурат		III	мајка Сафија	Фоча	—	
14	Налбанџић Ихсан			отац Назиф	Фоча	350	
15	Ферхатбеговић Мухамед		IV	отац Незир	Рогатица	50	
16	Османагић Ариф			отац Смајл	Рогатица	250	
17	Сијерџић Нурија			отац Исметбег	Горажде	—	
18	Султановић Екрем			отац Хилмибег	Чајнице	250	
19	Кочевић Рефик		V	отац Адил	Прибој	300	
20	Шапоњић Данило			стриц Шапоњић Лексо	Нова Варош	350	
21	Шлаковић Абдулах		VI	отац Хасан	Ст. Бар	300	8-IV-1940 промијенио школу по одобрењу родитеља
22	Лимић Драгољуб			отац Илија	Сјемећ срез Рогатица	380	
23	Мујовић Мујо			отац Нуман	Сјеница	—	
24	Тановић Данило		VII	мајка Јуца	Нова Варош	380	Наступио у интернат I-XI-1939
25	Златанић Бахрија			отац Јусуф	Прибој	350	
26	Брбовић Мујо			отац Омер	Сарајево	—	
27	Дорић Шефик		VIII	мајка Емина	Сарајево	—	Наступио у интернат I-XII-1939
28	Мешић Хајро			браћа	Бродарево Пријепоље	—	
29	Мујич Суљо			отац Мухо	Сушташ Стари Бар	50	Искључен из интерната 21-II

Прилог 5 *Списак питомаца Гајретовог интерната (1939/40)*

Што се Гајретових просвјетних акција тиче, у поменутом Извјештају се биљежи да је Мјесни одбор *Гајрета* у Подгорици, под руководством судије Садика Ђурбузовића “организовао аналфabetски течај, који је трајао од 1. октобра до 12. новембра 1939. г. У течају је научило читати и писати 25 чланова, од којегa су броја њих 10 у годинама од 30-50 старости...Поред овог рада, одбор је организовао комплетан тамбурашки оркестар од 11 чланова, као и мушки пјевачки хор од 40 чланова под водством г. Мила Влајина, композитора, такођер и мјешовити збор од 30 чланова” (ибид., стр. 161)

У *Гајретовом гласнику* у броју 12 из 1940. године читамо и вијест о организовању лјетњег ђачког течаја у Подгорици у периду од 1. јула до 24. августа и истиче да “од 15 ученика колико се спремао у течају, 14 их је положило поправне испите, а свега један понавља разред” (стр. 60)

Анализа дјеловања културно-просвјетног друштва *Гајрет* на територији Црне Горе у периоду 1922-1941. година никако се не своди само на увиде у писање листа *Гајрет*, али је представљање ових аутентичних података неспорно допринос стварању и сређивању основе за даља и шира истраживања. Овим нашим радом настојали смо да помогнемо реконструкцију оног сегмента рада Друштва, који је, и поред покушаја манипулисања у политичке сврхе, испуњавао његову у основи конструктивну улогу, без националне и вјерске искључивости, у прегнућу ка културној отворености, и на тај начин сарадњи, повезивању и зближавању.

Лука И. МИЛУНОВИЋ*

УГОВОРИ О СМЈЕШТАЈУ ДИПЛОМАТСКИХ ПРЕДСТАВНИШТАВА НА ЦЕТИЊУ КРАЈЕМ XIX ВИЈЕКА

Русија, Француска и Грчка

Квалитет односа двије државе, а нарочито онај у равни дипломатије може се оцјењивати и по односу према начину смјештаја представништва земље госта код земље домаћина. Зато је увијек интересно питање када и какве објекте за смјештај својих акредитованих представника земље гости обезбјеђују.

Послије првог сопственог објекта за страно представништво у Црној Гори, што га је обезбиједила Турска још 1885. године, купујући приватну зграду (*нови кућу* војводе Маша Врбице)¹ која се налазила на почетку улице Баја Пивљанина, неколико држава ће на Цетињу под сам крај XIX и током прве деценије XX вијека отпочети и изградити зграде за своја стална дипломатска представништва. Тако ће настати низ архитектонских драгуља на урбаном ткиву црногорске пријестонице. Полазећи од значаја ових здања, заслужује да се на основу документа

* Аутор је сарадник у Центру за културу СО Цетиње.

¹ Док гради *нову кућу* војвода Врбица станује у својој кући у Катунској улици на Цетињу, коју ће поменути у записима са Цетиња и др Бернард Шварц (*Bernhard Shwarz*). Интересно је напоменути да прије него што ће постати Турско посланство (познато под називом *Пашина кућа*) *Нова кућа* војводе Врбице је већ била помињана у црногорској периодици. Наиме, у још недовршеној згради првих мјесеци 1884. године приказиване су позоришне представе (дате су представе: *Балканска царица* – 2, 3, 10. I и 19. II; *Максим Црнојевић* – 14. и 18. II; *Пола вина пола воде* и *Шаран*: 11. и 18. III). Представе је припремало *Добровољно позоришно друштво Цетињске читалице*, чиме је и отпочео организовани и континуирани позоришни живот у Црној Гори. Ова зграда и данас поново служи за потребе театра. У њој је смјештен Факултет драмских умјетности. Види: Лука Милуновић, *Позориште у Књажевини Црној Гори 1884-1888*, Подгорица 2001, стр. 27-31.

из фондова Државног архива Црне Горе, саопшти неколико нових детаља о активностима на ријешавању питања смјештаја дипломатских представништава Русије, Француске и Грчке у Књажевини Црној Гори посљедње године XIX вијека.

I

О подизању зграде за руско дипломатско представништво на Цетињу већ је писано. Ристо Ј. Драгићевић у свом раду² наводи податке о набавци плаца, полагању камена темељца, исплаћеним трошковима изградње и судбини здања послје Првог свјетског рата. На његове архитектонско-стилске карактеристике указују др Душан и др Урош Мартиновић³. У циљу формирања што потпуније слике о овом важном питању скренућемо пажњу на садржај два уговора потписана на Цетињу 8/21. јуна, 1900. године, по пријеводима са француског језика, овјереним 14. јуна од стране секретара Министарства правде, који се данас чувају у Државном архиву. Оригинале уговора на француском језику су задржали сами потписници.

Основни уговор (15. чланова) о зидању зграде за потребе руског посланства је склопљен између руског амбасадора у Црној Гори, Константина Аркадијевича Губастова „у својству представника царске Владе“, са једне и инжењера К. Августа Корadiniја из Рима и Михаила од Бенедетија, Јаковљевог сина из Рима, са друге стране. Потписани инжењери су се обавезали „на ђутуре подизања једне зграде“ – изузимајући унутрашњу декорацију – у складу са унапријед одобреним цртежима, а по уговореној цијени од 120 хиљада франака у *злату* (што је 6000 наполеона)⁴, уз могућност евентуалне корекције износа (чл. 14), те да објекат предају довршен до 30. јуна 1902. године (чл. 1). Рок се могао

² Ристо Драгићевић, „Подизање зграде руског посланства на Цетињу“, посебан отисак из *Старине Црне Горе*, В/1975, књ. V, стр. 181-187. Рад се поглавито ослања на периоду из тог доба, архивску грађу из фондова Народног музеја Црне Горе и литературу. О овом питању види: Marko Špadijer, Stanko Roganović, *Diplomatska poslanstva u Kraljevini Crnoj Gori*, Zagreb, 2004, стр. 61-62. и Станко Рогановић, *Легације као украс Пријестонице, Матица*, I / 2000, бр. 2, стр. 235-237.

³ Душан Мартиновић, Урош Мартиновић, *Цетиње: споменици архитектуре*, Цетиње 1980, стр. 86-89.

⁴ Ради лакшег праћења и упоређивања новчаних износа који се помињу напомињемо да је апоен од 20 франака у злату називан наполеон (*napoleons d'or*). До увођења круне, односно црногорског новца перпера, у првој деценији XX вијека по курсу: 1. фиорин = 2 круне = 2 перпера, наполеон је вриједио од 9,50 до 10 фјорина зависно од кретања цијена злата на свјетском тржишту. У Црној Гори курс валута које су циркулисале утврђиван је на основу расписа Министарства финансија а у складу са промјенама на берзи у Бечу. О куповној вриједности новца из тог времена види у: Ристо Драгићевић, оп. цит. стр. 185, фус. 10.

продужити за случај догађаја независних од воље извођача (чл. 13). Уз читав посао до завршетка радова Корадини је примио и надокнаду - *архитектонску таксу* - од 12000 франака у злату (чл. 2). Предвиђено је (чл. 3, 4 и 5) да зграда са 450 м² у основи и 17 м висине има: подземни спрат (двје кухиње, WC и још седам соба), доњи спрат (19 просторија за службене намјене), први (14 просторија за приватне и друштвене потребе персонала) и спрат *таванских соба* (8 просторија : двје велике сушионице и собе за послугу). Слиједећим члановима уговора (6, 7 и 8) утврђена је израда улаза, степеништа, зидова и крова. Затим су (чл. 9 и 10) регулисани рокови исплате уговорених сума предајом готовог новца на Цетињу, или: „... посредством чекова који се могу исплатити у каквом мјесту Италије, а по предходној објави...“ Корадинија и де Бенедетија, који морају заједно потврдити пријем новца, осим *архитектонске таксе* (чл. 15). Архитектонска такса припада Корадинију, аутору пројекта. Рокови исплате дјелова уговорених сума ће пратити стање на радилишту. Извођачи морају сами рјешавати спорове и захтјеве свих ангажованих у послу (чл. 11). Коначно, спорна питања по Уговору ће рјешавати: „... суд састављен од три изабрана судца, од којих ће једнога именовати г. Министар руски, другог г. Корадини и де Бенедети, а трећег ће именовати прва два именована судије...“ (чл. 12).

Истог дана потписници уговора склопили су „... угодбу која се додаје предходној ...“ (4 члана), а односи се на уређење непосредне околине зграде за руско посланство, простора намијењог за башту и „... додатог здању које се има саградити...“ . Корадини и де Бенедети су се обавезали да уз надокнаду од 30000 франака у злату, рачунајући и *архитектонску таксу*, уреде по одобреним нацртима земљиште око зграде посланства: „...до свршетка 1901.г...“ (чл. 1). Радови подразумевају: израду каменог тротоара око посланства ширине 1,5 м; гвоздене украсне оградe према фасади са 18 стубова (6 великих и 12 малих), као и обичне металне оградe око читавог здања. Врата ће бити 3,5 м ширине, а са обје стране улаза треба подићи по једну зграду са основом од 14 м². На јужном дијелу плаца „... ставиће се шедрван и један умјетнички киоск саграђен од гвожђа камена и дрва...“ . Предвиђена је израда једног канала, зида, камених клупа и др. (чл. 2). Исплата предвиђене суме новца ће тећи према напредовању радова, а и у овом случају ће важити чланови 11, 12 и 15 из претходног уговора (чл. 3 и 4).⁵

У актима Управе вароши Цетиње сачувана је захвалница руском амбасадору Губастову на 500 фиорина које је поводом полагања камена темељца зграде за посланство поклонио цетињској сиротињи.⁶ Радили-

⁵ ДАЦГ, УВЦ- 1900, Фас.: 25, бр.1345.

⁶ ДАЦГ, УВЦ- 1900, Фас.: 25, бр.1114.

ште је очигледно веома брзо организовано па је на захтјев Управа вароши Цетиње издала руском посланству дозволе да се ломи камен, као и да се градилиште може прикључити на градски водовод.⁷

Како се из уговора може видјети укупна обавеза према извођачима, укључујући и архитектонску таксу утврђена је на 162000 франака у злату или 8100 наполеона. У литератури је већ истакнут податак да је до 19. маја 1903. год. исплаћено, односно прихваћено као обавеза за исплату 184855,59 круна.⁸ Ово чини 9627,9 наполеона, што би указивало на повећање предвиђених трошкова за 15,87%, а што би се могло односити на уговореним износом не обухваћену *унутрашњу декорацију* (унутрашње уређење зграде 1600 наполеона). Износећи ову илустрацију кретања трошкова изградње треба напоменути да прерачунати износи нијесу сасвим прецизни јер се однос наполеона и круне, иако не значајно, ипак мијењао од потписивања уговора до завршетка здања па би ради потпуне прецизности сваку исплату ваљало прерачунати у другу валуту по важећем курсу у моменту исплате.

На новосаграђеном здању посланства на Цетњу руска застава завиорила се 14. септембра 1903. године. Извјештавајући о завршетку радова на згради амбасаде и усељавању руских дипломата „Глас Црногорца“ истиче: „Здање легације са лијепо уређеном баштом око ње изгледа баш величанственао и служи на украс Цетињу.“ Крајем XX вијека зграда Руског посланства је обновљена и уређена за потребе црногорског универзитета. У њој је у почетку био смјештен Културолошки факултет, а данас ради Ликовна академија.

II

Под сам крај XIX вијека и Француска је ријешила да трајније ријеши питање смјештаја свог дипломатског представништва у Књажевини Црној Гори. Додуше још увијек не да зида себи посебно здање, што ће ипак учинити десетак година касније, већ да купи за своје потребе посјед са подигнутим кућама на Цетињу. О куповини посједа за потребе француског посланства говоре два уговора⁹ склопљена 31. децембра 1899. године и наредне године уписана у Књигу уговора Општинског

⁷ ДАЦГ, УВЦ- 1900, Фас.: 25, бр.1563.

⁸ Ристо Драгићевић, оп. cit. стр. 184.

⁹ „Купопродајни уговор непокретности између Г. де ла Булинијера француског посланика, као заступника француске владе и Г. протођакона Филипа Радићевића“ и „Купопродајни уговор земљишта између између Г. Де ла Булинијера француског посланика, као заступника француске владе и Г. Милутина Вукотића с Чева“ (ДАЦГ, УВЦ- 1900, Фас.: 28, бр. 2415.)

суда на Цетињу. Један уговор о куповини посједа на Цетињу склопио је француски амбасадор де ла Булинијер (*de la Boulinière*)¹⁰ са протођаконом Филипом Радичевићем, а други са Милутином Вукотићем. У уговору са протођаконом Радичевићем, секретаром Митрополије, у 10 чланова прецизирано је да се имање, предмет купопродаје, налази на Цетињу између Катунске и улице Баја Пивљанина, односно граничи посједима - са истока Милутина Вукотића, а са запада професора Филипа Ковачевића. На имању се налазе двије куће у поменутих градским улицама и то: већа, „на два боја“ дужине 10,7 м (Катунска, бр. 106) и мања „поземљуша“ дужине 13,3 м (Баја Пивљанина, бр. 43). На имању површине 787,37 м² поред поменутих кућа налази се подрум, теза за дрва и бунар (чл. 3). Даље се износе сви елементи власништва Радичевића и прецизира његова воља да ни под каквим околностима неће тражити раскидање склопљеног уговора (чл. 4, 5 и 6). Де ла Булинијер купује имање у затеченом стању уз надокнаду од 30000 франака у злату, (1500 наполеона) која ће се одмах исплатити у три мјенице по 10000 франака (чл. 7-9). Уговор који ће у складу са чланом 28 *Општег имовинског закона* добити судску потврду склопљен је у пет примјерака од којих ће по један примјерак бити у Оркужном суду и Управи вароши Цетиње, док остали припадају уговорним странама (чл. 10). У вези са овим уговором напоменућемо и то да се из једне опомене о наплати лактарине, коју је општинска управа упутила Филипу Радичевићу, такође може видјети опис кућа на имовини која је продата за потребе француског дипломатског представништва на Цетињу.¹¹

Француски представник у Црној Гори де ла Булинијер склопио је истог дана купопродајни уговор (8 чланова) и са Милутином Вукотићем са Чева, власником имања са којим се граничи посјед Филипа Радичеви-

¹⁰ Де ла Булинијер је само двије године (IX 1898. - XII 1900.) био дипломатски представник Француске у Црној Гори, али је очигледно сасвим добро познавао прилике. У писму са Цетиња Делкасеу (Delcassè), министру спољних послова Француске, од 10. VII 1899. године, износи веома интересантне закључке: „... де ла Булинијер каже да Црна Гора која је показала толико лијепих квалитета енергије и виталности, све више пропада, јер се херојски период њеног живота завршио Берлинским конгресом, а да за двадесет година од тада није много постигнуто, пошто Црногорци немају смисла за индустрију и трговину, већ чекају боље дане са пушком при руци потчињени вољи књаза Николе кога респектују и кога се боје. Узрок стагнације де ла Булинијер види и у руској заштити и надању Црногораца на њу, јер им то узима сваку иницијативу и притиска читаву њихову политику. Због свега тога, по Булинијеру, Никшићка и Зетска равница нијесу обогатиле земљу, а барско и улцињско пристаниште су остала пуста.“ Наводимо по: Др Димитрије-Димо Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860 – 1914*, Цетиње 1971, стр. 322.

¹¹ ДАЦГ, УВЦ-1900, Фас.: 28, бр.: 2577. Види: Станко Рогановић, оп.цит. стр. 237-240. ; Марко Шпадијер, Станко Рогановић, оп.цит. стр. 69-70

ћа. У уговор је описан посјед од 999 м², без грађевина који се као и купљени Радичевићев налази између улица Катунске и Баја Пивљанина, а граничи са запада имањем *великосудије* Баја Гардашевића (чл. 1-3). Послије понављања правних услова као и у уговору са Радичевићем де ла Булинијер се обавезује да ће исплатити Вукотићу 4000 круна, тј. 4167,5 франака (1. наполеон = 19,25 круна) једном мјеницом. Уговор је сачињен, овјерен од надлежног окружног суда и предат на чување као и већ поменути склопљен са Филипом Радичевићем. Свјedoци код потписивања оба ова уговора били су М. Трибер (*M. Trubert*), секретар француског посланства и М. Шаулић, секретар Министарства правде.

Тако је на самом крају XIX вијека Република Француска обезбиједила на Цетињу посјед укупне површине 1786,37 м² на коме ће до краја наредне деценије за потребе свог дипломатског представништва саградити можда најљепше здање у пријестоници Црне Горе. У овој згради је данас смјештено Музејско одјељење и Збирка старе и ријетке књиге Централне народне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“.

III

Грчка, која је међу првим државама упутила дипломатског представника у Књажевину Црну Гору, а који ће у Првом свјетском рату међу посљедњима напустити Цетиње, непосредно пред улазак окупационих трупа, за потребе свог представништва није подигла зграду. Дипломатски представник Грчке је на Цетињу изнајмљивао поједине приватне куће, сагласно потребама. Овдје скрећемо пажњу на уговор о изнајмљивању куће за потребе дипломатског представника Грчке на Цетињу, баш у вријеме када је потписан уговор о градњи руског и купљен посјед за француско посланство.

Грчки генерални конзул на Цетињу, Александар Логотетис склопио је 24. августа 1900. године пред Општинским судом на Цетињу уговор о изнајмљивању на годину дана куће чији је власник Стеван Крцетин, становник Добрског Села. Логотетис је читаву кућу изнајмио „... за канцеларију Грчког Генералног Консулата и за особити му квартир ...“. Уговором је прецизирано да Логотетис изнајмљује од 1. септембра 1900. године новосаграђену кућу на два спрата, која има 9 просторија „... са припадајућом зградом и додацима, кужином и т.д. ...“ која се налази у близини Војног стана на Цетињу. Закупнина је уговорена на износ од 87,5 франака у злату за мјесец дана, са обавезом исплате свака два до три мјесеца унапријед. По сагласности закупадавца закупнина ће бити испалћивана Виду Лукину Иванишевићу, трговцу са Цетиња. Уговор је сачињен у три примјерка од којих је један на грчком језику и потписан

пред судом. Будући да Стеван Крцетин није уміо писати на примјерке уговора је *ставио* крст. Потписи и уговор су овјерени од стране Општинске управе и надлежног суда.¹²

У „Водичу кроз Цетиње“ (*Guide de Cettigné*), првом црногорском бедекеру на страном језику, који је Милан Ј. Павловић штампао у Марсељу 1901. године испод међунаслова „Легације и конзулати“ стоји да се дипломатско представништво Грчке налази у Скадарској улици.¹³ Ова улица је на Цетињу водила од улице Баја Пивљанина према Војном станом.

¹² ДАЦГ, УВЦ-1900, Фас.: 26, бр. .1895.

¹³ *Guide de Cettigné*, / Milan J. Pavlovitch, Marsille, 1901, стр. 19. По овом бедекеру дипломатско представништво француске се већ смјестило у купљену кућу у Катунској улици бр. 106. Адреса Руског посланства је још увијек била Катунска улица бр. 45. Зграда за посланство је грађена у улици Војводе Батрића.

Жељко БЈЕЛЕТИЋ*

УЧЕШЋЕ БОРАЦА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ У ЈУНСКИМ ДОГАЂАЈИМА У ХЕРЦЕГОВИНИ 1941. ГОДИНЕ

Послије краткотрајног априлског рата 1941. године и пораза Војске Краљевине Југославије, Херцеговину су окупирале италијанске, дијелом и њемачке трупе. Пошто је ова област ушла у италијанско окупационо подручје, Њемци су се повукли. Херцеговина је ушла у састав Независне државе Хрватске, која је проглашена 10. априла 1941. године. Послије Римског споразума, потписаног 18. маја исте године између влада Италије и НДХ, италијанска војска се повукла из Херцеговине и предала власт усташама. Италијани су оставили мањи дио војске у Мостару и Требињу. Масовни покољи Срба на територији Славоније, Баније и Кордуна почињу у мају 1941. године, а у Херцеговини почетком јуна исте године. Људи су брутално хапшени, одвођени на јаме и убијани, а упоредо је вршено и масовно покатоличење Срба. За прогон херцеговачких Срба били су посебно заинтересовани поглавник НДХ Анте Павелић и министар унутрашњих послова владе НДН Андрија Артуковић, који су били родом Херцеговци. Формиране су посебне јединице усташа искључиво ради уништења српског народа. Усташким злочинима у јуну 1941. године био је угрожен биолошки опстанак српског народа у Херцеговини. Народ је морао оружјем да се супротстави усташким злочинцима. Прва устаничка пушка против усташа је пукла у селу Дрежањ код Невесиња 3. јуна 1941. године.¹ Претходних дана су усташе у околним селима поубијале више од педесет Срба, па су људи у Дрежњу знали шта их чека ако падну усташама у руке и ријешили су да им пруже отпор. Почетком јуна устанак је најјаче захватио источни дио Гатачког среза. У овим првим борбама су учествовали и борци из

* Аутор је асистент-сарадник у Историјском институту Црне Горе.

¹ Архив Војноисторијског института, фонд НДХ, кут. 171 А, рег. бр. 30/1-1. Телеграм командира оружничког вода у Невесињу Рудолфа Кучере достављен 4. оружничкој пуковнији у Сарајеву.

пограничних црногорских села. Када су усташе 4. јуна бациле 183 човјека у Корићку јаму, осам људи је остало живих у јами. Двојица од осам преживјелих успјели су да изађу из јаме ноћу 5/6. јуна и пређу границу Црне Горе, гдје су обавијестили народ шта се десило у Коритима. У пограничним црногорским селима одамах је почело окупљање одважних људи да би спасили преживјеле Корићане. Група од око 70 људи из Црквица, Ковача, Битељице и Троглава је 6. јуна пресјекла пут Билећа – Гацко и из Корићке јаме извадила рањенике. Тога дана почеле су борбе дуж цесте Гацко – Корита.² Рањеници су пребачени на лијечење у болницу у Никшићу, а преживјело стовништво из Корита и сусједних села је побјегло у Црну Гору. Устаници из Пиве, Голије и сусједних гатачких села су заузели домобранске положаје у Казанцима, Степену и Јасенику. У овој првој значајној борби устаници су имали три погинула борца. У извјештају усташког предстојника из Гацка влади НДХ о овој борби стоји: “Седмог липња Црногорци у заједници са домаћим Србима, организовали су напад већег стила који је почео истовремено на три оружничке постаје и то: Јасеник, Казанце и Степен. Оружници су били присиљени да се повуку према Автовцу, а нападачи су опљачкали оружничке постаје, те двојицу оружника су убили, а тројицу усташа тешко ранили. Отворила се битка на линији од оружничке постаје Јасеник па све до Корита, те је трајала цијелог дана”.³ Послије масовних усташких злочина и првих устаничких пушака српско стаовништво Херцеговине је побјегло у планинске збјегове или у погранична подручја Црне Горе: Рудине, Баћане, Грахово, Голију и Пиву. У планинским збјеговима живот је био организован на колективној основи. Заједнички се чувала стока и спремала храна. У црногорским селима избјеглице су биле смјештене у кућама и колибама. Свако домаћинство у селима уз границу је примало избјеглице у складу са својим могућностима. У неким кућама је било по пет избјегличких породица.⁴

Усташе су нападале збјегове по херцеговачким планинама, убијали људе и отимали стоку. У заштити српског народа од покоља значајну помоћ већ од првих борби пружиле су организоване групе храбријих

² Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 143 А, рег. бр. 8/12-2. Извјештај оружничке пуковније из Билеће о бацању људи у Корићку јаму.

Миливоје Тркља, *Корићка јам*, Нови Сад 1995.

Милија Бјелица, *Записи са Корићке јаме*, Херцеговина у НОБ, Књига 2, стр. 69-77.

³ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 171 А, рег. бр. 36/1.

⁴ Јевто Бјелица, *Немирна граница*, Београд 1984.

У пограничним црногорским селима није никад било толико народа као 1941. Поред домаћег становништва ту су биле избјеглице из Херцеговине, Косова, Метохије, Бачке и Барање. Осим избјеглица из Херцеговине, остали су били родом или поријеклом из ових крајева.

људи из Црне Горе, које су крстариле по Херцеговини и водиле борбу с усташама. О тим борбама има доста података у усташким документима из тога периода. Тако у извјештају Главног стожера хрватских оружаних снага за Херцеговину стоји: „Заповиједник десетог походног батаљона из Требиња водио је борбу на дан 10. липња ове године са једном већом руљом побуњеника четника, који су се пребацили на нашу земљу из Црне Горе“.⁵ Овај извјештај се односи на чету Граховљана која је штирила збјег у Бијелој Гори. Усташе су поново нападе овај збјег 20. јуна, убили осам устаника и опљачкали српска села уз границу. Усташама су се супроставиле устаничке чете из Грахова, Нудола, Долова, Клобука, Аранђелова и Зубаца, и вратили их према Требињу.⁶ Борци из Вучедолске општине водили су борбу 20. јуна 1941. године са домобранским батаљоном из Билеће и групом жандарма и усташа. Ове усташко-домобранске јединице су палиле села и гониле становништво у логоре. Домобранима су нанесени значајни губици у погинулим и заробљеним. По једном заробљеном домобрану је послато писмо усташкој команди да одмах пусти све Србе затворене у Билећи и Планој. Због страха од бројних устаника усташе су поступиле по овом захтјеву.⁷ Једна групација од 600 усташа на челу са Звонком Поспишилом⁸ кренула је 23. јуна од Автовца према црногорској граници да очисти то подручје од устаника и успостави граничне постаје. Дочекали су их устаници из Пустог Поља, Казанаца, Вратковића и Чарађе, те последије оштре борбе вратили назад уз обостране губитке.⁹ Последије првих борби код народа је сазрело увјерење да се само оружаном борбом могу заштитити од усташког терора. У таквој ситуацији дошла је вијест о нападу Њемачке на Совјетски Савез. Ова вијест је изазвала велико одушевљење и борбено расположење код Срба у Херцеговини. Народ се одмах сакупљао у зборове и организовао сеоске чете у источном дијелу Херцеговине и сусједним црногорским селима. Огласила су се црквена звона по селима око Гацка и Неве-

⁵ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 134, рег. бр. 15/8-1.

⁶ Стево Ковачевић, *Устанак у граховској општини*, ВИГ бр. 3/1962, стр. 65-75.

Командир италијанске посаде у Грахову је захтијевао да се наоружани Херцеговци врате из Граховске општине у своја мјеста. Сава Ковачевић му је одговорио да неће дозволити испоручивање ових људи у усташке руке.

⁷ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 134, рег. бр. 22/2-2. Извјештај потпуковника Мухарема Агановића из Билеће достављен заповиједништву оружаних снага у Загребу.

⁸ Звонко Поспишил је један од антетатора на краља Александра Карађорђевића у Марсељу 1934. године. Био је у Француској осуђен на доживотну робију, али су га нацисти 1940. године пустили из затвора. Погинуо је 23. јуна 1941. године у Пустом Пољу код Автовца.

⁹ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 85, рег. бр. 1/17-12. Извјештај котарског предстојника из Гацка.

Саво Скоко, *Покољи херцеговачких Срба 1941. године*, Београд 1991, стр. 92-93.

сиња. Паљене су ватре на врховима брда и планина као знак за дизање устанка. У Херцеговини је 24. јуна 1941. године избио општи народни устанак. Устници су своју војску обично називали Српска народна војска. Одмах је блокирано Невесиње и пресјечени сви путеви у сјеверној Херцеговини.¹⁰ И на подручју Гатачког среза усташе су сатјеране у неколико јачих упоришта. У тим борбама је било више стотина бораца из Пиве и Голије, оргнизованих у чете и боље наоружаних од херцеговачких устаника. Влада НДХ, пошто је добила извјештаје о устанку, одмах је обавијестила италијанске и њемачке представнике у Загребу. То се види из личног дневника њемачког опуномоћеног представника у Загребу Глезе фон Хорстенауа у коме је записано: „Дана 25. јуна око подне позвао ме је телефоном генерал Лакса, замјеник Кватерника, очигледно нервозан, да ми саопшти о нападу 4-5 хиљада црногорских и српских побуњеника преко Гацка у Невесиње. Споразумно са нашим послаником одлучио сам да пошаљем једног официра мога штаба мојим авионом „Луња“ да све ово извиди...”¹¹ Борци из Гацка, Пиве и Голије су 26. јуна одржали два велика народна збора у Драмешини и Пустом Пољу. На овим зборовима је донесена одлука да се на Видовдан, 28. јуна, изврши снажан напад на усташка упоришта у Гатачком срезу, а главни удар је требало извести на најутврђеније упориште Автовац. Устаничко руководство је донијело одлуку да се заробљене усташе стријељају, а муслиманске жене и дјеца оставе на миру.¹² Планирано је да се формирају три батаљона, али је формиран само један а остале чете су дејствовале самостално. За команданта батаљона је изабран капетан Душан Бајагић, а сачињавали су га борци из Криводола, Пољане, Лисине, Равног, Зукве, Ораха, Жањевице, Липника и Самобора. Четама из Голије, Казанаца, Вратковића и Добреља је командовао поп Радојица Перишић.¹³ Из Билеће је у помоћ усташама послата према Автовцу једна домобранска чета. Ову чету су устаници попуно разбили на брду Кобиља глава.¹⁴ И авија-

¹⁰ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 85, рег. бр. 15/8-1. Извјештај Главног стожера хрватских оружаних снага за Херцеговину.

Бранко Ковачевић, Саво Скоко, *Јунски устанак у Херцеговини 1941. године*, Зборник института радничког покрета, књ. 1, Београд 1965.

Устаници су извели два неуспјешна напада на Невесиње уз осјетне губитке. Тешке борбе су вођене у Мостарском срезу, као и на положајима по планини Трусини. Влада НДХ је послала на невестињске устанике велику војску. Славко Кватерник, министар хрватског домобранства, у свом извјештају каже да је послао девет батаљона домобрана.

¹¹ С. Скоко и М. Граховац, *Јунски устанак*, Херцеговина у НОБ, књ. 2, стр. 425.

¹² Архив ВИИ, фонд НОР-а, кут. 1995, рег. бр. 2-10/1. Стенографске биљешке са састанка командира устничких чета у Драмешини 26. јуна 1941. године.

¹³ Исто.

¹⁴ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 84, рег. бр. 5/14-2. Извјештај команданта Јадранског дивизијског подручја пуковника Ђура Исера.

ција НДХ је ступила у дејство 27. јуна, бомбардујући положаје устаника. Исти дан им је оборен један а сљедећих дана још два авиона.¹⁵ Оцијенивши да је ситуација измакла контроли, команда италијанске дивизије „Марке“ је спремила два камиона са 60 војника према Гацку да се на лицу мјеста увјере шта се тамо догађа. Ова јединица је наишла на барикаду код села Корита. Када су Италијани почели да уклањају барикаду, устаници су их опколили и разоружали, а затим пустили да се врате назад у Требиње.¹⁶ Италијанска војска је поново интервенисала 28. јуна са јаком моторизованом колоном. Колонa је била обасута пушчном ватром и ручним бомбама од стране устаничке јединице коју је предводио Љубо Курдулија, састављене од бораца из Херцеговине и Црне Горе. Пошто је претрпјела губитке од три мртва и 16 рањених, италијанска јединица се повукла у Требиње.¹⁷ У три сата изјутра 28. јуна око 1250 устаника из Пиве, Голије и гатачких села напало је Автовац и послје оштре борбе га заузело. Усташе и домобрани су побјегли у Кулу Фазлагиха. Муслиманско становништво није успјело избјећи, па су их устаници упутили у Гацко. Оружје из војног логора су домобрани однијели, али је остало доста муниције која је подијељена по четама устаничке војске. Сјутрадан, 29. јуна, из Требиња и Дубровника кренула су два батаљона италијанске пјешадије, једна чета лаких тенкова и двије батерије тешке артиљерије. Ове снаге су уклониле барикаде дуж цесте Билећа-Степен и дошле до мјеста Зборна Гомила. Ту су се сукобили са устаницима и, користећи тенкове и артиљерију, потиснули их из Автовца. Италијани су у овој борби имали три погинула и неколико рањених војника.¹⁸ У борбама за Автовац од 26. до 29. јуна погинуо је 21 усташа, 10 домобрана и 6 Италијана, а велики број је био рањен и заробљен.¹⁹ Устаници су оборили два усташка авиона, уништили пет камиона и војни логор у Автовцу, запалили куће познатијих усташа у автовачкој општини и запљигенили доста животних намирница. Автовац је био прво ослобођено општинско мјесто у поробљеној Европи. Народна војска је имала губитке од 10 погинулих и 10 рањених бораца.²⁰ Влада НДХ је извршила велике припреме за угушење устанка у Херцеговини. Проглашена је општа

¹⁵ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 143 А, рег. бр. 4/2-1. Извјештај командира жандармеријског вода у Гацку.

¹⁶ Архив ВИИ, фонд италијански документи, кут. 54, рег. бр. 1/2. Извјештај команданта италијанског 6. корпуса достављен команди Друге армије.

¹⁷ Исто. Јевто Бјелица, *Немирна граница*, Београд 1984, стр. 86 и 87.

¹⁸ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 189, рег. бр. 25/1-2. Извјештај натпоручника Јосипа Маркуса из Гацка усташкој команди.

¹⁹ Исто.

²⁰ С. Скоко и М. Граховац, *Јунски устанак*, Херцеговина у НОБ, књ. 2, стр. 569-573. Из Пиве су у нападу на Автовац погинули: Војин Додер, Радослав Додер и Јаков Адић.

мобилизација усташких одреда у западној Херцеговини и послате су нове домобранске јединице. Напад непријатеља на слободну територију почео је 1. јула са свих страна. Устаници су у борбама показали велику храброст и пожртвовање. У одбрани слободне територије у Билећком и Гатачком срезу учествовале су чете Црногораца из пограничних општина према Херцеговини. То су биле: Вучедолска, Пилатовачка, Буквићка, Броћаначка, Бањска, Соминска, Гранична, Црквичка и Врбичка чета са подручја Бањске и Вучедолске општине.²¹ Највећи окршаји су били на Трусини око цесте Столац-Невесине и трајали су 11 дана. Борбе су вођене и хладним оружјем: ножевима, сјекирама и кундацима. Обје стране су претрпјеле велике губитке, посебно усташе.²² Италијански окупатор је помагао директним учешћем у гушењу устанка. Устаници су покушавали да избјегавају сукобе са Италијанима. Командир степенске чете Мирко Авдаловић упутио је крајем јуна писмо командирима чета око Невесиња у коме стоји: „Будите спремни за напад по добивеном нашем наређењу. Москва је синоћ позвала све Србе на устанак. Рушите све путеве и мостове. Удар на Гацко биће означен свијетлећим сигналимa. Црна Гора је на ногама. Испитије се јачина и покрети италијанских снага. Убрзо ћемо и њих нападати. За сада Италијане пропуштати...“²³ Пред почетак офанзиве комадант италијанске Друге армије, генерал Виторио Амбрози, наредио је комаданту Шестог корпуса: „Репресалије против српских бунтовника треба да се поведу с највећом енергијом и кратком временском периоду, стријелајући на лицу мјеста бунтовнике“.²⁴ Италијани нијесу на терену оштро поступали са народом. За погинуле италијанске војнике није извршена никаква одмазда. Првог јула они су успоставили своје посаде у Билећи, Планој и Гацку. Послије тешких борби 7. јула 1941. године код моста Ерцеглије у Фојници спојиле су се италијанске и домобранске трупе.²⁵ Устаници се нијесу могли супроставити италијанским тенковским и моторизованим јединицама, па су напуштали положаје у близини путева и повлачили се у планинска села и на територију Црне Горе. Стновништву су приликом преласка у Црну Гору помагале црногорске чете тако што су пробијале усташке обруче и на

²¹ Гојко Миљанић, *Сарадња народа Црне Горе и Херцеговине у првој години ослободилачког рата*, Историјски записи, 1966, стр. 639-654.

²² Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 143, рег. бр. 7/10-1. Извјештај команданта 4. оружанске пуковније о губицима усташа и домобрана.

С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, Београд 2000, књ. 1., стр. 166.

²³ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, Београд 2000, књ. 1., стр. 142.

²⁴ Архив ВИИ, фонд италијански документи, кут. 54, рег. бр. 1/2.

²⁵ С. Скоко, *Крваво коло херцеговачко*, књ. 1., Београд 2000, стр. 16.

Од почетка јунског устанка до 7. јула, датума званичног почетка устанка у Југославији, у Херцеговини је погинуло 144 усташе, домобрана и италијанских војника, а заробљено око 200.

територији Херцеговине прихватиле велике збјегове народа. Извлачење великог збјега из Површи према граници Црне Горе, поред неколико усташких упоришта, помогле су двије чете Пивљана на челу са Јанком Тадићем и Дреком Тијанићем.²⁶ И ако су усташко-домобранске и италијанске снаге овладале главним комуникацијама у Херцеговини, јунски устанак није био угушен. Остале су слободне територије: источни дио Невесињског среза, подручје источно од цесте Билећа-Корита-Автовац-Чемерно уз црногорску границу и територија око тремеђе Билећког, Љубињског и Требињског среза. Чете устаничке војске нијесу расформиране већ су у јулу биле војнички боље организоване. Сукоби са усташама и домобранима су настављени. У Гатачком и јужном дијелу Фочанског среза су 16. јула усташе и домобрани потиснути из српских села и спријечено поновно успостављање власти НДХ у томе подручју.²⁷ Пошто је 13. јула 1941. године избио општи народни устанак у Црној Гори, италијанска дивизија „Марке“ је дјелимично пребачена из источне Херцеговине у Црну Гору. У гарнизоне које су до тада држали Италијани ушли су домобрани и усташе. У пограничним дјеловима Црне Горе према Херцеговини Италијани су имали мале снаге: мањи гарнизон у Грахову, мању јединицу у Горанску и нешто војске дуж пруге Билећа-Никшић. Пруга је већ 16. јула прекинута и убрзо је од италијанских посада очишћен простор никшићког и Дурмиторског среза осим града Никшића. Двадесетог јула је ослобођен Жабљак, 22. јула Шавник и 24. јула Грахово, а Никшић су устаници држали у блокади. Борци који су учествовали у јунском устанку у Херцеговини дијелом су се вратили у своја мјеста и борили се против италијанског окупатора. На подручју Пиве, Бањана, Рудина и Грахова у то вријеме је извршено разоружавање жандармеријских станица у којима су жандарми Краљевине Југославије остали били на служби и под окупацијом. Извршено је уништење или скривање општинских архива у којима су били подаци о пореским и војним обвезницима. Све ове активности су извршене без већих проблема.²⁸ Италијани су 23. јула деблокирали Никшић и продужили према Вилусима и Грахову. Шавник су заузели 7. августа, Велимље и Црквице 10. августа и тако извршили поновну окупацију овог дијела Црне Горе. Поставили су јаке посаде у Грахову и Вилусима, а из неких општина овог подручја су се повукли послје само неколико дана боравка.²⁹ Док је трајао Тринесто-

²⁶ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 171, рег. бр. 6/1-1. Извјештај усташког комаданта из Калиновика од 12. јула 1941. године.

²⁷ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 84, рег. бр. 5/14-2. Извјештај командира жандармеријског вода у Фочи.

²⁸ Јевто Бјелица, *Немирна граница*, Београд 1984, стр. 91 и 92.

²⁹ Ђуро Вујовић, *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945*, Подгорица 1997, стр. 47.

јулски устанак доста бораца је наставило да прелази у Херцеговину и да ратује са усташама. На простору Степена, Корита и Меке Груде 19. и 20. јула херцеговачке и црногорске чете су водиле борбу са домобранима и усташама. Домобрани су имали јаку артиљерију, па су устанике одбацили у планину Сомину. Напад устаника је поново почео 24. јула, када су пресјекли пут Билећа- Гацко а домобрани су се уз губитке морали повлачити.³⁰ Крајем јула на простору Грахова, Вилуса и Ластве заједнички су се борили устаници са обје стране границе против Италијана. Италијанска артиљерија је у тим борбама порушила доста кућа на граничном подручју.³¹ Током јула и августа 1941. године већи дио срезова Билећа, Гацко и Невесиње је био под контролом устаника. У извјештају котарског предстојника у Билећи почетком августа 1941. године стоји: „Сходно моме претходном извјештају у коме сам истакао да је спонтани бијег Срба из својих домова, односно њихово одметнуће од власти, које је у први мах било ради страха за живот, претворило у организовани оружани устанак и отпор. Ради агитације комуниста из Црне Горе, могу у овом извјештају да истакнем да је стање у Котару билећком и сада углавном исто...”³² Крајем јула и у августу 1941. године у Херцеговини су настављена масовна убиства Срба, Јевреја и свих противника НДХ.³³ Посебно је настрадало српско становништво у долини Неретве и другим крајевима гдје није било дошло до устанка и бјежања народа у планине. Масовно су убијани и они Срби који су били прешли на католичку вјеру и нијесу се склонили из градова.³⁴ Чете из Црне Горе имале су током читавог лjeta 1941. године борбе са непријатељем у Херцеговини. Тако је група бораца из Вучедолске општине отишла шездесет километара у дубину територије Херцеговине и у мјесту Предолје на путу Столац- Берковићи сачекала у засједи усташку јединицу и потпуно је уништила.³⁵ У августу су устаници организовали општу офанзиву на усташка упоришта. Послије тешких борби устаници су заузели: Берковиће, Дивин, Плану, Билећу и Ластву, и сатјерали усташе у неколико јачих упоришта. Нападали су Невесиње, Љубиње, Гацко и Кулу Фазлагиха. Усташама а и домобранима су нанесе-

³⁰ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 143, рег. бр. 19/7-1 и 13/8-1. Извјештаји оружанске пуковније из Билеће.

³¹ Владо Шегрт, *Ратне успомене*, Београд 1964, стр. 19-23.

³² Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 174, рег. бр. 12/2.

³³ Из хрватског и муслиманског народа на удару усташа су били: вође соколске организације, солунски добровољци, комунисти и поједини високи чиновници из међуратног периода, противници усташког покрета.

³⁴ Зборник НОР-а 1941-1945, том IV, књ. 1., стр. 473-476. Извјештај Угљеше Даниловића, члана Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, упућен Светозару Вукмановићу Темпу.

³⁵ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 152, рег. бр. 15/2. Телеграм усташког заповиједника у Стоцу упућен Великој жупи Дубрава.

Бранко Попадић, *Грилска акција у Сувовићу*, Херцеговина у НОБ, књ. 1., стр. 132-134.

ни велики губици: погинуло је више од 400 а заробљено више од 600 војника само у периоду од 24. до 31. августа 1941. године.³⁶ У ослобађању Плане и Билеће учествовале су чете из Вучедолске и Бањске општине. Борци ових чета су се истакли у борбама и непријатељу нанијели велике губитке. У околини Плане су се бориле Гранична и Врбичка чета.³⁷ У борби на Москы, 27. августа 1941, домобрани су имали јаку артиљерију а помагала их је и авијација НДХ. У одлучујућем моменту јуриш су извршили борци Доњовучедолске чете и Тупањског одреда из Бањана и разбили непријатеља.³⁸ Потпуно уништење војске НДХ у источној Херцеговини спрјечили су Италијани. Они су јаким јединицама интервенисали из Вилуса и Дубровника 29. августа и одбацили устаничке чете из Билеће и од важнијих путева у околини. Италијанска војска није угушила устанак и извршила чишћење територије.³⁹ Група из Бањана је 30. августа прешла у Херцеговину и заузела електричну централу Парез на Требишњици, а посаду која ју је чувала разоружала.⁴⁰

Првог септембра су устаници заузели Ластву и потиснули усташе према Требињу. Овим борбама је већи дио источне Херцеговине био очишћен од усташа и домобрана. Почетком септембра 1941. године неке устаничке групе су починиле злочине над цивилним муслиманским становништом у Билећком и Столачком срезу.⁴¹

Док су се борбе водиле око Билеће, на подручје Гацка је из Црне Горе дошао комбиновани Никшићки батаљон добро наоружан и састављен од храбрих бораца који су се, пошто су Италијани крајем јула из-

³⁶ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 237, рег. бр. 26/3-4. Извјештај генерала Ђура Исера.

Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 133, рег. бр. 4/85. Извјештај Крилног заповједништва Билећа од 4. септембра 1941. године.

Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 189, рег. бр. 8/10. Извјештај генерала Ђура Исера о борбама у Попову пољу.

Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 220, рег. бр. 49/5-1. Извјештај усташке команде о борбама у Љубињском срезу.

³⁷ Архив ВИИ, фонд четничка архива, кут. 199, рег. бр. 11/3. Извјештај штаба Граничног четничког батаљона о догађајима који су претходили формирању батаљона.

³⁸ Зборник НОР-а, ТОМ IV, књ. 1., документ бр. 183 и 204. Извјештаји о току борбе и резултатима на Москы.

Милош Куреш, *Записи и сјећања*, Београд 1998, стр. 54 – 57.

³⁹ Зборник НОР-а, ТОМ IV, књ. 1., документ бр. 313. Телеграм начелника штаба италијанске 2. армије генерала Блазиа.

⁴⁰ Гојко Миљанић, *Сарадња народа Црне Горе и Херцеговине у првој години ослободилачког рата*, Историјски записи, 1966, стр. 639-654.

⁴¹ Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 152, рег. бр. 3/18-1. Извјештај Велике жупе Дубрава Министарству унутрашњих послова НДХ.

Зборник НОР-а, ТОМ IV, књ. 1., документ бр. 72. Извјештај Мира Попаре од 27. августа 1941. Обласном комитету КПЈ.

Зборник НОР-а, ТОМ IV, књ. 1., документ бр. 98. Извјештај Мира Попаре од 6. септембра 1941. Обласном комитету КПЈ.

вршили реокупацију никшићког среза, организовали и пошли у Херцеговину. Већином су били из непосредне околине Никшића. Командант батаљона је био Радојица Рончевић, а комесар Љубо Вушовић.⁴² Осим овог батаљона раније су око Гацка дејствовале двије чете Пивљана на челу са Јанком Тадићем и Душаном Бајагићем, група бораца из Дробњака и скоро сви борици из Голије, Горњих Бањана и Црквица.⁴³ Крајем августа и почетком септембра су се око Гацка и Куле Фазлагиха водиле крваве борбе. Италијанска авијација је бомбардовала положаје устаника, а грешком и домобранске положаје. У међусобним сударима обје стране су имале велике губитке. Једна чета бораца састављена углавном од бивших комита из Бањана и Вучјег Дола, коју је предводио Јаков Бјелица, убацила се у групу села Куле Фазлагиха, али су је усташе откриле и опколиле. У пробоју из окружења је погинуо командир чете и још неколико бораца. Домобранске снаге јачине око 600 људи су 4. септембра 1941. године из правца Невесиња продрле до села Наданића, потиснули три устаничке чете које су држале Гацко у блокади са западне стране и тако ојачале свој гарнизон. Послије ових неуспјеха ситуација за народну војску је била знатно тежа а слаби изгледи да униште усташко-домобранске снаге у Гацку. На скупу свих старјешина устаничких снага је у мјесту Десивоју код Гацка ријешено да се увече 5. септембра нападну усташка упоришта у Гатачком срезу. Приликом договора устаничких старјешина и у борбама које су услједиле дошло је до идеолошких подијељености и неслоге међу устаницима. Неслогу у редовма устаничке војске су примијетиле и усташе. У борбама које су се распламсале у околини Гацка усташе су се очајнички бранили јер су били свјесни да су починили злочине над Србима, па су се бојали освете. Смјењивали су се напади устаника и контранапади усташа и домобрана. Устаници су морали због недостатка муниције и великих губитака да се повуку на полазне положаје у српска села и пређу у одбрану слободне територије.⁴⁴ Црногорске јединице су се задржале у Херцеговини до 18. септембра 1941. године када су Италијани извршили реокупацију читаве Херцеговине. Настало је затишје које ће потрајати два мјесеца.

⁴² Са овим батаљоном су пошли Крсто Попивода, Вељко Зековић и мало касније Радоје Дакић, руководећи комунисти из Никшића.

⁴³ Јанко Тадић, *О неким борбама Дурмиторског НОП одреда 1941. и 1942. године у сјевероисточној Херцеговини*, ВИГ, бр. 3/1960.

⁴⁴ Архив ВИИ, фохд НДХ, кут. 213, рег. бр. 12/6-1. Извјештај среског начелника у Гацку Јосипа Рома од 11. септембра 1941. упућен влади НДХ.

Милинко Окиљевић, *Казивања о мојој генерацији*, Београд 1992, стр. 97-102.

У нападу на Гацко из Никшићког батаљона је погинуло 8 бораца и 16 рањено. Погинули су Војислав Поповић, Ђуран Радуловић, Туро Гардашевић, Милутин Бјелица, Лука Цицимил, Симеон Кандић, Божо Тепавчевић и Жарко Радовић.

Раденко ШЋЕКИЋ*

ЕВРОПСКИ БЕЗБЈЕДОНОСНИ ИДЕНТИТЕТ - ПОКУШАЈИ ОСАМОСТАЉЕЊА ЕВРОПСКЕ ПОЛИТИКЕ ОДБРАНЕ И БЕЗБЈЕДНОСТИ

Анстракт

Тема рада треба да укаже на покушаје осамостаљења европске политике одбране и безбједности, у склопу њене заједничке спољне и безбједносне политике. Кроз факторе и дешавања који су довели до стратешког европског значаја у сукобу суперсила, провлачи се идеја о отклањању зависности у војном погледу од САД. Стварањем чвршће економско-политичке уније Европа настоји да рedefинисањем односа са САД води аутономну политику на пољу одбране и безбједности, у складу са њеном глобалном економском снагом.

Односи Европе и САД у свијетлу Хладног рата и почетака европског интегрисања – однос неравноправних партнера

Постоји битна разлика између традиционалног географског и стратешког појма Европе, који означава једноставно *Стари континент*, и постхладноратовског економског и политичког термина Европа који означава *Европску унију* и земље које имају различите споразуме са њом. Прва Европа је географски терен на коме се одвијао рат супростављених идеологија и војноекономских интереса између 1945. и 1989. године, док је друга нормативна одредница која означава интеграције.

Други свјетски рат је представљао за европски континент катализатор промјена. Уништена индустрија, саобраћајнице, велики број жртава и бескућника представљали су доста лошу слику послјератне Европе. Као резултат два свјетска рата Европа је била на ивици привредног

* Аутор је асистент - сарадник у Историјском институту Црне Горе.

слома и потенцијалне пријетње од опште глади услед несташнице хране. А што је још горе, дошло је до пораста затегнутости између дојучерашњих савезника, западних држава и СССР-а, јер је ратну алијансу на окупу до тада држала само заједничка опасност, а када је ње нестало, нестало је и разлога за савезништво. Европа је тада идеолошки подијељена по принципу - *чија земља тога и вјера (односно идеологија)*. Черчилов говор у Фултону 1946. године, у којем се позвао на стварање заједнице која говори енглеским језиком ради одбране од заједничке опасности, алудирајући првенствено на чвршће савезништво САД и Велике Британије, представљао је прву најаву Хладног рата.¹ Након тога су сукоб још више потпириле САД поводећи се за Трумановом доктрином, залажући се за сузбијање совјетских утицаја и комунизма у свјетским оквирима уз употребу свих могућих средстава.² Тако је Европа постала полигон за сучељавање двију тадашњих суперсила – САД и СССР-а, од којих је прва имала надмоћ на мору и ваздуху а друга на копну³. Тако ће највећи дио међународне политике бити наредних деценија заокупљен прилагођавањем том совјетско-америчком супарништву.⁴ Мада су супарници временом постигли прећутни договор о могућности мирног коегзистирања, што је навело многе да тада о пријетњи нуклеарним оружјем говоре као о *тигру од папира*, ипак су постојале и земље које су сукоб много озбиљније схватале (Кина).⁵

Иако је порука о крају Европе више пута објављивана, те 1945. године колапс Европе био је више него изгледан.⁶ Иронијом судбине, подстицај за обнову дошао је споља.⁷ Стаљинова политика прекрајања Источне Европе по совјетском моделу била је двострука грешка – није допринијела совјетској безбједности а преостали дио Европе је буквално дигла из мртвих. Привреда западноевропских држава би свакако била обновљена, али би тај процес трајао дуже и питање је да ли би се

¹ Radovan Vukadinović, *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*, Zagreb 2001, 39,

² Труманова доктрина је била веома слична Монроовој доктрини, објављеној 1822. године којом је Амерички континент претворен у двориште САД, а има и сличности и са политиком отворених врата у Азији из друге половине 19. вијека,

³ Још је А. де Токвил у првој половини 19. вијека предвиђао да ће Русија и САД бити будуће велике свјетске силе.

⁴ Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, ЦИД, Подгорица 2003, 419,

⁵ Кина је од 1949. године била под влашћу режима који је био вољан да заметне праву борбу, без обзира на потенцијални нуклеарни холокауст. Наводно је Мао Це Тунг рекао вођи италијанских комуниста Тољатију – «Ко вам је рекао да Италија (у случају нуклеарног рата) мора да преживи. Преостаће 300 милиона Кинеза и то ће бити довољно да се људска врста продужи» (Ерик Хобсбаум, *Доба Екстрема*, Београд 2004, 176),

⁶ Адолф Хитлер је 1935. године рекао да за 10 година нико неће моћи да препозна Европу, што се нажалост и обистинило.

⁷ В.Лакер, *Европа 1945-1992*, Београд 1999, 158,

европска међусарадња одвијала на исти начин. Такође, да су државе комунистичког лагера прихватиле понуђену финансијску помоћ Маршаловог плана, тада би знатно мања сума новца остала државама Западне Европе за обнову њихове привреде. Жан Моне је једном рекао *да су кризе велики ујединитељи* а послјератна Европа је била суочена са највећом кризом до тада.⁸

Године 1947. САД и Велика Британија су закључиле да ће економски снажна Њемачка бити од суштинске важности за одбрану либералне демократије у Западној Европи, тако да септембра исте године спајају своје окупационе зоне у Њемачкој у *Бизонију*. Ускоро им се прикључила и Француска са својом зоном што је представљало основ за стварање Западне Њемачке 1949. године. Маршалов план је био програм обнове привреде Европе након Другог светског рата. Објављен је 1947. године од стране тадашњег министра вањских послова САД-а, Џорџ Ц. Маршала. До 1952. године 18 држава Западне Европе добиле су 14 милијарди долара као кредите или помоћ. Маршалов план је имао великог удијела у обнови европске привреде, посебно на обнову западно-њемачке привреде. Политички, овај план је допуњавао америчку политику онемогућавања комунистичког утицаја – тзв. *стратегија контаминирања*.⁹ Маршалов план је попримио више облик поклона него зајмова. План је био права трансфузија за ослабљену европску привреду, којим је у Европу убризгано укупно око 16,5 милијарди пријекно потребних долара. Најбоље што су тада Французи могли да учине било је да тако уплету француске и западноњемачке послове и интересе да би евентуални сукоб између ова два стара супарника постао практично немогућ. Њемцима је план европског интегрисања највише одговарао, јер је то био најбољи а можда и једини начин да се равноправно врате и укључе у европску политику.¹⁰ Хладни рат и блоковска подјела допринијели су убрзаној интеграцији Западне Европе као функционалне и наднационалне организације. Интеграција се првенствено базирала на економском плану, а за домен безбједности оформљен је савез са САД. Еволуција у интеграцији Западне Европе постепено је стварала структуре и институције које су у себи садржале функције безбједности и заједничке спољне политике.

Опадање европске доминације у систему свјетске моћи, услједило је након промјене равнотеже снага у свијету, нарочито послје Првог свјетског рата, када је ратом исцрпљена Европа почела да посустаје за

⁸ Наведено дјело, 7,

⁹ Амерички државник George Kennan је идејни творац ове доктрине. Ова изразито анти-совјетска спољнополитичка концепција *стратегије задржавања* базирала се на ограничавању совјетских акција свуда по свијету. – Radovan Vukadinović, *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*, Zagreb, 2001, 51.

¹⁰ В.Лакер, *Европа 1945-1992*, Београд, 1999, 8

економијама САД и Јапана. Западна Европа је 1945. године схватила да више нема свјетску премоћ која је трајала претходна четири вијека и да је њена будућност не у међусобним сукобима, већ у идеји о уједињењу. У првом периоду европског интегрисања доминантан је био став о федералној организацији суверених држава. Ова идеја је потом уступила мјесто идеји о функционалној интеграцији тј. преношењу одређених функција власти држава на заједничке институције. Француска иницијатива у виду *Шуманове декларације*¹¹ од 6. маја 1950. представља револуционаран помак у области европских интеграционих кретања јер чини претходницу стварања Европске заједнице за угаљ и челик, јединствене међународне организације са елементима наднационалности и специфичном институционалном структуром. Сама Декларација се бави идејом стављања производње угља и челика Француске и Њемачке под управу *Високе власти*, изван националне контроле.¹² Жан Моне и Алфредо Спинели, италијански федералист сматрају се идејним покретачима *Шумановог плана* који је довео до стварање Европске заједнице за угаљ и челик. Уговор о оснивању је потписан у Паризу 23. јула 1952, а истекао је 23. јула 2002. године. У самом почетку заједница је била ограничена на стварање заједничког тржишта за угаљ и челик за шест оснивача – Француску, Западну Њемачку, Италију, Белгију, Холандију и Луксембург. Сврха јој је била и очување мира, будући да је успјела заједно окупити и побједнике и губитнике рата унутар једне институционалне структуре која им је омогућила да сарађују као равноправни партнери. До пред крај 50-тих европска производња је била за скоро 35 процената већа него прије рата, а за шест година постојања Заједнице за угаљ и челик робни промет међу државама је удвостручен. 1957, три године након што је Француски национални парламент одбацио предлог о оснивању Европске одбрамбене заједнице, иако је сама Француска била његов иницијатор, шест држава је одлучило да оснује економску заједницу која ће почивати на слободној размјени роба и услуга, те слободном кретању људи. Тако је 1. јануара 1958. године почела да функционише *Европска економска заједница* која је у року од пет година са својих 165 милиона становника постала највећа трговинска сила свијета. Западна Европа, која заузима само 3 % свјетске површине копна а у којој је 1960. године живјело само 9 % свјетске популације, давала је преко 25 % укупне свјетске производње и обављала око 40 % свјетске трговине и на тај начин представљала највеће свјетско тржи-

¹¹ Носи име по Француском министру спољних послова, Роберту Шуману, иако је главни инспиратор идеје био Жан Моне, председник Комитета за економско планирање и модернизацију у Француској.

¹² Г.Илић-Гасми, *Реформе европске уније*, Београд, 2004, 23,

ште.¹³ Царине на међусобну трговину биле су укинуте већ 1968. године. Успјех шесточлане заједнице подстакао је Велику Британију, Ирску и Данску да поднесу молбе за приступ заједници. Прво проширење Заједнице остварено је тек 1972. односно 1973. године након мукотрпних преговора и одбијања Француске која је за вријеме владавине Де Гола два пута - 1961 и 1967. године - користила своје право вета да спријечи прикључење Велике Британије Заједници.¹⁴ Првобитни британски став омаловажавања Заједнице се промијенио 60-тих, тако да је Велика Британија, заједно са Ирском и Данском примљена *Финалним актом* који је ступио на снагу 1. јануара 1973. године. Слиједећа држава која је приступила Заједници била је Грчка која је званично 1. јануара 1981. године постала десета чланица. Потом је слиједио пријем Шпаније и Потругалије 1986. године. Овим проширењем Заједнице проширује се и њено дјеловање на подручја социјалне и регионалне политике, као и на заштиту животне средине. Ово је проширење наметало неодложно спровођење структурних реформи са циљем смањења развојних разлика унутар Заједнице која је почела да игра све важнију улогу на међународном плану.¹⁵

Блокowska подјела кочила је политичко уједињење европских организација, јер није било основа за самосталну одбрану. 1952 склопљен је уговор о оснивању *Европске одбрамбене заједнице* али одбијањем Француског парламента да га ратификује није ступио на снагу у облику у којем је донесен, чиме су се актери европског интегрисања окренули првенствено економској сфери изградње Европе. Ова иницијатива је имала и своју политичку позадину. Наиме, 1953. умире Стаљин чиме долази до одређеног смањивања тензија у међународним односима. Такође, завршетак ратова у Кореји и Индокини и поменуто смањивање затегнутости између блокова давало је изгледа Европи да започне своју аутономну политику. Послије више година процвата, без премца, европска привреда је међутим почела да успорава. Први нафтни удар 1973. и други крајем исте деценије запријетили су рецесијом.¹⁶ Још озбиљнији

¹³ В. Лакер, *Европа 1945-1992*, Београд, 1999, 217.

¹⁴ Када су Французи први пут ставили вето на прикључење ЕЕЗ, Велике Британија је почетком 60-тих, заједно са скандинавским државама, Португалијом, Швајцарском и Аустријом оформила зону слободне трговине - ЕФТА, што је допринијело општој либерализацији европске привреде.

¹⁵ Тревор Хартли, *Основи права Европске заједнице*, Београд, 1998, 7.

¹⁶ До нафтног удара (када је цијена нафте повећана са 2,8 на 14,5 долара по барелу) је дошло услед вишеструког повећања цијене нафте од стране арапских земаља извозница, а уследило је као мјера притиска након четвртог Израелско-арапског рата, познатијег као Јом Кипур рат, у којем је Израел, уз благонаклоност западних држава (у првом реду САД), успио да порази коалицију арапских држава.

је био недостатак солидарности и сагласног дјеловања у тим лошим годинама. Нагонска реакција је била – *свако за себе*, а не смишљена и координирана политика. Тако је оптимизам 50-тих и 60-тих замијенио дубоки песимизам који је трајао све до почетка 80-тих.¹⁷

Европесимизам који је био актуелан до почетка 80-тих већ крајем исте деценије уступа мјесто новој нади у европско интегрисање. Тако су 1992. интензивирани планови ка потпуној економској и монетарној унији, а промјене у окружењу - крај Хладног рата, погодовали су успостављању чвршће политичке уније. Римски уговори из 1957. године су измијењени *Јединственим европским актом* 1986. године и уговором из Мастрихта новембра 1993. године, те коначно Амстердамским уговором из 1997. године. Пад Берлинског зида, иза којег је услиједило уједињење Њемачке 3. октобра 1990. године, као и ослобађање од турског Совјетског Савеза, који је и сам био суочен са процесом дезинтеграције у децембру 1991, довели су до демократизације у бившим комунистичким земљама Централне и Источне Европе и донијели промјене у структури цијеле Европе. Појам “Европска унија” уведен је на *Паришкој конференцији на врху*, 1972. године и постао је синоним за реформу у циљу остварења будуће слике заједнице. Уз економске аспекте који наравно остају важни и утемељујући, Заједница је временом примила црте далекосежне политичке интеграције европских земаља. Својеврсна унутрашња осовина у Заједници Париз-Бон, чије су главне архитекте били Де Гол и дугогодишњи западноњемачки канцелар Конрад Аденауер, представљала је костур око кога су се окупљале и повезивале остале европске земље. Схватило се да ће европска интеграција бити могућа само превазилажењем старих спорова и традиционалних непријатељстава. Европска интеграција је процес који траје већ неколико деценија и који ће потрајати, при томе се околности мијењају, али ће процес европског уједињења самим тим добити веће димензије.¹⁸ Тако да данас Европска унија са својих 25 чланица представља највећу свјетску економску и политичку интеграцију, са намјером да се и даље шири на простор Балкана и Источне Европе. Добровољно препуштање власти у корист наднационалних институција од стране држава чланица даје снагу Унији да њена централна власт предузима независне политичке иницијативе.¹⁹ Европска унија је, обзиром на заједничко тржиште и многе елементе економске уније, отишла најдаље на путу чврће интеграције у односу на сличне покушаје међудржавних савеза у Азији и Америци. То је стога што је једина од сличних организација прошла

¹⁷ В.Лакер, *Европа 1945-1992*, Београд, 1999, 12,

¹⁸ П.Јовановић, *Савремени политички системи*, Подгорица, 1998, 352

¹⁹ Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема*, Београд, 2004, 325,

кроз неколико нивоа интегрирања – 1) створила је подручје слободне трговине, 2) остварила царинску унију, 3) оформила заједничко тржиште, 4) остварила потпуну економску унију. С друге стране, земље *MERCOSUR*²⁰-а, *AEC-a*²¹ и *Андског споразума*²² у Јужној Америци биле су средином 90-тих тек у процесу успостављања царинске уније, док је у Азији мултицивизацијски *АСЕАН*²³ тек 1992. почео да се креће у правцу развоја подручја слободне трговине. Ниједна слична организација, са изузетком Сјеверноамеричког удружења за слободну трговину (*NAFTA*), није до средине 90-тих успјело да створи подручје слободне трговине, а камоли било који шири облик економске или политичке интеграције.²⁴

Маршалов план је био програм обнове привреде Европе након Другог светског рата. САД су овим планом у првом реду хтјеле да оспособе европску привреду, јер би само економски оснажене европске државе могле да јој помогну у њеном идеолошком и стратешком сукобу са СССР-ом који је тада имао суверену надмоћ у копненој војној сили. Губљење нуклеарног војног монопола САД усљед долажења СССР-а у посјед ове врсте наоружања 1949. године још више је подигло стратешки значај Западне Европе и утицало на већу економску ангажованост америчког капитала у рестаурацији европске привреде. Хладни рат је тако створио Европску заједницу, као један облик политичке организације који је потпуно био без преседана, као стални или бар дугорочни аранжман за интегрисање привреда, а до извјесне мере и правних система одређеног броја држава. Послијератна подјела која је настала на земље комунистичког лагера које егзистирају иза *Гвоздене завјесе*²⁵, на једној и демократске земље на другој страни, узроковала је нагом помрачење тензија између дојучерашњих савезника. Те тензије су се манифестовале у отвореним конфротацијама на одређеним стратешким и кључним

²⁰ 1994. године створен је *MERCOSUR*-заједничко тржиште Бразила, Аргентине, Уругваја и Парагваја

²¹ 1966. године Канада и још 14 земаља карибског подручја основале су Заједницу карибских држава, са циљем поспјешивања веће економске сарадње,

²² 1991. године Боливија, Еквадор, Венецуела, Колумбија и Перу су оформили Андски савез као вид економске сарадње.

²³ Удружење држава Југоисточне Азије, основано 1967. године,

²⁴ С. Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Подгорица, 1998, 146,

²⁵ О самом творцу појма Гвоздена завеса, постоји више верзија. Неки сматрају да је овај термин први изговорио Винстон Черчил током свог познатог говора у Фултону 1946. године, док га је по некима Јозеф Гебелс, Хитлеров шеф пропаганде први употребио. Такође се сматра да је његов прави творац Етел Сноуден, Норвежанин, који га је употребио у свом дјелу – *Кроз бољшевичку Русију*, 1921. године., као и Рус Розанов, који је још 1917. године написао да се над Русијом спушта Гвоздена завјеса.

тачкама, а све то је пратила и убрзана трка у наоружању. Послијератна Европа је тако постала геостратешка табла сукобљених интереса двију супер сила. То је доводило до веома кризних ситуација нарочито током грађанског рата у Грчкој и Берлинске кризе. Стационирање комунистичких трупа у Источној Њемачкој на само неколико стотина километара од обале Атлантика довело је до пораста страховања у Западној Европи од могуће совјетске инвазије. Поменута послјератна конфротација и затегнутост симболично су инициране и стварањем адекватних и конфротираних војних савеза. Тако је 1949. оформљен Сјеверноатлантски пакт као форма војне сарадње западних држава, а 1954. године и Варшавски пакт који је окупио тадашње комунистичке државе. Тако су европске државе, које су тек почеле да се опорављају од страховитог разарања претходног рата, увучене у нови сукоб тадашњих суперсила.

Западноевропска унија („*Western European Union – WEU*“), основана је Бриселским уговором из 1948. о сарадњи у економској, социјалној и културној области, те колективној самоодбрани. Првобитне чланице су биле – Велика Британија, Француска, Холандија, Белгија и Луксембург. Унија је првобитно била усмјерена против поражене Њемачке, али су након оснивања НАТО-а²⁶ наредне 1949. прописи о одбрани уклопљени у оне *НАТО-а*²⁷. У 1954. су Западна Њемачка и Италија позване да приступе Бриселском уговору, и тако је коначно оформљена WEU чија је сврха тада била нека врста контрола наоружања Њемачке. WEU је потом ширила своје чланство, али у сјенци НАТО-а до данас није успјела да задобије неку значајнију улогу.

Вијеће Уније се састоји од Вијећа министара спољних послова и одбране држава чланица и Сталног вијећа представника држава чланица. Парламентарна скупштина се састоји од истовјетних делегација парламената држава чланица у Вијећу Европе. У 1960. су њезини социјални и културни задаци пренијети на Вијеће Европе тако да је све до краја 80-тих играла ограничену улогу. У 1988. години чланице јој постају Шпанија и Португал. Окончањем Хладног рата и услед опасно-

²⁶ У САД је априла 1948. године била донесена тзв. Вандербергова резолуција, којом се захтијевало да се законодавним путем уклони традиционално начело америчке спољне политике о незакључивању сталних политичких и војних савеза са европским државама. Тиме је истакнуто да се САД морају повезати са западноевропским државама ради одбране заједничке сигурности. Након овога је услиједило неколико тајних састанака са европским савезницима, што је резултирало стварањем НАТО-а. (Radovan Vukadinović, *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*, Zagreb, 2001, 48),

²⁷ НАТО- (North Atlantic Treaty Organisation) Седиште НАТО-а основаног 1949. године је у Бриселу. НАТО има 19 чланица: ЕУ-земље са изузетком Финске, Ирске, Аустрије и Шведске, те Канада, САД, Исланд, Норвешка, Турска и од 12. марта 1999. године Пољска, Мађарска и Чешка Република.

сти да америчке трупе напусте Европу, те даљим развојем европског уједињења, почело се радити на новој улози Западноевропске уније као савеза за колективну самоодбрану. У Мастрихтском уговору из 1992. *WEU* је призната као саставни дио Европске уније, а Декларација са Мастрихтског састанка наводи да ће се она развијати као компонента одбране ЕУ и као начин учршћивања европског стуба Сјеверноатлантског савеза. Те године усвојена је декларација из Петерсберга по којој се стављају на располагање снаге држава чланица у војне и друге сврхе у сарадњи са ОЕЕС-ом и Савјетом безбједности УН. *WEU* је имала улогу у кризи на просторима бивше Југославије и то у осигурању извршења санкција међународне заједнице, у сарадњи са НАТО-ом. Од 1994. судјелује са *Савјетом Европе* у међународној управи града Мостара. Од 1993. њено је сједиште премјештено из Лондона у Брисел да би се подстакла још већа сарадња са НАТО пактом.²⁸

Идејна претходница Европске одбрамбене заједнице је план оснивања Европске војске, који је августа 1950. изнио Винстон Черчил пред скупштином Савјета Европе. Стварање Европске одбрамбене заједнице покренула је Француска, као начин рјешавања питања Њемачке и њеног поновног наоружавања, овог пута у улози савезника у случају евентуалне агресије СССР-а.²⁹

Стварање аутономног одбрамбеног система у Западној Европи наилазило је на двије основне препреке-

1. У почетку, са стварањем блокова и хладним ратом 50-тих, постављано је питање учешћа Западне Њемачке у одбрамбеним плановима Западне Европе. Француска је пружала отпор тој могућности како због свог јавног мњења које је било веома одбојно према тој могућности, тако и због свог става о потреби спречавања обнове њемачког милитаризма. Због тога је Француска, схвативши током заоштравања хладног рата да је наоружавање Њемачке неминовно и потребно, тражила најбољи пут да се Њемачка наоружа али да нема своју независну оружану силу.

2. Сваки покушај или настојање да се формира аутономан систем одбране у Европи наилазио је на реалну препреку у чињеници да Западна Европа без САД не може успоставити и одржати оружану силу која би била довољно моћна да одврати или спријечи агресију са Истока. То је, свакако, био разлог који је спрјечавао Европу да се осамостали у одбрамбеној политици, а због тога и у спољној политици путем стварања политичке уније.

Упркос овим препрекама, 1950. године се појављује пројекат *Европске одбрамбене заједнице*. Његов творац је био француски политичар

²⁸ V.Đ.Degan, *Međunarodno pravo*, Rijeka, 2000, 462,

²⁹ Г.Илић-Гасми, *Реформе европске уније*, Београд, 2004, 30,

Плевен. По овом плану Немачка би се наоружала, али њена армија не би била под њемачком контролом. Тако је, уосталом, створена и Европска заједница за угаљ и челик којом је Немачкој практично ускраћено право да самостално контролише Рурске челичане и руднике пошто је то преузела новооснована заједница. У том плану Плевен је предложио стварање европске армије чији би дио била и њемачка оружана сила. Стварање ове армије било би праћено уједињењем Европе, јер би било немогуће створити оружану силу без политичког уједињења и организације која би доносила одлуке о употреби те силе. Међутим, то није значило да би та новооснована европска армија била ван Атлантског пакта. На преговорима о стварању *Европске одбрамбене заједнице* по пројекту Плевен, показали су се сви супротстављени интереси држава чланица. Са једне стране Француска је и даље инсистирала на апсорбовању њемачке војске у систем европске армије, а САД су подржале издвајање Велике Британије из овог плана, мада су Британци тај пројекат подржавали. Послије дугих преговора потписан је уговор о стварању *Европске одбрамбене заједнице*, али уз потпуну субординацију њемачке војне силе Атлантском пакту. Дан прије закључења овог уговора у Бону је потписан документ којим се укида окупациони статус Западне Немачке. Велика Британија, Француска и САД су у Паризу донијеле декларацију уочи потписивања уговора о стварању Европске одбрамбене заједнице, којом се подржава ова организација као још један корак ка гашењу старих сукоба који су разарали Европу. Тадашњи СССР је оштро реаговао на стварање *Европске одбрамбене заједнице* уз пропагандне предлоге за закључење уговора о миру са уједињеном Немачком, која би била обавезана на неутралност. Убрзо по закључењу уговора о стварању Европске одбрамбене заједнице, наметнуло се питање политичке контроле над европском армијом, која би самим стварањем изашла из надлежности националних држава. У том смислу Консултативна скупштина Савјета Европе је предложила стварање наднационалне политичке власти. Томе се придружује и француски парламент који својој влади предлаже да земље чланице Европске заједнице за угаљ и челик успоставе јединствену политичку власт која би преузела своје функције већ крајем јула 1952. године. Већ у септембру исте године Скупштина *Заједнице за угаљ и челик* се трансформирала у скупштину *ad hoc* како би припремила документ о политичкој Европској заједници наднационалног карактера. По тексту тог уговора будућа заједница би имала дводоми парламент, са Домом народа који би непосредно бирали, бирачи држава чланица и Сенат као други дом чије чланове би именовали национални парламенти. Извршни савјет би имао улогу владе, чијег шефа би бирао Сенат а овај би именовao министре. Поред ових класичних државних институција, установио би се и Савјет министара

као типично међудржавно тијело које би координирало рад органа Заједнице са владама држава чланица. Пошто је основан и Суд правде, њему су повјерени послови са надлежностима уставног суда како би се увела судска контрола над радом парламента извршне власти Заједнице. Овај покушај политичког уједињења Западне Европе и стварања аутономне оружане силе, пропао је на интересантан начин. Наиме, Француска која је и била иницијатор овог предлога, прва је одбила његову ратификацију августа 1954. године на сједници свог парламента на којој су комунисти и деголисти гласали против и уз неке мање партије постигли потребну већину која је одбила предлог ратификације стварања Европске одбрамбене заједнице и Европске политичке заједнице. Послије овог неуспјеха европске политичке и војне интеграције ствари су кренуле у правцу реалне политике блоковске равнотеже снага. Западној Њемачкој је признат пуни суверенитет над сопственом армијом 1954. године у Лондону на засиједању Савјета Атлантског пакта. Бриселски пакт је трансформисан у Западноевропску унију у коју су сада ушле Италија и Западна Њемачка. Западноевропска унија је створена као једина европска организација са надлежношћу у области одбране и безбједности. Ова унија је практично створена уз даље постојање Бриселског пакта. Оно што је потребно посебно истаћи, а што се као нит провлачи од краја Другог свјетског рата, је то да Западноевропска унија пријемом Њемачке ограничава њену оружану силу на дванаест дивизија и уводи ограничења у врсти наоружања. Да би се ово ограничење примијенило неопходна је једногласност у одлучивању унутар Западноевропске уније или Атлантског пакта. Поред ограничења у погледу војне снаге и наоружања Западне Њемачке у уговору је истакнуто да ће Западноевропска унија чврсто сарађивати са Атлантским пактом у процесу извршавања обавеза из овог уговора. То се односи на размјену информација војне природе и свих мишљења у раду једне и друге организације. У Западноевропској унији је дошло и до промјена у органима у односу на Бриселски пакт. Тако је Савјет Бриселског пакта прерастао у Савјет Западноевропске уније. Овај савјет је састављен од министара иностраних послова земаља чланица. Министри одбране земаља чланица су тек много касније почели да се састају два пута годишње. Ово показује да је Западноевропска унија превасходно заједница спољне политике на пољу безбједности и одбране док Атлантски пакт остаје и даље централна организација у том домену. *НАТО* алијанса је војно учинила оно што је Маршалов план урадио на економском пољу – продубио је подјеле на два супростављена табора, а само традиционални неутралци (Швајцарска, Шведска) и извјесни посебни случајеви (Финска, СФРЈ, Аустрија) нијесу били ни у једном ни у другом табору.³⁰

³⁰ Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, Подгорица, 2003, 426,

Стварање чвршће европске политичке заједнице и напори за осамостаљење на пољу политике и одбране – кретање ка односу равноправног партнерства

Још у раним 50-тим чињени су покушаји да се европска интеграција унаприједи у областима одбране и спољне политике, али су они пропали 1954. године када је француска Народна скупштина одбацила Европски одбрамбени уговор. Требало је да прође 15 година да би дошло до новог покушаја. Овога пута је намјерно заобиђен сваки елемент наддржавности и умјесто тога нагласак је стављен на стварање једног међувладиног оквира за политичку сарадњу, углавном у области спољне политике. Посебна карактеристика тога система била је та да је дјеловао строго ванинституционалне структуре Заједнице. Постојала је строга подјела између *Европске заједнице* и *Европске политичке сарадње (EPC)*, како се тада звало то тијело. Убрзо се показало да се та подвиженост не може одржати па је *Јединственим европским актом EPC* уведен у правни систем заједнице. Маастрихтским споразумом установљена је заједничка спољна и безбједносна политика (CFSP) коју је требало водити на два начина- систематском сарадњом и заједничком акцијом. Такође је изјављено да је *Западноевропска унија (WEU)* саставни дио развоја Европске уније и да има функцију спровођења одлука Уније које имају одбрамбене импликације. Општа контрола над CFSP остаје у рукама Европског савјета који утврђује начела и опште линије, док Савјет Европске заједнице доноси одлуке у циљу њихове имплементације.³¹ У Европи се постепено почела јављати одређена доза антиамериканизма, подстакнута нарочито одлуком Атлантског пакта 1979. године да у Европи инсталира ракете средњег домета. Услиједила је оштра реакција широк сегмената друштва у Западној Европи, политичких партија, цркве. Међутим коријени антиамеричког расположења су били много дубљи. Зашто би Европа зависила од америчке војне заштите неколико деценија након завршетка рата? Европска снага у људству и материјалном богатству могла је да се мјери са америчком, док је бруто национални производ био много већи него у совјетском блоку. Међутим, и поред свега тога Европа није била спремна да превише улаже у одбрану, а осим тога није постојао јединствен европски став у питањима одбране. Отуда та понижавајућа зависност од САД- страх од развода и, са друге стране, још већи страх да би Вашингтон могао увући Европу у сукоб са тадашњим совјетским блоком.³²

³¹ Т. Хартли, *Основи права европске заједнице*, Београд 1998., 23,

³² В.Лакер, *Европа 1945-1992*, Београд 1999., 14,

Равнотежа као политички систем међународних односа има највећи значај за оне односе у којима преовладава политика силе. Према броју центара моћи равнотежа може бити - поларна и мултиполарна а по простору који захвата она може бити – глобална и регионална. Распад Источног блока и распад Совјетског Савеза, са истовременим колапсом комунистичког система, неминовно је поставио питање даље егзистенције и потребе постојања Атлантског пакта као војно-политичког савеза другог блока. Равнотежа која је била заснована на постојању ова два блока и која је трајала четири деценије, поремећена је, те су промјене у организационом и суштинском смислу биле неминовне. Европа је одмах показала да жели већу самосталност у спољној политици, а нарочито у питањима безбједности и одбране. То је у почетку изазвало неумјерену реакцију САД, са упозорењем из Вашингтона на опасност потцјењивања значаја Атлантског пакта. Убрзо су рат у Заливу и криза на Балкану показали да флуидна спољнополитичка сарадња Европе нема ни институционалне ни оперативне способности да ефикасно дјелује у спрјечавању сукоба и рјешавању криза. Европска заједница, је увидјевши све ово, покренула питање усавршавања свог система у области спољне политике и безбједности. Први корак је учињен са реформама у *KESS-u*,³³ при чему је опет изражен ривалитет са САД. Те међусобне несугласице су донекле отклоњене Вашингтонском декларацијом из новембра 1990. године, али настојања у правцу стварања Европске уније са њеном независном политиком безбједности и даље је имала негативан пријем у САД због могућности слабљења Атлантског пакта, чиме је САД показао спремност да и даље одржи своју доминацију у Европи у тој области. Почетком 90-тих година избили су и неспоразуми унутар Европске заједнице око односа Европске безбједности и Атлантског пакта. Њемачка се залагала за очување снажног Атлантског пакта. Велика Британија је сматрала да Западноевропска унија треба да постане независна од Европске заједнице и тако постане оквир европског система безбједности и одбране, али ипак потчињена Атлантском пакту. Разлике су биле велике јер су органи Европске заједнице, а нарочито Европски парламент непрекидно инсистирали на стварању заједничке европске спољне политике и безбједности. Ова рјешења су јасно показала да је рјешење могуће наћи само у компромису који би ускладио европска настојања на сопственом идентитету у спољној политици и безбједности и опстанку Атлантског пакта али са

³³ Конференција о европској безбједности и сарадњи настала је 1975. године у Хелсинкију, а чланице су јој, осим европских држава, САД и Канада. Од почетка 1995. године носи данашњи назив – OSCE (Организација за европску безбједност и сарадњу) - OEBS са сједиштем у Бечу.

промијењеном улогом, структуром и функцијом. НАТО је остао гарант моћи у најкритичнијим ситуацијама регионалног ратовања и државних дезинтеграција у бившем комунистичком свијету, које су почеле готово рафално да се одвијају са колапсом комунистичке идеологије, и самим тим је постало неопходно редефинисати његову мисију и стратешки концепт.³⁴ До компромиса је дошло на Бриселском самиту Атлантског пакта почетком 1994. године, доношењем декларације Партнерство за мир. Претходно је уговором у Мастрихту постигнут компромис између различитих ставова о улози Западноевропске уније у безбједоносно-одбрамбеном систему Европске уније и њеном односу према Атлантском пакту. Декларација Партнерство за мир је уредила односе са Европском унијом по питањима безбједности и одбране. По њеним одредбама Западноевропска унија може користити капацитете Атлантског пакта у акцијама које предузима Европска унија у оквиру своје спољне политике. Западноевропска унија је тако добила могућност да као саставни дио Атлантског пакта издвојено дјелује користећи своје војне снаге уз употребу технике и логистике Атлантског пакта. Овом декларацијом је Атлантски пакт практично прерастао у међународне полицијске снаге за успостављање или одржавање мира и ван географских граница свога простирања.

Трансформација *OEBS-a*, Атлантског пакта и стварање Европске уније као и одређене реформе у функционисању Западноевропске уније, учинили су питање безбједности у Европи веома сложеним. Разрешење чвора укрштених надлежности међу овим организацијама могуће је наћи као и у формули односа Европске уније унутар НАТО пакта. Европска унија је, тако, на путу да постане субјект у политичким односима са другим државама и међународним организацијама а ОЕБС је постао систем међународне безбједности у Европи. Атлантски пакт је остао оквир свих војних активности али у оквиру Европског система и Уједињених нација. Ово је, свакако, веома сложен механизам у правном и политичком смислу. Најважније би било да се у свему овоме постигне поштовање међународноправног легитимитета, а првенствено правног система Уједињених нација и правних односа Европске уније, Атлантског пакта и ОЕБС-а као регионалних субјеката ове организације. На овај начин би могла да буде умањена опасност од једностраног одлучивања великих сила а нарочито од стране САД као једине суперсиле. Употреба силе у систему колективне безбједности јесте посљедње средство и оно треба да буде резултат крајње одлуке којој претходи низ одлука на нивоу мреже институција безбједности у Европи. Закључењем уговора у Мастрихту обиљежен је почетак политичког уједињења Европе. Пут

³⁴ A.Fatić, *Trans-atlantizam u evropskim integracijama*, on-line - www.menagement.org.yu, 3.

ка даљем учвршћивању уједињења је отворен, али на њему све препреке нијесу отклоњене. До закључења уговора у Мастрихту Европска заједница је институционално била опремљена само за сарадњу у спољној политици, док су питања безбједности била углавном остављена у надлежност Атланском пакту. Посебно је осјетљиво питање одлучивања у Савјету безбједности Уједињених нација у коме Француска и Велика Британија имају статус сталних чланова. Да ли се може очекивати да ће ове двије државе у Савјету безбједности слиједити одлуке Европске уније или своје сопствене интересе. Са обзиром на однос снага у Европском савјету, у којем је Њемачка значајан фактор али не и велика сила у Савјету безбједности УН, тешко је претпоставити да би се Француска и Велика Британија оглушиле на поштовање одлука Европског савјета, које се иначе, доносе једногласно. Безбједност и одбрана су саставни дјелови спољне политике и баш на том пољу Европска заједница није могла да стекне самостални статус у западном систему безбједности и одбране. Промјене које су настале распадом блоковске подјеле и успостављањем нових односа снага у међународним односима, поставиле су питање корелације економске моћи Европске уније и њене способности за самосталну улогу у систему међународне безбједности и на плану одбране. Приликом рада на састављању уговора о Европској унији исказало се старо неслагање између Велике Британије и европских савезника у односу на питање безбједности у Европи. Француска је тежила самосталности европске безбједности и одбране, док је Велика Британија инсистирала на укључивању Европске уније у систем Атлантског пакта у коме би она била један од стубова те алијансе. Компромис је направљен тако што Западноевропска унија јесте систем европске безбједности и одбране, али као таква она учествује у Атланском пакту као представник Европске уније. Овај компромис не смањује сам по себи самосталност Европе у овој области, јер ово чланство у војно-политичком савезу не поништава субјективитет и суверенитет држава чланица Савеза. Оно ограничава суверенитет, али путем добровољног прихватања обавеза које проистичу из чланства у Савезу. Могуће је претпоставити развој у правцу пуног субјективитета Уније у трансформисаном Атланском пакту поготову што Европска унија као таква, може самостално користити његове војне снаге и технику. Међутим Европска унија није имала своје војне снаге, мада се настоји да се формира заједнички *Евро-корпус*. Такође се настоји да се Западноевропска унија стави у функцију Европске уније у области европске безбједности и чак постоје идеје о спајању ове двије организације у један дводомни европски парламент, при чему би скупштина Западноевропске уније била други дом а све у циљу избјегавања дуплирања послова и усклађивања заједничких активности.

Настанак уједињене Европе захтијева значајне промјене у структури и процесима *НАТО* савеза, главне везе између Америке и Европе. *НАТО* не представља само основни механизам за спровођење америчког интереса у европским стварима, већ и основу за политички битни америчко војно присуство у Европи. Међутим, европско уједињење захтијева да се та структура прилагоди новој реалности једног савеза заснованог на два мање више једнака партнера, умјесто савеза који, да употријебимо традиционалну терминологију, укључује хегемона и његове вазале. Колико далеко на исток треба да се шири Европска унија и да ли би њене источне границе истовремено биле и границе НАТО пакта?³⁵ *НАТО* је наново дефинисао своје задатке и начин функционисања. Тежиште промјене је признавање европског одбрамбеног идентитета, јачање европске компоненте трансатлантског сигурносног система, нови задаци *WEU*-а и ширење на исток. Као пратња ових процеса установљени су односи *НАТО*-а са трећим земљама у облику "*Партнерства за мир*"³⁶ и *Сјеверноатланског кооперационог вијећа*. Битан задатак на овом пољу је стварање стабилног партнерства са Русијом и Украјином. Европске земље кроз *НАТО* и Западноевропску унију преусмјеравају своје снаге да би могле да се баве потенцијалном нестабилношћу на периферији Европске уније.³⁷

Не може се имати истински уједињена Европа, а при томе имати пакт који се заснива на једној суперсили и петнаест или више зависних сила. Када Европа коначно почне да усваја свој сопствени прави политички индентитет, гдје би Европска унија у већој мјери преузела поједине функције наднационалне владе, *НАТО* би требало да се трансформише на бази формуле 1+1, тј. САД+ЕУ. Ово се не може десити преко ноћи, али би такав напредак требао да се одрази на постојеће савезничке аранжмане. Значајан корак у овоме правцу била је одлука из 1996. о стварању Заједничких снага за одређене задатке, којом се предвиђа могућност неких чисто европских војних иницијатива заснованих на *НАТО* логистици. Такође, могуће је да ће *Западноевропска војна унија* –*WEU*, обухватити и неке државе које из различитих геополитичких или историјских разлога могу да се одлуче да не затраже учлањење у *НАТО*. Суштинска ствар у односу на ширење НАТО-а јесте то да је то процес потпуно повезан са ширењем саме Европске уније. Уколико Унија постане географски већа заједница - са интегрисанијим

³⁵ З. Бжежински, *Велика шаховска табла*, Подгорица, 2001, 50,

³⁶ Програм Партнерство за мир је утемељен 1994. године у оквиру NACC (Вијеће за сарадњу Сјеверног Атлантика, у које су учлањене чланице НАТО-а, као и некадашње чланице бившег Варшавског уговора). Њиме је створен оквир за сарадњу између НАТО-а и преосталих чланица Организације за европску безбједност и сарадњу (OESS).

³⁷ С.Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, , Подгорица 1998, 99,

француско-њемачким водећим језгром и мање интегрисаним спољним дијелом – и уколико би таква Европа жељела да заснива своју безбједност на продужењу пакта са Америком, онда слиједи да се њен геополитички најистуренији сектор, Средња Европа не може исључити из учешћа у безбједности.³⁸ Европско уједињење је у већој мјери процес него циљ. Ипак политичке елите двије водеће европске нације - Француске и Њемачке - и даље су предане циљу обликовања и дефинисања Европе. Они су главни архитекти будуће Европе.³⁹ Нестанак антагонизма између Истока и Запада те поновно уједињење земаља континента на политичком и економском плану, побједа су европског духа који је данас, док граде заједничку будућност, народима Европе потребнији него икад раније. Израз *Глобално село*, који је настао 1962. године, постао је стварност 90-тих година XX вијека наглим развојем комуникација и технике, што је омогућило неометан и бржи трансфер људи, роба, информација идеја а тиме и успјешних подухвата уједињења.⁴⁰ Нова постхладноратовска збиља, у великој мјери, релативизује и доводи у питање старе идеолошке и политичке подјеле. Идеологија која је престала бити покретачка снага унутрашњег развоја изгубила је и своје мјесто у спољној политици САД. Енглески израз *New World Order* буквално преведен значи *нова правила*, али ако га читамо *New World Order* онда је ријеч о поретку Новог свијета, односно америчком поретку, јер је *New World* вијековима синоним Америке.⁴¹

Као по неком природном закону, у сваком вијеку се појављује држава чија снага, интелектуални и морални потенцијал обликују цјелокупне међународне односе у складу са властитим вриједностима. У 17. вијеку, за вријеме кардинала Ришељеа, Француска је у међународне односе увела приступ утемељен на националној држави чији је крајњи циљ био остварење националних интереса. Током 18. вијека Велика Британија је разрадила појам равнотеже снага који ће сљедећа два вијека доминирати европском дипломатијом. У 19. вијеку Метернихова Аустрија је успоставила Европски концерт, који ће срушити

³⁸ З. Бжежински, *Велика шаховска табла*, Подгорица 2001, 73.

³⁹ Наведено дјело, 60,

⁴⁰ С. Хантингтон, *Сукоб цивилизација*, Подгорица, 1998, 74,

⁴¹ Када се у Вашингтону припремао велики војни пројекат Пустинска олуја, 1991. године о разматрању опција и слања одговарајуће поруке Ираку, тадашњи председник Буш је окупио своје савјетнике тражећи модалитете акције и том приликом је рекао свом савјетнику за Националну безбједност генералу Scoworoftu да у последњем упозорењу Ираку да се повуче из Кувајта убаци и дио о томе како је Нови свјетски поредак изазван акцијом Ирака. Та идеја је разрађена у ноти, а након тога је већ на првој конференцији за штампу Нови свјетски поредак постао синтаagma која би требала означити ново раздобље међународних односа у којем су се догодиле велике промјене на свим странама свијета. - R. Vukadinović, *Politika i diplomacija*, Zagreb 2004, 142,

Бизмаркова Њемачка и претворити европску дипломатију у игру политике силе. У 20. вијеку је најснажније на међународне односе утицала политика САД.⁴²

Од времена Бечког конгреса спољна политика је повезивала народе, те отуда и потиче термин »међународни односи«⁴³. Међународни односи су врло нестабилни и увелико зависе од околности. Сваки свјетски поредак показује тенденцију да потраје вјечно, мада су елементи који га чине у сталним промјенама и времена трајања, тако да је сваки новоуспостављени поредак све краћег и краћег трајања. Тако је поредак који је настао на Westfalskom миру 1648. године трајао је 150 година, док је поредак, који се темељио на Бечком конгресу трајао око 100 година. Версајски мир никада није прерастао у нови међународни поредак јер га нијесу признале све тадашње велике силе, тако да се може сматрати само примирјем између два свјетска рата, док је Хладни рат трајао још мање- око четири деценије.⁴⁴

За вријеме Хладног рата европско се уједињење подржавало као метод за јачање атлантског партнерства, док данас многи на ЕУ гледају као на стварање противтеже у односу на САД. Уласком САД⁴⁵ у Први свјетски рат створен је први облик америчко-европског војног дјеловања, који ће се нарочито конкретизовати у годинама Другог свјетског рата у облику велике коалиције (у првом реду са Великом Британијом). Али тек стварањем *НАТО-а*, институционализиран је облик војно политичке сарадње.⁴⁶ Односи САД са Европском заједницом често су били обиљежени несугласицама, мада су те раније кризе углавном имале обиљежје породичних размирица, а односиле су се на различиту примјену захтјева произашлих из договора о заједничкој сигурности. Данас се у питање доводи и сама дефиниција заједничке сигурности, па чак и њена сврха.⁴⁷ Неслагања западноевропских држава у вези са појединим ставовима и поступцима САД долазило је до изражаја нарочито по питању начина рјешавања кризе у бившој СФРЈ, интервенције у Ираку, санкција против Кубе, Ирана, политике око Тајвана и једностраним поступцима САД по питању глобалне борбе против тероризма.⁴⁸ У свим овим пи-

⁴² Henry Kissinger, *Diplomacija*, Zagreb 2000, 13,

⁴³ Наведено дјело, 757,

⁴⁴ Наведено дјело, 757,

⁴⁵ До дана данашњег, Грађански рат 1861-1865 између Сјевера и Југа, остаје најкрвавији сукоб у историји САД, који је побио више људи него сви каснији ратови у којима су САД узимале учешће, укључујући оба свјетска рата, Кореју и Вијетнам - Е. Хобсбаум, *Доба екстрема*, Београд 2004, 39.

⁴⁶ Lidija Čehulić, *Euroatlantizam*, Zagreb 2002, 40,

⁴⁷ Henry Kissinger, *Treba li Amerika vanjsku politiku*, Zagreb 2002, 24,

⁴⁸ Током свјетске кризе 1956. године Ајзенхауерова администрација се разишла са сво-

тањима долазило је до изражаја европско противљење успостављању политике једног и неприкосновеног свјетског полицајца у лику САД. Однос додатно усложњава и понашање Велике Британије, коју често називају *»америчким тројанским коњем у Евроској унији«*, с обзиром на то да су јој често ближи ставови САД од јединственог става ЕУ, чији је иначе члан од 1973. године. Чињеница је да су се државе чланице ЕУ доста лоше снашле у погледу рјешавања кризе на просторима бивше Југославије, и тако оставиле простора САД да преузму иницијативу. На Балкану САД данас обављају исту функцију као Аустријско и Отоманско царство у 19. вијеку – одржавајући мир стварањем протектората над зараћеним етничким скупинама.⁴⁹

У времену у којем живимо од последњих деценија 20. вијека – глобализација и тероризам. Обје су нам представљене као велики нови феномени – први је испуњен предивном надом а други ужасним опасностима. Чини се да влада САД игра централну улогу у ширењу првог и борби против другог, али ови облици стварности нису само амерички него глобални.⁵⁰ Слом политичко-економских система социјалистичких земаља оставио је ова друштва у стању потпуне институционалне али и вриједносне конфузије. Она су била затечена стихијношћу тзв. *периода транзиције* са недифинисаним циљевима, неспецификованим методама и неизвјесним перспективама друштвене трансформације. Нестанак свјетског застрашивања дао је предност томе да САД не морају више да се боре са једном завезаном руком, тј. са бригом о последицама по себе. У случајевима када се САД конфронтирају са слабијим непријатељима, стоји: *наш задатак неће бити само да их побиједимо, већ да их побиједимо одлучно и брзо, јер би у супротном изгубили на угледу једине суперсиле.*⁵¹ Распад СССР-а, уједињење двије Њемачке и јачање Европског интегрисања убрзале су процес редефинисања односа САД и ЕУ. Важна карактеристика војне компоненте ЕУ, која би требало да буде створена, налази се у намјери да се стекну способности за дјеловање и изван оквира НАТО-а. У том смислу треба схватити изјаву њемачког министра иностраних послова Јошке Фишера, како ће ЕУ имати пуно

јим британским и француским савезницима те затим активно судјеловала у њиховом поражавању у питању национализације Суецког канала.

⁴⁹ Henry Kissinger, *Treba li Amerika vanjsku politiku*, Zagreb, 2002, 9,

⁵⁰ Оно на чему се заснива већи дио анализе је слоган Маргарет Тачер (премијера Велике Британије у периоду 1979 -1990), а који гласи, *There is no alternative – нема алтернативе*. Тако је речено да нема алтернативе глобализацији, чијим се захтјевима морају покорити све владе и нема алтернативе уколико желимо да останемо у борби против тероризма у свим његовим облицима. - Волерстин, *Увод у анализу свјетског система*, Цетиње 2005, 131,

⁵¹ Ноам Чомски, *Контролисана демократија*, Подгорица 1999, 511,

већу улогу у Њемачкој спољној политици – у многим случајевима чак и већу од *НАТО-а*.⁵² На језику ЕУ (тзв. *Eurospeech*) каже се да ће војне формације Уније вршити своју функцију тамо гдје НАТО као цјелина није укључен, дакле требало би да постоји нека договорна подјела рада.⁵³ Предлог о европским војним снагама чије је формирање најављено на самиту у Саинт-Малоу децембра 1998. године, ојачан је након кризе на Косову, тачније на састанку у Келну априла 1999. године. На састанку европских министара одбране, одржаним новембра 2000. године у Бриселу, представљен је службени план тих снага. Према декларацији о способности преузимања војних обавеза (*Military Capabilities Commitment Declaration*), европске би војне снаге требало да досегну бројку од 100 000 војника, од тога око 60 000 у јединицама за брзе интервенције, 400 борбених авиона и 100 бродова. Нагласак је стављен на аутономију ЕУ у одлучивању, иако постоји одредба која говори о размјени података са НАТО-ом, што би требало договорити накнадно.⁵⁴ Ово има доста сличности са Де Головим пројектом *Force de frappe*, 60-тих година XX вијека, којим се настојало да се оформе војне снаге које би биле самосталне и независне од НАТО-а. Евроатланско савезништво и сама организација НАТО-а пронашли су нове разлоге и модусе свог опстанка у новом свјетском поретку, чије су контуре зацртане али се структура још увијек изграђује.⁵⁵ Творци Сјевероатланског савеза неби повјеровали да им је неко тада рекао да ће упркос побједи у Хладном рату, будућност њихове творевине доћи у питање, јер су САД деценијама биле чврсто повезане са Европом, те су стога сматрали да се само по себи подразумева да ће једна од награда за побједу у Хладном рату бити трајно атлантско партнерство.⁵⁶ Европа је увијек кудикамо спремнија на сарадњу са САД него са било којом другом силом. Сјетимо се само да су у Босни прво на терену биле распоређене Француске и Британске јединице, мада је у јавности често остављан други утисак, док су у Заливском рату са почетка 90-тих година 20. вијека, најважнији неамерички контингенти трупа били такође Француски и Британски. Из чега се ипак може извући закључак да организација Сјевероатлантског војног савеза и даље остаје основна институционална веза Америке и Европе.⁵⁷ За САД једно од основних

⁵² Њемачки министар иностраних послова Joschka Fischer, обраћање Њемачком друштву за међународне односе у Берлину, априла 1998. године (Henry Kissinger, *Treba li Amerika vanjsku politiku*, Zagreb 2002, 24.),

⁵³ Британски премијер Tony Blair је о овоме говорио на састанку вијећа министара ЕУ одржаном у Хелсинкију фебруара 1999. године. (Henry Kissinger, *Treba li Amerika vanjsku politiku*, Zagreb 2002, 46.),

⁵⁴ Наведено дјело, 45,

⁵⁵ Lidija Čehulić, *Euroatlantizam*, Zagreb 2002, 10,

⁵⁶ Henry Kissinger, *Diplomacija*, Zagreb 2000, 771,

⁵⁷ Наведено дјело, 772,

питања како своју моћ сачувати и трансформисати је у томе да америчко вођство не буде глобална доминација, већ израз партнерства. Бројним војним и хуманитарним интервенцијама САД, настоје да прошире свој утицај у свијету, а у том смислу воде се следећом логиком - САД морају истрајати у свом историјском задатку једине суперсиле, док се при томе окрећу другима да плаћају рачуне одржавања свјетског реда и мира.⁵⁸ Чиме се потврђује теза да су УН од оснивања биле у диспропорцији између имена и ингеренција, између онога де јуре и онога де факто.

Војна сила никада у новијој историји није била довољна да се сачува надмоћ. Од веће је важности легитимност коју признаје остали дио свијета.⁵⁹ У развоју новог свјетског поретка компаративна предност САД налази се у војној сили, у којој она рангира врхунску дипломатију и међународно право, које сматрају узнемиравајућом сметњом уколико не могу да се искористе као преимућство у односу на непријатеља. Сваки активни играч у свјетским пословима проповиједа да тражи и залаже се само за мир и да преферира преговоре над насиљем и присилом – тако је поступао и Хитлер, али када се вео подигне очигледно је да се дипломатија користи као плашт за владавину силе.⁶⁰ САД⁶¹ морају истрајати у свом историјском задатку једине суперсиле, док се при томе окрећу другима да плаћају рачуне одржавања свјетског реда и мира.⁶² Како каже Волерстин - *САД су владајућа сила чија је моћ у опадању* и да је догађај од 11. септембра још један доказ за то.⁶³ Међутим, чињеница је да Европа може бити такмац на економском пољу, али ће протећи много времена док не постигне степен јединства који би јој омогућио да постане и политички и војни конкурент САД.⁶⁴ Јаз у војној моћи између САД и Европе и даље се шири, а као један од показатеља можемо навести да су европска улагања у војна истраживања 1990. године чинила

⁵⁸ Свједочећи пред Конгресом, помоћник државног секретара Лоренс Иглбергер је објашњавао да ће Нови свјетски поредак који се појављује, базирати на некој врсти новог изума у спровођењу дипломатије – “тако што ће други плаћати трошкове интервенција САД у одржавању реда,” - Ноам Чомски, *Контролисана демократија*, Подгорица 1999, 20,

⁵⁹ Имануел Волерстин, *Опадање Америчке моћи*, Подгорица 2004, 284,

⁶⁰ Ноам Чомски, *Контролисана демократија*, Подгорица 1999, 18,

⁶¹ Последњих деценија у погледу глобалног положаја САД, појавили су се многобројни синоними, као - САД као „доброћудни хегемон“ (синтагма Збигњева Бжежинског), „силеција слободног свијета“ (по Гарију Вилсу), „лупешка супер сила“ (израз Семјуела Хантингтона). - Група аутора, *Амнезија јавности*, Београд 2004, 3,

⁶² Свједочећи пред Конгресом, помоћник државног секретара Лоренс Иглбергер је објашњавао да ће Нови свјетски поредак који се појављује, базирати на некој врсти новог изума у спровођењу дипломатије – тако што ће други плаћати трошкове интервенција САД у одржавању реда, - Ноам Чомски, *Контролисана демократија*, Подгорица 1999, 20,

⁶³ Имануел Волерстин, *Опадање Америчке моћи*, Подгорица 2004, 15,

⁶⁴ Zbignjev Bžežinski, *Američki izbor*, Zagreb 2002, 7,

само 30 % америчких, а 2000. године само 23 %.⁶⁵ Имајући у виду да од завршетка Другог свјетског рата до данас, није се ратовало само 15 дана септембра 1945. године, а од тада до данас вођено је у свијету око 500 оружаних сукоба, онда се може закључити да државе извозници оружја остварују велике приходе од извоза, у чему наравно предњаче САД. Половина од укупног продатог оружја у свијету, чији укупни производни износ прелази 500 милијарди долара, отпада на САД. Само у периоду 1992 – 1996. године САД су званично продале 1625 тенкова, 2091 оклопно возило, 318 авиона, 203 хеликоптера и 1414 ракета земља-ваздух. Треба имати у виду да резервни дијелови и сервисирање коштају колико и само продато оружје.⁶⁶ За САД је хладни рат допринио на домаћем терену учвршћивању војно-индустријске елите.⁶⁷

Самит НАТО-а у Прагу, који је одржан крајем новембра 2002. године, представљао је важан тренутак за Европу и саму Сјеверноатлантску алијансу. Одлуке које су на њему донијете ставиле су тачку на подјеле које су застрашивале Европу током 20. вијека и покренуле процес модернизације који јамчи да је НАТО способан да се на ефикасан начин носи са безбједоносним изазовима 21. вијека. Такође, седам земаља са 45 милиона становника (Бугарска, Естонија, Латвија, Литванија, Румунија, Словачка и Словенија), позване су да започну разговоре о пријему у чланство. Атлантски пакт се држи политике отворених врата према земљама које су обухваћене Акционим планом за будуће чланове НАТО-а (МАП-припремни програм НАТО-а за будуће чланове), а које нису биле позване да се придруже Алијанси у Прагу (Хрватска, Албанија, БЈР Македонија).⁶⁸

Ширење ЕУ и пријем нових чланица у НАТО логична су и неизбежна посљедица повољног исхода хладног рата. Јер нестанком совјетске пријетње, одржавање НАТО-а као одбрамбеног савеза против непостојеће совјетске пријетње, постало би бесмислено, стога ни ЕУ ни НАТО немају избора – морају се ширити.⁶⁹ У неком догледном времену планиране европске снаге за брзе интервенције од око 60 000 војника, осим ако се битно не повећају, још увијек неће имати моћ за озбиљније и дуготрајније операције. Европљани ће међутим поступно преузимати све већу, иако и даље другоразредну улогу у глобалној сигурности, као што то већ чине на Балкану, Авганистану а ускоро можда и на Блиском истоку.⁷⁰ Из свега се може закључити да ће америчко-европско партнер-

⁶⁵ Наведено дјело, 69,

⁶⁶ Д. Ристевски, *Општа рехабилитација Србије*, Београд, 1998, 177,

⁶⁷ Ноам Чомски, *Контролисана демократија*, Подгорица 1999, 40,

⁶⁸ [www. NATO.int](http://www.NATO.int),

⁶⁹ Zbignjev Bžežinski, *Američki izbor*, Zagreb 2002, 70,

⁷⁰ Наведено дјело, 76.

ство и даље представљати институцију која ће и наредних деценија бити пресудан чинилац у међународним односима, стим што ће бити неопходно да се унутар саме институције партнерства редефинишу односи на равноправној основи, што би водило квалитетнијој сарадњи. Јер садашња Европска унија представља свјетску економску силу број један, те је стога неминовно да својим тражењем измјене односа са САД, она у ствари, захтијева и равноправно мјесто које јој према економској снази и припада.

Коришћена литература

- Волтер Лакер, *Европа 1945-1992*, Београд, 1999,
- Гордана Илић-Гасми, *Реформе Европске уније*, Београд, 2004,
- Самјуел Хантингтон, *Сукоб Цивилизација*, Подгорица, 1998,
- Збигњев Бжежински, *Велика Шаховска табла*, Подгорица, 2001,
- Збигњев Бжежински, *Амерички избор – Глобална доминација или глобално водство*, Подгорица, 2004,
- V.Đ.Degan, *Међународно право*, Rijeka, 2000,
- Тревор Хартли, *Основи права европске заједнице*, Београд, 1998,
- Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема*, Београд, 2004,
- Чомски Ноам, *Контролисана демократија*, Подгорица, 1999,
- Ристевски Димитрије, *Општа рехабилитација Србије*, Београд, 1998,
- Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, Подгорица, 2003,
- Lidija Čehulić, *Euroatlantizam*, Zagreb, 2002,
- Павле Јовановић, Милан Поповић, *Савремени политички системи*, Подгорица, 1998,
- Henry Kissinger, *Treba li Amerika vanjsku politiku*, Zagreb, 2002,
- Henry Kissinger, *Diplomacija*, Zagreb, 2000,
- Имануел Волерстин, *Опадање Америчке моћи*, Подгорица, 2004,
- Radovan Vukadinović, *Међународни односи od hladnog rata do globalnog poretka*, Zagreb, 2001,
- Aleksandar Fatić, *Trans-atlantizam u evropskim integracijama*. (on-line-www.management.org.yu).
- Официјелни сајт Сјеверноатлантског пакта - www.NATO.int
- Волерстин Имануел, *Увод у анализу свјетског система*, Цетиње, 2005.
- Група аутора, *Амнезија јавности – од пропаганде до тероризма*, Графо комерц, Београд, 2004,
- Vukadinović Radovan, *Politika i diplomacija*, Politička kultura, Zagreb, 2004,

ГОДИШЊИЦЕ

Миомир ДАШИЋ*

НЕКИ ПРЕЛОМНИ ДОГАЂАЈИ У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА НА ПОЧЕТКУ 20. СТОЉЕЋА И ЊИХОВО РЕФЛЕКТОВАЊЕ НА ДОНОШЕЊЕ УСТАВА ЗА КЊАЖЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ 1905. ГОДИНЕ**

А б с т р а к т

У овом реферату разматрају се неки најкрупнији догађаји с краја 19. и почетка 20. стољећа који су имали утицаја на политичке, друштвене, привредне и културне прилике у Црној Гори, као и на промјене у политици аутократског режима владавине књаза Николе Петровића. У првом дијелу реферата синтетички је приказан политички, друштвени, привредни и културни развој Црне Горе у годинама које су претходиле доношењу Устава Црне Горе 1905. године, те спровођење неких управних реформи у црногорској држави. У другом дијелу размотрени су преломни догађаји с почетка 20. стољећа у јужнословенским земљама који су се рефлектовали на политику самодржавља књаза Николе, односно који су могли бити од утицаја да овај владар “дарује” црногорском народу устав 1905. године.

1.

Црна Гора је на прелазу из 19. у 20. стољеће пролазила кроз политички, друштвено, привредно и културно динамичне процесе, односно врло сложене догађаје и на унутрашње-политичком и на спољно-политичком плану. Ти процеси, иако бремени догађајима, у времену које су историчари дефинисали као *вријеме насиља (1903-1918)*, нијесу доду-

* Аутор је редовни члан ЦАНУ.

** Саопштење на Научном скупу "Устав за Књажевину Црну Гору од 1905. године у свом времену" одржаном у ЦАНУ, 4. новембра 2005. године.

ше били, не бар у првој деценији 20. стољећа, толико драматични и трауматични за народ Црне Горе као, рецимо, у ранијем стољећу, када су ударани темељи првим органима власти и законодавства у црногорској држави. Наиме, зачеци црногорске државности пали су у вријеме Велике француске револуције и Наполеонових ратова (1789-1815). Идеје ове револуције, свјетског значења и карактера, попут плиме порушиле су многе границе европских држава, сламајући феудални поредак; оне су заплјуснуле и границе оновремене Црне Горе митрополита Петра I Петровића Његоша, који је стваралац нововјековне црногорске државе.

Мала Црна Гора, једва видљива на политичкој карти Европе, борећи се за своју самосталност и стварање слободне државе, у “добу демократских револуција 1776-1830. године”, била је принуђена да води пет ратова - три против Турског и два против Француског царства. Из тих ратова Петар I је Црну Гору извео неоштећену и, у међувремену, поставио јој темеље државности, на којима су његови насљедници даље надограђивали и обликовали њене државне институције, територијално је ширили и снажили током 19. стољећа.

Подсјећањем, иако крајње концизно, на Црну Гору Петра I и темеље њене државности, у драматичном врјемени демократских револуција, врјемени које је више од пола стољећа било и политички и војно веома трусно, желио сам да укажем не само у каквим се великим историјски преломним догађајима зачала црногорска држава, него и да подсјетим да је било потребно да протекне читаво стољеће да би она уставно заокружила своју државност. Ријечју, кроз читаво 19. стољеће изграђивали су владари из куће Петровића - митрополити Петар I и Петар II и књажеви Данило и Никола - црногорску државност, почев од наједноставнијих до савремених грађанских установа.

О томе шта се дешавало у развоју Црне Горе, у њеној државној надградњи, јачању органа власти, сламању племенског партикуларизма, у фазама ослободилачког ратовања, територијалног ширења на околне српске области, као и свим другим историјским појавама и догађајима од утицаја на све што се дешавало на унутрашњем и спољнополитичком плану ове земље, историографски је истражено, све појаве и догађаји су идентификовани и објашњени. И аутор ових редова се у том историографском послу, није нескромно рећи запажено огледао.

2.

У неким својим радовима, у којима сам синтетички писао о епоси дуге владавине књаза и краља Николе Петровића (1860-1918), већ сам показао да је Црна Гора прошла кроз три периода свог државног, друштвено-економског и културног развоја.

Први период владавине књаза Николе (1860-1878) протекао је у знаку веома сложених политичких и ратних односа између Црне Горе и Турске. У том периоду политички, друштвени, привредни и културни развитак Црне Горе се одвијао у веома стијешњеним границама. Површина државне територије износила је само 4.400 км² са приближно 120.000 становника. Зато је књаз Никола од почетка своје владавине, као и његов претходник енергични владар књаз Данило (1851-1860), истицао да је рјешење животних проблема Црне Горе у њеном ширењу на неослобођене околне, прије свега плодније, области (Херцеговину, Доњу Зету, Затарје, Полимље), доказивао је не само природно и историјско право на њих, него и као на један од услова за обезбјеђење животне егзистенције за народ своје земље. Један од стратешких животних проблема црногорске државе тицао се њеног природног права изласка на Јадранско море. Поменуте околне области оновремене старе Црне Горе и дијела Брда и излазак на Море третирали су у државним и националним плановима црногорских владара као битни животни простори ове балканске земље.

У циљу остварења националноослободилачког програма, који је био осмислио још књаз Данило (1851-1860), његов насљедник, књаз Никола је наставио да га реализује подстрекавајући немире и устаничко врење 1861-1862. у Херцеговини и Васојевићима (у долини Лима), очекујући да ће успјети да прошири државу на ове “српске историјске области” и да ће задовољити “животни минимум” црногорског народа. Таква ратоборна политика, чији је креатор био књажев отац велики граховски војвода Мирко, све до 1867. године стварни владалац Црне Горе, довела је до рата с Турским царством 1862. године. Црну Гору су од пропасти, снажног налета армије генерала Омер-паше Латаса, најспособнијег војсковође Турске онога времена, спасиле владе Русије и Француске, својом дипломатском интервенцијом у Цариграду. Њиховим посредовањем прекинут је ратни поход Омер-паше Латаса надомак Цетиња, крајем лjeta 1862. године, а између Црне Горе и Турске склопљен је мир на бази *status quo*, уз још неке непољне обавезе за црногорску државу. Тај неуспјешни исход овог рата, међутим, није обесхрабрио Црну Гору и њеног владара. Није се одустало од националноослободилачког плана ослобођења својих сународника, који су готово пет вјекова стењали под влашћу Турака.

Књаз Никола и његова владајућа околина били су, и после је неповољног завршетка рата 1862. године, увјерени да ће, ипак, од будућег успјешног ратовања против Турске највише зависити реализација државног програма Црне Горе - њено територијално увећање. Стога је вријеме до устанка у Херцеговини и на Лиму 1875-1876. године, којим је отворена Велика источна криза (1875-1878), протекло у припремању нових народних покрета у околним областима Црне Горе спремање за рат с Турском (1876-1878).

У оквиру припрема шире националноослободилачке акције Црна Гора је са Србијом кнеза Михаила Обреновића склопила тајни савезни уговор (1866), коме су приступиле Грчка и Румунија, као и политичка елита која је водила, националноослободилачке организације за ослобођење бугарског народа. Међутим, овај први Балкански савез се брзо угашио, последице убиства кнеза Михаила (1868), као и због још незасрелих политичких и других прилика да се остваре његове замисли.

Но, књаз Никола је, ипак, наставио са подстицањем отпора турској владавини у Херцеговини, у долини Лима (у Васојевићима) и другим дјеловима тзв. Старе Србије, као и у Доњој Зети и према Албанији. У годинама непосредно уочи Велике источне кризе, започете устанцима у Херцеговини, у Васојевићима и, шире, у Старој Србији и Босни, књаз је јасно изразио српску националну и владарску идеологију, поред осталог, и у својој родољубивој пјесми “*Онамо, ‘намо’*”, пројектујући *Велику Црну Гору* са Затарјем, Полимљем, Метохијом све до Призрена, као некадашњом средњевјековном престоницом Српског царства. Те националне пројекције држаће се књаз, односно краљ Никола све до 1912/13. године, а ње се није одрицао ни у Првом свјетском рату, 1915. године.

Остварење државних и националних планова књаза Николе, вријеме је показало, зависило је не само од борбености и одлучности Црногораца и њихових сународника око граница оновремене Црне Горе, сународника који су устајали на оружје да би се ослободили петовјековног османског тлачења, него и од политике неких великих европских сила, прије свих од сусједне Аустро-Угарске, да ли ће те планове и резултате борбе дипломатски подржати за зеленим столом. То се јасно показало на завршетку Велике источне кризе. Поништењем мировног уговора склопљеног у Сан-Стефану (марта 1878), између Русије и Турске, по коме је Црна Гора требало да се прошири за готово 11.000 км² (имала би државну територију од 15.335 км²), велике силе, противнице Русије, на конгресу у Берлину својим одлукама (у љето 1878) одбациле су руски план о стварању велике црногорске државе. Одлукама Берлинског конгреса Црној Гори је *de jure* призната независност, а њена територија у односу на оно што је пројектовао Санстефански мир била је смањена за око 6.000 км². (Умјесто 15.335 км² њена површина сведена је на 9.475 км²). Иако је ово проширење било више него duplo у односу на дотадашњу државну територију, одлукама сила у Берлину нијесу задовољени државни и национални интереси Црне Горе. Напротив. У знатној мјери су поништени црногорски ратни резултати.

Одлуке Берлинског конгреса представљале су пораз и за Црну Гору и за Србију. Односно, нова политичка карта Балкана и повучене границе имале су далекосежне негативне посљедице за даљи развитак свих јужно-

словенских народа. Оне су постале извор каснијих сукоба између појединих јужнословенских народа. Ревизија Санстефанског мира значила је пораз и за велику Русију, за њене балканске и блискоисточне интересе.

Књаз Никола је, дефинитивно, одбијен од Херцеговине. Стратегију своје политике проширења државе послје 1878. године усмјерио је на Затарје, Полимље, горњи ток Ибра и Метохију (Пећ, Дечани, Ђаковицу и Призрен), као и на Скадар и сјеверну Албанију, управо на области које су му биле ускраћене у Берлину.

Територијално увећање црногорске државе и њено међународно признање 1878. године, међутим, омогућили су бржи друштвено-привредни, културни и сваки други њен развој и напредовање. По неким, истина, непрецизним подацима Књажевина Црна Гора је крајем 19. стољећа имала до 300.000 становника, што је очигледно непоуздана статистичка бројка, јер први државни попис с краја 1910. године биљежи само 211.000 становника. Додуше, у посљедње двије деценије 19. и првој деценији 20. стољећа дошло је до масовног иселјавања из Црне Горе у Србију, до економског миграрања у поједине европске земље, у САД, и друге прекоокеанске државе, али свакако не у толиком броју да би се број становника са 300.000 свео на 211.000 у току десет година (између импровизованог пописа с краја 19. стољећа и државног пописа из 1910).

Од Берлинског конгреса 1878. године црногорска држава етнички, вјерски и социјално постала је сложенија. У новодобијеним областима, нарочито у градовима (Подгорица, Никшић, Колашин, Бар, Улцињ), затечено је прилично муслиманског становништва, а у граничним крајевима према Албанији, наравно, и албанског. Црна Гора је у Малесији и Приморју (од Бара до Улциња) и Крајини затекла и доста римокатолика. Књаз Никола је својом толерантном политиком омогућио поштовање њихових вјерских права, гарантујући та права законским прописима, или међудржавним уговорима (Конкордат са Ватиканом). И муслиманском становништву гарантована су вјерска права и једнакоправност са православним Црногорцима. Ријечју, припадници свих других народа и вјера били су у грађанским правима у свему изједначени, иако је званично државна вјера у Црној Гори била источно - православна. То је била политичка, друштвена, вјерска и културна слика Црне Горе са којом је држава отпочела уставни живот 1905. године.

3.

Други период владавине књаза Николе од 1878. до 1905. године био је динамичан по унутрашњем друштвено-економском, културном и вјерском животу и развоју Црне Горе. У овом периоду релативног мира, дуго прижељкиваног за ову ратничку земљу, одвијао се процес интегра-

ције друштва новодобијених области са оним једноставним структурама племенског друштва предберлинске црногорске државе.

Иако вољом великих европских сила - у првом реду моћне сусједне Аустроугарске монархије, чија се ријеч за преуређење балканског политичког простора највише уважавала у Берлину 1878. године - није су били задовољени национални и државни интереси Црне Горе. Њено територијално проширење са градским насељима (Подгорицом, Никшићем, Колашином, Баром и Улцињем) и излазак на Море значили су, ипак, много за њен бржи привредни, друштвени и културни развој. Државни развитак кретао се узлазном линијом.

Оно што неки савремени историчари губе из вида када оцјењују положај Црне Горе (а то подједнако важи и за Србију), послје 1878. године тиче се њеног - у извјесном смислу - губитка ранијег ослободилачког значаја међу Јужним Словенима. Црна Гора тај положај неће повратити све до успјешног вођења Балканског рата и новог територијалног увећања 1912. године, којим је заокружила своју међународно признату државну територију. Губљење ранијег високог мјеста међу јужнословенским народима, како Црне Горе тако и Србије (ове посљедње до промјена 1903), било је везано и за мијењање политичких оквира у којима се одвијала дотадашња борба за ослобођење и уједињење српског народа у једну националну државну заједницу. Црногорска династија је све до 1878. године сматрана фаворитом у реализацији планова "о уједињењу српског народа преко националне револуције у турским покрајинама". Али одлуке Берлинског конгреса о границама на новој политичкој мапи на Балкану онемогућиле су реализацију националних планова црногорског владара.

Након 1878. године први пут се запажају клице слабости које проклијавају из племенских друштвених темеља на којима је израсла самостална црногорска држава. Наиме, још неразорена племенска структура друштва није дозвољавала модернизовање државе и стварање њених институција, па су све политичке и управне реформе, као сјенке, пратиле политичка кретања Русије онога доба. Књаз Никола је у свему, прије свега у начину владања, опонашао руске императоре - Александра II, Александра III и Николаја II. На црногорском малом простору владао је аутократски, истичући за узор руско самодржавље. Он је у том смјеру још од седамдесетих година 19. стољећа започео да спроводи реформе државне управе: реорганизација Сената, одвајање личне књажеве (дворске) благајне од државне, увођење буџета, реформе војске и чиновничког апарата. Тај реформски државни процес, међутим, прекинуо је Вељи рат с Турском (1876-1878). Реформе у измијењеним политичким и привредним условима, након Берлинског конгреса, у проширеној и

међународно признатој држави, постале су још неминовније. Знатно увећана државна територија, са градовима, подразумијевала је савремене и ефикасне институције. И бржи развој братске Србије подстицао је црногорског владара и његове владајуће кругове на потребу модернизовања државе у свим сферама њеног друштвеног развоја. Али све те промјене до 1905. године заобилазиле су доношење устава и прелазак са самодржавља на уставни начин владавине.

Књаз Никола се више од четири деценије своје владавине презриво односио према уставном поретку и уставности. О тим његовим негативним погледима на уставност, његов блиски сарадник војвода Симо Поповић рељефно свједочи у својим "Мемоарима" (стр. 464). Само неколико мјесеци прије него што је донио одлуку, рекао бих, под унутрашњим и спољним притиском, да "дарује Црногорцима устав", књаз је објавио чланак у *Гласу Црногорца*, као одговор оним друштвеним снагама у земљи и "подстрекачима из Београда", који траже доношење земаљског устава, негативно се одређујући о уставном поретку. Он о уставу пише: "Нема у нас устава, *нити их бар за сада*, желимо. Шта је устав? ... Често пута устав може бити само парче хартије, подложно, да се по условности ћуди и околностима кроји и прекраја и да служи као заклон, али прозачни заклон најсрамнијег апсолутизма и полтронства, а ту је онда горе државно газдовање, него у најзабаченијим дивљим политичким удружењима. Најбољи је устав правда и здрав разум. У *нашој патријархалној монархији ми се осјећамо мирни и сретни*".

Симо Поповић овако је коментарисао наведене књажеве мисли: "Не само да Књаз није никада помишљао, да уставно влада, него је он и Насљедника учио, како треба народ црногорски у стези држати". И заиста његову владавину, не само прије 1905. него и после увођења уставности, карактерисао је аутократизам, односно лични апсолутизам. Књаз се поносио што Црногорцима "не треба уставности, која је у већини такозванијех образованијех држава јевропскијех - гола лаж и опсјеана". Као доказ за ову своју тврдњу стално се позивао на то да ни моћно Руско царство нема устава, а нијесу га имала ни аустроугарско и турско, са чијим је владарима био у пријатељским односима.

Политичким и управним реформама после 1879. године - замјењујући Сенат новим државним институцијама: Државни савјет, Министарства и Велики суд - не само да није била ограничена књажева моћ владања него је она још више била истакнута у свим сегментима власти - законодавне, извршне и судске. И доношење *Општег имовинског законика* (1888) одговарало је намјерама владара да промјене управљања у земљи утемељи на усавршавању обичајних норми и патријархалних народних институција, и то тако да оне не би доводиле у питање књажев

аутократски начин владања, јер је он стајао на врху државне пирамиде. Тако је књаз владао као неограничени господар земље до 1905. године, па и касније, све до повлачења из Црне Горе, у јануару 1916. године. Његов режим је карактерисала мјешавина патријархалног домаћина - господара земље и његовог односа према народу, коме строго заповиједа и пријети завођењем и војничке дисциплине у остваривању грађанског реда и послушности - и снаге власти државе коју је изграђивао, подређујући њене институције својој политичкој вољи. И у титулисању он је “свијетли господар”, државу је сматрао својим власништвом.

4.

Први знаци политичке опозиције књажевом аутократском режиму јавили су се осамдесетих година 19. стољећа код појединих истакнутих племенских првака. Гласно негодујући због гушења патријархалне племенске демократије и својих широких права у племенима, која им је ограничавао Господар, војвода Марко Миљанов Поповић у Кучима, сердар Јоле Пилетић у Пиперима, нешто тише војвода Миљан Вуков у Вasoјевићима, енергичније револуционар из устанка у Херцеговини 1875/76. године, војвода Пеко Павловић, пословни војвода Машо Врбича са Његуша и још други неки заслужни ратници из ослободилачких ратова - били су та прва племенска опозиција владару. Књаз Никола је тај њихов отпор, започет тихо још шездесетих година, све до иза 1879. године је толеришао, јер је знао да они имају велики ауторитет у својим племенима, и у Црној Гори уопште, а уз то били су му потребни као организатори ослободилачке борбе. Ти главари су имали веома велике заслуге у разгарању устанака и вођењу ратова од средине 19. вијека до Велике источне кризе (1875-1878).

Али иза 1879. године, када владару и блиским му круговима постаје јасно да се међународно призната црногорска држава не може унапређивати само с ослоном на старе друштвене снаге без савременијег начина управе, односно без стварања њој адекватнијих институција, књаз Никола, је ослањајући се на чиновничке структуре Државног савјета, министарстава и Великог суда - установа које је створио и строго подредио свом режиму владавине - одлучио је кренуо у потискивање ауторитета поменутих и још неких других племенских првака. С ослоном на новостворене институције, књаз је уклањао са политичке и државне сцене све главаре старије ратничке генерације који су били за ограничење његовог личног режима владавине. Обрачунавајући се, често и врло грубо са својим противницима, књаз, ипак, није потпуно одбацио и раскинуо са патријархалним институцијама, о чему јасно свједочи *Општи имовински законик* (из 1888. године), који је чинио темељ у изградњи правног система грађанског друштва Црне Горе.

Племенска демократија и њене институције ишчежаваће, ипак, упоредо с топљењем патријархалног друштва које су је стварале и шпитиле. Но, како се грађанско друштво споро развијало, то је цјелокупна државна власт била усредсређена у рукама владара, развијала се и јачала неконтролисано од народа. Политички сукоби између књаза Николе и нових друштвених снага - омладине школоване на страни и представника домаћег грађанства - добиће на интензитету тек од почетка 20. стољећа, а неће се стишавати ни после доношења устава 1905. године. Напротив.

5.

На читавом јужнословенском простору на освитку 20. стољећа настајале су крупне политичке промјене. Неке од тих промјена, нарочито догађаји који су се десили 1903. године, били су од судбоносног историјског значаја за поједине јужнословенске народе. Овом годином отпочео је период великог насиља на Балкану, али и масовног и елитног национализма. Све то није могло да без политичких потреса мимоиђе ни Црну Гору.

Крвави мајски преврат 1903. године у Србији означио је крај владавине династије Обреновића. На краљевски пријесто је ступио кнез Петар Карађорђевић, унук војводе српске народне револуције (1804-1813) и зет црногорског владара. Насилно изведена смјена (коју је извршила завјереничка група официра у спрези са неким радикалским политичарима Србије) на београдском пријестолу довела је до заокрета у спољној политици Србије: умјесто дотадашње везаности (Тајном конвенцијом из 1881) за Аустро-Угарску и њен преовлађујући утицај на спољну политику два последња владара династије Обреновић - краља Милана и краља Александра - новопроглашени краљ Петар I Карађорђевић (1903-1921) је постао фаворит Русије и њене балканске политике. Како су Русија и Француска још 1892. године склопиле срдачни савез о пријатељству, коме ће касније прићи и Велика Британија, створивши велику Антанту, као противтежу империјалистичком блоку - Тројном савезу (Аустро-Угарска, Њемачка и Италија) - то је Краљевина Србија 1903. године, посредством руске владе, стекла чвршћи ослонац и на Француску. Приближавање Србије Великој Британији ишло је нешто спорије због насилне промјене на престолу 1903. године. У унутрашњој политици краљ Петар и његове, углавном радикалске владе омогућиле су развој парламентарне демократије у Србији, а њено сељачко друштво и елитна интелигенција које су је остваривале, бивају изазовни и за све друге балканске земље и друштва. Тако промјене у Србији и иза 1903. године имале су снажан одјек у Црној Гори.

Ваља рећи да је привредни, друштвени и културни напредак Србије био изазован за привредно и политички неразвијено црногорско друштво још одраније. И развој њених државних институција се са пажњом пратио у Црној Гори. Особито је омладина из Црне Горе, која се школовала у средњим школама и на Великој школи у Београду, хвалила просвјетни и културни развитак Србије. Проглашење Србије за Краљевину (1882), књаза Николу је такође подстицлао да и он, као династ старије династије у Српству, што прије дође до краљевске круне.

Књаз Никола није крио изненађење грађанским напретком и свим другим што је било видно у Србији, када ју је, на позив краља Александра Обреновића, посјетио 1897. године. Топао дочек у Београду и уважавање које му је том приликом указано, импоновали су књазу. Према свједочењу С. Поповића који га је тада пратио, књаз му је рекао: „Знао сам, али нијесам ни близу мислио, да је Србија оволико напредовала“. На њега су снажан утисак оставиле државне институције, затим Велика школа са неколико факултета и са мноштвом професора, Српска Краљевска Академија са „онолико ученијех људи“ и друге просвјетне и културне институције. „То данас имам друго мишљење и више нећу допустити ни себи ни другима досадашња заједана и подсмјевања Шумандинцима“ – рекао је књаз Поповићу. Шта је мислио о богатству Србије, упоређујући га са сиромаштвом Црне Горе, остаје да се само слути. Даљи развој односа са краљем Александром, последице његове узвратне посјете Цетињу 1897. године, међутим, показао је да су ови међусобни изливи били изрази тренутне ситуације. Јер дворске сујете су надјачавале државне интересе.

У 1903. години, као и годинама иза, десиле су се крупне промјене не само у Србији него и на другим јужнословенским просторима. У окупираној Босни и Херцеговини тада се завршио период владавине Бењамина Караља, родом Мађара, који је пуних двадесет година административно заводио строги ред и поредак у овој земљи. Неке последице његове владавине још увијек су толико жилаве да се осјећају и у савременој БиХ. Али и он је морао да одступи са власти под снажним притиском набујалог националног омладинског покрета, последице чега ће још снажније јачати његов нови, револуционарни тип, организован као „Млада Босна“.

И у Хрватској се у оно вријеме, прецизније 1902. године, завршио период двоценијског мађаронског режима бана Куена Хедерварија, што је, као и криза у Мађарској 1904. године, дало подстицаја да политичке странке у њој доживе унутрашњу трансформацију и да „политика новог курса“ доведе до зближавања хрватских и српских грађанских странака на југословенској демократској платформи, до снажења јужно-

словенске мисли и идеологије ослобођења свих јужнословенских народа и њиховог уједињења у једну државну заједницу.

Познато је да Словени и други угњетени становници турске провинције Македоније крајем 19. стољећа, окупљени око револуционарне организације ВМРО, односно ТМОРО – постављају енергичније и револуционарније питање ослобођења од петовјековне турске владавине. Национално-ослободилачки покрет на македонском простору своју радикализацију доживљава у лето 1903. године, дизањем Илинденског устанка (2. августа) и стварањем Крушевске републике. Илинденски устанак, иако није успио да Македонији донесе ослобођење, јер је огромним снагама турске солдатеске и њеним звјерствима, пред очима оновремене Европе, у крви угушен, ипак, је условио да европске силе, октобра 1903. године, енергичније поставе захтјеве Турској да приступи спровођењу реформи у Македонији и у другим балканским провинцијама. Но, како је Porta, са остарелим апсолутистом султаном Абдул Хамидом, по свом старом обичају, чинила опструкцију у извршавању ове међународне обавезе, то су немири настављени и у Македонији и Старој Србији. Македонско и српско питање у границама Турског царства није ријешила ни Младотурска револуција 1908. године. Сви ти догађаји су утицали на снажење националних покрета - убрзавали процес југословенског уједињења. У свему томе својом политиком и давањем подршке ослободилачким покретима учествовала је и Црна Гора и тиме давала допринос у завршним процесима балканских револуција.

6.

У бурној 1903. години није дошло до промјена у политичком животу Црне Горе, а ни следеће године није било помјена у државном врху ове земље нити у начину владавине књаза Николе. Али споменути догађаји, а особито у југословенском омладинском покрету, имали су утицај и на политичка догађања у Црној Гори, гдје такође омладина и елитни национализам отпочињу да врше снажан притисак на аутократски режим књаза Николе, гласно постављајући питање демократизације земље.

У историјској науци Црне Горе још увијек није изучено, не бар цјеловито, питање: колико је талас новог, елитног национализма у југословенским националним покретима, који се од 1901. године осјећао и у Црној Гори, а снажније дошао до изражаја у 1905. години и иза ње, утицао да књаз Никола попусти пред захтјевима школске омладине и младог грађанства и да земљи „дарује“ устав. Обично се поједностављено описивало и процјењивало да су свршени ђаци и студенти, који су се од осамдесетих година 19. стољећа из Црне Горе школовали у Србији, враћајући се кући, проповиједали „српску мисао“, „завјет немањићке

државе“ и да су, наводно, постајали, као државни чиновници, „најреакционарнији стубови режима књаза Николе у вријеме када је почетком XX вијека народни покрет био знатно ојачао“.

Званичне изјаве омладине школоване у Београду, дате поводом књажевог даривања Устава (*Ријеч Црногорске универзитетске омладине*), у којима су оштро критиковани књаз и његова влада, такође су једнострано приказиване у нашој историографији, било да су хваљене или кућене. Присталице књажеве су их одбацивале као акте „велеиздаје потписника према Црној Гори“, док су их његови противници, без иоле критичности, узимали за цијелу истину. Такве једностране оцјене актуелне су и у наше вријеме.

Вријеме и конкретне обавезе према наслову теме не допуштају ми да се овом приликом бавим анализирањем тих критичких списа, у много чему и претјераних у односу на заслуге црногорског владара и његове владе, због чега су потписници тужени суду, а потом ослобођени. За ову прилику рећи ћу само да извори ових *Ријечи Црногорске универзитетске омладине*, нијесу ипак, довољно изучени. Чини се да њихове коријене треба тражити у југословенским националним покретима, дјелимично у „неославизму“, као идеологији онога времена, те спољополитичким утицајима демократских струјања из неких европских земаља (на примјер, Чешке).

Омладински покрет, односно један његов дио, не само у Србији, у коме је доминирала политичка мисао младога доцента Београдског универзитета Јована Скерлића, заступао је становиште дубоких демократских промјена у балканским земљама, али без насиља. Нови национализам „значи веру у себе, ослањање на своју сопствену снагу, ’отказ свему сужанском’ и у себи и око себе, поуздање у стару и вечну истину да у ствари слободе има се само оно што се узме“ – писао је Скерлић. Било је то вријеме тријумфа идеје југословенског уједињења, коју су проповиједале омладина и демократска интелигенција са југословенских простора. То је вријеме када Томаш Масарик, Чех, постаје политички омладински идол и за црногорску универзитетску омладину. Треба само прочитати неке од листова, а нарочито *Омладински гласник* и *Словенски југ* (1903), посебно текстове Ј. Скерлића, који одбацује мисао о политичком насиљу као средству за постизање омладинских демократских циљева, а такође и „глупе фразе“ о трулом Западу, а залаже се „за напредак цивилизације која зрачи с европског запада“.

Један од извора васпитања школске омладине из Црне Горе налази се и у материјалима југословенског омладинског конгреса одржаног у Београду 1904. године, који је обиловао реториком „свакодневне трезвености и политичког реализма“, и привржености идеји словенских по-

себности. Конгрес је протекао у знаку Масарикове идеологије и заноса за словенском солидарношћу. Један од омладинских хрватских првака (Стјепан Радић) у томе је толико претјеривао да га је Јован Скерлић јавно опоменуо да је: "Запад извор светлости и жижа живота на земљи; да за нове народе има два пута, или примити западну културу, као Јапанци, и живети, или јој стати насупрот, и бити прегажен, као амерички црвенокошци или афрички црнци; да је словенска култура празна реч, да немачку културу, културу Гетеа, Хегела и Вирхофа, не треба мешати са културом полуфеудалне и клерикалне Аустрије; и најзад, да нимало није привлачна перспектива губљења словенских река у руском мору, и ако се већ то није десило да се мења јарам, но да се задобије пуна слобода човечанска, у дефинитивној победи Демократије“.

Ова бриљантна Скерлићева мисао остала је као вапијући глас залуталог у пустињи, свједочанство о стању духа у омладинском покрету на почетку 20. стољећа на јужнословенским просторима. Пошло се, ипак, путем насиља, као једине алтернативе у ослобођењу и избору демократског пута. Тим путем ишла је и црногорска омладина. А Скерлићеве опомене, изречене давне 1904. године, касније генерације, рекао бих, све до данас, доживљавале су их као зло пророчанство. Чинило ми се упутним да ово кажем, овдје, на овом скупу, јер су покушаји демократизације Црне Горе ишли руским путем, који је игнорисао западну културу, водећи земљу у насиље. Истина, неки каснији догађаји су показали да није било могуће избјећи примјену насиља – у вођењу Балканског рата и, затим, у одбрани националне и државне независности - у Првом свјетском рату. У том добу насиља видно су учествовале и водеће европске силе, подијелене у два велика антагонистичка империјалистичка блока.

7.

Насилне промјене извршене у државном врху Србије 1903. године директно су погодиле план књаза Николе да његов син, принц Мирко, постане насљедник пријестола у Србији. Наде су гајене јер се знало да посљедњи Обреновић - ожењен дворском дамом Драгом Машин, удовицом дванаест година старијом од себе, иначе, прије удаје бурног интимног живота - није могла родити насљедника. Књаз Никола, иако је мајским превратом на београдски пријесто сјео његов зет, ту промјену је прихватио тешка срца. Тако је отворена нова страница историје политичких односа између Црне Горе и Србије, односа који ће понекад пратити врло драматични догађаји (Бомбашка афера и Колашински процес).

Иза свечаног крунисања краља Петра - од краја 1903. па до средине 1905. године - вођени су преговори о склапању тјешњег савеза

између Црне Горе и Србије. Међутим, иако је уговор о савезу био припремљен до његовог потписивања није дошло због захтјева «његовог краљевског височанства» Николе (ову титулу узео уз подршку Русије и других сила 1900) и његове владе да се у уговору о савезу прецизно наведу границе интересних сфера у Старој Србији између двије српске државе и да се са тим сагласи руски цар. Тако је припремљени писани текст уговора о савезу, чији је креатор био војвода Гавро Вуковић, министар иностраних дјела, остао само интересантан архивски документ. Вуковић свједочи да су “одношаји” између Црне Горе и Србије “остали зли” и 1904. године. У непоштедној критици књаза Николе и његовог самодржавља истицала се нова “котерија у Србији” која је, већ у другој половини 1903. године, “образовала нарочити комитет, који је стајао на челу покрета антицрногорског у Србији”. Г. Вуковић, одлучно бранећи политику свог владара, чији је био дугогодишњи министар спољних послова, наводи личности тог “одвратног комитета”, из редова блиских краљу Петру I, комитета који, “да би се пред свијетом маскирао ма чим, регрутовао је неколико неискусне црногорске младежи”, тада на школовању у Србији.

По Вуковићу, “заведена” црногорска младеж “под фирмом лажног либерализма, служила је” за жестоки напад на “Господара Црне Горе и режим његове владавине”. “Антицрногорски комитет - каже Вуковић - отворио је све жешћу паљбу против Црне Горе” и њеног владара и 1904. и 1905. године. Настављено је “клеветничко писање београдске штампе” не само против књаза Николе него и против даљег опстајања независне црногорске државе. У Београду је формиран и Клуб црногорских средњошколаца и студената, који су ушли у Србију, с задатком да врши јавни и тајни притисак на званичну Црну Гору, и да под геслом неопходне деморатизације, јавно и тајно, тражи уклоњење “Господара Црне Горе”. Ријечју, Вуковић је, као и његов Господар негирао демократске захтјеве црногорске универзитетске омладине и других либералних снага. Био је и остао досљедан приврженик самодржавља.

Резултат политичког дјеловања црногорске школске омладине биле су познате Прва и Друга Ријеч црногорске универзитетске омладине. Прва *Ријеч црногорске универзитетске омладине* (објављена 8. новембра 1905) у којој је с великим претјеривањем оптуживала књаза Николу и његову владу због “потпуне неспособности” да унапређују Црну Гору и стварају “сношљив живот народу у својој домовини”. Творци тог документа су ову Ријеч квалификовали као своју “програмску декларацију”. О томе у којој мјери и да ли је уопште ова “програмска декларација” имала утицаја на убрзано “даривање” Устава 1905. године постоје различита мишљења међу историчарима и правницима. Но, то оставимо за дубљу студију.

8.

Црна Гора је више од два стољећа своју историјску судбину везала за велико Руско царство (од 1711). Она је била директно зависна и у спољној и унутрашњој политици од Русије, иако је од конца 19. стољећа књаз Никола тајно лавирао, приближавао се Аустро-Угарској и Италији. Ипак, склапање политичког савеза са Србијом црногорски владар је условљавао сагласношћу руског императора, што је требало да му гарантује да ће бити поштоване уговорне обавезе. Владару Црне Горе, и прије династичке смјене у Србији 1903. године, опозиција је приговарала и због његове слијепе послушности руском императору. Опозиционе снаге су сматрале да слијепа послушност црногорског књаза према императору Николају II има за посљедицу назадовање “у сваком погледу, и у свим гранама државног развића, иза свију осталих држава” у Европи. Међутим, ти критички тонови, више пригушени него јавни, нијесу били довољан разлог да Господар изврши промјену спољнополитичког курса Црне Горе. То ће се показати у 1905. години, у којој је руски фактор, рекао бих, веома битно утицао на књазу Николу да земљи дугује устав. Поједини правници, додуше, нијесу сагласни са овим становиштем.

Књаз Никола је трпио критику - од омладине - средњошколске и универзитетске - и што је, по угледу на руског цара, наставио да одржава аутократски начин владавине и спрјечава демократизовање земље, упркос све снажнијим захтјевима грађанских снага и школске омладине да држава добије устав. Игнорисао је захтјеве опозиције да земља постане уставна. (“Не дам ја поганима да дижу уши, докле сам ја жив” - свједочи С. Поповић). Сматрао је да црногорском народу не треба уставност, јер он није томе дорастао. Тако је мислио и владао у својој “патријархалној монархији”, држећи да се у њој и његови поданици осјећају “мирни и срећни”, упркос томе што је Црна Гора заостајала за савременим токовима *новог доба на Балкану*.

Међутим, развој догађаја у југословенским земљама иза 1903. године, а затим буржоарска револуција 1905. у Русији, имали су утицај на став црногорског владара да и сам нешто мијења у државном систему у Црној Гори. Револуционарни догађаји у Русији извршили су индиректан и снажан утицај и на јачање демократских процеса и демократске идеологије и у Црној Гори. Србија је у том демократском процесу одраније предњачила, али и догађаји у Русији, који су снажно уздрмали велику империју, имали су утицаја на снажење демократских утицаја и у овој земљи. Руска буржоаско-демократска револуција је дала подстицај и за уставно демократизовање режима и у оба сусједна царства - Хабзбуршком и Турском - која такође нијесу била уставна.

Ипак, на прокламовање демократске реформе руског цара Николаја II најбрже и непосредно реаговао је црногорски владар. Наиме, када је руски цар 30. октобра 1905. године, под притиском снажног револуционарног гибања, обећао да ће увести реформе, донијети уставни закон и сазвати Думу (скупштину) у Руској империји, црногорски књаз је већ сјутрадан - 31. октобра (на Лучиндан) *Прокламацијом* обавијестио црногорски народ да је одлучио да “из савршене слободне руке дарује народу извјесна права” и да омогући да народни представници “судјелују у народнијем пословима и управи”. Упозорио је народ да од њега не очекује више него што може да му понуди - “за ови пут моја раздашност неће бити веома велика, али ни мања од вашег свјесног очекивања”. На основу тако замишљеног давања “права народу на уставност”, извршен је избор посланика 27. новембра 1905. године, који су упућени “на договор” владару да им објави “даривање” Устава.

Тако изабрана Уставотворна скупштина (бирали су је мушкарци старији од двадесет и једне године) имала је 76 посланика (изборну јединицу чинила је капетанија, свака је давала по једног посланика, шест варошких општина - укупно 62, док је 14 било вирилник, именованих по положају) - састала се на Никољдан (19. децембра 1905), и “изгласала” октроисани Устав. Устав је за кратко вријеме урађен, под директном контролом књаза Николе, уз стручну сарадњу србијанског правника – стручњака за уставна питања Стевана Ђурчића, новинара и конзервативног београдског политичара. Устав је писан по угледу на Намјеснички устав Србије из 1869. године, уз неке мање корекције из каснијих устава ове земље (из 1888. и 1903).

На Никољдан (19. децембра) књаз је у новоизабраној Скупштини својом свечаном бесједом прогласио *Устав*. Проглашење је пропраћено са великим свечаностима, “које је он јако волио, па и овом приликом приредио”. Симо Поповић пише да је тога дана било и “театралних сцена срачунатих на ефекат” у Скупштини. Тако, на примјер: “Када се Књаз заклињао на устав и клекнуо, није се могао подићи, иако је још с пољане узјачивао коња, него су му синови, дохвативши га под мишке, помагали. То је значило: под бременом дуге владе и тешкијех брига и трудова, издала ме снага и зато хоћу да их, у управи земљом, подијелим с народом”.

Црна Гора је овим уставом постала формално уставна, али не и парламентарна монархија. Но, и овај октроисани устав који је књаз Никола даровао народу, а за којег је био убијеђен да га се неће придржавати, омогућио је у земљи да се распламсају политичке борбе и формирају прве двије грађанске странке. Прво је из посланичког клуба настала Народна странка (“Клубаши”) са програмом блиским програму Ради-

калне странке у Србији (лист Народне странке био је *Народна мисао*, покренут 1906. у Никшићу). Она је била опозиција владару и његовом режиму. Присталице књаза Николе организовале су из свог клуба противстранку - *Праву народну странку* ("*Правашки*"). До краја постојања црногорске самосталне монархије ове двије политичке странке водиће жестоке и непомирљиве политичке борбе око питања демократизовања земље, њене унутрашње и спољне политике, те уједињења двије "српске државе" - Црне Горе и Србије. *Клубашки* су се залагали за парламентаризам као начин владавине, за увођење више законитости, правне државе, модерне управе, за одговорност владара Скупштини и народу, за уједињење са Србијом. Ријечју, залагали су се за много више реда, правде и правичности у земљи. *Правашки* су упорно бранили Краљев режим, без алтернативе.

Тако је Устав отворио процес оштрих и драматичних политичких борби које су резултирале парламентарним појавама политичким кризама у Црној Гори, па и веома грубим и непопуларним сукобима.

9.

Црногорски владар је и после 1905. године био одлучан да онемогући реализацију радикалних захтјева опозиције у Скупштини и омладинског покрета у земљи, који су тражили прелазак на стварни парламентарни начин владавине, на одговорност владара Скупштини по узору на парламентарне европске монархије. Криза у политичком животу Црне Горе већ од 1906. године постојала је све акутнија, јер је књаз Никола пружао веома оштар отпор Клубашима (Народној странци) и другим политичким струјама које су се сврставале уз њих и јачале опозицију. Режим је прогонио политичке противнике, хапсио их и изводио на суд, строго кажњавао (особито у Бомбашком и Колашинском процесу), а све то је имало за посљедицу, умјесто маргилизовање, даље снажење опозиције, док је у народу расло нерасположење према владару и његовим наследицима. Опозиција је све више, подстрекавана и од омладинског покрета с југословенских простора, као и неких политичких странака, чак, потајно и од званичних кругова Србије, улазила у веома оштре сукобе са "Господаром Црне Горе", који је наставио да влада на апсолутистички начин, не поштујући слово Устава. То је условљавало заоштравање кризе и у односима између династија - Петровић и Карађорђевић - односно доводило до повременог удаљавања влада двије братске земље. Утолико прије што је опозиција, отварањем питања демократизовања политичког живота и парламентаризма, по угледу на политички систем у Србији, истовремено све гласније истичала идеју уједињења Црне Горе и Србије, наравно, уз претходни рат

с Турском ради ослобођења својих сународника у турским балканским провинцијама.

Успоравајући демократизацију у земљи и развој парламентаризма, књаз Никола се и иза 1905. године држао политике свога штићеника императора Николаја II, који није допустио да се у Русији широм отворе врата парламентарној демократији. Владавина руског императора који није, и поред прокламовања демократских реформи, показао политичку вољу да пређе на уставни начин владања, служила је црногорском владару као изговор да од његовог устава народ не треба да очекује више него што он може да допусти. Ријечју, то руско демократско застајкивање, након смиревања револуционарне буре 1905. године, имало је индиректан одраз на политичке прилике у Црној Гори, охрабривало је књазу Николу да настави апсолутистички начин владања.

Ријечју, и иза 1905. године политичка атмосфера у Црној Гори била је још далеко од демократске. То су уочавали европски дипломате, политичари и други странци који су боравили у Црној Гори. О томе рељефно свједочи у својим дневничким биљешкама руски војни аташе генерал Потапов, водећи који је дванаест година (од 1903. до 1915) провео на Цетињу. И Павел Миљуков, идеолог либерализма у Русији, посјетивши 1908. године Цетиње, запазио је да се у црногорској пријестоници “на улицама не говори гласно. Овдје не само зидови, него и сам ваздух имају уши и слушају. Овдје се чак и међу четири зида говори шапатам и конспирира”. Миљуков је тачно уочио и стекао увјерење да је црногорски књаз дао земљи устав зато што је на то био присиљен од демократских снага у земљи које су биле одлучне колико-толико да му ограниче аутократски начин владавине.

Други фактор који је имао снажан утицај на увођење уставности били су догађаји у Србији у 1903. години, а нарочито револуционарне промјене у Русији октобра 1905. године. Од утицаја на доношење Устава Црне Горе 1905. године била је и идеологија омладинског покрета, који је од 1901. био у снажном узлету, као и захтјеви за демократизовањем политичког живота мање-више у свим југословенским земљама. Нијесу били без одјека ни неки други демократски примјери из ширег спољнополитичког окружења.

Завршавајући ово слово не могу а да не поменем да историјска наука у нас није у појединостима истражила које је посљедице на политичке промјене у Србији и Црној Гори имало приближавање Француске и Русије од почетка 1892. године, а које се двије године касније претворило у чврст основ будућег блока *Сила Антанте*, коме ће 1907. године приступити и Велика Британија. Руско-француски савез је имао значај не само за обје ове силе него и, мање-више, за све државе на Балканском

полуострву уопште. Али у којој је мјери тај срдачни савез имао утицаја на промјене у Црној Гори и доношење Устава 1905. године ваљало би тек истражити. Зна се да се утицај Француске на Србију и промјене у њеном државном врху иза 1903. године одразио и на њен успон. Нарочито је то било видљиво на подршку привреди и култури Србије онога времена. Но, о политичком утицају Француске на политичке прилике у Црној Гори у вријеме њеног преласка на уставност још треба трагати.

Када је ријеч о спољнополитичким чиниоцима и њиховом евентуално утицају на политичка догађања у Црној Гори на почетку 20. столјећа, па и на доношење Устава 1905. године, не треба заобилазити ни званичне владајуће кругове онда пријатељске Краљевине Италије. На тај могући утицај и “бригу” сусједне Италије за Црну Гору, као да упућује и аналитичка студија *Паљано Емила* о Уставу Црне Горе, написана у Риму почетком фебруара 1906. године.

Све претходно речено говори да расправа о унутрашњим политичким приликама у Црној Гори крајем 19. и почетком 20. столјећа, које су узроковале промјене у овој балканској земљи и натјерале је да хвата корак са *новим добом на Балкану*, као и о спољнополитичким утицајима на доношење Устава 1905. године, овим научним скупом неће бити исцрпљена. Напротив. Држим да ће овај скуп, односно научни дијалог на њему, упркос обилној историографској, правној, политиколошкој, социолошкој и другој литератури, отворити још упитаности у вези са овом темом - научно замашној - из нововјековне прошлости Црне Горе.

Дарко АНТОВИЋ*

СРПСКО ПЈЕВАЧКО ДРУШТВО “ЈЕДИНСТВО” У КОТОРУ

Мало је културних и националних институција које су активно преживјеле бурна историјска догађања прошлих вијекова на овим просторима Боке Которске, а које постоје још и данас. Једна од ријетких је и Српско пјевачко друштво “Јединство” из Котора (1839) које је прошле 2004. године обиљежило 165 година не само постојања, већ и готово континуираног рада. Оно што посебно треба истаћи јесу врста и карактер његовог дјеловања данас у скоро неизмијењеном смислу, обиљежјима и садржајима рада, који је готово исти као и што је био утврђен првим његовим правилима из 1840. године са самог почетка постојања.

Овај рад је посвећен јубилеју поменутог Друштва: 165. годишњици од оснивања и посебно, подсјећању на музички рад његових првих хороваља и композитора.

Послије веома бурних историјских догађања крајем XVIII и почетком XIX вијека одлукама Бечког конгреса 1815. године Бока Которска дефинитивно потпада под аустријску власт. Та владавина је трајала до 1918. године.

Тек неких петнаестак година после одлука Бечког конгреса, негдје око 1830. године, из апатије и летаргије почео се будити дух аустријских Срба и Хрвата, почела је заједничка борба против италијанизације, мађаризације и германизације: јача Илирски покрет, Вук Караџић је израстао у важну националну величину, а сви заједно дјелују на плану остварења словенских идеја. То је јачало дух Срба широм Аустроугарске монархије, па и Срба у Боки.

Овдје разматрамо значајну појаву у Котору гдје је, баш у то вријеме, неколицина виђенијих Срба трговаца изнајмила посебан простор за

* Аутор је ванредни професор на Музичкој академији Цетиње.

своје састанке, на којима су се окупљали, пјевали и веселили, развијали национални дух и посебно учили црквено појање.

Баш у то вријеме, 18. октобра 1830. године, на Цетињу је преминуо митрополит Петар I, црногорски владар. И поред пријетњи аустро-угарске полиције, мали збор которских пјевача је отишао на Цетиње да црквеним појањем испрати тијело Светог владике до вјечног почивалишта. Када су се вратили у Котор, сви чланови збора завршили су у аустријском затвору. Међутим, ово их није поколебало. Поднијет је захтјев за званично регистровање друштва. Нажалост, одобрење за рад Аустријанци су одуговлачили девет година и Друштво званично почиње да ради уз дозволу аустријских власти тек 1839. године под именом “Српско пјевачко друштво ‘Јединство’”¹.

По наредби тадашњег окружног поглавара у Котору Друштво се морало ограничити на изучавање само црквеног нотног пјевања.

Задатак који је себи Друштво одредило био је “бављење културним и просветним радом, а нарочито црквеним, умјетничким и народним пјевањем и на тај начин чување и његовање традиција и националног јединства”.

“Јединство” је од почетка имало националну одредницу “српско”, јер га је основала група виђенијих Срба, али та одредница никада није сметала припадницима других нација и конфесија да буду чланови друштва. У њему су током скоро 165 година пјевали и Срби, Хрвати, Аустријанци, Њемци, Чеси, Руси, Јевреји, Далматинци, Србијанци, Херцеговци, Црногорци, Арбанаси, и сви, без обзира на назив, пјевали у славу Бога, надахнуто друштвеним слоганом “Пјесмом срцу - срцем роду”. Уосталом, и у првим Правилима Друштва, донесеним 1840. године, 3. августа, прописано је: “Чланом Српског

¹ За израду овог рада коришћени су:

као извор:

Архив Српске православне црквене општине которске (СПЦОК), фонд Српског пјевачког друштва “Јединство” Котор;

као литература:

Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединства” у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929.

Драган Ђурчић, *Српско пјевачко друштво “Јединство” у Котору (1839)*, реферат на симпозијуму поводом 155 година Друштва, 19. и 20. октобар 1994. године у Котору.

др Дарко Антовић, *Которско позориште у XIX вијеку*, Подгорица, 1998.

Милош Милошевић, *Музичке теме и портрети*, Титоград 1982.

Muzička enciklopedija, 1-2, Zagreb, MCMLXIII.

По добијању дозволе за рад, 1839. године, СПД “Јединство” из Котора тако условно постаје друго по реду, јер је панчевачко Српско црквено пјевачко друштво добило дозволу 1838. године. Међутим, објективно, узимајући у обзир организовано дјеловање которских пјевача још 1830. године, оно је свакако прво у цијелом Српству.

пјевачког друштва 'Јединство' може постати сваки поштени и родољубиви грађанин."²

Већ овдје треба истаћи да је СПД "Јединство" аутохтоно бокелско, са сједиштем у Котору.

Навешћемо на самом почетку имена покретача Друштва (да их бар тако и дјелимично отргнемо од заборавља): Лука Бербер, Марко Бјеладиновић, Иво Ћирковић, Нико Чучак, Томо Матковић, Поповић поп Вуко, Саво Поповић, Лука Пешикан, Петровић - Његуш Петар, Нико Радичевић, Марко Стефановић, Петар и Јово Томовић и Андрија Ћедовић. За вођу је одређен Трипо Мариновић, а за првог хоровођу капелник војне музике Чех Буреш.

Захваљујући упорном раду већ те прве године Друштво је наступило на Божић у цркви Св. Николе у Котору испјевавши прву литургију за три гласа, коју им је на дар послала Српска православна црквена општина у Трсту. Успјех овог наступа је био величанствен, што се види из пјесме коју је Друштву посветио, 25. децембра 1839. године, которски капелан и катихета и један од оснивача Друштва Поповић поп Вуко. Овог великог човјека из наше прошлости памтимо као значајног сакупљача народних пјесама и помагача и пријатеља Вука Караџића.³

Капелник Буреш је 1843. године премјештен из Котора а његову улогу у Друштву преузима његов ученик Нико Чучак. Послије упорног и марљивог рада у Друштву иза њега су остале композиције тропара, ирмоса и других црквених пјесама.⁴

Велики револуционарни покрети Срба 1848. године имали су одјека и у Боки Которској. Они су се посебно разбуктавали када су почеле да провејавају вијести о преговорима Црне Горе и Србије о скором уједињењу. Са великим одушевљењем дочекао је изасланик српског кнеза, пјесник Дубровчанин Матија Бан, ради договора са црногорским владаром и митрополитом Петром II Петровићем Његошем. Том приликом Матија Бан је у Котору организовао тајну организацију (агенцију) у коју су ушли сви покретачи "Јединства". Аустрија је врло брзо реаговала појачаном војном силом и завођењем ванредног стања и том приликом многи которски Срби су платили тешку цијену.

² Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 10

Драган Ђурчић, *Српско пјевачко друштво "Јединство" у Котору (1839)*, реферат на симпозијуму поводом 155 година друштва, 19. и 20. октобар 1994. године у Котору.

³ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 9,10

⁴ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 11

И поред тога, 1850, упркос забранама, они су дочекали у Котору у цркви Св. Николе великом славом Петра II Петровића Његоша.

Усљед полицијске забране, 1851. године на вијест о Његошевој смрти само појединачно су пјевачи успјели да оду на Цетиње да се поклоне сјени великог пјесника.⁵

Хоровођа Никола Чучак се 1852. године преселио из Котора, а замијенио га је други Бурешов ученик Шпиро Јововић. Он је набавио и другу литургију из Трста за четири гласа. Поред тога се посветио и учењу других српских и хрватских пјесама па су под његовим вођством набављене композиције Корнелија Станковића, Калауза и Шлезингера из Београда, а из Загреба Кухача и Лисинског. Компонувао је и сам и то неколико родољубивих пјесама Љубе Ненадовића и члана Друштва и которског пјесника Риста Милића. Друштво је пјевало у цркви сваког празника, али је за његово вријеме коракнуло и на народно поље. Пошто није било дозвољено организовање јавних забава, приликом разних свечаности оно се окупљало у кућама виђенијих грађана и пјевало.⁶

Године 1859. у Друштву је покренута врло значајна активност да се и поред пјевања чланови баве и учењем позоришне умјетности. Исте године Друштво је приредило неколико забава са позоришним српским комадима за своје чланове и то у великој кући члана Друштва Ђура Чучка. На дан Св. Саве приређена је у његовој кући прва академија са представома “Кир Јања”. Забиљежена су и имена заговорника идеје и учесника у овој активности па ћемо их овдје навести: Кристина Петровић, Теодора Срдић, Јевросима Живаљевић, Симо Калуђеровић, Шпиро Петровић, Лука Поповић, Ђорђе Срдић, Петар Суботић и Јоко Букилица. Хроничари су их забилијежили као “племените Српкиње и родољубиве Србе”.⁷

Поред ових активности Друштво организује и учествује на излетима поводом црквених празника, као нпр. поводом славе манастира Савина код Херцег-Новога, на Велику Госпојину 1860. године. Том приликом изведена је пјесма “Јуначки одговор” Љубе Ненадовића, коју је компоновао Шпиро Јововић. Ово су искористиле аустријске власти и Друштво оптужиле за велеиздају. Огромним напорима највиђенијих грађана избјегнута је тамница и његово распуштање.

⁵ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединства” у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 11,12.

⁶ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединства” у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 12,13.

⁷ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединства” у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 13,15.

Др Дарко Антовић, *Которско позориште у XIX вијеку*, Подгорица, 1998., стр. 125.

Друштво је убрзано напредовало и 1866. године оснива оркестар. За диригента је узет Јеролим Фјорели. Тако се, на неки начин, иницирало и уписивање у гудачку школу којом је управљао Фјорели и неколико чланова Друштва. На Савин-дан, 1867. године приређен је први концерт и то у кући Јововића, а свирали су: прву виолину - Шпиро Квекић и Јосип Финци, другу виолину - Јово Кадија и Радосав Квекић, виолончело - Шпиро Јововић, бас - Шпиро Огњеновић, кларинет - Јово Гиљача, флауту - Хенрих Фјорели.⁸

Наредне 1868. године СПД "Јединство" узима за своју крсну славу Св. Саву и она се, са прекидима, обиљежава до данашњих дана у друштвеним просторијама "Јединства".

За цијели Боку Которску 1869. година је веома значајна. То је година великог Бокелског устанка против Аустроугарске монархије. Међутим, за Друштво ова година није добро почела јер је дошло до побуне пјевача против учитеља Јововића ради његове строгости. Због тога он подноси оставку. На скупштини 2. фебруара ријешено је да се направи нови друштвени правилник, да се утврди "Јединство" као стално друштвено име, а за хоровађу је постављен Шпиро Огњеновић⁹. У марту

⁸ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 15,16.

⁹ **Шпиро Огњеновић** је рођен у Котору 1842. године. У Трсту је завршио трговачку школу. Послије завршетка школовања враћа се у Котор гдје се бави трговином. У Котору је био вишегодишњи члан Српског пјевачког друштва "Јединство". Био је самоуки музичар. У Друштву је, такође, био хоровађа и композитор од 1869, а касније и учитељ и вођа оркестра. На позив књаза Николе послје 1879. прелази на Цетиње. На Цетињу је радио као чиновник Министарства финансија, а касније као његов секретар. Ту је био и диригент хора Цетињске читаонице и наставник музике у Дјевојачком институту. У Котору се налази завидна музичка заоставштина његових композиција. На Цетињу је компоновао неке стихове из "Балканске царице" књаза Николе и "Посвету праху оца Србије" из "Горског вијенца" Петра II Петровића Његоша, као и друга дјела. Ову његову обраду Његошевих стихова изводила су мушка и женска дјеца основне школе на Цетињу, под прозором Петра Карађорђевића уочи његовог вјенчања са књегињом Зорком. Бавио се глумом и у Котору и на Цетињу. Огњеновић је писао и стихове. Умро је на Цетињу 6. марта 1914. године.

Као његова значајнија дјела наводе се:

- хорови: "Литургија" (за мушки хор), "Молитва", "Устај рајо", "Посвета из Горског вијенца (праху оца Србије)";

- двије композиције на текст из "Балканске царице" 1884. године.

Према: прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929.

Др Дарко Антоновић, *Которско позориште у XIX вијеку*, Подгорица, 1998., стр. 155-158

Muzička enciklopedija, 2, Zagreb, MCMLXIII, стр. 330.

Ђоко Пејовић, *Биографски подаци о првим глумцима у Црној Гори*, Стварање 7-8, Цетиње, 1954, стр. 470.

је за учитеља оркестра узет капелник војне музике Антон Шулц. Њега касније видимо као првог учитеља и капелника Цетињске музике.

Шпиро Огњеновић је око себе окупио све старе пјеваче и примио нове. Већ у самом почетку компоновао је неколико родољубивих пјесама проте Јована Сундечића, као и пјесму Риста Милића “Хајдмо браћо, сложено хајдмо”, која се и данас пјева и свира под именом “Јединство марш”.

У јесен 1869. разбуктао се Бокељски устанак. Многи чланови Друштва су ухапшени, а најтеже су прошли предсједник Ристо Суботић и пјесник и пјевач Ристо Милић. Усљед мучења и болести која је уследила, предсједник Суботић је преминуо. Тада је за предсједника изабран Лазар Бербер.¹⁰

Послије постизања мира у Кнежлазу, наступило је нешто боље вријеме.

У предвечерје Лучиндана, 17. октобра 1870, СПД “Јединство” гостује на Цетињу. Оно ту са браћом Црногорцима обиљежава дан смрти св. Петра. У Цетињској читаоници Друштво приређује забаву у присуству књаза Николе, дворјана, главара и многобројног народа и, поред осталог, изводи црногорску химну. На Лучиндан Друштво пјева на служби у манастирској цркви а послје тога одлази у посебну аудијенцију код књаза. На аудијенцији Друштво му је предало црногорску химну коју је по ријечима Јована Сундечића компоновао капелник Антон Шулц¹¹. Она се толико допала књазу Николи да је наредио да се прогласи државном химном и од тада се пјевала као црногорска химна до 1918. године. Књаз је Друштво даровао са 200 форинти у злату, а капелника Шульца златним сатом. Такође, наредио је да се о државном трошку штампају пјесме “Србобранке”, које је испјевао члан Друштва Ристо Милић.¹²

Да се није заборавило ни на сценске активности говори догађај од 20. септембра 1871. године на Цетињу, када поводом крштења Данила, првог сина књаза Николе, Друштво приређује забаву и, поред осталог, уз пратњу свог оркестра изводи кратку оперету “Ускрснуће”, по ријечи-

¹⁰ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединства” у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 17-20.

¹¹ За Антона Шульца немамо податке о мјесту и времену његовог рођења и смрти.

У Котору се од марта 1869. године помиње као друштвени капелник, капелник војне музике и учитељ оркестра да би га 1871. срели на Цетињу као првог учитеља и капелника Цетињске музике.

Забљежен је као композитор прве црногорске химне на текст пјесника проте Јована Сундечића коју је од 1870. књаз Никола прихватио као црногорску химну и као таква је коришћена до 1918. године.

¹² Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединства” у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 21,22.

ма свог члана Риста Милића и композицији Шульца. Нажалост, Шулец је већ тада изгледа водио преговоре да пређе на Цетиње, што се убрзо и десило, тако да улогу учитеља оркестра преузима хоровођа Огњеновић.

Поред овог догађаја, забиљежен је још и један губитак за Друштво. Због великог патриотизма, код аустријских власти которски пјесник и члан Друштва Ристо Милић није могао да нађе посао и он преко Русије одлази за Београд, гдје остаје до смрти.¹³

¹³ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929, стр. 26.

Овдје се треба сјетити и неких важних историјских догађања тога времена. Шездесетих година XIX вијека настаје један велики покрет, како у политичком и јавном животу, тако и у књижевности и то посебно на територијама под Аустроугарском монархијом. Најснажнију улогу као најјача покретачка снага свих народних маса, у свим облицима, играју омладински покрети и прву ријеч у народу узима омладина. Многобројни српски ђаци у Пешти и Бечу организују се око новог политичког и националног покрета кроз веома активна ђачка друштва (Пешта 1861. – друштво "Преодница", Беч 1863. – друштво "Зора"). Она су била средиште омладинског рада у политици и књижевности, а подстакла су стварање сличних друштава у свим мјестима гдје је било српских ђака по средњим и вишим школама. Између свих њих одржавала се чврста веза, из чега је произишла тежња ка јединственој организацији. На основу схватања "да треба спремити народ за 'извјесни час', изводити дело националног ослобођења и уједињења, угледањем на талијанско карбонарство, Младу Италију, покрет ил рисоргименто, акцију Мазинија и Гарибалдија", као и њемачки Тугенбдбунд и грчку Хетерију, свечано се 1866. у Новом Саду оснива савез "Младог српства", Уједињена омладина српска. (Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Просвета, Београд, 1996., стр 103-104, 109.)

Ова организација је отпочела као савез ђачких друштава, а постала је национално – политичка странка. То је био први духовни покрет који је скоро истом жестином захватио многе територије проширивши се на Хрватску, Далмацију и Црну Гору. Подгријавала се атмосфера српског ослобођења и уједињења и гласно се обожавала Црна Гора која је, непрекидно на ратној нози, била као неко усамљено свјетло и језгро идеја националног ослобођења и уједињења. У овом периоду учестало излазе бројни листови, часописи и алманаси. Млади нараштај је посебно био загријан за позоришну умјетност и Уједињена омладина српска је поставила као један од својих циљева "ширење уметности у све редове народне" и то, у првом реду "позоришне уметности". (Јован Скерлић, *Романтизам – реализам*, Култура, Београд, 1962.) Одједи рада ове организација осјећали су се и послије 1872. године, када је званично престала да постоји.

Ради природе садржаја овог рада треба навести да је поред Шпира Огњеновића, композитора којег смо раније помињали и попа Ника Стефановића, повјереника Уједињене омладине српске за Јужну Далмацију био и которски пјесник Ристо Милић, чију збирку пјесама је Јелисавета М. Поповић употребила као основу за свој композиторски рад и посветила Српском пјевачком друштву "Јединство" из Котора 1872. године. Осим Јелисавете, сви наведени су били и активни чланови "Јединства".

Према: др Дарко Антоновић, Филип Ј. Ковачевић, *живот, просвјетни, књижевни, преводилачки, издавачки, позоришни, библиотечки, музејски и архивистички рад и дјело*, Котор – Грабљ 2001, стр. 16-19.

На сједници Друштва, одржаној 24. априла 1872. године, са посебном захвалношћу оно је примило из Одесе музичке композиције Јелисавете М. Поповић¹⁴ на текстове пјесама из “Србобранки” Риста Милића.

Бокељски устанак 1881. године опет је донио велике проблеме. За вријеме устанка у Боки је био уведен пријеки суд и многи Срби пострадаше. Веселја и пјевања није било па је и “Јединство” замукло, мада је његова школска соба била отворена за тајна састајања виђенијих которских Срба.

Уочи ових догађања неколико младих чланова основало је тајно ђачко удружење “Бранко Радичевић”, “са књижевним и политичким сврхама”. Приликом откривања овог удружења и уочи хапшења чланови су морали да бјеже. Побјегли су у Црну Гору, Херцеговину и Србију¹⁵.

Овај период протекле деценије је обиљежен динамичном активносту Друштва али, нажалост, и промјенама хорова. Пред крај 1879. године Шпиро Огњеновић по позиву црногорског књаза Николе прелази на Цетиње.

Привремено, нови хорова је био Шпиро Јововић, да би га 15. маја 1881. године у вођењу хора замијенио пјевач, самоуки музичар Јово Кадија¹⁶, општински благајник. Он упорно окупља пјеваче и ради са

¹⁴ Рукописна партитура **Јелисавете М. Поповић**, која садржи 11 соло пјесама компонованих на текст которског пјесника из XIX вијека и члана СПД “Јединство” Риста С. Милића, налази се данас у дрвеној витрини под закључаним стакленим поклопцем, изложена у Ризници Српске православне црквене општине у Котору. Јелисавета М. Поповић је, како са великом сигурношћу претпостављамо, једна од првих, а можда и прва, жена композитора на просторима државне заједнице Србије и Црне Горе.

Према: Ивана Антоновић, *Јелисавета М. Поповић, 11 соло композиција из 1872*, приступни рад, Музичка академија Цетиње, Цетиње 2004.

¹⁵ О овоме више у: прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединства” у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 39, 40.

Максим Злоковић, *Илегална ђачка дружина “Бранко Радичевић” у Котору*, Бока, 6-7, Херцег Нови, 1975, стр. 241-251.

Др Дарко Антоновић, *Филип Ј. Ковачевић, живот, просвјетни, књижевни, преводилачки, издавачки, позоришни, библиотечки, музејски и архивистички рад и дјело*, Котор-Грбаљ, 2001, стр. 17-25.

¹⁶ **Јово Кадија** је рођен у Котору 1846. године. Био је општински чиновник и дугогодишњи члан, хорова и потпредсједник СПД “Јединство”. Углавном, самоук. Компоновао је низ хорских композиција и духовног и свјетовног карактера. Као хорова у Друштву дјелује од 1881. до 1910. године, када је изабран за доживотног предсједника.

Умро је у Котору 11. јуна 1913. године.

Од његових дјела у веома је често извођен богојављенски тропар из 1885. године, на најев проте Јована В. Бућина: “Глас господен на водах”.

Треба забиљежити и то да се и, поред тога што се у старим књигама пописа архивске грађе СПД “Јединство” у Котору, наводи да постоји оригинална партитура Црногорске

њима, а бави се и компоновањем. На његов предлог 1884. године одлучено је да се покуша да се у друштву оснује мјешовити хор и да се позову родитељи да своје кћерке шаљу у музичку школу СПД "Јединство".

Године 1885. је први пут изведен његов тропар "Глас господен на водах" који је Кадија компоновао на ријечи проте Јована Бућина. Исте године напором хороваође и композитора Јована Кадије започео је и мјешовити хор. Први пут је наступао на Ђурђевдан под његовом диригентском палицом, на дан његове породичне крсне славе.

Међутим, мјешовити хор је брзо престао да ради јер су стари људи конзервативних идеја попријекло гледали на мијешање жена и мушкараца и многи родитељи су повукли своје кћерке из Јединства¹⁷.

Као мјешовити хор је поново почео да ради тек 1903. године и то опет под Кадијином управом.

Негдје у то вријеме, у осмој деценији XIX вијека, Друштво започиње активности са организовањем свечаних забава, обично у просторијама Српске читаонице, уз бројно учешће чланова Друштва и виђенијих грађана Котора.

Већ 1888. године у активностима Друштва појављује се још једно значајно музичко име, капелник грађанске музике Дионизије де Сарно Сан Ђорђо¹⁸.

химне Сундечића и Шульца. Нажалост, данас оригинала у грађи више нема већ само препис Јова Кадије од 2. маја 1891. године.

Према: прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929.

др Дарко Антовић, *Которско позориште у XIX вијеку*, Подгорица, 1998.

¹⁷ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр.42,43.

¹⁸ Дионизије де Сарно Сан Ђорђо рођен је у Напуљу 1856. а умро у Перасту, 1937. године.

Од низа музичара који су у Котору дјеловали у XIX вијеку Дионизије де Сарно Сан Ђорђо је једна од најзначајнијих музичких личности. У Котору је боравио од 1886. до 1892. године. У току тог периода остварио је као диригент, педагог и композитор веома значајан музички рад. Обновио је стари дувачки оркестар из 1842. године, а одгајио је већи број музичара од којих су касније најталентованији своја знања преносили даље. Дио својих музичких активности посветио је и СПД "Јединство". Треба навести и податак да је његов оркестар бесплатно наступао, поред осталог, и на вјерским празницима обје цркве. Година 1889. је била година прославе 50 година од оснивања СПД "Јединство" и поводом тога, прота Јован Сундечић, почасни члан Друштва, посветио је Друштву химну за коју је музику написао Дионизије де Сарно Сан Ђорђо.

За вријеме свог боравка у Котору, де Сарно је, по либрету Хермана Сикорског, написао музику за балет "Завршна приредба", који је са успјехом приказиван у Которском позоришту. Као допринос очувању фолклорног блага Боке Которске иза њега је остала збирка народних пјесама за пјевање и клавир: "*Успомена из Пераста*", издата у Београду 1896. године.

Ове године је, 24. јуна, изведена пјесма Стева Врчевића “Амо браћо”, посвећена Српској народној гарди у Котору, за коју је музику такође написао де Сарно.

Идуће, 1889. године, активност је чак и нешто већа, јер је то година слава - 50 година од оснивања СПД “Јединство”. Поводом тога прота Јован Сундечић, почасни члан Друштва, посветио је “Јединству” химну за коју је музику написао де Сарно.¹⁹

Тиме би, у ствари, заокружили дјеловање значајнијих музичара Друштва XIX вијека.

Друштво дјелује са мањим прекидима до данас. Прекиди су углавном били током ратова.

У ствари, могли би да дефинишемо ова четири периода у његовом раду:

- под Аустријом до 1918. године, који је карактерисало прилагођавање условима аустријских власти и остваривање националне мисије,
- “златно доба” од 1919. до 1941. године,
- од 1945. до 1994. године као “период преживљавања”,
- и период после реактивирања од 1994. године до данас.²⁰

У цијелом овом периоду, Друштво је остваривало своју улогу под утврђеним симболима:

- Слава друштва је Свети Сава;
- Застава друштва је црвено-плаво-бијела тробојка, водоравно постављених поља са знаком Друштва златне боје у средини: Лик св. Саве и текст исписан ћиричним писмом “СРПСКО ПЈЕВАЧКО ДРУШТВО ЈЕДИНСТВО У КОТОРУ* 1839”;
- Слоган Друштва је “ПЈЕСМОМ СРЦУ, СРЦЕМ РОДУ!”;
- Химна друштва је:

ХИМНА СРПСКОГ ПЈЕВАЧКОГ ДРУШТВА ЈЕДИНСТВО У КОТОРУ ПОВОДОМ ПРОСЛАВЕ ПЕДЕСЕТГОДИШЊЕГА ДРУШТВЕНОГА ОПСТАНКА 1889 спјевао друштвени почасни члан Ј. СУНДЕ-

У Архивском фонду СПД “Јединство” посебно се чувају:

- Химна Српског пјевачког друштва Јединство у Котору поводом прославе педесетогодишњег друштвеног опстанка, 1889.; спјевао друштвени почасни члан Ј. Сундечић, за мушки збор и гласовир сложио Дионисије пл. Сарно Сан Ђорђо, Загреб, 1889.

- О пунољеству Његове Свијетлости Црногорског Књаза Нашљедника Данила Александра 17. јунија 1889., ријечи Ј. Сундечића Угласбио Дионисије пл. Сарно Сан Ђорђио, Загреб 1889.

¹⁹ Прота Јован В. Бућин, *Преглед рада Српског пјевачког друштва “Јединства” у Котору, од године 1839 – 1929*, Котор, 1929. стр. 47

др Дарко Антовић, *Которско позориште у XIX вијеку*, Подгорица, 1998., стр. 125.

²⁰ Драган Ђурчић, *Српско пјевачко друштво “Јединство” у Котору (1839)*, реферат на симпозијуму поводом 155 година друштва, 19. и 20. октобар 1994. године у Котору.

ЧИЋ за мушки збор и гласовир, сложио ДИОНИСИЈЕ ПЛ. САРНО САН ЂОРЂО.

Овај рад представља дио досадашњих сазнања о раду Српског пјевачког друштва "Јединство" из Котора и кратке животописе истакнутијих композитора и хоровођа Друштва XIX вијека.

Поводом године њиховог јубилеја ово нека буде мали прилог великој и значајној прослави и подстицај за рад и његовање традиције оваквог дјеловања у Боки Которској.

ПРЕВОД

А.Л. ШЕМЈАКИН*

НЕОСТВАРЕНИ ПРЕВРАТ: Српска емиграција, Црна Гора и Русија 1885-1887. г.

Почетак осамдесетих година представљао је бурно вријеме за нове независне државе на балканском простору. Елита ослобођених народа налазила се пред избором пута унутрашњег развоја: куда ићи и с ким ићи? Сучелила су се, а у неким случајевима буквално сукобила два приступа: један усмјерен на убрзану модернизацију (или вестернизацију) и други усмјерен на очување традиционалних вриједности уподобљених систему аграрног друштва. „Либералне идеје и традиција“ и њихова директна супротстављеност определијелила је историју Балкана до почетка Првог свјетског рата.

Она се најдраматичније испољила у Србији, послје Берлинског конгреса 1878. године, који јој је даровао независност. Кнез (од 1882. краљ) Милан Обреновић отворено је прешао на аустрофилски колосјек, везавши судбину земље и династије за Беч. На тај начин јасно је означио своју намјеру да Србију укључи у Европу. У октобру 1880. именовао је кабинет прогресиста (напредњака) на челу са Миланом Пироћанцем, првим оригиналним српским западњаком, чиме је покушао да оствари скок „из балканског мрака на европску свјетлост“.

Јасно да тако јавно бачени изазов није могао остати без одговора. Тежње власти да „европеизирају земљу“ брзим коњичким скоком, тј. да „уведу у њу европску културу“ или „одмах угурају природни поредак српске државе у чисто европске норме“, како су писали руски савременици,¹ изазвале су протесте опозиције, који су посебно били везани за Народну радикалну партију. Одричући универзални карактер пута у Европу и

* Аутор је научни савјетник у Институту за славистику и балканистику РАН.

¹ *Овсяный Н.Р.* Сербия и сербы. СПб., 1898. С.90; *Кулаковский П.А.* Сербия в последние годы // *Русский вестник*. 1883. № 4. С.762.

његове моделе, радикали су, на челу са Николом Пашићем, као свој главни задатак истакли заштиту српске самобитности коју су поистовјећивали са тек освојеном слободом. По свом спољнополитичком опредељењу и цивилизацијском усмјерењу они су били чврсти русофили.

Оштри унутарсрпски конфликт завршио се фронталним сукобом - у јесен 1883. у источној Србији почела је Тимочка буна. Милан Обреновић је жестоко угушио оружани устанак и разбио Радикалну партију. Пашић и неколико десетина радикала побјегли су изван земље - у Бугарску и Црну Гору. Но, они никако нијесу намјеравали да положи оружје. Напротив, огорчење против „унутрашњих издајника“ само је порасло.

У годинама принудне емиграције (1883-1889) Никола Пашић је предузео најмање четири покушаја да подигне у Србији нови устанак и свргне краља Милана са пријестола.² Један од њих непосредно је био повезан са Црном Гором.

* * *

Пашић се директно обратио црногорском монарху за помоћ ради свргавања Милана Обреновића. Такав савјет дао му је познати руски слависта проф. В.И.Ламански у вријеме њиховог сусрета у Софији у љето 1884, јер, како је истицао, „руски цар њему у свему указује повјерење“.³ Хитри вођа српских радикала одмах је одреаговао и 12. августа упутио на Цетиње писмо свом старом (још од времена Херцеговачког устанка) пријатељу, војводи Симу Поповићу.⁴ Међутим, он није одговорио и чак је избјегао сусрет са Пашићем, док је овај био у посјети луци Бар – војвода, наиме, није одобравао завјереничку дјелатност српских емиграната.⁵ Но, и без њега, контакт са књазом Николом био је успостављен. Зашто је црногорски монарх пристао на такве везе?

Овдје треба поменути у великој мјери необичан однос између влада у Београду и на Цетињу, који је био повезан са националним амбицијама књаза Николе. Као што је познато, он је и раније претендовао на доминирајућу улогу династије Петровић Његош у свим српским земљама. Али, у новим условима насталим на Балкану након Берлинског конгреса (који је ставио тачку свим ранијим надама у брзо ослобођење и уједињење Српства), његове претензије су још више порасле, што је

² Детаљније о њима види: *Шемјакин А.* Никола Пашић у емиграцији (1883-1889). Бугарска, Румунија, Русија // Никола Пашић. Живот и дело. Београд 1997, стр. 215-226.

³ Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка (1884-1888). Приредио А.Шемјакин. Београд 2004, стр. 57.

⁴ Архив Српске академије наука и уметности (даље – АСАНУ). “Pasic collection”. Бр. 14924/82.

⁵ Поповић С. *Мемоари*, Цетиње-Подгорица 1995. стр.343.

довело до појачаног супарништва српске и црногорске династије и заоштрених односа између двију држава.⁶ Томе је допринијела и њихова различита спољнополитичка оријентација. Курс Милана Обреновића ка савезу са Бечом био је примљен у Црној Гори као одрицање Србије од активне дјелатности на националном пољу, што је, такође, подстицало претензије књаза Николе на улогу јединог свесрпског лидера. Ради политичке противтеже свом српском сабрату, он је остао досљедан савезник Русије, сматрајући да једино уз помоћ Петрограда мала Црна Гора може бити у стању да реализује своје глобалне националне замисли. По ријечима руског дипломате А.И. Којандера, који је посјетио Цетиње у зиму 1884, „приврженост Русији и спремност да нам се слијепо повинује има за своју основу, осим историјске традиције, притајену наду сваког Црногорца да уз нашу помоћ оствари ослобођење и уједињење цијелог српског племена“.⁷

Којандер је у свему био у праву, осим у једном - сјајан умјетник и мајстор политичких интрига, наизглед увијек демонстрирајући непоколебљиву лојалност и оданост Русији, књаз Никола никако није био спреман да јој се „слијепо повинује“. Господар земље која је по територији и броју становника била једнака руском округу просјечне величине (9.000 квадратних километара, 165.000 људи), имао је своју посебну концепцију развоја односа са Петроградом, тачније - намјеру његовог искоришћавања, која се ни изблиза није слагала са мјерама балканске стратегије Русије. Но, подробније о томе мало касније.

Први, иако прикривен, судар Цетиња и Београда десио се убрзо по стицању њихове независности, када је 1882. Србија проглашена краљевином, а њен владалац краљем. Књаз Никола, човјек веома сујетан и љубоморан, осјетивши се увријеђеним, доживио је свечаности у Београду као удар на династију Петровић и на престиж црногорског књажевства. Но, тај акт (макар и симболичан) подвлачио је значај надмоћног положаја Србије. Сем тога „млади“ Обреновићи постали су „величанства“, а Петровићи-Његоши и представници те, много старије, династије остали су само „височанства“. Самољубива природа црногорског књаза није могла да прихвати такву „неправичност“. Зато је његова официјелна честитка Милану Обреновићу поводом стицања краљевске

⁶ Познати српски интелектуалац и бивши премијер Милан Пироћанац записао је у дневнику: ”у Цетињу и у Црној Гори не оптерећују себе посебно радом, тамо нема ни индустрије, ни сељачких газдинстава, ни крупне трговине, тамо једу цијеле године суво козије месо, но ипак дан и ноћ говоре о Душановом царству. То је за Црну Гору идеја - фикс, а све фикс-идеје су опасне.” (Пироћанац М, *Биљешке* приредила С. Раић, Београд 2004, стр. 160 (запис од 25. фебруара 1885)

⁷ Архив внешней политики Российской империи (даље – АВПРИ). Ф. Политархив. Д. 1530 (1884 г.). л.6.

тителе садржала и слабо прикривену алузију да је он круну добио из руку Хабзбурговаца, плативши је одрицањем од активног националног рада. Ипак, до отвореног непријатељства између двију династија овога пута није дошло.

Међутим, оно је плануло релативно брзо, годину касније, после је удаје кнегиње Зорке, ћерке књаза Николе, за кнеза Петра Карађорђевића, унука легендарног Карађорђа и легитимног претендента на српски пријесто. У Београду је „цетињска свадба“ изазвала узнемиреност и била оцијењена као политичка замисао која је сугерисана државном тасту Русије, са циљем да се оствари свргавање аустрофила Обреновића у Србији. Разлог за такав закључак краљ Милан је налазио у погрешним процјенама намјера владе Александра III да се Петар Карађорђевић претвори у предводника њене политике. По информацијама из дипломатских кругова, Обреновић је био толико гњеван да је био спреман да одобри и предузме мјере уклањања црногорског књаза. Овај му је са своје стране одговарао истом мјером, настојећи да, што је могуће више, ослаби позиције српског монарха у сопственој земљи (истина не предвиђајући његово убиство)...

Погодну прилику за сличне интриге књазу Николи су пружили радикали који су бјежали у Бугарску.

Цијело прољеће и лето 1885. они су се припремали за упад у Србију, који је био предвиђен за септембар. Унутар саме земље тихо врење није престајало, што је приморало краља Милана да крајем јула у западним окрузима (Ужице, Ваљево, Чачак, Рудник, Пожаревац) заведе ванредно стање. За емигранте то је био сигнал о спремности становништва на устанак, посебно у областима које се „граниче“ са Црном Гором. И они су се директно обратили књазу Николи: „Наступило је вријеме да се избави Србија од њене унутрашње несреће и истријеби сва унутрашња куга. Ако се овај повољан моменат пропусти, слједећи ће бити веома тешко дочекати, будући да је народ у Србији сада веома узнемирен и препун жеље да се ослободи од издајника. Ваша, чак и сасвим мала, помоћ даће народу храброст. Ако ваше величанство одобри прелазак у Србију 600-1000 наоружаних Црногораца, народ ће се показати побједником и бити у стању да сам ријеши своје унутрашње проблеме. Наш изасланик доставиће вам историјат овог важног посла.“⁸

Према извјештајима руских дипломата, у септембру су „започели преговори између српских емиграната у Бугарској и црногорског књаза по питању помоћи коју би Црна Гора могла да пружи Србији у случају

⁸ Народна Библиотека “Кирил и Методиј” – Български Исторически Архив (даље НБКМ –БИА). Ф.34. Арх.ед.8. Л.33-33 об.

устанка“.⁹ Као што видимо, књаз се сложио да је пружи, што потврђују и други извори.¹⁰

У то вријеме, 6. септембра, у Пловдиву је био извршен преврат, што је резултирало уједињењем Источне Румелије са Бугарским књажевством. Пуч је помрсио рачуне српским завјереницима, но они су ипак наставили грозничаве припреме за упад у Србију. Припреме су спровођене пропагандним мјерама. Никола Пашић и војвода Пеко Павловић обратили су се 15. септембра српском народу позивом: „устати и збацити јарам угњетача“, подвукавши да „ми прелазимо границу и идемо у помоћ нашој браћи...“¹¹ Исти мотив о брзом дејству био је садржан и у обраћању председника црногорске владе, војводе Божа Петровића: „Ми идемо у помоћ браћи и, ако други дио нашег народа остане према томе равнодушан, наша ствар ће бити осуђена на неуспјех.“¹² И тако је све ризиковано. Пашић је све ставио на коцку. Преостао је био да се учини само један корак о коме је он већ отворено говорио. Али, то му није пошло за руком. У посљедњем моменту упад у Србију био је одложен и у Цетиње је упућен хитан телеграм адресиран на Божа Петровића: „Не удовољавајте нашој молби, Никола.“¹³ Шта је то требало да значи?

Главни разлог одустајања емигрантских вођа од преласка српске границе био је у њиховом сазнању да је повољан моменат за побједоносну акцију већ пропуштен. У условима мобилизације српске војске, као одговор на „гажење“ услова Берлинског конгреса од стране Бугара и проношење сталних гласова о њеном скором уласку у Стару Србију (дашње Косово и Метохија), сваки покушај такве врсте носио би превише двосмислен карактер и представљао би нож у леђа својој националној ствари. У таквој ситуацији штаб завјереника на састанку одржаном 18. септембра ријешао је да причека са наступањем.

Коментаришући донијету одлуку Никола Пашић (у трећој по реду писменој поруци Божу Петровићу) писао је: „Првобитно сте добили писмо у коме смо вас извијестили да идемо у Србију да помогнемо браћи. Затим сте добили телеграм гдје смо тражили од Вас да не удовољите нашој молби... Ствар је у томе - објашњавао је он ову неубичајеност војводи - да смо принуђени да одложимо испуњење наших планова да не бисмо навукли на себе кривицу за издају. Нијесмо могли, нијесмо хтјели штетити светом дјелу, зато смо прекинули нашу борбу у крајњој линији до тог времена док не постане коначно јасно да ли се стварно

⁹ АВПРИ. Ф. Политархив. Д.434 (1886 г.). Л.263 об.-264.

¹⁰ Поповић С. *Мемоари*, стр. 344-345; Вуковић Г. *Мемоари*, Цетиње-Титоград 1985, Књ.2. стр. 173.

¹¹ Архив Србије. Ф. Милутина Гарашанина. Бр.837.

¹² НБКМ-БИА. Ф.34. Арх.ед.8. Л.32.

¹³ АСАНУ. Бр.11754.

Милан спрема да свети Косово, или су то само маневри који имају за циљ да сачувају његову тиранију. Ми смо - закључивао је Пашић - одложили наш подухват док се ситуација не разјасни...¹⁴ „Ако Србија буде ратовала - размишљао је он у другом писму - поступили смо правилно, не иступивши на почетку рата за Косово; ако не буде, можемо се лако вратити нашим замислима.“¹⁵

Ипак, до враћања овим идејама није дошло. Догађаји су се развијали веома брзо. Бугарске власти протјерале су српске емигранте из земље, а Милан Обреновић је, умјесто према Старој Србији, издао наређење за офанзиву на Софију. Све се измијенило...

* * *

Кратки српско-бугарски рат завршио се потпуним поразом Срба. При томе је у вријеме одлучујуће битке код Сливнице, када се тежиште војног успјеха колебало, краљ доживио нервни слом - одједном му се причинило да се у првим редовима противника који су нападали српске позиције налази... сам Пашић са својим војницима. Врховни главнокомандујући је бјежао; за њим је одступила цијела армија. „Нијесам хтио да ме Пашић и његови људи воде свезаног по Софији“ - правдао се касније. А овај се тада, ништа не сумњајући, скривао од румунске полиције у граду Тулча, код свог руског пријатеља, познатог емигранта, народњака и шурака писца В.Г.Корољенка, Василија Ивановског.

А на Цетињу су пажљиво пратили све перипетије српско-бугарског конфликта. Никола Петровић Његош злурадо је трљао руке, радујући се понижењу Обреновића. По његовом мишљењу, наступио је одавно ишчекивани повољни моменат за мијешање у српске послове.

Будући прекасно упознат са дубином ћорсокака у који је краљ сатјерао самога себе, Никола Петровић је обновио везе са српским емигрантима, који су се сада припремали у Румунији за наредну завјеру против омраженог монарха. Чинило се да је довољан само мали ударац да се режим Обреновића, који је сам себе дискредитовао, у потпуности сруши. Зато је и понудио поборницима „народне идеје“, како је писао руски посланик А.И.Персијани, „не само значајне суме него и двије хиљаде наоружаних људи који могу у случају потребе доћи у Србију и прихватити се учешћа у устанку“.¹⁶

Руски дипломата је знао о чему је ријеч. У јуну и у првој половини јула 1886. Пашић је боравио у Црној Гори. Књаз је у разговору с њим

¹⁴ Исто.

¹⁵ Пашић Н. *Писма, чланци и говори* (1872-1891). Приредили Л.Перовић и А.Шемјакин. Београд 1995, стр. 190

¹⁶ АВПРИ. Ф. Политархив. Д.434 (1886 г.). Л.205.

потврдио своју спремност за помоћ. При томе, по његовом казивању, он је желио „да помогне Србији, а не себи...“¹⁷ У завјеренички стан у Румунији 1. јула „у извидницу“ је дошао изасланик књаза Николе, војвода Гавро Вуковић. И, коначно, 9. августа гласник је тамо доставио 25.000 форинти за куповину оружја.¹⁸ „Из државне касе“ - прецизира у својим мемоарима Гавро Вуковић.¹⁹ У октобру су већ београдски радикали, од којих су многи тек недавно изашли из затворских ћелија, захваљујући амнестији, послали у Црну Гору свог представника Јована Џају, који је „не једанпут имао прилику да разговара са књазом“. По његовим сопственим ријечима, „при посљедњем сусрету, коме је присуствовао и Петар Карађорђевић, књаз Никола је изјавио да је у случају устанка у Србији он спреман да упути помоћ побуњеницима од 3 до 4 хиљаде људи под командом Марка Миљанова“.²⁰ Као што видимо, обим обећане помоћи је растао.

Ипак, најинтересантније је било нешто друго - књаз Никола је, прикривајући своја обећања као да иза њих стоји Русија, настојао да се представи у очима српских радикала само као извршитељ воље Петрограда. Разговор са Ј.Џајом закључио је обећањем: „Што се тиче новчаних средстава ради подршке устаницима, треба рачунати не само на њега него чак и на Русију.“²¹

И већ у новембру А.И.Персијани је телеграфисао у Министарство спољних послова: „Књаз црногорски ставио је до знања Радикалној партији да је наступило вријеме да се изазове преврат у Србији, који би био по вољи Русије. Књаз је обећао да ће подржати устанак људима и новцем и увјеравао да Русија неће одбити новчану помоћ...“²²

Пошто су прочитали тај телеграм, чиновници Министарства спољних послова су били благо пренеражени. Сам цар је на маргини документа написао: „Невјероватно!!!“ Наравно да је невјероватно. У то вријеме, пошто је руска влада у условима погоршања односа са Бугарском била крајње заинтересована за очување мира у сусједној земљи и у више наврата се изјашњавала против било каквих превратничких акција, усмјерених на свргавање бугарског режима, њен црногорски савезник, у њено име, стављао је до знања српским опозиционарима да Русија подржава њихове сумњиве „подухвате“. Владала је јавно, благо говорећи, неусаглашеност.

¹⁷ АСАНУ. Бр.11721 (Пашићеве биљежнице).

¹⁸ Вуковић Г. *Мемоари*, Књ.2. стр. 179; Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка... стр. 224; АСАНУ. Бр. 11721 (Пашићеве биљешке).

¹⁹ Вуковић Г. *Мемоари*, Књ. 2. стр. 179.

²⁰ АВПРИ. Ф. Политархив. Д.434 (1886 г.). Л.265-265 об

²¹ Исто, Л. 265 об

²² Исто, Д.22 (1886 г.). Л.99.

На част руској дипломатији, она је довољно брзо прозрела интригу књаза Николе. У достављеној на највише име високопокорној забиљешици од 18. децембра 1886. министар спољних послова Русије Н.К.Гирс констатовао је да „црногорски књаз Никола дјелује у овом случају противно не једанпут датим савјетима и скрива од нас своје замисли, рачунајући, свакако, да ће неизбежни нереди на Балканском полуострву у случају устанка у Србији принудити Русију да узме активно учешће у догађајима ради заштите како Црне Горе тако и противника књаза Милана“.²³ Другим ријечима, црногорски монарх је озбиљно претпостављао да ће Русија, стављена пред сигуран испровоцирани хаос у Србији, који се не би десио без његовог учешћа, бити принуђена да притекне у помоћ антиобреновићевским елементима на чијем је челу он, природно, видео себе. А тамо - у мутној води дипломатских игара - он се надао да пружи руку до српске круне. И зашто не, он је нешто раније желио да заузме бугарски пријесто, упражњен у августу 1886. последије оставке Александра Батемберга,²⁴ након чега су се његове амбиције смањиле, па је себе видео као књаза цијеле Македоније.²⁵

Да не би допустила да буде увучена у наредну балканску авантуру, руска влада је морала да доведе у ред свог савезника, који је застранио, што је и учињено у потпуно дипломатској форми преко њеног представника на Цетињу К.М.Аргиропула. Послије разговора са монархом, овај је послао у Министарство спољних послова телеграм који је написао својеручно краљ Никола Петровић. „Књаз је изјавио - подвукао је Аргиропуло - да није пружао подршку радикалима, нити другој партији, односећи се уздржано према свему што се тамо дешава. Користио се што више својим утицајем да би задржао свог зета од мјера против краља Милана. Он не мисли да би Срби били способни да изведу преврат у постојећим приликама. Моли вас да будете увјерени да он ништа не предузима што господар император не би одобрио.“²⁶

У Петрограду су могли да одахну са олакшањем – авантуру са непредвидивим посљедицама успјели су да спријече хитном интервенцијом. Ипак, без обзира на тако мирољубива и чак смирена увјеравања црногорског књаза, стварна његова улога у цијелој тој, за Русију нимало безбедној, интриги ни за кога у зидинама здања на Певчевском мосту није била тајна. Књаз Никола је обмањивао увјеравајући у свој тобоже уздржан однос према догађањима у Србији и око ње. То су потврдили

²³ Исто, Л.111 об.-112.

²⁴ Исто. Д.1535 (1886 г.). Л.3.

²⁵ Потапов Н.М. *Руски војни агент у Црној Гори*. Том II. Дневник. 1906-1907, 1912, 1914-1915. Приредио Р.Распоповић. Москва-Подгорица 2003, стр.153.

²⁶ АВПРИ. Ф. Политархив. Д.1534 (1886 г.). Л.100-101.

и његови недавни савезници - српски радикали. У јануару 1887. Персијани је писао Гирсу о свом сусрету са њима: „Ја сам пожurio да саопштим вођама Радикалне партије погледе императорског министарства на агитацију која се предузима у Србији против краља Милана и разочарао их у вези са сарадњом коју су очекивали од стране црногорског књаза. Посљедњим обавјештењем - завршавао је дипломата - радикали су били крајње изненађени, јер је оно било супротно са изјавама како емигранта Пашића тако и професора Џаје, који је имао прилику да се лично види са књазом Николом и који их је подстицао да, што је могуће брже, приступе акцијама.“²⁷

Сам Пашић и Џаја већ су у децембру 1886. тачно знали позицију Русије. Упад у Србију - како из Румуније, тако и из Црне Горе - био је оштро условљен „разрјешењем бугарског спора“.²⁸ То јест, Руси су Пашићу у вријеме његовог пута у Москву и у Петроград у новембру савјетовали „да причека, док се ситуација у потпуности не разјасни, док не постане потпуно јасно хоће ли почети рат или ће Бугарска сама испунити то што Русија од ње захтијева“.²⁹ Велики рат су тада, у прољеће 1887, очекивали многи. На то вријеме се оријентисао и лидер радикала. „Све живо очекује прољеће - писао је он - и полаже наде у громке ријечи православног словенског цара које ће донијети нови живот у словенском свијету.“³⁰

О томе је Џаја информисао књаза 11. децембра: „Радећи опрезно и посавјетовавши се са познатим личностима - писао је он - стекао сам убјеђење да Русији није по вољи да у Србији наступе борбе са страним утицајем и њиховим организацијама, док не буде ријешено бугарско питање.“ И даље - сада већ не без прикривених намјера да пецне монарха: „Увјерили смо се у то да наша првобитна намјера да извршимо преврат што је могуће брже, намјера за коју је Вашем величанству било угодно не само да мени изјави своју сагласност него и пренесе увјеравања да ће и Русија одобрити покрет не слаже се са извјештајима које смо добили у вези са сагласношћу Русије на то. Сложивши се да не идемо против жеље Русије, ријешили смо да одложимо предузимање коначних мјера до времена када будемо увјерени да им Русија неће бити противна.“³¹

Карактеристичан је коментар императора, на маргини извјештаја, преведеног на руски језик: „То писмо је сасвим разумно, а њихов поглед потпуно правилан...“

²⁷ Исто, Д.437 (1887 г.). Л.2-2 об.

²⁸ Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка... стр. 216.

²⁹ АСАНУ. "Pasic collection". Бр.14924/85.

³⁰ Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка... стр. 216.

³¹ АВПРИ. Ф. Политархив. Д.434 (1886 г.). Л.273-273 об.

И тако је књаз Никола ухваћен од стране руских дипломата у „замјени теза“ и био принуђен да „одступи од свих војних припрема“.³² То је довело до свађе са зетом - Петром Карађорђевићем, који је активно учествовао у завјереничком покрету,³³ а сада се осјетио превареним. Управо у то вријеме код њега се родила сумња да у замршеним српским пословима таст игра своју игру, без обзира на сва увјеравања да тобоже помаже Србији, њему итд. Треба примијетити да су људи Петра Карађорђевића, у жељи да испровоцирају устанак у Србији, ишли чак даље од књаз Николе. Посебном непомирљивошћу одликовао се познати радикални првак, који је послје Сливнице побјегао на Цетиње, свештеник Милан Ђурић. Увјереност у скору побједу вјероватно му је давало то што је био родом из Ужица, „пограничног“ краја (уског парчета територије Санцака) са Црном Гором, куда су устаници првобитно планирали да се пробију.

Поп Ђурић, најповјерљивији човјек књаз Петра у Црној Гори, водио је преписку са српским емигрантима у Румунији. Припремајући преврат, они су се договорили о заједничкој акцији. Али, сада Ђурић није желио да чека, како га је савјетовала Русија, већ је настојао да што је могуће прије пређе границу и пробије се у Србију, без обзира на ризик да буде изолован. По свему судећи, за идеју о том сепаратном наступу залагао се и увријеђени и „отцијепљени“ од таста, кнез Петар.³⁴ У одреду Ђурића било је двјеста емиграната и других Срба приврженика династије Карађорђевића.

Вративши се из Русије, Пашић је узнемирено посматрао како његов стари ратни друг и колега у Главном комитету Радикалне партије, практично не скривајући се, припрема своју авантуру. Зазвонио је на сва звона, обавијестио о томе у Петрограду - Словенско благотворно друштво, и у Москви, митрополита Михаила.³⁵ На крају је послао пи-

³² Сачуван је још један извор, који показује не само факт него и циљ тих припрема. У 1894. години, када је Ј.Цаја био именован на службу у српски МИД, затражио је аудијенцију код краља Александра. На њој се “исповиједао” испричавши да су га “својевремено упутили у Црну Гору да тражи помоћ за радикалну партију, и да је тамо стварно био постигнут договор о слању из Црне Горе, два одреда ради упада у ужички округ, да би одатле почео устанак...” (Јовановић С. *Влада Александра Обреновића*, Књ 2// Сабрана дела Слободана Јовановића. Т.7. Београд 1990. стр. 19)

³³ Подробије о том в.: Ражнатовић Н. *О раду радикалске опозиције, кнеза Петра Карађорђевића и књаз Николе против режима краља Милана у Србији 1883-1889. године* // Историјски записи. Титоград 1966. Св.1. стр. 58-109; Живојиновић Д. *Краљ Петар I Карађорђевић*, Књ.1. Београд 1988. стр. 270-316; Шемякин А.Л. *Митрополит Михаил в емиграции (вместе с Николой Пашичем против Милана Обреновича)* // Славянский альманах. (2002). М., 2003. стр. 123-125.

³⁴ Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка... стр.225.

³⁵ Исто, стр.148-150, 221

смо веома оштре садржине М.Ђурићу пријетећи му да ће у случају да одбије да одложи „самовољни упад“ испасти из игре.³⁶ На крају крајева, свештеник-ратник био је принуђен да се потчини вољи Петрограда: „Русијо, Русијо - стењао је горко - ти нам сметаш.“³⁷ Пред својим партијским друговима у Србији правдао се: „Браћо! Стварно ове јесени ја сам био спреман са двије стотине одличних Срба да дођем к вама да би ставили крај злу и нашу милу отаџбину ослободили од издајника. Ипак утицај разних околности омео нас је у испуњењу ваших и наших жеља. Али, увјеравам вас да је наш посао само одложен и зато спремајте се и даље - мудро и озбиљно...“³⁸

* * *

А како се „разријешио бугарски спор“, који је био само нежељено одуговлачење за емигранте? У фебруару 1887. у Рушчуку и Силистрији букнули су официрски немири против режима Стефана Стамбулова, који нијесу припремани без учешћа Руса. По свједочењу добро информисаног издавача А.С.Суворина, „за припреме бугарског устанка по посреднику Мих. Ник (Каткову) бугарским официрима дато је 100.000 рубаља“.³⁹ Никола Пашић је знао те официре-русофиле. И мисли се, свакако не случајно, да су се њихови лидери П. Грујев и А. Бендеров нашли крајем 1866. у Петрограду, практично у исто вријеме кад и он.⁴⁰ Због тога можемо претпоставити да је и он на неки начин учествовао у покрету. Али, немири су били угушени од стране Стамбулова, а ни истовремени упад у Србију није успио.

Крајем фебруара вођа емиграната је побјегао у Русију, гдје је остао до средине јула. Црногорски период његове превратничке епопеје се завршио, почео је нови – но, то је већ сљедећа тема.

Превод са руског језика
др Радослав Распоповић

³⁶ Исто, стр.223-227.

³⁷ АСАНУ. Ф. Јована Ристића. Инв.бр. XXXII/19. Сигн. 32/637

³⁸ Цит.по: Игњић С. *Народни трибун прота Милан Ђурић*, Ужице 1992. стр.82.

³⁹ Дневник Алексея Сергеевича Суворина. М., 1999. стр.306.

⁴⁰ Видјети: История внешней политики России. Вторая половина XIX века. М., 1997.

ПРОМОЦИЈЕ

ЧЕТВРТА КЊИГА ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Поштована господо,

Поздрављам Вас у име Историјског института Црне Горе и аутора 4. тома Историје Црне Горе, под називом *"Саздање црногорске националне државе 1796-1878"*, академика Бранка Павићевића, доајена црногорске и југословенске историографије.

Чини ми част и особито задовољство да данас са овог мјеста могу рећи - црногорска историографија у својем 250-годишњем стваралачком стасавању, од родоначелника владике Василија Петровића до академика Бранка Павићевића, има свијетли траг у радовима бројних генерација црногорских историчара.

У овом дјелу Бранка Павићевића, управо на најзнаменитијој, најтежој и за научну обраду најсложенијој дионици од 1796. до 1878. црногорска историографија има најпоузданијег истраживача, ствараоца, ревносног аналитичара, тумача особитог сензибилитета, ерудиту, синтетичара снажног пера, писца чија реченица лелуја као врх снажног пламена над судбинама многих, знаних и незнаних, који су своје личне судбине, надања и стремљења уградили у храм слободне и на европској карти, и тада, препознатљиве државе - Црне Горе.

Ово је прилика да кажемо ријечи оданости и признања академику Павићевићу у име генерација историчара који су знања из наше струке стицали из његових предавања, научних саопштења, бројних књига, студија, чланака и уџбеника.

Прилика је да подсјетимо: управо се навршава педесет година од публикавања књиге *"Стварање црногорске државе"*, докторске дисертације академика Бранка Павићевића.

Наша оданост за стваралачко прегнуће, господине професоре, знање и мудрост иде упоредо са захвалношћу што сте као учесник и свједок многих догађања и људских судбина, у тешком, трагичном и идеолошки несрећном и ратном 20. вијеку, увијек били храбри, мудри,

племенити и богати знањем о људима и догађајима минулих епоха и савремености.

Аутор четврте књиге из едиције "Историја Црне Горе" окупио нас је данас да би нас подсјетио, подучио и опоменуо сазнањем како је сложен, тежак, мукотрпан пут до државне самосталности и када историјску самобитност имате и упорно је потврђујете; како је сложен пут формирања и узрастања државних институција; колико упорности, стрпљења, одрицања, знања, мудрости и вјештине треба да би сопствени народ, окружење и свијет схватили и прихватили чињеницу да је Црна Гора током прошлости била и да надаље жели бити држава са потпуним државним суверенитетом и међународним кредибилитетом. Петровићи - духовни и свјетовни предводници и подвижници у свему што чини Црну Гору и њене грађане препознатљивим у тегобној "балканској ноћи" и шкртој европској свјетлости - знали су како се ствара држава, створили је и били жртва њене пропасти током Првог свјетског рата.

Ово је прилика да изразим жаљење што актери Међународне конференције мира у Версају нијесу показали потребну политичку мудрост и искрено поштовање према несебичном жртвовању и доприносу Црне Горе побједи савезничке коалиције; што су онемогућили Црној Гори да под равноправним условима свој државни суверенитет и национални идентитет угради у заједничку југословенску државу; што су заборавили, само у случају Црне Горе, дато обећање; што су повјеровали и у једнострано тумачење владе Краљевине Србије која је, рушећи династију Петровић, званично од Крфске декларације а закључно са политички монтираном Подгоричком скупштином и на Конференцији мира у Версају створили простор за детронизовање краља Николе и династије Петровић у корист династије Карађорђевић; што су, упркос непризнавању одлука Подгоричке скупштине, полазили од новонасталих околности гласили за "празну столицу" Црној Гори током Конференције мира; што су члановима Одбора за уједињење Црне Горе са Србијом, творцима програма за присаједињење а не уједињење Црне Горе са Србијом, дали могућност да се током рада Конференције у име Црне Горе боре за спровођење одлука нелегитимне скупштине; што нијесу чули глас народа који се, због политичког терора према становништву и неприхватања стања наметнутог одлукама Подгоричке скупштине, дигао на побуну против режима; што ни по сазнању преко ангажованих мисија није актерима Конференције саопштена истина о стању у Црној Гори; што су жртвовали Црну Гору као међународно признату државу и обескућили идентитет њеног становништва, знајући да у програму српске Владе и прије и за вријеме Конференције нема ни Црне Горе као конститутивног дијела нове државе, ни Црногораца као етничке чињенице; што су оне-

могућили повратак краљу Николи и легалној влади која је током рата и након њега радила и одржавала се захваљујући дипломатском разумијевању и финансијској помоћи савезника, што су били у прилици да сазнају, и што су углавном знали, право стање у Црној Гори, а ипак су, упркос политичкој распоућености народа око питања државе и националног идентитета, прихватили ставове које је у име Владе и делегације Краљевине Србије и након признања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца као новонастале државе, креирао и на Конференцији заступао Никола Пашић, у својству шефа делегације; и, коначно, што је тако ријешеном судбином црногорске државне и националне индивидуалности Мировна конференција у Версају у баштину међународног права похранила почињену неправду и гријех према Црној Гори, због које, ево већ 85 година тражи своје мјесто неправдом отето, у породици европских држава и народа. Научну причу о околностима које су довеле до тако изгласане и усвојене неправде, о којој се доста зна и може сазнати, још дугујемо. Историјски институт Црне Горе као установа задужена за истраживање, писање и публиковање наредних томова према пројекту Историја Црне Горе, овом *четвртом* књигом, након 30 година, учинио је значајан искорак и намјерава да у наредне 2-3 године публикује *пету књигу* у двотомном издању за период од Берлинског конгреса (1878) до конференције мира у Версају 1919-1920. и *шесту књигу* у двотомном издању од тада до савремености. Тиме би се заокружила цјеловита слика о прошлости Црне Горе и окончао овај државни пројекат.

Само народи и државе који истински пате од обиља сопствене прошлости имају муке са историјом, тешко је и споро пишу, нарочито ако су политички модели, идеолошка сврставања и задате истине томе разлог. Данас у томе не можемо налазити оправдање. Спорост, неажурност и незнање једине су препреке на путу којим као струка споро корачамо. Научна сазнања историчара, нарочито она која имају обавезу да најбоље што се може кажу како је уситину било и што се на основу тих знања о прошлости може поручити савремености, захтијевају одговарајућу помоћ и разумијевање.

Надамо се да ће књига коју промовишемо помоћи читаоцима да јасно идентификују разне појаве и разумију збивања која су потресла XIX стољеће у којем су -како пише академик Павићевић - "наши преци у веома сложеним историјским околностима, на темељима вишестолетног наслеђа, настављали и развијали државну мисао, саздавали своју националну државу, борећи се против многих притисака са стране и изнутра".

Књига *Саздање црногорске националне државе 1796-1878*. садржи низ одговора на бројна историографска питања: нуди нова сазнања;

отвара многа питања; нагони мисли да трагају за новим, другојачим, потпунијим; надахњује трагање за новим архивским подацима и литературом, заноси љепотом складне, пажљиво одабране реченице; особним стилем; метафорама и аналогијама; портретисањем догађаја и личности са панорамским сагледавањем оновремене Црне Горе и, изнад свега, давањем поузданих историографских одговора на бројне "табу теме" створене писањем политички потребне, пожељне, а потом, једине и до *табуа* прихваћене и брањене историографске истине. У нашој историографији доиста има значајан број научних ауторитета, и биће их, али само знање, као пут до истинске стварности, ауторитет је изнад свих личних ауторитета у струци и науци. Управо тога начела држи се академик Бранко Павићевић. Стога срећно, с нама, у нова прегнућа - писање нових томова Историје Црне Горе.

Проф. др Ђорђе Борозан

ИСТОРИЧАР ВЕЛИКОГ ЗАМАХА

Част ми је и задовољство да у својству министра Просвјете и науке у Влади Црне Горе промовишем четврту књигу из едиције Историја Црне Горе у двотомном издању под називом ***Саздање црногорске националне државе 1796-1878***, чији је аутор академик Бранко Павићевић.

Задовољство је утолико пријатније што се овим значајним подухватом Историјски институт Црне Горе огласио својом основном радном и професионалном дужношћу - истраживању, писању и публиковању историје Црне Горе. Појава ове нове књиге из црногорске историје за период од знаменитих побједа црногорске војске на Мартинићима и Крусима 1796 до окончања Берлинског конгреса 1878 означава период коначног и потпуног саздања црногорске националне државе, вријеме изградње њених државних и законодавних институција.

Академик Бранко Павићевић, историчар великог замаха, ерудита и писац бројних књига студија и чланака обрадовао нас је овом књигом од капиталног значаја за изучавање 19-вјековне историје Црне Горе. Урадио је, уз дужно признање за учињено управо оно што смо од њега и очекивали.

Желим овом приликом подсјетити да је на основу Уредбе Извршног вијећа Црне Горе од 1987. године Историјском институту Црне Горе повјерен изузетно сложен и тежак задатак - писања и публиковања књига из едиције Историја Црне Горе. Имала се у виду чињеница да је посљедњи том из ове едиције објављен 1975. године. Институт се прихватио деликатне обавезе, јер није је било лако наставити и реализовати. Улазило се у 19-ти вијек, епоху која није била довољно истраживачки обрађена у тадашњој историографији, а постојећа литература била је оптерећена бројним историографским и политичким контроверзама. У толико су напори за настављање рада на писање нових томова захтијевали стрпљив, упоран и стваралачки добро осмишљен рад који је подразумијевао врло кооперативну сарадњу редакција. Када се у томе није успјело у очекиваној мјери, рад је на овој најтежој, најсложенијој и најконтраверзнијој историјској дионици Историје Црне Горе, повјерен

академику Бранку Павићевићу, најпозванијем да, на основу својих бројних књига, студија и чланака, заокружи свој вишедеценијски истраживачки и стваралачки рад. Прихватајући овакав изазов, упркос одмаклих година, он нам је даровао моћну синтезу у виду капиталног дјела под називом ***Саздање црногорске националне државе 1796-1878.***

Овим је коначно помјерено клатно историје Црне Горе заустављено сада већ далеке 1975. године. Надамо се да ће Историјски институт Црне Горе смоћи снаге да уз помоћ надлежних институција, не чекајући дуго, настави послове на бржем истраживању, писању и публикавању нових томова за периоде од 1878. до савремености. То је основна обавеза и прворазредни задатак ове институције која, уосталом, баштини најбоље традиције црногорске и југословенске историографије.

А, на питања тегобног саздавања црногорске националне државе, уз много неразумијевања и “притиске са стране и отпоре изнутра”, академик Бранко Павићевић загладан у XX вијек поручује: “Ако су очекивали да таквих притисака неће бити у XX стољећу, или не барем у толиком опсегу - дубоко су се варали. Такви и слични притисци су се, удвостручили у стољећу у које смо већ снажно закорачили”.

С тога се надам да ће Институт у овом сложеном и одговорном послу имати стручну, научну и стваралачку помоћ академика Бранка Павићевића.

Уз ово очекивање желим вам успјех у будућем раду.

Проф. др Слободан Бацковић

ЗНАЧАЈНО НАУЧНО ПРЕГНУЋЕ

Историја Црне Горе обухвата њену прошлост, у којој су се смијенила неколика цивилизацијска круга, трагове више култура, тако да ти цивилизацијски и културни слојеви чине њену разноврсну и богату историјску баштину, која превазилази црногорске оквире.

Историјска наука заједно са својим помоћним дисциплинама, археологијом и другим знаностима, установила је постојање људских заједница и насеља на територији данашње Црне Горе уназад 180.000 година. На простору Црне Горе своје трагове оставиле су у далекој прошлости грчка, илирска и римска цивилизација. Досељавање наших словенских предака на Балкан, уз обалу Јадранског мора, десило се, најмасовније, крајем шестог и у првој половини седмог вијека.

Раздобље од досељавања до формирања прве словенске државе на византијским просторима - *Дукље* доста је сложено и неизучено због оскудности историјских извора. Међутим, у потоње вријеме тај мозаик се попуњава публикавањем релевантне грађе и извора (десетотомни корпус "*Монумента Монтенегрина*"). Доскорашња сазнања ослањала су се на сачуване византијске и латинске изворе и "*Љетопис попа Дукљанина*" с краја XII вијека.

Први писани помен у изворима једног владара који је управљао нашим словенским прецима јесте о архонту Петру из X вијека, чији лик је представљен на оловном печату. Након њега значајније владарско име је дукљански кнез (по некима и краљ) који је на размеђу два миленијума управљао државом дукљанских Словена, *Јован Владимир*, касније проглашен за свеца. Његов синовац Војислав ослободио је дукљанску архонтију испод доминације Источног римског царства или Византије и постао родоначелник угледне и успјешне *династије Војислављевића*.

У раздобљу од 170 година, колико је управљала Дукљом, односно Зетом, смијенило се осам краљева из те династије, све док није насилно ушла у српску државу Немањића.

Михаило Војислављевић добио је 1078. године инсигније краљевске моћи од римског папе. Тиме је Дукљанска држава, у то вријеме познатија као Краљевство Словена, ушла као независна и суверена у ред европских цивилизованих држава.

Ето, скоро хиљаду година је прошло од када је црногорски народ добио свога првог краља, одлучнога, мудрога и достојанственог Михаила. На жалост, Црногорци и црногорска држава нијесу се сјетили да прославе овај велики јубилеј. Али су зато славили и прослављали туђе краљеве и војсковође и њихове изгубљене битке. Тек у последње вријеме Црногорци се освјешћују и присјећају великих дана сопствене прошлости. Можда је судбина удесила да се 1000-годишњица првог црногорског краљевства обиљежи у независној и опет међународно признатој Црној Гори. Но, умјесто најбољих жеља што ће бити, вратимо се основној историјској нити. Као што је познато, неке сусједне историографије прогласиле су Дукљанску државу првом српском краљевином, иако из онога што су о њој написале произилази да је она државна претходница искључиво Црне Горе и њеног народа, који је као субјект историје ступио на европску сцену много прије него што би то неки хтјели. Па и данас се види да дукљански краљеви припадају само народу Црне Горе, а не ономе који их својата и кити се њиховом славом и величином, а имају своје "првовенчане" владоце.

У историјском ходу кроз црногорску повјесницу, уз скоро двовјековну аутономију у држави Немањића, смијениле су се касније неколике наредне династије: *Балишићи*, *Црнојевићи*, *Петровићи*. Али, иако формално под турском влашћу, од почетка XVI до краја XVII вијека, Црна Гора је фактички била под управом дугог ланца владика из разних племена и под надзором Општег црногорског збора. Тек са Петровићима долази до историјског обнављања државне идеје и саздања црногорске националне државе, која је *de jure* међународно признање добила 1878. на Берлинском конгресу, иако је много раније њен слободни подловљенски дио фактички био слободан и независан.

Црна Гора је била принципат па владикат, од 1851. кнежевина а од 1910. поново краљевина. Та држава је, у великом свјетском рату, иако на страни побједника, нестала неправедно 1918. године, када је дошло до српске реокупације и десио се њен насилни улазак у Краљевину СХС али врло брзо и буђење, па васкрснуће у социјалистичкој Југославији. Дезинтеграцијом те државе у последњој деценији XX вијека, једино Црна Гора није стекла пуну независност.

Овај кратак преглед прошлости Црне Горе и њеног народа вратио нас је пројекту интегралне *Историје Црне Горе*, започетом прије неколико деценија и, након три објављене књиге у четири тома, прекинутом

на волшебан начин - мијешањем политике у историјску науку. И поред више покушаја да се рад на том пројекту настави, тек је нешто конкретно учињено на самом крају XX вијека. Захваљујући Историјском институту Црне Горе, прегалаштву његових руководећих људи, Научног вијећа и разумијевању ондашњег помоћника министра за науку, а нарочито спремности барда црногорске историографије, академика *Бранка Павићевића* да се прихвати рада на четвртој књизи - прекинути пројекат је помјерен са мртве тачке и, на велику срећу, успјешно настављен.

Имам част и задовољство што као један од актера у оживљавању овога капиталног пројекта, учествујем у промоцији изузетног научног остварења - четврте књиге *Историје Црне Горе*, под насловом "*Саздање црногорске националне државе*", сложене у два тома, који и по руху и духу личе на претходне томове, али се, иако не суштински, и знатно разликују, што је и разумљиво. Јер, како рече Бифон "Стил је сам човјек", тако да су изразита индивидуалност академика Бранка Павићевића и његово огромно искуство дали особен печат овом вриједном научном дјелу, као и специфични научни поступак, метод који је овај реномирани историчар користио.

Књига коју данас предајемо научној и другој јавности представља не само издавачки подухват Историјског института Црне Горе и НЈП "Побједе" него и значајно научно прегнуће, културни догађај. Ово капитално дјело као историографски једвачек црногорске историографије, објављено је у години у којој је, иако скромно, обиљежена њена 250-годишњица, почетак црногорске историографије чији је родоначелник владика Василије Петровић Његош, печатавши 1754. године прву историју Црне Горе - под насловом "Историја о Черној Гори", у Москви, на руском језику. Тако је, како је неко луцидно приметио, црногорска историографија започела синтезом, иако историографске синтезе долазе знатно касније, послије бројних монографских обрада, студија, чланака, хроника, на темељу архивске грађе и историјских извора, резултата археологије, историје умјетности, упоредне лингвистике...

Када се подухватио замашног и врло деликатног посла да у једној књизи сажме огромно историјско сазнање и научно искуство не само своје него и генерација историчара и склопи синтезу историје Црне Горе од краја XVIII вијека до Берлинског конгреса 1878. године, академик Павићевић је, осим бројних својих радова, студија и чланака који се односе на ово преломно раздобље црногорске историје, имао и своје четири изузетне монографије, врло кохерентне и методолошки солидно фондиране. Једна се односи на државноправну историју Црне Горе и њено обнављање под Петровићима, те монографске обраде Петра I Петровића Његоша и књаза Данила, док се четврта бави ратом из 1862.

године, односно владавином младога књаза Николе, на коју је не мали печат оставио његов отац, велики војвода Мирко Петровић, који је цијело себе уградио у независност Црне Горе и њену слободу.

Академик Бранко Павићевић, иако у поодмаклим годинама, свој задатак је испунио солидно и досљедно, што потврђује његову другу, духовну младост. Иако је суверено владао знањем о овом раздобљу црногорске прошлости, ипак му није било лако да га обухвати и транспонује у синтетичко-аналитичко штиво, примјерено жанру историје.

Четврта књига *Историје Црне Горе*, под посебним насловом "*Саздање црногорске националне државе (1784-1878)*", заузима посебно мјесто у историји црногорске историографије, како по начину казивања, тако и по замаху критичког промишљања и просуђивања, како по концепцији и структури тако и по излетима у филозофију историје. Но, то је предмет шире обраде и превазилазио би оквире овога свечаног и пригодног представљања дјела које нас је окупило данас и овдје.

Прилика је да кажемо да су и ранији томови *Историје Црне Горе* солидно написани и методолошки утемељени, упркос каснијим сазнањима или неким предрасудама па и тенденциозностима врло компетентних аутора. Са овим новим томовима прошлост Црне Горе до Берлинског конгреса повезана је у цјелину.

Пошто се у *четвртој књизи* обрађује можда најделикатније, преломно раздобље у конституисању црногорске националне државе, она, сама по себи, представља посебан допринос цјеловитијем приказу историјског развојка Црне Горе.

Слиједећи принцип ранијег пројекта да се историографска обрада црногорске прошлости не своди на обраду крупних историјских личности нити само на приказ политичких и ратних збивања, већ на систематско сагледавање у односу општег, посебног и појединачног, академик Бранко Павићевић је успио да оствари својеврсни научни синкретизам, иако неке димензије тога дијела повијести Црне Горе, као што су економска и културна, нијесу довољно наглашене.

Без обзира на то научна вриједност и интерпретација догађаја су несумњиве, иако има разлика у односу на раније књиге *Историје Црне Горе*. Међутим, раздобље које је предмет обраде у четвртој књизи *Историје* захтијевало је и другачији приступ, јер је и само било другачије у односу на ранија историјска догађања. У томе је и особеност Павићевићевог научно-синтетичког дјела о саздању црногорске националне државе. У њему је сачувана основна концепција вишетомне Историје Црне Горе, као и основне поставке њене периодизације.

Као један од рецензената имао сам и имам својих примједби, али да не будем малициозан као онај који није могао да нађе никакву ману

Његошу, па је примијетио: "Танка су му кољена"! Ипак, истичем да сва подручја данашње Црне Горе нијесу довољно једнако обухваћена, што се објективно и није могло постићи у нарочитој мјери. Али магистрално казивање је интегрално. У односу на раније ауторе *Историје Црне Горе*, Павићевић је имао срећну околност да се користи и резултатима нових истраживања која су помјерила границе сазнања, да се користи новим изворима и архивском грађом, резултатима доминантно својих али и туђих научних истраживања.

Са ове научне дистанце раније књиге *Историје Црне Горе* нијесу научно потпуне, али у том смислу и ово Павићевићево дјело чека слична судбина, јер наука осваја нове просторе и новим сазнањима моћније и изоштреније освјетљава прошлост. Уосталом, свака генерација на свој особен начин тумачи прошлост и са њом кореспондира.

У четвртој књизи *Историје Црне Горе* у два тома, коју управо представљамо, маестрално су обрађена питања политичке историје Црне Горе у предметном периоду. Павићевићево казивање нема стереотипно обиљежје биографије владара о којима пише, иако су вишеструко истакнути њихов стварни значај и улога у свом времену и допринос подизању црногорске националне државе. Борба за слободу и независност земље и учвршћивање органа земаљске власти, изградња државног апарата, као и континуитет државне и националне идеје ненаметљиво су уткани, као посебни и пресудни чиниоци, у кохерентно штиво. Осим унутрашњих друштвених и политичких прилика, аутор је обрадио и питање спољно-политичких процеса и односа као и утицај спољњег чиниоца, великих сила, на судбину Црне Горе. Уз то, иако овлаш, оцртане су економске и друге прилике у земљи.

У метод рада на овој књизи уграђен је и ауторов високи степен разумијевања свих релевантних чинилаца и њихово, мање-више, истовремено дјеловање на развој државе и друштва, на опстанак и судбину Црне Горе.

Академик Павићевић је у писању овог дјела користио огромну литературу, страну и домаћу, као и изворе из страних и југословенских архива. Ослањајући се на сопствену ерудицију, велико искуство, научни ауторитет и интегритет. Аутор на жалост, није користио уобичајену научну апаратуру већ се определијелио да изворе и коришћену литературу да као обимнију библиографију на крају књиге. Држим да је аутор дао скоро све одговоре на бројна питања овог по много чему преломног и судбоносног периода у црногорској историји. Осим обраде свих снага које су радиле на конституисању црногорске националне државе, академик Павићевић је истакао и отпоре томе великом прегнућу. Тих отпора је увијек било, како што их, уосталом, има и дан-данас. У књизи је

указано на специфичне услове у којима се обнављала државна идеја и стварала свијест о националној држави. Специфичност тих услова одређивала је процесе и догађаје. Из научно строгог и обазривог казивања о саздању црногорске државе види се и њено потврђивање у окружењу и у Европи. Нема сумње да оба тома четврте књиге *Историје Црне Горе* својим садржајем и начином обраде потврђују мисао да се ради о веома значајном и преломном добу у повјесници Црне Горе.

Спољни и унутрашњи догађаји и збивања определијелили су аутора у конципирању и методолошком осмишљавању четврте књиге, првог и другог тома. Први обухвата вријеме Петра I и Петра II, као и почетак владавине књаза Данила, док се други бави посљедњим годинама владе књаза Данила и владавином књаза Николе до стицања формалне црногорске независности, коначног међународног признања.

У овом дјелу су изложени стварни односи међу људима у црногорском племенском друштву, као и међу самим племенима, њихов однос према цјелини, према централној државној власти и њеним органима. Павићевић је, с њему својственом објективношћу, обрадио реалну историју Црне Горе у томе времену, указујући на сву сложеност ондашње мале Црне Горе, на њено постепено разрастање и ослобођење оних крајева који су били под Турском, чије је историјске границе, у недоба, јасно сагледао и владика Василије Петровић. Аутор је ненаметљиво и мудро показао сву контроверзност црногорског друштва, његов конзервативизам, трајање анахроних појава, али је истакао и вјековно јединство и слогу црногорску, који су израстали пред великим опасностима и невољама. Ова књига је, у ствари, историја црногорског унутрашњег обједињавања, националне и државне кохезије, нарастања државне моћи и националне свијести и самосвијести, али она указује и на одређене центрифугалне снаге које су из себичних интереса вукле у страну. Тек у овом дјелу, иако оно није књига дисконтинуитета у интегралном пројекту, дошао је до изражаја отклон, више научни него политички, од српске "научне" великодржавне мисли и великонационалног концепта, од чега није имун већи дио историографије о Црној Гори, па у извјесној мјери ни ранији томови *Историје Црне Горе*, иако се ради о даљим историјским епохама.

По академику Павићевићу, Петар I је обновитељ државног континуитета и саздатељ националне државе, објединитељ њеног народног бића, духовни отац његове народносне супстанце, историјског и културног идентитета црногорског.

Петар I је васкрсао вишестолетно црногорско отачаство, дао му славу "краљевства отпрва", иако је већи његов дио био под туђином - Турском и Аустријом. Посебно је наглашен руски фактор и култ Русије у изградњи црногорске националне државе. Иако је значај појаве

Петра I судбоносан у црногорској историји и његов долазак за владику пресудан за даљу судбину Црне Горе и државну мисао Црногораца, ова књига је указала и на државнички значај и мисију и Петра II, књаза Данила и књаза Николе.

Петар I је афирмисао свијест о националној заједници Црногораца, али његови наследици из личних и идеолошких разлога, романтичарских илузија и заблуда, нијесу били у томе особито досљедни. Упоредо са националном црногорском идејом афирмисана је и идеја о јужнословенској узајамности и свесрпском јединству, што је било у духу тога времена. Ипак, четири поменута Петровића су успјела да споје оно што је и природа спојила у цјелину, а што су раздвојили освајачи и вријеме, прво духовно па стварно зидали су Црну Гору из темеља ка крову.

Петровићи су изнова открили оно што су Црногорци већ имали - стару државну славу и величину, свијест о њој. Пошто није било већих "црних рупа" у црногорској историји, као у неким другим, било им је лакше у томе саздавању, али и теже зато што су други врло лукаво похитали да црногорским прегнућима крпе "црне рупе" у сопственој повјесници.

Четврта књига *Историје Црне Горе* аутора академика Бранка Павићевића успоставља јединство културне и духовне оријентације Црногораца кроз новију историју. И овдје се потврђује, као и кроз цијелу црногорску повјесницу, да борба за слободу и независност испуњава сва прегнућа народа црногорског, његових главара и владара. Слобода и независност - државна и црквена. Али и слобода појединца.

Академик Павићевић је суптилном упоредном анализом указао и на то како је ослобођење Србије кроз два устанка на почетку XIX стољећа и васкрс српске државе након троиповјековног хијатуса потпомагао ослободилачку борбу Црногораца, али и то како је васкрс српске великодржавне мисли запријетио Црној Гори и њеном опстанку новом опасношћу, поред Аустрије и Турске. Та нова околност довела је и до својеврсне индукције друге државне и националне свијести у дијелу црногорског друштва и ухватила у њему коријен. То је, између осталог, довело до нестанка Црне Горе 1918. године.

Док о обновљеној српској држави није било ни помена, што се види на почетку првог тома, Црна Гора је неколико стољећа обнављала и саздавала своје мало државно здање, које се прегнућима народа црногорског разрастало и у ширину и у висину. На жалост, српско народно уједињење показало је политичку агресивност према Црној Гори, позивајући се на пројектоване флоскуле о српским средњовјековним земљама и српском народу у цјелини. Управо Вук Стефановић Караџић је, слиједећи романтичарске заблуде о вјечности српског средњег вијека

и аспирације српске вазалне Пећке патријаршије под Турцима, афирмисао великосрпске државне и националне границе - Срби сви и свуда.

Док је Црна Гора изграђивала на бојном пољу своје национално јединство и саздавала државно здање, тек ослобођена Србија, поготово њени каснији идеолози и вође, Гарашанин, Обреновићи и Карађорђевићи, смишљали су како да је приграбе и присвоје. Та намјера је замуфлирана кроз наводну династичку борбу двије одвојене, историјски засебне, временом раздвојене, самосталне државе око имагинарног свесрпског пријестолa у којој црногорска династија, упркос својим илузијама и црногорском донкихотизму није имала никакву шансу. Истина, Павићевићево дјело о томе даје само повод за размишљање, мада се директно тиме не бави. Оно што се из њега јасно види јесте континуитет црногорске државности, као и континуитет црногорске државне политике - који је водила држава, односно четворица њених владара. Павићевићево казивање посредно указује на континуитет политике која се, уз досљедност у недосљедности, осим Русије, водила задуго према Црној Гори, како великих сила тако и окружења, нарочито српског. Рецидивни тог негативног континуитета осјећају се донекле и данас.

Павићевићеви томови у *Историји Црне Горе* нијесу пука хронологија догађаја и процеса, већ истинска научна прича, обједињена и систематична, испричана у форми синтезе о Црној Гори и Црногорцима од краја XVIII до треће четвртине XIX вијека и прегнућима у саздавању националне државе, о њиховим побједама и ријетким поразима на бојном пољу, али и на дипломатском, у више фаза кроз које су на том путу морали да прођу до пуног међународног признања.

Ако је историја учитељица живота, како се то често каже, ова књига, осим што даје релевантна и провјерена сазнања и историјски објективну, критичку истину о преломном периоду новије црногорске прошлости, требало би да буде, иако то није њен основни циљ, и поучна. Из ње се види колико је народне енергије, духовних прегнућа, колико страдања и погибија толиких генерација уграђено у државно здање Црне Горе, колико је скупа црногорска слобода, којом цијеном је плаћана. Али и то да она није дата једном за свагда, већ да се за њу мора увијек и изнова борити, по оној Његошевој "Пас свакоји своје бреме носи".

Вишетомна *Историја Црне Горе* је, у ствари, историја црногорске слободе. Ако ње нема - нема ништа. Јер она је изнад свега. Изнад државе и изнад народа. Зато, пошто још није завршена интегрална *Историја Црне Горе* ово је прилика да се сагледа колико је то неопходно учинити и за науку и за државу.

Проф. др Бранислав Ковачевић

ИСКОРАК ЦРНОГОРСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Даме и господо црногорска,
поштоване колеге и пријатељи,

Ово је не само свечани него и велики чин за црногорску историографију и црногорску културу. Вечерашња промоција је велики догађај и за црногорско друштво и државу. Објављивање историје овог значајног раздобља црногорске прошлости, у коме је на темељима дуге државно-правне традиције уобличена црногорска национална држава, сврстава Црну Гору међу земље и народе који успјешно испуњавају тај задатак. Већина европских земаља и народа је публиковала вишетомне корпусе историје своје прошлости. Ми тај задатак нијесмо сасвим испунили, али му се објављивањем овог дјела вишетомне историје назире крај.

За објављивање овог дјела, као дијела капиталног пројекта, није било ни позванијег ни призванијег историчара од академика Бранка Павићевића, нити са више знања и поузданог научног искуства, који би могао да освоји овако велику тему и понесе толико бреме и толику одговорност.

Као један од рецензената ове - четврте књиге *Историје Црне Горе* и ауторов колега и пријатељ неизмјерно сам срећан што је успјешно остварено једно велико прегнуће, што је публиковано тако значајно дјело, које је у неку руку и мјера црногорске историографије.

Аутора овог дјела, академика Бранка Павићевића, не треба посебно представљати црногорској културној јавности. Ипак ваља подсјетити да се више од 50 година бавио проучавањем управо овог периода, тј. посљедњих деценија XVIII и читавог XIX вијека. Треба ли подсјећати да је то период црногорских владара Петра I и Петра II, књаза Данила и књаза Николе, који су сваки понаособ дали не само огромни допринос него и печат утемељењу црногорске државе.

Бранко Павићевић спада у најбоље познаваоце извора из руских архива, несумњиво највриједнијих и најбогатијих извора о Црној Гори

тога доба. Наравно, аутор одлично познаје и све друге релевантне изворе о том периоду, прије свега домаће - црногорске, а затим српске, хрватске (нарочито дубровачки и задарски архив), млетачке, аустријске, француске, њемачке, а посредством руских - британске и турске изворе. Академик Павићевић беспријекорно познаје и сву релевантну историографску литературу о Црној Гори тога доба.

О црногорској историји од краја XVIII до краја XIX вијека академик Павићевић је написао велики број научних студија, чији се квантум изражава троцифреним бројкама. О овом периоду он је објавио и неколико књига - посебних издања. Од тога издвајам двије књиге о Петру I, једну о књазу Данилу, једну о црногорском рату 1862. године, док научне студије о Његошу не би стале ни у четири књиге. Самостално и у копродукцији објавио је десетак књига извора - о Источној кризи, о правним споменицима Црне Горе, о црногорским исправама. Један је од писаца универзитетских уџбеника из историје државе и права.

О структури овог дјела које вечерас промовишемо изнијећу само неколико основних података. Читаву материју коју представља овим двотомним дјелом аутор је изложио у оквиру пет глава и шездесетак поглавља, на око 800 страница. Основну информацију о дјелу читалац може да добије из садржаја, а посебно из теза које се дају на почетку сваког поглавља.

Може се рећи да је аутор обухватио све релевантне догађаје и процесе у слободној Црној Гори, укључујући прије свега међународне, који су утицали на њену судбину, а затим државно-правне, политичке, војне, шире друштвене, културне и просвјетне. У књизи су обухваћени сви важнији ратови - битке и бојеви, почев од битака на Мартинићима и Крусима (1796) када су се у Црну Гору поново интегрисали Бјелопавлићи и Пипери, затим бој на Морачи (1820), после којег су у састав своје матице ушли Морача и Ровца, ратовање са Французима у Боки Которској (1806-1809), након чега је дошло до уједињења Црне Горе и Боке Которске (1813-1814). Посебно су детаљно обрађени исцрпљујући ратови против Омер-паше Латаса 1852. и 1862. године, битка на Граховцу 1858. и тзв. Вељи рат 1876-1878. године. Уз ове ратове аутор је до детаља обрадио разграничења Црне Горе са моћним сусједима - Аустријом у доба Његоша, с Турском после Граховца, у доба књаза Данила и, с Турском, после Вељег рата. Потребну пажњу аутор је посветио државноправном конституисању Црне Горе, њеној законодавној дјелатности, развоју државних органа, развоју просвјете и културе, привреде и других дјелатности.

Посебну пажњу аутор је усмјерио на односе Црне Горе са великим силама - Млетачком Републиком, Русијом, Аустријом, Француском

и, прије свега, Турском. Источно питање је у центру пажње и у том контексту развитак црногорског државног и националног питања, при чему одбацује мишљење оних историчара који црногорско национално питање изједначавају са српским. Управо због тога, односима Црне Горе и Србије поклоњена је значајна пажња. То питање се посматра у вертикали од времена Карађорђа, преко кнеза Милоша, Александра Карађорђевића, кнеза Михаила и касније, при чему се детаљно обрађује улога појединих српских политичара - попут Илије Гарашанина, Јована Ристића, Миливоја Блазнавца, Милана Пироћанца и других. Ријеч је о деликатним односима који у досадашњим историографским радовима нијесу добијали адекватно тумачење. Павићевићев приказ тих односа је објективан, одмјерен и, у највећој мјери, доречен, тако да не оставља недоумице.

Оваква дјела, по правилу, пише колектив аутора. Због тога се мора имати разумијевање што можда нијесу обрађени сви сегменти које оваква дјела захтијевају. Увјерен сам да је академик Павићевић урадио највише што један аутор може да уради. Он је не само испунио наша очекивања, него их у нечему и надмашио.

По свеобухватности, нивоу теоријског осмишљавања историјских догађаја и процеса, по објективности, а посебно по љепоти стила и језика ово дјело испуњава потребне захтјеве модерне историографије.

Овом књигом овај значајни период црногорске прошлости први пут добија синтетичну историју, што је, разумије се, најсложенији жанр у историографији.

Бранко Павићевић је ову историјску синтезу писао са историографског трона, владајући суверено историјским сазнањима и изворима, гледајући Црну Гору из Петрограда, Беча, Париза, Лондона, Цариграда, а не из Бродарева или најдаље Београда, како су то неки чинили, а и данас чине. Павићевић прати црногорска прегнућа и као историчар разумије црногорске државне и националне интересе и доживљава их као аутентичне, а не као туђе, посматра их као велики циљ, а не као средство за постизање туђих амбиција и циљева.

Ово је истинска црногорска повјесница краја XVIII и највећег дијела XIX стољећа.

И на крају, издавачи овог дјела - Историјски институт Црне Горе и Новинско јавно предузеће "Побједа" заслужују признање за овај издавачки подухват и ја им честитам на томе.

Др Радоје Пајовић

СЛОВО АУТОРА

Поштоване даме и господа, колегинице и колеге,
драги пријатељи,

У нашој земљи је установљен обичај да се у оваквим приликама на крају пружи могућност и аутору дјела да и он нешто каже. Иако, нијесам поборник такве праксе, тешко сам могао избјећи ово, деликатно, установљено неписано правило понашања.

Размишљајући о томе шта треба да обухвати моја ријеч, учинило ми се да је најважније да свима вама захвалим на томе што сте својим присуством одали изузетно поштовање и признање Историјском институту Црне Горе, инспиратору и приређивачу дјела о коме је вечарас било говора, као и Новинском јавном предузећу "Побједа", које је ову књигу уврстило у поодавно припремљени научни корпус - ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ. А мени као аутору књиге указали сте почаст коју човјек мог позива доживљава као један од највећих облика признања. Кад сам уочио да се међу вама налазе, поред многих истакнутих научних, културних, политичких и народних првака ове земље и тројица најистакнутијих државника Црне Горе, морам рећи да ме обузело осјећање збуњености, које сваког нормалног човјека мог занимања може да узнемири. Да ли сам све ово заслужио - питање је које ми се само по себи намеће?! Усуђујем се рећи ово је један од тренутака у коме се и човјек јачих нерава не би могао спокојно понашати.

Због тога вам свима благодарим што сте вечерашњим учешћем на овом скупу исказали и мени поштовање и признање, чега ћу се присјећати до умрле уре!

Не могу пропустити прилику да не изразим посебну захвалност директору Историјског института у Подгорици, професору др Ђорђу Борозану као и магистру Радоици Лубурићу, директору "Побједе", угледним историчарима ове земље, и на одржаним бесједама о мојој књизи, а исто тако рецензентима проф. др Браниславу Ковачевићу и др Радоју Пајовићу, истакнутим историчарима - на саопштеним рецензијама. Оба-

везан сам да такву захвалност искажем и цијењеном министру у влади Црне Горе, угледном истраживачу, академику и професору др Слободану Бацковићу на ласкавом суду о мојој књизи.

Не могу пропустити овакав моменат а да не не саопштим хвалу колеги, пријатељу и другу Маријану - Машу Миљићу, који је с посебном пажњом лекторисао мој рукопис, како он само зна и умије, а госпођи Соњи Сушањ на напору да тако спремљен рукопис технички припреми и обликује.

Увјерен сам да ћу се Историјском институту најбоље и најпотпуније одужити ако узмем активно учешће у припремама за Пету и Шесту књигу - *Историје Црне Горе*. А како данас судим, Пета књига треба да обухвати историјско раздобље Црне Горе од Берлинског конгреса до доношења Првог Црногорског устава 1905. године, кад земља започиње свој модерни страначки и парламентарни живот. Шеста би обухватила, такође, сложено историјско раздобље од 1905. до краја Првог свјетског рата, док би Седмој остало најсложеније и најпротивурјечније вријеме - од краја Првог свјетског рата до данас.

Дубоко сам убијеђен да Историјски институт и његови сарадници располажу научним и стручним капацитетом и снагом довољном да ове три књиге приведу крају и тиме испуне очекивања изражена на скуповима кад је прије неколико деценија доношена одлука о формирању *Редакције* за Историју Црне Горе.

Било би неколегијално с моје стране ако не бих искористио овај моменат и саопштио чињеницу да је прије неколико деценија у припремама рукописа за *Историју Црне Горе* узело учешће десетак најугледнијих југословенских историчара. Међу њима неки спадају у ред великана историјске науке. Осим Симе Ћирковића, исто тако великана српске историографије, и Војислава Кораћа, еминентног историчара умјетности, нико није међу живима. Стога са ове трибине хоћу да се дубоко поклоним успомени на преминуле ауторе прва три тома Историје Црне Горе.

Свим присутнима се још једанпут захваљујем на томе што су учешће на овом скупу, који ми је одао почаст што се може доживјети само једанпут.

Хвала вам!

Академик Бранко Павићевић

ПРИКАЗИ

Evgenij L. Nemirovskij: GESAMTKATALOG DER FRÜHDRUCKE IN KYRILLISCHER SCHRIFT, Band VI, Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig. VERLAG VALENTIN KOERNER BADEN – BADEN, 2003, 514 Seiten.

У двоброју *Историјских записа* (3/4 за 2002. годину) писали смо о познатом руском слависти-инкунабулисти, дописном члану ЦАНУ, и његовом доприносу проучавању јужнословенске (напосе црногорске) библиологије и староштампаног наслеђа. У међувремену је овај изузетно плодни научник написао неколико капиталних дјела, између којих треба поменути монументалну књигу, изузетно луксузну, на руском језику о оцу савременог штампарског умјећа – ЈОХАНУ ГУТЕНБЕРГУ: **ИЗОБРЕТЕНИЕ ИОАННА ГУТЕНБЕРГА.¹ Из истории книгопечатания. Техни-**

ческие аспекты. К 600-летию со дня рождения Иоганна Гутенберга. (Российская академия наук. Научный совет по истории мировой культуры. – Комиссия по комплексному изучению книги (Москва, 2000, 531 стр.; 60 x 84 1/8), а потом и на њемачком језику **Gutenberg und der älteste Buchdruck in Selbstzeugnissen. Chrestomathie und Bibliographie 1454-1550**, 2003, 216 Seiten, и насловљену књигу коју узимамо за предмет овог кратког приказа.

Сем четири књиге на нашем језику од капиталног значаја за црногорску науку и културу: ОКТОИХ ПРВОГЛАСНИК ЂУРЂА ЦРНОЈЕВИЋА ИЗ 1494. ГОДИНЕ, (Цетиње, 1987, 98 стр.); ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА. Том I – књ. 1. *Издања Ђурђа Црнојевића 1493-1496* (Цетиње, 1989, 222 стр.) и Том I – књ. 2. *Издања Божицара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованија Антонија Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа 1519-1638* (Цетиње, 1993, 222 стр.); ПОЧЕЦИ ШТАМПАРСТВА У ЦРНОЈ ГОРИ 1492-1496 (Цетиње, 1996, 530 стр.), које му је издала Национална библио-

¹ Аутор овог приказа држи да би неки наш издавач требао да преведе и објави ово д и в о т – и з д а њ е, утолико прије што смо колијевка ћириличног штампарства на словенском југу, која је само 38 година после Гутенберговог проналаaska штампарске пресе са покретним словима имала своју штампарију на Цетињу (1492-1496) и обзанила пет првоштампаних књига – инкунабула, захваљујући којима смо се били придружили врху оновремених најкултурнијих земаља Европе и крупним корацима ушли у Гутенбергову галаксију.

тека "Ђурђе Црнојевић" на Цетињу, објавио је шест књига на њемачком језику о Црнојевића издањима, о војводи Божидару Вуковићу-Подгоричанину и другим словенским ћириличким штампарима у оквиру едиције «Bibliotheca Bibliographica Aureliana» у Baden-Badenу, као и назначену књигу о Гутенбергу... Није сувишно навести да је у оквиру назначене едиције њемачког издавача планирао и договорио десет томова, од којих су му већ, као што рекосмо, шест обзнањени. О шестом тому ће бити говора у овом приказу.

О свим књигама академика Е. Љ. Немировског о јужнословенском ћириличком штампарству компетентна научна критика код нас и у свијету већ је изрекла високе научне оцјене. Уз то, овај неуморни и веома познати библиолог објелоданио је о нашем штампарству и нашој староштампаној књизи многобројне расправе и чланке у разним руским периодичним публикацијама и другој периодици на страним језицима, дакако, и на нашем језику, који су допринијели афирмацији и популаризацији у свијету нашег писаног културног наслеђа, с којим се, с разлогом поносимо.

Овом приликом ће бити ријеч, дакле, о VI тому «СВОДНОГ КАТАЛОГА СТАРОШТАМПАНИХ ИЗДАЊА ЋИРИЛИЧКОГ ПИСМА» Е. Љ. Немировског на њемачком језику, објављеног минуле 2003. године код познатог њемачког издавача у едицији «Bibliotheca Bibliographica Aureliana» CLXXVII, у којој подробно и зналачки, минуциозно за њемачког читаоца и њемачко језичко подручје пише о црногорском штампару – Божидару Вуковићу-Подгоричанину. Као што смо већ истакли три прве књиге Немировског на њемачком језику већ

смо јавности представили у часопису *Библиографски вјесник*,² а четврту у *Историјским записима* (бр.3/4 за 2002) у којој је аутор писао упоредо о двојици јужнословенских ћириличких штампара - војводи Божидару Подгоричанину и његовом истоимењаку Божидару Горажданину. Сада ево представљамо и 6. том под горњим насловом, вјерујући да ће читаоци нашег часописа имати довољно интереса за том врстом информација!

У уводној студији Немировски подробно пише о Божидару Вуковићу Подгоричанину и његовој "другој штампарији" (1536-1540). Констатује да је друга Божидарова типографија у Венецији била изузетно продуктивна међу ћириличким штампаријама 16. вијека. Књиге у њој продуктоване имале су велики тираж и биле на гласу - намијењене широком тржишту. Стога су веома распрострањене и до нас сачуване у великом броју, о чему ће бити говора доцније.

Велику паузу у раду Божидарове штампарије – аутор објашњава другим Божидаровим активностима, између осталог политичко-дипломатским, и путовањима с циљем комерцијалних операција у стари завичај код родбине и у Цариград (1533).

Император Римске империје и шпански краљ Карло Пети (1500-1558) дао му је племићку титулу и грб, свакако, због политичко-дипломатских заслуга.

О његовом донаторству јужнословенским сакралним објектима (манастирима на Скадарском језеру, цркви св. Ђорђа у Подгорици, манастирима Милешеви и Хеландару), о тестамен-

² Уп.: Библиографски вјесник, бр. 3/1996, стр. 151-155; бр. 3/1997, стр. 183-188 и бр. 2-3/1998, стр. 196-199.

тарним опорукама и завјештањима својој родбини у Котору, Подгорици, Скадру, сиромашним дјевојкама у Зети – Е. Љ. Немировски подробно пише на основу релевантне литературе писане на архивској подлози.

О његовом угледу и богатству наводе се више податка. Био је гасалд (предсједник) Братства Грка у Венецији, власник брода типа барка.

Сви подаци из пера Немировског о нашем типографу су поуздани, научно утемељени. Без њих се не би успјешно могао реконструисати *curriculum vitae* нашег знаменитог штампара и књижевника, који, и поред доста разноврсне научне грађе, између осталог, неколико књига и више научних студија – заслужује да се о њему напише опсежна научна монографија. Аутору, или ауторима такве монографије двије књиге на њемачком језику (књ.4. и књ.6) од Евгенија Љвовича Немировског биће најдрагоцјеније градиво – литература без које неће моћи посве успјешно апсолвирати једно такво дјело. Немировски је још у солидној менталној и физичкој кондицији, па, сматрамо, да би прије свих њему требало повјерити такав пројекат. Одлагања не би требало да буде, по оној пјесниковој "Ко одгађа у нас не погађа"...

И у 6. тому, попут претходних књига на њемачком језику, Е. Љ. Немировски даје историографију изучавања појединих примјерака штампаних у типографији Божицара Вуковића-Подгоричанина; до детаља описује како су примјерци Божицарових палеотипа улазили у научни оптицај и гдје се сада налазе, у којим су књигохраништима сачуване, гдје им се губи траг. Разумије се, и у овој књизи Немировски даје критичке осврте; тешко да му могу промаћи грешке у проучавању

његових претходника; свуда гдје треба полемити, оспорава, наводи чињенице обарајући неодрживе тезе појединих научника. Ни најмањи податак није мимоишао његово видно поље; просто је за дивљење колико је библиографске грађе о староштампаним књигама прегледао, избистрио, критички осмотрио и научно фундаирао. Тиме је учинио велики допринос науци и свима оним научницима који неће моћи изучавати Божицара Вуковића без ове изузетно вриједне књиге руског библиолога и библиографа.

Рецимо и то да Немировски за свако Вуковићево издање даје садржај; боље рећи исцрпно даје библиографски запис сваке Вуковићеве палеотипне књиге и сваког сачуваног примјерка, или, макар, само споменутог у литератури. А то значи да је дао "преглед" сходно методологији Сводног каталога староштампаних књига.

Наиме, у VI тому описао је пет издања публикованих у Венецији у периоду 1536-1540. године. Ради се о следећим издањима:

МОЛИТВЕНИК (Gebetbuch) – 1536. године (сачувано 14 егземплара: у Народној библиотеци у Београду, затим, у Пљевљима, Љубљани, Новом Саду, Сарајеву, Кијеву, Санк-Петербургу, *Heutiger Standort unbekannt, Irtümliche Angabe*); ОКТОИХ ПЈАТИ-ГЛАСНИК (*Ohtoekos paleoslovenice*) – 1537 (научно регистровано 205 примјерака: Арад, Атос, Београд –24, Бешеново, Бездин, Бијело Поље-6, Брадишковици, Будимпешта, Букурешт, Цетиње-4, Чајниче, Дечани, Дента, Дужи, Јечка, Ердевик, Грачаница, Илинци, Ириг, Кијев, Ковиљ, Крка, Крушедол, Ломница, Лвов, Москва-6, Нова Градишка, Нови Козјак, Нови Сад-8, Одеса, Ораховица, Осиње, Овсеница,

Пакрац, Пећ, Пљевља, Пловдив, Праг, Пријепоље, Равно Село, Санкт-Петербург, Скопје, Софија, Сремски Карловци, Свилош, Сент Андреја, Шурјан, Венеција, Врбник, Вршац, Беч, Загреб, *Neutiger Standort unbekannt* – 37, *Irtümliche Angabe*); ЧЕТВОРОЕВАНГЕЛИЈЕ (*Evangelion*) – 1537 (1 примј. – Рујно); МИНЕЈА ПРАЗДНИЧНАЈА (*Menologion*) – 1538 (евидентирано 282 примјерка: Арад, Атос, Банатска Суботица, Београд-33, Беркасово, Берлин, Бешеново, Беврске, Бијело Поље, Бодроч, Будимпешта, Букурешт, Цетиње, Црепаја, Черевих, Дечани, Дента, Дублин, Дубовц, Ердевик, Гомирје, Госпођинци, Грачаница, Иванди, Јасеново, Јаши, Јазак, Ечка, Калужерово, Камено, Кијев, Ковач, Ковин, Крка, Крушедол, Крушево, Кулпин, Кумане, Лвов, Љубљана, Мали Радинци, Манцелос, Морових, Москва-12, Мошорин, Нерадин, Њујорк, Нови Сад-19, Новосибирск, Одеса, Ораховица, Овсеница, Падеј, Пакрац-11, Павлиш, Пљевља, Побрђе, Подгорица-6, Попин, Призрен, Пријепоље, Сакуле, Самоков, Самош, Санкт-Петербург-7, Саратов, манастир Савина, Северин, Сеславци, Скопје, Смедерево, Софија-8, Сомбор, Српски Милетић, Станишић, Стара Пазова, Стари Сланкамен, Суботица, Сурчин, Сусек, Сент Андреја, Широка, Кула, Тител, Ујма, Ужгород, Ужице, Венеција, Војловица, Беч, Задар, Загајица, Загреб, Београд, *Neutiger Standort unbekannt*-35) и ТРЕБНИК (*Euhologion*) са 1538 – 1540.године – 74 примјерка (Банатска Суботица, Београд-10, Букурешт, Чајниче, Кијев, Лвов, Москва-7, Нови Сад-8, Пакрац, манастир Пива, Пље-

вља, Подгорица, Праг, Пријепоље, Призрен, Рила, Санкт-Петербург, Саратов, Софија, Ужгород, Врац, Беч, Загреб, Београд, *Neutiger Standort unbekannt* - 11 примј.).

Опис сваког издања почиње с власником и штампаром, с датумом и мјестом издања; с подацима о формату, с формулом из три дијела: број свешчица, број сигнатура и укупни опсег (број листова). Наводе се, затим, иницијали уз садржај сваке књиге и мјеста гдје се чувају – географску распрострањеност, као и литературу о евидентираним (обухваћеним) примјерцима. (Кроз читаву књигу се, међутим, поткрала једна грешка када се набраја литература. Умјесто Мартиновић Н.С. свуда стоји Мартиновић С.!?)

Имп्रेसионира географска распрострањеност, што говори, заправо, о утицају Вуковићевих палеотипних издања диљем словенског свијета, а и другдје...

На крају књиге аутор даје васколики графички репертоар из Вуковићевих књига (146 илустрација).

Укратко, овај изузетни зналац и експерт староштампане ћириличке словенске књиге подарио је библиолошкој науци, дакако, и славистици још једну насушну књигу, и овом приликом на њемачком језику, која ће олакшати интердисциплинарна истраживања њемачких библиолога и библиографа. У плану су још неколико књига истог аутора и истог издавача! Нама остаје да им честитамо и пожелимо даље успјехе на остварењу овог капиталног пројекта и да издања пропатимо за нашу научну публику.

Душан Ј. Мартиновић

Др Саша Кнежевић, ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И АНЕКСИОНА КРИЗА, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2005

Улога Велике Британије у анексионој кризи није у нашој историографији посебно обрађивана. У студијама које се баве сличном проблематиком није комплексно објашњено закулисно и отворено понашање Велике Британије у тим догађајима. Нијесу у довољној мјери коришћени ни британски документи, ни британска штампа, док је истраживање у британским архивима са наше стране на ову тему било апсолутно занемарено. Наша досадашња проучавања анексионе кризе и уопште међународних збивања везаних за балканске просторе тога времена указују на то да је удио британске политике био значајан и да апсолутно заслужује да се научно разјасни. Др Саша Кнежевић је зато себи ставио у задатак да свестрано објасни улогу британске политике у анексионој кризи. Опредијелио се да то учини у светлу осталих међународних субјеката пре свега Аустро-Угарске, Немачке, Русије, Србије и Црне Горе. Одговарајућу пажњу посветио је и британском јавном мњењу због његовог утицаја на политичке кругове. То је учинио посредством британске штампе, чије је писање у данима кризе пажљиво и исцрпно анализирао. Кнежевић је дао и оцјену тадашње међународне ситуације и пажљиво проучио контакте британске владе са савезницима у циљу очувања Антанте. Објаснио је исто тако и односе на британској политичкој позорници као и све значајне унутрашње факторе који су утицали на дефинисање званичне политике. Посебно мјесто посветио је политици Британије према Србији и Црној Гори. Уз то, настојао је да обухвати и више разних питања која откривају не само британску политику у кризи него управо и она која шире наша досадашња сазнања о тадашњим активностима Србије и Црне Горе. Показао је дубоко познавање међународних односа онога доба и сјајно сналажење у документима дипломатског карактера.

Текст књиге износи 365 страна и састоји се од Предговора, Увода, осам глава и закључка. У Предговору је аутор подвукао значај ове теме која није посебно обрађена у нашој историографији. Истакао је вриједност истраживања извора, прије свега архивских, који су му открили праве димензије ангажовања Британије у анексионој кризи и, како је нагласио, вишеслојност тадашње британске политике. Најважнија истраживања обавио је у британским архивима, Public Record Office и у рукописном одјеље-

њу Британског музеја. Драгоцена су му била и документа из Архива Србије, из фондова Политичког одељења, личних фондова појединаца, у првом реду Милована Миловановића, у коме је нашао важне податке о његовом боравку у Лондону у вријеме кризе, а затим и фонд микрофилмоване грађе из британског Foreign Office-а. У Државном архиву на Цетињу нашао је занимљива документа о разноврсним контактима са британским дипломатама 1908-1909. године, као и она која говоре о тадашњем покушају да се отвори генерални конзулат у Лондону и оснује трговинска мисија. Од публикованих извора користио је, поред осталог, све познате свјетске збирке у којима има података о кризи (на пример, немачку "Die Grosse Politik der europaischen kabinete 1871-1914"; аустријску "Ostereich Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen krise 1908 cum Kriegausbruch 1914"; француску "Documents francais 1871-1914"; руска документа која је објавио Бранко Павићевић 1984. године под насловом "Русија и анексиона криза 1908-1909. године"). С обзиром на то да је велики значај у кризи посвећен писању оновремене штампе, аутор је прегледао главне британске као и домаће листове. Прегледао је и разна мемоарска дјела, прије свега она чији су аутори били угледне британске личности које су утицале на тадашњу политику своје земље, али исто тако и мемоарске и дневничке забиљешке домаћих политичара. Користио се литературом, прије свега дипломатским студијама, иностраним и домаћим.

Др Саша Кнежевић је анализирао међународне односе крајем XIX и почетком XX вијека, издвојивши притом улогу Британије како би показао њено

водеће мјесто на економском и политичком плану у Европи. Указао је на унутрашње факторе који су утицали на доношење одлука у њеној спољној политици. Затим је показао да су након руско-британског повезивања 1907. године Британци, у жељи да сачувају споразум са Русијом и Француском, показали заинтересованост за Србију и Црну Гору у којима су видјели кочнице немачком продирању ка Истоку.

Аутор је објаснио балканску политику Аустро-Угарске почев од њене окупације Босне и Херцеговине па све до анексије, као и реакције балканских држава Србије и Црне Горе. Лијепо је објаснио аустроугарске планове за даљи продор на Балкану као и велики њемачки жељезнички пројекат за пролаз преко Балкана и Мале Азије, који ће постати значајно европско питање јер ће се на њему преламати интереси великих сила. Указао је и на одјек младотурске револуције која је довела до промјене режима у Турској а затим обратио пажњу и на непосредне припреме за анексију. Изнио је и контроверзе око састанка у Бухлави, који је Аустро-Угарској послужио као покриће за објаву анексије. Обрадио је затим реакције Србије и Црне Горе на проглас анексије, образложивши у даљем излагању како се из тога изродила криза. Расвијетлио је како је био формулисан њихов програм и приказао дипломатске акције у вези са њим, при чему је донио доста значајних података добијених у архивима Србије и Црне Горе. Константовао је и разлику између српских и црногорских политичара у погледу територијалне накнаде као и савјете које су им о томе упућивали британски политичари (на пример Греј Миловановићу).

Писац је анализирао реаговање Британије на проглас анексије и држање британске јавности и политичара у већем дијелу тока кризе. У штампи су доминирала четири елемента: осуда аустројске политике рушења међународних уговора; напад на Немачку која стоји у позадини тога чина; наклоност према новим турским властима; разумијевање за позиције Србије и Црне Горе. Др Саша Кнежевић је подробно анализирао коментаре у вези са сваким од тих питања а посебно писање лондонског "Тајмса" и неколико других утицајних британских листова. Потом је прецизно тумачио став британске државне политике. Показао је да је званична Британија била у првом реду заинтересована за дипломатско ријешење разбуктале кризе тако да би се умирили Руси а задовољили Срби. Британски политичари били су исто тако спремни да воде рачуна и о интересима младотурског режима па им је приоритетан став био да се цио проблем ријеши између Аустро-Угарске и Турске. Били су из истог разлога против тога да се Србији и Црној Гори дају накнаде на рачун Турске. Близак им је био захтев да се Србији и Црној Гори додијели појас дуж Дрине, али им се учинио тешко остварив због држања Аустро-Угарске. Кнежевић је затим објаснио став Британије према међународној конференцији за рјешење кризе о чијем одржавању се појавила идеја одмах након анексије. Утврдио је да су Британци иза своје јавне подршке конференцији скривали скептичност с обзиром на то да су више били наклоњени непосредном споразумевању Аустрије и Турске. Пошто Њемачка и Аустро-Угарска нијесу прихватале конференцију било је јеасно да је идеја о њој била брзо сахрањена.

Аутор је обрадио британско ангажовање у завршној фази анексионе кризе. По његовој оцјени дипломатска комуникација Британије из дана у дан се све више усмјеравала ка томе да се смире тензије између Аустро-Угарске и Србије. Како је нагласио, Британци су, штавише, у фебруару 1909. покренули иницијативу за посредовање у Бечу настојећи да приволе на то и Њемачку. Тадашњи сусрет немачког и британског владара у Берлину исказао је само сагласност за одржање мира али је, према ријечима писца, оставио неријешен балкански чвор. Овде је, по први пут у нашој историографији, па можда и шире, овај значајни сусрет два важна актера на међународној позорници потпуно расвијетљен и објашњен на основу изворних докумената. Потом је Русија попустила пред немачким ултиматумом и признала анексију. Да би спасила Србију од понижења сличног оном који је Њемачка приредила Русији, британска влада је непосредно учествовала у писању последње верзије аустроугарске ноте упућене Србији. Прихватањем да одлуку препушта силама, Србија је спасила своју част а Британија је сачувала свјет од рата. "Црна Гора и члан 29 Берлинског уговора" наслов је поглавља у коме је елабориран завршетак кризе и са становишта Црне Горе, извјесна корист коју је при том извукла, као и британска улога у том питању.

Аутор је у закључку студије цитирао оцјену Британаца да ће криза оставити неизбрисив траг у међународним односима. Навео је разна мишљења па и ријечи једног истакнутог аустројског државника да се у њој крила клица будућег рата. Кнежевић је дао и своју општу оцјену држања Британаца у кризи. Нагласио је да је Британија

због распореда унутрашњих снага као и чувања укупног интереса и престижа блока Антанте била принуђена да своју дипломатију примора на уздржаност. Упркос томе удео британске дипломатије у коначним рјешењима био је значајан. Стрпљивошћу и рационалним приступом британска политика сачувала је своје достојанство и није дозволила да безусловно подлегне притиску како не би претрпјела моралну штету. По оцјени Кнежевића Босна и Херцеговина у време кризе, као уосталом и Србија и Црна Гора, нијесу биле у фокусу британских интереса, него је држање према њима било уклопљено у укупне односе Британије са Русијом. Британци, међутим, нијесу пружили Русији више од дипломатске подршке, али су се ипак показали као лојални

члан Антанте, закључио је Кнежевић.

Задовољство нам је закључити да се ради о одличној студији утемељеној на поузданим изворним подацима. Материја је вјешто и прегледно распоређена. Излагање је вођено сигурном руком аутора, уз то је написано разумљивим и приступачним језиком и стилски је дотјерано. Зато је препоручујемо широј јавности, а посебно ће бити драгоцјена стручњацима који се баве међународним односима и дипломатском историјом. Књига је у правом смислу дјело из опште историје, која управо са тог ширег становишта третира једно не само балканско, већ европско питање. Рекао бих да аутору тај тип рада "лежи" и да се ауторитативно креће у историјским дипломатским токовима и међународним односима.

Проф. др Михаило Војводић

Др Бранко Бабић: ГРБОВИ И ЗАСТАВЕ - грбовни симболи,
двоглави орао у Црној Гори до 1916. године,
Цетиње 2005. стр. 155

Недавно је из штампе изашла књига др Бранка Бабића “ГРБОВИ И ЗАСТАВЕ- грбовни симболи, двоглави орао у Црној Гори до 1916. године”.

Основна ауторова теза је приказ генезе двоглавог орла кроз историју до XII вијека, када поприма ширу улогу, затим историјат грбовних обиљежја на тлу данашње Црне Горе, са посебним освртом на Црнојевића грб и хералдику у доба Петровића. Затим је дат преглед и опис државних и династичких амблема- грбова Књажевине (Краљевине) Црне Горе. Слиједи обрада војничких ознака у Књажевини и Краљевини Црној Гори, затим обрада неких печата Црне Горе и, најзад, опис хералдичких атрибута на црногорском новцу - перперима од 1906, до 1915. године. Посебно су обрађене црногорске заставе. Књига се састоји од увода и девет поглавља.

У уводном дијелу је дат појмовни приступ хералдичким симболима, укључујући и њихов развојни процес. Дата су и правила за регулисање различитих хералдичких односа и потреба као основних начела хералдике.

Прво поглавље је, у ствари, кратак преглед историјата двоглавог орла до XII вијека. У сљедећем поглављу

аутор нас на њему својствен начин крајње научно упознаје са хералдичким симболима у Зети до XV вијека. Овдје се говори о појави двоглавог орла у Зети, о оловном печату дукљанског архонта Петра. Сазнања из овог дијела нам помажу да новац Балшића лако идентификујемо по натписима и ликовно-хералдичким ознакама. Извршена је и детаљна анализа штита, кациге, вука, круне и плашта на грбу Балшића. Наиме, главни мотив грбова Балшића је вучја глава са штитом, који је на сваком грбу његов основни елемент.

Треће поглавље је насловљено “Двоглави орлови Црнојевића”, а из њега сазнајемо да двоглави орао као хералдички симбол налази пуну примјену у грбовима црногорских господара Ивана и Ђурђа Црнојевића. Зато је њима посвећена посебна пажња. Ту аутор разрјешава многе дилеме, које проистичу из тога што се многи аутори претежно ослањају на непоуздане изворе. Аутор овдје користи своје неспорно знање, па најјачи утисак оставља лакоћа са којом исправља грешке научника са ауторитетом, чија мишљења једноставно немају научну основу. У овом поглављу аутор је у кратким

потезима описао и један неуобичајен и непоновљив грб - то је нови грб војводе Божидача Вуковића.

Грбовни симболи (печати) митрополита Петровића су обрађени у четвртом поглављу. Аутор у уводном дијелу овог поглавља даје сажет историјски преглед указујући да је карактеристично за овај историјски процес обнављање државне традиције у новој, вишој развојној фази које омогућава и оживљавање и наставак хералдичког континуитета, прекинутог падом под Турке. То је континуитет не само мањих, зетских и црнојевићких (црногорских) хералдичких традиција, већ и развојна етапа формирања и дефинисања новог црногорског грба. Описивање грбовних симбола митрополита Петровића и њиховог доба у Црној Гори почиње са грбом митрополита Данила, особеног и необичног тако да му нема сличности у богатој црногорској хералдици. Интересантан је и опис грба исклесаног на бунарској огради манастирског комплекса у Подмаинама (изнад Будве), који се приписује митрополиту Сави. Описан је и грб Шћепана Малог (1767-1773), контроверзне личности црногорске историје. Следи период даљег развоја и готово потпуног обликовања, бар као узора, црногорског грба крајем XVIII и у првој половини XIX вијека, то јест у доба митрополита Петра I и Петра II Петровића.

У наредном поглављу обрађени су државни и династички амлеми (грбови) Књажевине (Краљевине) Црне Горе. Карактеристично за овај период је то да он означава нову етапу у свеукупном развоју државе Црне Горе, а посебно што се тиче облика њене владавине. Овај и овакав државни процес упоредо је нашао одраза у развоју и

обликовању савремене државно-династичке грбовне симболике, односно завршног обликовања црногорских грбовних симбола - јединственог грба, иако са варијантама. Испоставља се да је наслијеђена грбовна традиција, посебно прве половине XIX вијека. Без обзира на то што се у доба Књажевине (Краљевине) углавном не уводе нови хералдички атрибути, ипак долази до битне грбовне промјене. Породични амблем династије Петровића постаје и грб - амблем Књажевине Црне Горе.

Шесто поглавље се односи на војничке грбове (ознаке). С обзиром на то да су црногорски војнички грбови у науци скоро необрађени, аутор их је описао по његовом сазнању и виђењу. Војнички грбови (старјешинске ознаке) у Црној Гори ношени су на капи. Обрадом ових грбова аутор је попунио празнину која је постојала у историјској науци. Указао је на бројне компоненте, карактеристичне за црногорске војничке грбове, али нас је упознао и са њиховом изградом. Аутор приликом обраде овог поглавља полази од познате чињенице да су Црногорци одувјек поштовали и цијенили грбове и медаље. Црна Гора је, наиме, била вјековима ратничка држава, а Црногорци су познати као родољуби и изванредни браниоци слободе и отаџбине. Они су се својом храброшћу и пожртвовањем истицали у борбама са непријатељем, желећи да им се то призна и награди. Стога се пазило строго од тога коме ће се дати грб, коме ће се уручити медаља. То је за Црногорце било питање части, угледа, признања и достојанства. Губитак грба или недодељивање медаље тешко је падало Црногорцу па и свакоме његовом, јер су се тиме сматрали пониженим.

Сљедеће поглавље говори о заставама у Црној Гори. Умјесто туђих, посебно турских и млетачких, крајем XVII вијека појављују се властите црногорске заставе. Довољно је рећи да су Црногорци своје заставе цијенили као светиње, спремни у сваком тренутку да се жртвују за њих. Турске заставе су држали као ратне трофеје, као знак побједе над Турцима. Аутор нас упознаје са многим интересантним детаљима везаним за руске и Карађорђеве барјаке, за црногорске барјаке у XVIII и првој половини XIX вијека, за црногорске заставе у Књажевини (Краљевини) Црној Гори и упознаје нас са војничким, дворским и државним заставама. О функцији барјактарства и угледу барјактара дат је посебан осврт.

Претпоследње поглавље представља опис неких раритетних црногорских печата. Последње, девето поглавље носи наслов “Хералдика и орнаментика црногорских перпера”, у коме аутор на крају истиче да ова област завређује да буде предмет посебне студије. То је у ствари опис хералдичких атрибута на црногорском новцу од 1906. до 1915. године.

Треба рећи и то да је аутор имао пред собом не баш једноставне методолошке и методске проблеме које је требало ријешити. У таквим стручним и методолошким околностима аутор је проналазио композициона рјешења, имајући увијек у виду чињеницу да она у великој мјери зависе и од самог садржаја и суштине обрађиване тематике, која се морала на одређен начин разврстати на дијелове и прила-

годити периодизацији црногорске прошлости. Веома су интересантни и вриједни ауторови осврти, обраде неких специфичних појава и проблема.

У обради ове теме аутор се служио њему познатом литературом, иначе доста оскудном. Нарочиту научну тежину дају нова сазнања до којих је аутор дошао својим марљивим архивским истраживањима. Додајмо и то да је текстуално излагање праћено бројним фотосима, односно илустрацијама грбова, посебно двоглавих орлова. И све остало што смо навели прате илустрације урађене на највишем професионалном нивоу. Текст прати и научни апарат.

Богата фактографија и бројне илустрације које књига доноси пружају могућност свима да сами провјеравају и закључују, и на тај начин разрјешавају бројне дилеме присутне у овој области. Заснована на историјским изворима и чињеницама она доприноси бољем разумијевању историје Црне Горе.

Књига је опремљена општим регистром, посједује попис извора и литературе, снабђевена је резимеима на српском и енглеском језику, што заокружује њену успјешно остварену цјеловитост.

За лијеп изглед књиге заслужна је штампарија „ИВПЕ”-Цетиње, која се побринула да књига буде опремљена на високом професионалном нивоу.

Мени преостаје да књигу свесрдно препоручим читаоцима, нарочито онима који се професионално баве овом проблематиком.

Мр Жарко Лековић

Живко М. Андријашевић, НАЦИЈА С ГРЕШКОМ (Историјски есеји), Централна народна библиотека Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", Цетиње 2004, стр. 320

Са појављивањем књиге **"Црногорске теме"**, 1998. године, коју чине одабрани историјски радови Живка М. Андријашевића, иоле профилисанија читалачка публика, нарочито она која у већем обиму *"конзумира"* историографско штиво, јасно је могла уочити и наслутити да је на помолу појава даровитог историчара великих могућности. Није због тога необично што у свом приказу на ову књигу др Шербо Растодер примјећује сљедеће: *"Својим радовима, овај аутор најмлађе генерације црногорских историографа којима је одавно наговјестило да не припада оној категорији историчара којима је историја само интелектуална егзистенција, него и онима којима је историјска наука изазов у трагању и сталном промишљању..."*¹

Ових дана из штампе је, у издању Централне народне библиотеке Црне Горе "Ђурђе Црнојевић" - Цетиње, изашла збирка Андријашевићевих историјских есеја под насловом **"Нација с грешком"**. Историјски есеји др Живка М. Андријашевића настали су последњих година и углавном су,

према наводима самог аутора, објављивани у недјељнику "Монитор" и дневном листу "Вијести", у периоду од краја 2001. до краја 2003. године. Неколико есеја објављено је у часопису "Матица", затим у "Историјским записима" и "Библиографском вјеснику". Већина њих је у овом дјелу објављена без икаквих измјена, док је само код одређених текстова извршено скраћивање (стр. 315).

У црногорској историографији мало је дјела овог жанра, због чега слободно можемо рећи да је ово управо због тога врло занимљиво, необично и специфично. Као човјек широког образовања и културе и, надасве, проницљивог и неумољивог критичког духа, др Живко Андријашевић је кроз текстове свог најновијег дјела понудио своје виђење црногорске историјске судбине и њених вјековних недоумица, усуђујући се да у мору историјских чињеница, које је понудио или анализирао, храбро "заплива" и против неумољивих таласа. Оштрим и оригиналним запажањима која одуарају од појединих устаљених ставова наше историографије, Живко Андријашевић се истински потрудио да што објективније сагледа сегмен-

¹ Шербо Растодер, *Јанусово лице историје – Одабрани чланци и расправе*, Подгорица 2000, 305.

те црногорске прошлости и оне њене дјелове који своје ”дуге пипке” пружају до наших дана. Због тога би се могло рећи да његови есеји, за све оне који их буду прочитали и о њима размишљали, нуде нову и знатно јаснију визуру црногорских прошлих и садашњих хоризоната, који јасно указују на многе узроке и посљедице свега онога што нам се дешавало у прошлости, и што нам се, у много чему, понавља и данас.

Иако књига есеја ”Нација с грешком” представља мозаик радова различите тематике, у концепцијском смислу ријечи она је замишљена као сублимација појединачног и општег. Због тога се аутор и одлучио да своја размишљања ”уоквири” у пет дјелова различите величине. Први дио књиге, који заузима простор од 7 до 71 стране, носи наслов ”Непријатна суочавања” и садржи 7 радова (*Нација с грешком; Страх од независности; Препродавци идеологија; Црногорци против диктације; Чојство као фалсификат; Рат који је требало одгодити; Границе незнања националне историје*). Као што и сам наслов поглавља каже, заједничка нит ауторовог размишљања у овом дијелу своди се на непријатна суочавања са нашом стварношћу. Већ првом реченицом уводног есеја – ”Вјероватно да нигдје, осим у Црној Гори, осјећај националне посебности не подразумева и тежњу за државном посебношћу”, аутор у први план ставља одређене посебности једног колективитета који, за разлику од многих других, тешко успијева да у Црној Гори наметне ”црногорску идеологију”, односно свијест о јединственој интеграцији државног простора (стр. 10-11), због чега се и појављује ”Страх од независности” (стр. 15-25).

Андријашевић наглашава да ”осјећај припадности држави мора бити најприје утемељен у свијести о заједништву, а та свијест може настати само на простору који је социјално, културолошки, економски и комуникацијски компактан” (стр. 10), што са простором Црне Горе у данашњим границама није случај. У тражењу одговора откуда толике ”наше специфичности”, др Живко Андријашевић преко хронологије догађаја прави добру и објективну ретроспективу која нуди могући одговор на питање контура црногорске историјске свијести. Примјера ради он наводи чињеницу која каже да ”70 % данашње Црне Горе дужје је живјело у Југославији него у Црној Гори” или ”да ниједан данашњи град у Црној Гори, осим Цетиња, није био дужје од 50 година у саставу нововјекне црногорске државе”. Зато код Црногораца и не постоји систематска свијест властите државности и зато су ”Црногорцима увијек били ближи ”општи интереси” од сопствених” (стр. 17). Историјски утемељен анимозитет према сопственој држави код једног дијела црногорских држављана јавља се као посљедица више фактора: непостојања трајнијих историјских веза са Црном Гором; социо-економски интереси; страх. Све њих аутор је посебно елаборирао (стр. 21-25).

Залагање за демитологизацију историје и историјске свијести, такође је битан аспект који Андријашевић разматра у својим есејима. Један од значајнијих чинилаца у формирању националног идентитета било ког народа, а тиме и Црногораца, јесте историја, односно историјска свијест. Битан елеменат црногорске историјске свијести јесте и мит, који у формирању националног идентитета Црногораца има на-

глашену улогу. Путем мита се, у ствари, обликује пожељна *"слика о себи"*, она која нас приказује *"какви желимо да будемо"*, што обично доводи и до утемељивања ирационалног погледа на стварност. Међутим, посматрање прошлости кроз *"митски дурбин"* не може заувјек бити изводљиво. Са прошлошћу се некада мора погледати *"очи у очи"*. Наравно, када се то догоди директно се задаје ударац митској свијести, који је *"уједно и ударац на ону "слику о себи" која се свима толико допадала"*.² Са задавањем ударца се улази у сферу у којој је врло тешко направити корак *"уназад"* и признати да смо *"мање фотогенични"* него што смо замишљали да јесмо. Ипак да бисмо остварили снове и напредак, морамо се прво пробудити.

Други дио књиге *"Нација с грешком"* (стр. 71-119) носи наслов *"Господарево наслеђе"* и садржи осам есеја (*Луткарско позориште; Аудијенција под бријестом; Вјерне слуге; Муке с опозицијом; Како се некада ллагало; "Сналажљиве" елите; Рођаци на власти; Вишак власти*). Окосницу овог дијела Андријашевићевих есеја могуће је сагледати у ауторовом напору да кроз призму прошлог *"упозори"* читаоце на негативне рефлексије прошлости на садашњост. Да би се разјасниле извјесне чињенице, потребно је продријети у све појаве које су им претходиле, пронаћи узроке и средити их по степену важности. Мултидисциплинарним компарацијама прошлости и садашњости Андријашевић елаборира нашу стварност и упозорава на евентуалне кораке које ваља направити у циљу исправљања нега-

тивног наслеђа које често погубно дјелује у стварности. Од успостављања првих црногорских политичких елита почетком XX вијека па до наших дана аутор уочава да *"ако је политички живот луткарска представа, онда се једино учествовање у представи награђује"* (стр. 76). Другим ријечима, Андријашевић преко есеја *"Вјерне слуге"* јасно разобличава самообмане и лицемјерја наших претходника, а и савременика, указујући на камелеонство појединих људи који су добро послужили за кампање против Црне Горе. Због тих и сличних разлога у Црној Гори и постоји *"биједни политички менталитет"* (стр. 92).

Одвојеним третирањем појединих проблема у трећем поглављу које носи наслов *"Историографија с грешком"* (стр. 119-209), аутор анализира велики број чињеница чиме децидно показује наше непознавање сопствене историје, указујући ненаметљиво из другог плана да је крајње вријеме да се клонимо наметнутих заблуда и псеудоауторитета. Поглавље *"Историографија с грешком"* садржи 10 есеја (*Против племенског заборава; Историја по мјери политике; Прављење историје маказама; Добар дан, туго; О методу једног историчара; Бедови као историјски извор; О другима све најгоре; Режимски витез; И даље загонетка; Гуслари с Горице*).

У својим оштрим анализама оствареним у овом поглављу др Живко Андријашевић није поштедио ни колеге из свог еснафа. Суптилним анализама њихових објављених радова др Андријашевић проналази слабе тачке, пропусти, *"заобиђене изворе"* и указује на њихове недоследности и наивности или открива њихове заблуде. Андријашевић у том смислу констату-

² Живко М. Андријашевић, *Нацрт за идеологију једне власти*, Бар 1999, 355.

је: *"У њиховим радовима нема истраживачких помака, нити има нових промишљања, али зато има покушаја да се потисне или једнострано прикаже све оно што њихове племенске или идеолошке фаворите приказује у негативном свијетлу. Дрско и бескрупулозно ови нови историчари издајнике преобраћају у жртве, грешнике у заведене, а насилнике у патриоте, и то само зато што у њима, по идеолошкој или племенској линији, препознају своје блиске сроднике"* (стр. 119). Оно што треба посебно апострофирати јесте чињеница да је такав начин писања непримјерен школованим историчарима и што на другој страни такво писање постаје врло погодан полигон за стварање митоманске свијести. Неистине које у историографију уђу као *"наводне истине"*, врло је тешко из ње *"истјерати"*. Кроз радове овог поглавља аутор је упозорио и на *"промјене руха"* неких историчара, што такође представља научну недоследност. У том смислу значајно је уочити заједничку нит поглавља коју истиче и Андријашевић, а то је употреба научних метода у *"дешифровању прошлости"*, а не никако *"бајколиких"*, како су то чинили и чине поједини историчари.

Из четвртог поглавља Андријашевићеве књиге *"Нација с грешком"*, сазнајемо о значајним детаљима који судио укупне *"Црногорске феноменологије"*. Ово поглавље (стр. 209-281), које се управо тако и зове, нуди осам врло карактеристичних феноменолошких бисера црногорске прошлости (*Хороскоп краља Николе из 1912. године; Историја свакодневице: Огласи у црногорској штампи; О почецима црногорске обавјештајне службе; Српска тајна служба у Црној Гори;*

Петровићи на нишану; Црногорска распродаја тајни; Ђеца нашег Господара – Данило и Мирко; Црногорска дипломатија; Трагање за симболима). Зрелим опсервацијама искусног историографа, Андријашевић у овом поглављу, једноставним језиком, врло надахнуто, одмјерено и објективно анализира црногорску прошлост и њену свакодневицу, нудећи при томе својим читаоцима обиље интересантног материјала који нам се у глобалу чини познатим, док га тек са читањем овог текста упознајемо у детаљима. Због своје пикантности тај дио књиге се чита у једном даху. Из редова овог поглавља сазнајемо понешто о Господаревом сујевјерју и склоности да на необичан начин *"види"* будућност. Путем колажа огласа објављених у црногорској штампи XIX вијека, аутор нас је на необичан начин упознао са својеврсним прогресом црногорског друштва тог времена. *"О почецима црногорске обавјештајне службе"* и *"Српској тајној служби у Црној Гори"* сазнајемо много детаља из истоимених чланака који се налазе на стр. 238-249.

Интересантан рад овог поглавља је и *"Петровићи на нишану"* (стр. 249-254), који на оригиналан начин дочарава напоре завјереника да са власти уклоне чланове династије Петровић-Његош.

Црногорски менталитет, везан за оно *"што се дозна у повјерењу"*, аутор је вјешто извајао у раду под насловом *"Црногорска распродаја тајни"* (стр. 254-259). Није аутор остао дужан ни по питању упознавања *"Ђеца нашег Господара – Данила и Мирка"* (стр. 259-269), ни напора уложених на изградњи *"Црногорске дипломатије"* (стр. 269-275). У последњем есеју

овог поглавља, *"Трагање за симболима"* (стр. 275-280), аутор је презентирао своја размишљања везана за ово, још увијек актуелно државно питање. Аргументација коју износи Андријашевић, везано за ово питање, звучи сасвим увјерљиво и разумно.

У петом дијелу Андријашевићеве књиге (стр. 281-315), под насловом *"Неспорна вриједност"*, изложени су ауторови прикази на неколико значајних историографских остварења насталих у последњих неколико година. Означавајући их заједничким именитељем као заиста *"неспорне вриједности"*, аутор је тиме желио да нагласи не само вриједности дјела већ и уложени напор оних који су их потписали било као аутори или приређивачи. Андријашевићеву пажњу у овом избору завриједили су: *Никодим Милаш, Православно црквено право, Бар 1999; Улога Француске у насилној анексији Црне Горе, Бар 2000, приредио др Шербо Растодер; Витни Ворен, Црна Гора – Злочин Мирвне конференције, Подгорица 2000, прире-*

дио др Бранислав Маровић; Нико Хајдуковић, Мемоари, Подгорица 2000, приредио мр Славко Бурзановић; Шербо Растодер, Јанусово лице историје, Подгорица 2000.

Историјски есеји и осврти др Живка Андријашевића на поједина историографска остварења писани су јасно и прегледно, стилем који је свима доступан и разумљив. Мисаона разуђеност текста је врло богата, литерарно чиста и хронолошки прецизно сређена. На врло једноставан начин Андријашевићеве есеји, како то запажа новинар и публициста Богић Ракочевић у своме приказу на ову књигу, указују нам *"на многе наше најјаче особине као на обичне мане"*,³ и додали бисмо, чине да се озбиљно замислимо на начину просуђивања прошлости и садашњости појединих *"школованих историчара"*. Због свих наведених чињеница сматрамо да ће ови есеји брзо и лако, обједињени у корицама једне књиге, наћи пут до својих читалаца јер то истински заслужују због својих вриједности.

Саут Ш. Шаботић

³ "Вијести", бр. 2358, Подгорица 21. октобар 2004, (*Разобличење мита као историјске чињенице*, 13).

Бранислав Ковачевић и Маријан Машо Миљић, ДРОБЊАЧКЕ
ДАВИЈЕ И ПРЕСУДЕ 1872-1902, Графо Црна Гора,
Подгорица 2005.

Недавно су из штампе изашле двије књиге сада већ реномираног издавача Графо Црна Гора: *"Дробњачке давије и пресуде 1872-1902"* и *"Бан црногорски Новица Церовић"*. Док се о војводи Новици Церовићу доста писало, а још више приповједало, па је тако заслужено памћен и запамћен у ширим просторима, дотле се о његовом извањем синовцу капетану Грубану Нешкову мало писало, иако је живио у предању, па сада и сами Дробњаци имају оскудно знање о њему и његовој активности. Зато је достојна пажње и признања појава књиге *"Дробњачке давије и пресуде 1872-1902"*, коју су припремили проф. др Бранислав Ковачевић и Маријан Машо Миљић, јер она свједочи о једном дијелу активности капетана Грубана. Уосталом, иако је он био и командир, и показао се као способан командант, храбар и вијешт, ипак је он највише познат по својим пресудама и суђењу, па то чини и најважнији и најпознатији дио Грубановог дјеловања. А ова књига освјетљава управо тај дио вишеструке Грубанове активности.

Грубан Церовић је рођен 1839. године у Тушини. Син је Нешка Лазарева а Лазар је био један од пет синова

дробњачког војводе Рада Церовића. Грубанов отац Нешко и Новица Церовић били су браћа од стрице. Тако је црногорски сенатор, војвода и бан Новица долазио капетану Грубану извањем стрица. Приређивачи су као прилог у *"Документима"* при крају књиге дали и *"Родословну таблицу Церовића, огранак капетана Грубана"*.

Грубан Церовић је био писмен, али се поуздано не зна гдје се описменио и колико је школе учио. Први је командир Дробњачко-ускочког батаљона. Предводио га је на Вучјем долу и у другим бојевима и биткама у Вељем рату 1876-1878. За племенског капетана у Дробњаку постављен је 1885, и на том положају остао је све до 1902. године, када је одређен за судију Обласног суда у Никшићу. Пензионисан је 1905. године. Умро је 11. децембра 1906, у 67. години у Никшићу, гдје је и сахрањен.

Сачуване су двије свеске протокола, с мањим прекидом из његовог капетанског суда (од 1886 до 1902), као и дио архиве. Архива капетана Грубана Церовића и дио заоставштине из његове капетанске канцеларије чува се у Државном архиву Црне Горе на Цетињу, али докумената везаних

за овога дробњачког капетана има и у фондовима Црногорског сената и Великог суда у истом архиву. Више истраживача који су имали увид у ову грађу процјењивали су да се ради о материјалу од капиталног значаја за правну и укупну друштвену историју Црне Горе, али управо двојици поменутих приређивача, професору Ковачевићу и Машу Миљићу, треба ставити у заслугу и признање што је овај материјал коначно и објављен. Како они с правом наводе, а тако је сачувано и у народном сјећању, гесло капетана Грубана је било: "Боље је криво пресудити него невиног осудити". Његово управљање Дробњачком капетанијом и дијељење правде сачувани су у народном предању и анегдотама, од којих су неке такође дате у књизи.

Грубан Церовић је, заиста, уживао велики углед у народу и био врло ауторитативан судија. Није био школован правник већ човјек из народа, обдарен, поштен, хуман и непоткупљив. Изузетно је добро познавао људе и обичаје у свом крају. Без много правног знања и више писмености али са, како кажу приређивачи, урођеном интелигенцијом и правном културом која је надрасла средину у којој је држао управну и судску власт. Са лакоћом и сигурношћу је умио да нађе циљ и смисао закона од кога је полазио, односно који је примјењивао. Дробњачки капетан је у случајевима у којима је судио једноставно правну норму претварао у живот, то јест норма је просто сама извирала из живота. Старији Дурмиторци који су га се сјећали казивали су да је обично судио са коња. Био је оштар а праведан судија, врло ауторитативан и свуда уважаван па је у предању остао узор народног судије и управитеља.

Капетан Грубан није судио искључиво по обичајним правилима већ је и те како пратио и поштовао писане законе, а дао је и значајан допринос црногорској судској пракси својом примјеном и тумачењем права, а посебно капетанском судству. Током времена, што се такође може уочити из докумената, био је све искуснији, сигурнији, његове пресуде утемељеније а схватање права боље и одговорније. Управо у његово вријеме и државна легислатива се развијала.

Давије и пресуде у Протоколу Дробњачке капетаније чине изузетан корпус сачуване грађе црногорских капетанских судова крајем 19. вијека. Извор су првог реда и у правном и историјском смислу и од изузетног значаја за проучавање друштвених односа у дурмиторском крају и Црној Гори у цјелини. Приређена су дата документа у изворном језику и правописном облику. Иако су писари били људи скромне писмености, ипак је у књизи у свему испоштован оригинал рукописа.

Књига, након одличног и опширног уводног текста приређивача, садржи и дио који чине исписи Валтазара Богишића из Протокола Началства дробњачког, што су у ствари одабране давије и пресуде за 1872. и 1873. годину. Затим слиједе давије и пресуде капетана Грубана Церовића од 1886. закључно са 1902. годином. Овај дио књиге садржи 429 парница из назначеног периода. На крају су, као прилог, представљена још нека документа везана за капетана Грубана.

Иначе, познато је да је разграничењем Црне Горе и Турске након битке на Граховцу 1858. године већи дио Дробњака ушао у састав црногорске државе. Граница је, с планине Вој-

ника утврђена између Дробњака, на врх Пјешивац, мост на Буковици и Јабланов врх на Сињавини. Страни представници у тадашњој комисији за разграничење су јављали да Дробњаци дезинформишу комесаре на терену да би се тако прикључили Црној Гори. Књаз Данило је током преговарања с правом тврдио да ови крајеви већ од раније нијесу признавали турску власт, већ црногорску. Тако се и онај дио Дробњака који је остао под формалном турском влашћу налазио у стварности под црногорском управом, плаћао одређене обавезе црногорској држави и слушао Цетиње.

Кратко вријеме после разграничења са Турском, по ондашњој административној подјели Дробњаци и Ускоци чинили су једну капетанију, Дробњачко-ускочку, а у војном погледу један батаљон, Дробњачко-ускочки. Капетански суд је у Дробњаку основан 1856. године. Од 1860 је и званично скоро на цијелој територији Дробњака била сасвим установљена власт црногорске државе, и административна и судска и војна. У рату за ослобођење, рату Црне Горе са Турском, познатом као Вељи рат 1876-78, Дробњаци, Ускоци, Језерци и Шаранци су учествовали у саставу главног одјељења црногорске војске, (предводио их је, као што смо већ поменули, Грубан Церовић). После Берлинског конгреса на коме је Црна Гора добила међународно признање независности 1878, а сјеверна црногорска граница са Турском успостављена на Тари, извршена је нова административно-територијална подјела земље. Њоме су одвојени Дробњак и Ускоци, тако да је свако племе добило своју управу, засебну капетанију и засебан батаљон.

Тако је основана Дробњачка капетанија и формиран Дробњачки батаљон 1880. године. Капетани су, зна се, у капетанијама имали управну и судску власт.

Убрзо после међународног признања, упоредо са интегрисањем новодобијених крајева, и у склопу процеса укупних државних реформи, вршене су промјене и у правосуђу у правцу његовог одвајања од управне власти. Од 1873. до 1888. трајао је процес кодификације црногорског обичајног права. Тај велики посао је био повјерен познатом правнику др Валтазару Богишићу.

Сачувана документа из рада Дробњачке капетаније имају изузетан значај за нашу културу и науку. Она пружају аутентичну слику не само правног живота и правне свијести него и цјеловиту представу о друштвеним односима у Дробњаку тог времена и представљају огледало његовог укупног живота. У њима се рефлектују економски и социјални односи у црногорском друштву крајем 19. и почетком 20. вијека. Какав су они, рецимо, извор за проучавање земљишних односа, али и за сваки други аспект друштвених односа, сада кад је популарно проучавање друштвене историје и када се објављују читави томови историје приватног живота, види се чак и из овлашног прелиставања ове ријетке књиге.

Без претензије да оцјењујем правни аспект, стекао сам утисак да су приређивачи у опширном уводу, који иначе представља праву малу студију, написали одличан текст и са правног становишта. Ради се, у цјелини, о веома доброј, опширној и лијепо опремљеној публикацији.

Др Саша Кнежевић

Мр Триво Золак и Оливера Кулић у сарадњи са изабраним женама, ЧУДЕСНА МОЋ ЖЕНЕ-2, *Успјешне, истакнуте и занимљиве жене Црне Горе*, Бар, 2004, стр. 480.

Друштвеном положају жена у Црној Гори као и њиховој вишеструкој улози у породици и друштву уопште, а нарочито у транзиционим условима, не посвећује се у довољној мјери и адекватна пажња. То се односи на општи статус женског рода у цјелини, поједине категорије те популације и њихов утицај у одлучивању, тј. моћ било које врсте (политичку, економску, моћ у мрежама знања, у образовним, научним, културним и здравственим институцијама ...). Наставља се наслеђе патријархалних погледа о жени, односима у породици, радној средини и друштву. И даље доминира мушкоцентричност у Црној Гори, која је мултипликативна. И то се све дешава у овој развојној фази; у условима другог друштвеног система (постсоцијалистичком, транзиционом периоду), периоду изражене економске кризе (чији терет највише пада на жене) и општих напора да се повећа степен привредног и социјалног развоја Црне Горе, оствари њено укључивање у савремене свјетске токове и изврши демократизација друштва.

Без обзира на сложеност наведених односа и захтјева савременог и будућег развоја на сталним промјенама,

које се не могу реализовати без жена, и даље није дато мјесто женској популацији које јој припада, иако она чини више од половине укупног становништва у Црној Гори.

На промјену оваквог стања усмјерене су активности више невладиних организација, тзв. женских организација.

Статус жена, изражене родне разлике и њихов друштвени положај у Црној Гори, заснован на систему двојних вриједности за мушкарце и жене, подстакли су научног истраживача и путописца Трива Золака да се овом темом дуго и озбиљније бави. Захваљујући томе, прије пет година научна и стручна јавност добила је, у оквиру *Библиотеке успјешних*, књигу мр Трива Золака и Оливере Кулић: *Чудесна моћ жене*, која је добро примљена од стручне, научне и широке читалачке публике.

Књига је урађена по пројекту мр Трива Золака, научног истраживача. Пројектом је предвиђено да се истраживања о женама наставе после објављивања прве књиге и да се сваких пет година публикује нова, иновирана књига у којој ће бити презентирани резултати нових сазнања о положају

и моћи женског рода и заступљене нове личности - жене Црне Горе. Ову и сваку наредну књигу са насловном темом аутори су посветили или ће посветити женама, са циљем да укажу: а) на њихов неравноправан положај у односу на мушкарце и б) да афирмишу стварање повољнијих услова за еманципацију и стварну равноправност жена у Црној Гори и побољшање њиховог положаја у породици, професији и друштву.

Концепција и основна структура ове књиге детерминисане су пројектним задатком, методологијом истраживања и критеријумима за избор личности који су примијењени код израде прве књиге *Чудесна моћ жене*, 1999. године.

У овој, **другој књизи** из наведене едиције концепција је извјесно иновирана, а структура првог дијела рада у одређеној мјери измијењена. Измјене се односе на обухват тема које су биле обрађене у првом издању.

Послије Предговора другом издању и Увода аутори су истраживачке налазе елаборирали у два дијела.

Први дио - *Чудесна моћ жене* - 2 посвећен је општим питањима улоге и положаја женског рода као једном од два дијела људског рода сваког друштва и положају жена у неким развијеним земљама Европе и у Црној Гори.

У овом дијелу обрађено је неколико тематских цјелина.

Проблем равноправности жене третирање са ширег аспекта, од утицаја религије на неравноправност женског рода до женске интелигенције, моћи и успјеха.

Слиједи приказ и анализа *Положаја жена у неким развијеним земљама Европе (Италија, Њемачка, Шведска, Велика Британија), као и ex Југославији и у Црној Гори*.

У књизи је посебно мјесто дато приказу црногорске жене у очима путописаца и истраживача, тј. њеној неравноправности кроз историју.

Елаборацију садашњег положаја жене у Црној Гори аутори су дали у контексту традиционалних утицаја, друштвених услова у којима жена остварује одређена права и облике политичке и економске моћи у друштву (учешће у органима власти, запосленост, незапосленост, социјални статус) и односа у брачној заједници. Посебно су приказане женске организације и њихова улога у остваривању програмских садржаја везаних за побољшање друштвеног и материјалног статуса жена на ширем плану и у породици.

Сљедеће поглавље насловљено је: *Црногорске жене о свом положају и о мушкарцима*. У њему су изложени резултати емпиријских истраживања, посебно анкета изабраних жена које су представљене у књизи. Садржај овог истраживања односи се на садашње стање (оцјену личног, стручног статуса испитаница у породици и друштву); предлог мјера за побољшање статуса породице и жене, те складнији однос између мушкараца и жена.

У другом, највећем дијелу књиге садржане су *Аутобиографске приче успјешних и занимљивих жена Црне Горе*. Прво је дата кратка биографија, а затим приче 48 жена различитог старосног доба, националности, религијске припадности, профила образовања, занимања, статусних позиција..., њихове идеје, ставови и поучна искуства. (Поновљене су In memoriam и приче двију познатих и успјешних жена из прве књиге.) Све су приче дате изворно, како су ауторке излагале хронологију животног пута, рада, породичних прилика, радости и очекивања. Свака

прича је особена и садржајна, као и по руке које из њих произилазе.

У **закључним разматрањима** аутори су синтетизовано изложили препоруке за будуће активности којима би се измијенио или побољшао положај жена у Црној Гори.

Књига мр Трива Золака и Оливере Кукић и жена представљених у књизи *Чудесна моћ жене-2* је веома значајан истраживачки подухват, који је резултат ангажовања аутора и великог броја учесника у његовој реализацији. Посвећена је изузетно значајној проблематици која треба да, сада и у будућем времену, добије одговарајући значај.

Концепција Едиције *Чудесна моћ жене - 2*, методологија истраживачког рада, анализа налаза и на основу њих изведена закључивања, предложи и поруке, овој књизи дају карактер сериозног истраживања које је обављено са ширег и ужег аспекта.

Њено публикување треба да подстакне надлежне институције у Црној Гори да код утврђивања текуће и дугорочне економске, развојне, научне, просвјетне и социјалне политике и мјера за њихову реализацију имају у виду кадровски потенцијал женског рода и њихове стручне и моралне квалитете. Глобалним политикама и појединачним мјерама треба створити услове за даљу еманципацију жена, смањење родних разлика, побољшање услова живота и односа у породици.

Књига треба да скрене пажњу јавности да Црна Гора не може бити демократска држава уколико се и даље буде подржавала мушкоцентричност и уколико се из процеса демократизације искључи више од половине њеног становништва (женска попула-

ција). Зато је неопходно при доношењу реформских закона за поједине области и дефинисању рјешења обезбиједити равномјерније укључивање жена у процесе доношења одлука на свим нивоима. На тај начин би се допринијело побољшању услова живота и рада жена у свим срединама и у породици.

Књига ће обогатити Едицију *Биографије успјешних* и многе библиотеке (институција, породица, појединаца...) и подстаћи истраживаче да се убудуће више посвете проблематици женског рода. Она ће допринијети и упознавању успјешних, истакнутих и занимљивих жена Црне Горе, посебно оних које нијесу имале прилику да буду медијски представљене.

Квалитети књиге су лијеп стил, концизан, језгровит начин исказа.

Изложено упућује на то да су истраживачки напори аутора били сврсисходни.

Књига не може да се третира са феминистичког становишта, јер су њени садржаји ширег домета. Они задиру у домен историјске, економске, социолошке, научне, просвјетне, културне, социјалне и друштвене збиље Црне Горе.

Задовољство ми је што сам рукопис мр Трива Золака и Оливере Кукић *Чудесна моћ жене - 2* предложила за објављивање и да ми је указано повјерење да је представим на промоцији у Библиотеци «Радосав Љумовић» у Подгорици и Културном центру «Нико Роловић» у Бару.

Успјех који су аутори постигли са ове двије књиге из Едиције *Чудесна моћ Жене*, даје нам гаранцију да ћемо имати још оваквих подухвата.

Др Милица Костић,

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА ЦРНЕ ГОРЕ ЗА 2004 ГОДИНУ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Рад Историјског института Црне Горе у 2004. години углавном се одвијао на извршавању послова и задатака на пројектима - темама који су уговорени са Министарством просвјете и науке - Сектором за науку и Универзитет, а чија је динамика утврђена посебним анексима Уговора.

На неким пројектним задацима се извјесно касни, што због објективних а што због субјективних околности и нијесу завршени са 31. XII 2004. године.

Планирана средства за научноистраживачки рад нијесу се остваривала планираном динамиком па се благовремено није могао обавити научно-истраживачки рад у архивима ван сједишта Института.

За издавачку дјелатност, сем неких скромних средстава за часопис "Историјски записи" и издања која је финансирало Министарство културе, Министарство просвјете и науке није могло обезбиједити потребна средства па су на овом плану постигнути скромни резултати.

За Библиотеку Института су обезбијеђена недовољна средства због чега тога није било могуће адекватно прибавити нова издања и обновити потребан књижни фонд. Но, и поред тога Институт је донаторством и размјеном успио да на том плану обезбиједи завидан број нових издања.

Научни радници и научни сарадници Института у 2004. години учествовали су на бројним научним и стручним скуповима, округлим столовима и промоцијама са запаженим рефератима и саопштењима.

Извјештај садржи посебне извјештаје научних радника и научних сарадника из којих се детаљније види рад на пројектним задацима за 2004. годину.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМЕ: *Црна Гора и Албанци*
 РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Ђорђе Борозан
 РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

Рад на истраживачком пројекту “Црна Гора и Албанци” чинио је окосницу мојег научног ангажовања током 2004. године. Резултати досадашњег двогодишњег рада садржани су у извјештају Министарства просвјете и науке о раду на овом пројекту за 2004. Поред тога обављао сам и слjedeће управне, стручне, научне уредничке, педагошке и организационе послове:

- Руководио пословном политиком Института,
- Као главни уредник часописа "Историјски записи" организовао рад Редакције и продукцију издања за 2003. и 2004. годину;
- У својству уредника издања Института руководио сам пословима око објављивања Четврте књиге из едиције *Историја Црне Горе* под називом *Саздање црногорске националне државе 1796-1878.* академика Бранка Павићевића; 11 књиге из едиције *Монумента Монтењегрина VI/2*; објавио књигу на српском и енглеском у коауторству са Владимиром Стојанчевићем и Љубодрагом Димићем *Живот живих*, Београд 2004. стр. 583 и у коауторству са Љ. Димићем и М. Милошевићем припремио за публикавање књигу *Југословенско-совјетски односи 1945-1956.*
- Током 2003/2004. држао сва редовна предавања на Катедри за историју и географију Филозофског факултета у Никшићу за предмете: *Историја јужнословенских народа од XVI до краја XVIII вијека* - 3 часа недељно и *Историја јужнословенских народа и мањина од краја XVIII вијека до 1918* - 3 часа недељно. Био ментор три успјешно одбрањена рада
- На трибини Црногорске академије наука и умјетности одржао предавање на тему *Црна Гора и први српски устанак*
- Учествовао на међународним научним скуповима: "Југославија у првој деценији хладног рата", Београд 6-7април 2004. и "Дијалог историчара - повјесничара", 4-7 новембар 2004. у Вршцу. и "Косово и Метохија у свијетлу етнологије" са саопштењима: *Југославија и Албанија у првој деценији хладног рата*; *"Срби и Хрвати у социјалистичкој Југославији - питања идентитета"* и *"Косово и Метохија у великоалбанским плановима"* (Овај рад је већ објављен у Зборнику "Косово и Метохија у светлу етнологије" Београд 2004, стр. 432-451)
- Био члан у комисијама за одбрану једног доктората у Београду и два магистарска рада у Београду и Косовској Мировици.
- Промовисао 6 књига из области историографије, публиковао више приказа, осврта и предговора за поједина издања.

- Као члан уређивачког колегијума ЦИД-а радио на припреми *Избраних радова Валтазара Боггишића* објављених у 4 књиге, Подгорица, 2004.)
- У својству предсједника комисије за измјену и допуну програма за основне школе, гимназије и стручне школе за историју организовао сам рад и са члановима комисије написао нове програме за наведене профиле образовња.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМЕ: *Средњовјековни рукописи и инкунабуле као извор за историју Црне Горе*

РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Божидар Шекуларац

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2006.

Како је планом истраживања било предвиђено у току 2004. године радио сам на прикупљању и изучавању објављене литературе и извора о поменутој теми. Од планом предвиђених истраживања обавио сам само она која је било могуће урадити о свом трошку, тј. она, успутно, у Црној Гори. Очекујем боља времена да у овој 2005. обавим предвиђена истраживања. Но, и поред свега, успио сам уз помоћ пријатеља и колега да прибавим значајан дио литературе и извора потребних за рад на теми.

Самим тим што нијесам могао обавити предвиђена истраживања, није било ни услова за објављивање резултата из рада на теми.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМЕ: *Црна Гора и велике силе 1878-1903*

РУКОВОДИЛАЦ: др Радослав Распоповић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2006.

Рад на пројекту "Црна Гора и велике силе 1878-1903" током 2004. није се одвијао планираном динамиком нити по програмским цјелинама предвиђеним за финансирање. Главни разлог је у неуплаћивању средстава за научноистраживачки рад одобрених одлуком Министарства за просвјету и науку за 2004. годину. О каквом застоју је ријеч говори чињеница да од планираних средстава одобрених за истраживање у 2004. години за овај пројекат током његовог трајања није исплаћена никаква новчана сума.

Оно што је омогућило да се научноистраживачки рад на дијелу послова планираних за 2003/2004 настави јесте чињеница да су током ове године (у јуну и октобру) исплаћена средства која су била предвиђена за те послове у 2003 (911 еура). Захваљујући томе било је могуће присту-

пити краћим истраживањима у Београду, у Архиву Србије и на Цетињу, у Архивском одјељењу Народног музеја Црне Горе и Државном архиву Црне Горе.

Из средстава помоћи које сам добио од Универзитета Црне Горе (1000 еура) и Министарства за културу (450 еура) омогућен ми је одлазак на научни скуп у Самару који је одржан у оквиру манифестације “Дани словенске писмености и културе”. Боравак у Русији сам искористио и за десетодневно истраживање у Москви у Државном архиву Руске федерације и Централном државном војноисторијском архиву. Боравак у Москви такође сам искористио и за прикупљање текстова из научне периодике који се тичу неких аспеката рада на овом пројекту.

Послови који су обављени у овој години због разлога финансијске природе, о којима је претходно било ријечи, ипак нијесу могли да надокнаде закашњење у реализацији наведеног пројекта. Штавише, на истеку ове календарске године оно је присутно у још већем обиму.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМЕ: *Руски конзулат у Дубровнику и Црна Гора од Париског мира до Берлинског конгреса (1856-1878)*

РУКОВОДИЛАЦ: др Сенка Распоповић
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

Рад на пројекту “Руски конзулат у Дубровнику и Црна Гора од Париског мира до Берлинског конгреса” одвијао се у веома отежаним условима услед недостатка финансијских средстава. Финансијска средства по основу планираних послова на изради пројекта за 2004. годину до данас нијесу добијена. Самим тим изостала су неопходна архивска истраживања у Москви и Петрограду а дијелом и у Београду. У последњем тромјесечју ове године реализована су преостала средства из прошле године /2003/, кроз архивско и библиотечко истраживање у Цетињу и Београду. Пројекат је због неадекватног финансирања у озбиљном закашњењу, што свакако са собом повлачи питање могућности да се уопште и заврши у планираном року, тим прије што је елементарни услов његовог завршетка архивско истраживање у Москви. Без увида у материјале АВПР-а тему је немогуће завршити.

Поред рада на пројекту у овој години учествовала сам у раду три научна скупа организована у Бањалуци и Пријепољу. На научном скупу у Бањалуци поводом оснивања Врбаске бановине, поднијела сам реферат под називом: “*Бановине у политичкој перспективи Краљевине Југославије*”. У Пријепољу на два научна скупа посвећена Првом српском

устанку и културно-историјској прошлости Пријепоља поднијела сам реферате: ”Васојевићи у сусрет Вожду Карађорђу”, и ”Пријепоље у Зетској бановини”.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Школовање средњошколске и студентске омладине из Црне Горе у Краљевини Југославији 1918-1941*

РУКОВОДИЛАЦ: др Момчило Д. Пејовић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

Уговорени пројекат под насловом ”Школовање средњошколске и студентске омладине из Црне Горе у Краљевини Југославији 1918-1941” није могао бити реализован са укупно датим финансијским средствима у износу од 160,00 (стошездесет) еура, тако да су планирани радни задаци на том пројекту износили, а радило се на исчитавању неопходне литературе из облсти просвјете и образовања у датом периоду којим се тема жели изучити.

За наведену новчану суму, ипак, боравио сам у Београду и вршио исписе из фонда Министарства просвјете и образовања Факултетске установе - универзитети у Архиву Србије и Црне Горе (некадашњи АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ), копирао поједине сигнатуре датог фонда, који ће бити неопходни ако се знатно побољшају финансијска средства од стране Министарства просвјете и науке - Сектора за науку и Универзитет.

Уговорене обавезе финансијера према руководиоцу пројекта трају све до краја 2005. године. Међутим, како надлежно министарство као финансијер не испуњава своје обавезе нереализовани радни задаци на наведеном пројекту преносе се у сљедећу календарску годину и пролонгирају се за оно вријеме за које нијесу финансиране обавезе у уговореном износу. Рок завршетка уговорених обавеза је, дакле, крај 2005. године а Министарство просвјете и науке - Сектор за науку и Универзитет - не извршава своје уговорене обавезе и то чини на своју штету, причињавајући штету самоме руководиоцу пројекта, јер га оспорва да обавља радне задатке неопходне за реализацију наведеног пројекта. Наглашавам да не сносим никакву одговорност за нереализовани пројекат - односно радне задатке на њему за предходне године 2003 и 2004. годину посебно, јер надлежно министарство није извршавало своје уговорене обавезе сходно потписаном уговору - односно није у потпуности испоштовало финансијске обавезе на том пројекту.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Утицаји оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори*

РУКОВОДИЛАЦ: др Драгана Кујовић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2004.

Истраживање и рад на пројекту "Утицаји оријентално-исламске цивилизације у Црној Гори" су настављени посјетом Архивском одјељењу - Будва 22. децембра 2003. године. Овом приликом евидентирана су документа (фотокопије) на османском турском из Фонда породице Греговић (Петровац) и један оригинални докуменат из Фонда породице Калуђурђевић. Посјета Завичајном музеју - Бар успједила је почетком 2004. године, при чему су ми била доступна документа на османском турском - три коверте и двије фасцикле. Од преосталог новца било је могуће обавити и посјету Историјском архиву - Котор и тада је извршен преглед збирке докумената на турском језику из XVIII вијека (два архивистички сређена документа), али је, на жалост, само дјелимично била доступна збирка штампаних ствари (55 књига) и у оквиру те збирке материјал на оријенталним језицима. Посјетом Централној библиотеци на Цетињу и формирањем цјелине са већ прикупљеном грађом за рад под насловом *Активност културно-просвјетног друштва Гајрет у Црној Гори према писању истоименог листа* исцрпљена су средства која су била доступна за 2003. годину. Ради се о трећини додијељених средстава (258,00 Е) док су двије трећине средстава из 2003. године (556,00 Е) остале до данас недоступне, заједно са цјелокупним износом за истраживање у 2004. години (921,00 Е). На тај начин нијесу могле бити реализоване планиране посјете Архиву Херцег Новог и Рожајама. Исто тако, изостале су и посјете центрима који се баве сличним оријенталистичким истраживањима или чувају грађу оријентално-исламског поријекла, прије свега Оријенталном институту и Историјском архиву у Сарајеву. У оквирима могућег и из сопствених средстава настојала сам у периоду април-јули 2004. године наставити ономастичка истраживања из друге фазе, прије свега антропонима оријенталног поријекла (арапског, перзијског или турског) на територији данашње Црне Горе. Као резултат овог ентузијастичког настојања су увиди у матичне књиге рођених за подручје Подгорице из различитих периода, од 1902-1975.

У априлу о.г. додијељена су ми средства на Конкурсу за помоћ у издаваштву Министарства за културу Републике Црне Горе на име појединачног пројекта за објављивање монографије *Аналитичко трансформисање глагола у савременом арапском књижевном језику* и ова књига је, захваљујући поменутој подршци, ових дана изашла из штампе.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Свештенство у Котору XIV и XV вијека*

РУКОВОДИЛАЦ: др Ленка Блехова Челебић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

Током 2004. године сам завршила 1. фазу пројекта “Свештенство у Котору XIV и XV вијека”, то јест, завршила сам са прикупљањем и обрадом оригиналне грађе у Историјском архиву Котор и Бискупском архиву Котор (укупно истраживачких радних дана: 120) Обрадила сам, од нотарских књига Историјског архива, преостале књиге од укупно двадесетпет, још књиге SN XXII, XXIII, DIII. Од укупно осам књига Бискупског архива још Статут братовштине бичевалаца, Катастик бискупских добара (BAK LVI) и књиге XXIII и LXXII. Тиме сам заокружила читање оргиналних извора и почела са писањем студије, у чијем склопу сам проучила сву доступну штампану грађу дубровачког, албанског и венецијанског поријекла.

За сада, написала сам 250 страница компјутерског текста и израдила табеле и регистре. Студија коју још треба продубити обухвата неколико цјелина: личности свештеника, интеракције папских и локалних црквених власти, проблематику православне цркве у Котору и околини, покушаје унијаћења, удио свештенства у политици, образовање свештенства, утицај свештенства на лаичко окружење, вјерски живот и вјерска удружења, проблем патронатног права, историјат настанка појединих сакралних објеката, интернационализам цркве, лични живот свештенства, њихове узајамне односе и њихове односе са градским властима и сл. Многе чињенице су непознате и све се темеље на оргиналним изворима.

Потрудила сам се да студију сврстам у одговарајући оквир тадашњих схватања и норми, у чему сам се служила прије свега канонским правом. Студија узима у обзир сву расположиву стручну, домаћу и инострану литературу, у циљу предочавања которских прилика као тијесно повезаних са крупним збивањима на свеевропском плану, у чему ми је помогло и истраживање у Прагу, у Универзитетској библиотеци, Библиотеци Чешке академије наука и Библиотеци Института за класичне студије (одсјек медијевистике).

Предвиђам, с обзиром на предстојеће путовање у иностранство, да завршим рад прије краја рока (31. децембар 2005) и да га понудим за издавање у септембру 2005. године.

Као друго, радила сам на припреми едиције VII књиге Судско нотарских списа из ДА Котор (број фолија 500, године: 1440 - 1470). Рукопис тренутно разматра Комисија за друштвене науке ЦАНУ.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Социолошко-демографска анализа кретања становништва у Подгоричкој општини 1945-1991.*

РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Сретен Вујовић

ИСТРАЖИВАЧ: мр Вукајло Глушчевић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2004.

У току 2004. г. завршио сам дисертацију Социолошко-демографска анализа кретања становништва у Подгоричкој општини 1945-1991.г.

Комисија је дала позитивну оцјену и предложила одбрану.

С обзиром на то да новац за одбрану дисертације није уплаћен Факултету, одбрана дисертације није обављена у 2004. г.

Вјерујем да ће новац бити ускоро уплаћен и да ће одбрана бити обављена почетком 2005.г.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Црногорско-италијански односи 1896-1916.*

РУКОВОДИЛАЦ:

ИСТРАЖИВАЧ: мр Славко Бурзановић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2003.

У току 2004. године био сам ангажован на пројекту Италијанско-црногорски односи 1896 - 1914. Обимна архивска истраживања која сам у домаћим и италијанским архивима обавио претходних година и чији резултат представља више хиљада сакупљених копија докумената нијесу ми ипак били довољни да поменућу тему истражим у тој мјери да на основу њих отпочнем писање студије и исту пријавим као докторску дисертацију. Грађа са којом располажем не омогућава ми да у континуитету реконструишем цјелину црногорско-италијанских односа у периоду од 1896. до 1915. г. Током 2004. г. сређивао сам сакупљену грађу (превођење и прекуцавање) и припремао је за публиковање. До сада сам припремио око 800 компјутерских страна зборника докумената Црногорско-италијански односи 1896 - 1916.

Како су средства предвиђена за материјалне трошкове рада на мом пројекту исцрпљена у претходне четири године, нијесам имао могућности да обављам нова истраживања у Италији. У току 2004. године истраживао сам око два мјесеца у разним фондовима у архивима и библиотекама на Цетињу, посебно у фондовима Министарства финансија и Министарства иностраних дјела. Око недјељу дана истраживао сам и

у Београду у Архиву Србије и Библиотеци САНУ. Неколико дана истраживао сам и у Архиву у Котору и Никшићу.

Учествовао сам на једнодневном стручном архивистичком семинару у Трсту.

Са др Љиљаном Алексић-Пејковић радио сам на припремању зборника докумената Црна Гора у италијанској спољној политици од 1875. до 1882.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Држава и вјерске заједнице у Црној Гори 1945-1965*

РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Бранислав Ковачевић

ИСТРАЖИВАЧ: мр Звездан Фолић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2004.

Пројекат, који је уједно и моја докторска дисертација, предао сам 5. X 2004. члановима комисије на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду. Послије исчитавања текста, ментор Ђорђе Станковић је одбио да прихвати за одбрану моју докторску дисертацију, с образложењем да сам објавио више материјала из свог рада него што је то Статутом Факултета допуштено.

Своју докторску дисертацију, након ове процјене, нијесам желио пријавити на Факултету политичких наука у Београду, како ме је ментор Станковић савјетовао, већ сам се определијелио за Правни факултет у Подгорици. Процедура око пријављивања тезе је у току и насловљени пројекат требало би да одбраним у текућој години.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Дробњак 1850-1918*

РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Бранислав Ковачевић

ИСТРАЖИВАЧ: мр Жарко Лековић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2004.

На основу урађеног у 2003. години, а у договору са проф. др Радославом Љушићем, планирано је да у 2004. години доставим докторску дисертацију. Дакле, мој рад за 2004. годину је требало да буде у функцији израде, предаје и одбране докторске дисертације.

Разлог због чега овај план није остварен лежи у чињеници да Министарство према мени није извршило своје обавезе. Наиме, од укупно одобрених средстава за 2003. годину у износу од 707,04 еура исплаћено ми је 208,48 еура, а за 2004. годину од укупно одобрених 473,30 еура

није исплаћено ништа. Ове околности су утицале да се успори рад на изради дисертације, тако да ћу исту, у договору са ментором, а послје више консултација, у првој верзији предати до 15. фебруара 2005. г.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Западна војна помоћ Југославији 1951-1958*

РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Бранислав Ковачевић

ИСТРАЖИВАЧ: Иван Лаковић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2004.

У Историјски институт Црне Горе сам примљен априла 2001. године као студент прве године постдипломских студија на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду. Пошто сам у претходном периоду положио све испите предвиђене програмом и приступио изради магистарског рада, током 2004. године сам се бавио посљедњим истраживањима у домаћим архивима и отпочео писање своје тезе. Пошто сам прибавио сву потребну изворну грађу и пратећу литературу, успио сам да завршим рад у предвиђеном року, тако да сам рукопис под насловом “Западна војна помоћ Југославији 1951-1958” обима 279 страна, током новембра предао ментору и комисији. Датум одбране ће бити заказан у складу са њиховим обвезама и могућностима.

Уз извјештај прилажем и потврду ментора о предаји рукописа магистарског рада.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Подгорица и њена околина XV и XVI вијеку у османским катастарским књигама (tari tahrir defteri) - с освртом на остале дјелове данашње Црне Горе који су припадали Скадарском санџаку у том периоду*

РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Ђорђе Борозан

ИСТРАЖИВАЧ: мр Аднан Пепић

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005.

Рад на докторској дисертацији до сада иде по предвиђеном плану и програму. У овој години је било предвиђено да се обаве архивска истраживања грађе османског поријекла која се налази у архивама у Истанбулу и Анкари. Тим истраживањима дошло се до неколико значајних пописних књига (tahrir deftera) у којима је пописивана Подгорица

са околином, као и неки други дјелови данашње Црне Горе који су у вријеме османске власти на овим просторима били у саставу Скадрскога, Босанскога, Херцеговачкога или Призренскога санџака. С обзиром на то да се мој докторски рад првенствено бави Подгорицом и њеном околином, највише пажње је дато изучавању грађе која се односи на Подгорицу у XV и XVI вијеку.

Због неисплаћених материјалних средстава, која су била предвиђена за мој научноистраживачки рад, био сам приморан да сва своја истраживања обавим о свом трошку, што је утицало на отежани рад и успоравање жељенога.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Богородица Ратачка*
РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Божидар Шекуларец
ИСТРАЖИВАЧ: Татјана Копривица
РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2004.

У периоду од јануара до априла 2004. године завршила сам архивска и теренска истраживања у Подгорици, Котору, Бару и Београду. Након тога приступила сам изради магистарске тезе “Богородица Ратачка”.

Због специфичне области истраживања - умјетности средњег вијека, која захтијева комплексан архивски и теренски рад, познавање латинског језика и палеографије, као и значајних материјалних трошкова, које сам сама сносила за истраживања у Београду, Бару, Котору и Цетињу, рок за израду магистарског рада, 1. април 2004. године, на предлог Историјског института Црне Горе, продужен је од стране Сектора за науку и Универзитета Министарства просвјете и науке, до 30. новембра 2004. године.

На жалост, крајем маја 2004. године умро је мој ментор, проф. др Иван Ђорђевић. Тек 14. децембра 2004. на сједници одјељења за Историју уметности Филозофског факултета у Београду, за новог ментора ми је одређена проф. др Даница Поповић. Одлуку је потврдило Наставно-научно вијеће Филозофског факултета у Београду, на сједници која је одржана 24. децембра 2004.

И прије формалног именовања ментора, крајем новембра 2004. године, обвила сам консултације са проф. др Д. Поповић и изложила јој концепт свог рада. Према тада постигнутом договору, прву радну верзију рада коју сам написала предала сам проф. др Д. Поповић средином јануара 2005. године.

За вријем школске 2003/2004 године, на Филозофском факултету у Никшићу ангажована сам као сарадник-асистент на предмету *Историја Црне Горе у средњем вијеку*.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА-ТЕМЕ: *Црна Гора и Албанци 1897-1904*

РУКОВОДИЛАЦ: Проф. др Ђорђе Борозан

ИСТРАЖИВАЧ: Мирко Рили

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: 2005

Научноистраживачки рад на пројекту, који уједно представља моју магистарску тезу под називом "Црна Гора и албанци 1897-1904" отпочео је 2003. године, а окончан је у јуну 2005. године. Искључиво због материјалних недостатака, односно финансијских средстава, рад на прикупљању драгоцјене архивске грађе одвијао се у отежаним условима. Упркос томе, највећи дио магистарске тезе је написан, а исту намјеравам почетком децембра доставити на увид свом ментору проф. др Михаилу Војводићу (ријеч је о редовном професору Филозофског факултета у Београду, катедра за Општу историју XIX вијека). Исто тако, за први наредни број "Историјских записа" намјеравам да предам чланак који је везан за проблематику из моје магистарске тезе.

НАЗИВ ПРОЈЕКТА - ТЕМА: *Од заостале до модерне Библиотеке
Историјског института Црне Горе*

РУКОВОДИЛАЦ: проф. др Ђорђе Борозан

ИСТРАЖИВАЧ:

РОК РЕАЛИЗАЦИЈЕ: дугорочни пројекат

Ни у првој ни у другој фази плана нијесу ни приближно реализовани послови и активности предвиђени радним пројектом "Од заостале до модерне библиотеке Историјског института", прије свега због минималног износа добијених средстава од стране Министарства за просвјету и науку која у односу на тражена неопходна средства у просјеку износе свега око 2,5%, што је условило неиспуњавање плана. За 2003. и 2004. годину Библиотека је добила по 500 еура, тако да је пројекат доживио апсолутни крах. Та средства су утрошена на коричење новина, оштећених публикација, а купљено је око 40 књига.

Библиотека није добила планирано кадровско појачање нити је могла бити оспособљена да се укључи на Универзитет и програм COBIS.

Немогуће је са средствима која су била испод прага минимума реализовати један дугорочни пројекат без већих улагања, већег разумевања и подршке.

Тако је овом пројекту истекао рок, а сва настојања да се од Библиотеке историјског института направи модерна библиотека била су, бар засад, безуспјешна.

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ РЕДАКЦИЈЕ ЧАСОПИСА “ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ” ЗА 2004. ГОДИНУ

Током 2004. године Редакција часописа “Историјски записи” одржала је четири састанка на којима су разматрани проблематика овог научног гласила, мјере за ублажавање проблема и, прије свега, прибављани радови за објављивање. Сви радови су рецензирани, а позитивно оцијењени узети у обзир за објављивање. У овој години је објављен четвороброј за 2003. годину. У припреми је четвороброј за 2004. годину.

И у овој години Редакција и уредници су имали велике проблеме око финансирања Часописа. Подмирени су само трошкови техничке припреме броја за 2003. годину, а срдства за трошкове штампања још увијек чекају да се обезбиједе. Институт не располаже средствима за хонорисање објављених радова и уређивање Часописа те се то намеће као велики проблем, јер је тешко обезбиједити квалитетне прилоге. Апелујемо на колеге из Института да сарађују у Часопису, а посебно млади сарадници којима сваки објављени рад значи нову референцу за будућа звања.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Rimska pravna pravila u zakonjačama Opšteg imovinskog zakonika za knjaževinu Crnu Goru</i>	7
Саит Ш. ШАБОТИЋ, <i>Петар I Петровић Његош и Никшићка капетанија</i>	35
Вукајло ГЛУШЧЕВИЋ, <i>Фактори миграционих кретања становништва Црне Горе у XIX вијеку</i>	81
Ненад ПЕРОШЕВИЋ, <i>Развој индустрије пива у Никшићу (1896-1956)</i>	93
Ivan LAKOVIĆ, <i>Operacionalizacija programa vojne pomoći SAD Jugoslaviji 1951 – 1958</i>	109

ПРИЛОЗИ

Љиљана ЈОКИЋ, <i>Нека питања положаја жене у праву старе Црне Горе</i>	143
Жарко ЛЕКОВИЋ, <i>Поштанска служба у Црној Гори за вријеме Петровића</i>	151
Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Пјевачко друштво "Његош" између два свјетска рата (1918-1940)</i>	189
Драгана КУЈОВИЋ, <i>Активност културно-просвјетног друштва Гајрет у Црној Гори према писању истоименог листа (1922-1941)</i>	207
Лука И. МИЛУНОВИЋ, <i>Уговори о смјештају дипломатских представништава на Цетињу крајем XIX вијека</i>	227
Жељко БЈЕЛЕТИЋ, <i>Учеиће бораца из Црне Горе у јунским догађајима у Херцеговини 1941. године</i>	235
Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Европски безбједоносни идентитет - покушаји осамостаљења европске политике одбране и безбједности</i>	245

ГОДИШЊИЦЕ

Миомир ДАШИЋ, <i>Неки преломни догађаји у јужнословенским земљама на почетку 20. стољећа и њихово рефлектовање на доношење устава за књажевину Црну Гору 1905. године</i>	269
Дарко АНТОВИЋ, <i>Српско пјевачко друштво "Јединство" у Котору</i>	289

ПРЕВОД

А.Л. ШЕМЈАКИН, <i>Неостварени преврат: Српска емиграција, Црна Гора и Русија 1885-1887. г.</i>	301
--	-----

ПРОМОЦИЈА

Ђорђе БОРОЗАН, <i>Четврта књига историје Црне Горе</i>	313
Слободан БАЦКОВИЋ, <i>Историчар великог замаха</i>	317
Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>Значајно научно прегнуће</i>	319
Радоје ПАЈОВИЋ, <i>Искорак црногорске историографије</i>	327
Бранко ПАВИЋЕВИЋ, <i>Слово аутора</i>	331

ПРИКАЗИ

Душан Ј. МАТИНОВИЋ, <i>Evgenij L. Nemirovskij: Gesamtkatalog Der Frühdrucke In Kyrillischer Schrift, Band VI, Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig. Verlag Valentin Koerner Baden–Baden, 2003, 514 Seiten</i>	333
Михаило ВОЈВОДИЋ, <i>Др Саша Кнежевић, Велика Британија и анексиона криза, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2005</i>	337
Жарко ЛЕКОВИЋ, <i>Др Бранко Бабић: Грбови и заставе - грбовни симболи, двоглави орао у Црној Гори до 1916. године, Цетиње 2005. стр. 155</i>	341
Саит Ш. ШАБОТИЋ, <i>Живко М. Андријашевић, Нација с грешком (Историјски есеји), Централна народна библиотека Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", Цетиње 2004, стр. 320</i>	345
Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Бранислав Ковачевић и Маријан Машио Миљих, Дробњачке давије и пресуде 1872-1902, Графо Црна Гора, Подгорица 2005.</i>	351
Милица КОСТИЋ, <i>Мр Триво Золак и Оливера Кулић у сарадњи са изабраним женама, Чудесна моћ жене-2, Успјешне, истакнуте и занимљиве жене Црне Горе, Бар, 2004, стр. 480.</i>	355
<i>Извјештај о раду Историјског института Црне Горе за 2004 годину</i>	359

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Невенка БОГОЕВИЧ-ГЛУШЧЕВИЧ, <i>Римск правове начала в законячах Общего имущественного кодекса для княжества Черногории</i>	7
Саит Ш. ШАБОТИЧ, <i>Пётр I Петрович Негош и Никшицкая область управления капитана</i>	35
Вукайло ГЛУШЧЕВИЧ, <i>Факторы миграционных движений жителей Черногории в XIX веке</i>	81
Ненад ПЕРОШЕВИЧ, <i>Развитие промышленности пива в Никшиче (1896-1956)</i>	93
Иван ЛАКОВИЧ, <i>Оперативность программы военной помощи США Югославии 1951-1958</i>	109

ПРИЛОЖЕНИЯ

Лиляна ЙОКИЧ, <i>Некоторые вопросы положений женщин в праве древней Черногории</i>	143
Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Почтовая служба в Черногории во время Петровичей</i>	151
Душан Й. МАРТИНОВИЧ, <i>Певческое общество "Негош" между двумя мировыми войнами (1918-1940)</i>	189
Драгана КУЙОВИЧ, <i>Деятельность культурно-просветительского общества Гайрет в Черногории к писанию одноимённого листа (1922-1941)</i>	207
Лука И. МИЛУНОВИЧ, <i>Договоры о совмещении дипломатических представительств на цетине в конце XIX века</i>	227
Желько БЪЕЛЕТИЧ, <i>Договоры бойцов из Черногории в июньских событиях в Герцеговине 1941 года</i>	235
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Европейская безопасная идентичность - попытки самостоятельности европейской политики обороны и безопасности</i>	245

ЙУБИЛЕИ

Миомир ДАШИЧ, <i>Некоторые переломные события в южнославянских землях в начале 20 столетия и их отражение на принятие Конституции для княжества Черногории 1905 года</i>	269
Дарко АНТОВИЧ, <i>Сербское певческое общество "Единство" в Которе</i>	289

ПЕРЕВОД

А.Л.ШЕМЯКИН, <i>Неосуществимый переворот: Сербская эмиграция, Черногория и Россия 1885-1887 гг.</i>	301
---	-----

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ

Джордже БОРОЗАН, <i>Четвёртая книга истории Черногории</i>	313
Слободан БАЦКОВИЧ, <i>Историк великого размаха</i>	317
Бранислав КОВАЧЕВИЧ, <i>Важная научная предприимчивость</i>	319
Радое ПАЙОВИЧ, <i>Шаг вперёд черногорской историографии</i>	327
Бранко ПАВИЧЕВИЧ, <i>Речь автора</i>	331

РАЗБОРЫ

Душан Й. МАРТИНОВИЧ, <i>Евгений Л. Немировский: Gesamtkatalog Der Fruhdrucke In Kyrillischer Schrift, Band VI, Die zweite Druckerei von Božidar Vukovic in Venedig. Verlag Valentini Koerner Baden-Baden, 2003, 514 Seiten</i>	333
Михаило ВОЙВОДИЧ, <i>Др Саша Кнежевич, Великобритания и аннексионный кризис, Исторический институт Черногории, Подгорица 2005</i>	337
Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Др Бранко Бабич: Гербы и флаги - гербовые символы, двуглавый орёл в Черногории до 1916 года, Цетине 2005 года, стр. 155</i>	341
Саит ШАБОТИЧ, <i>Живко М. Андриашевич, Нация с ошибкой (Историческое эссе), Центральная публичная библиотека Черногории "Джурдже Черноевич", Цетине 2004 года, стр. 320</i>	345
Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>Бранислав Ковачевич и Мариан Машо Милич, Дробняцкие обвинения и приговоры 1872-1902 г., Графо Черногория, Подгорица 2005 г</i>	351
Милица КОСТИЧ, <i>Мр Триво Золак и Оливера Кулич в сотрудничестве с избранными женищинами, Чудесная сила жены - 2, Успешные, выдающиеся и занимательные женищины Черногории, Бар, 2004 г., стр. 480</i>	355
<i>Сообщение о деятельности Исторического института Черногории для 2004 год.</i>	359

TABLE DES MATIERES

ARTICLES

Nevenka BOGOJEVIC-GLUSCEVIC, <i>Règles juridiques romaines dans les "Zakonjace" du Code général de propriété de la principauté du Monténégro</i>	7
Sait S. SABOTIC, <i>Petar I Petrovic Njegos et la capétanie de Niksic</i>	35
Vukajlo GLUSCEVIC, <i>Facteurs des mouvements migratoires de la population du Monténégro au XIX siècle</i>	81
Nenad PEROSEVIC, <i>Développement de l'industrie de la bière à Niksic (1896-1956)</i>	93
Ivan LAKOVIC, <i>Opérationnaliation du programme de l'aide militaire des USA à la Yougoslavie 1951 - 1958</i>	109

PIECES JOINTES

Ljiljana JOKIC, <i>Certqines questions de la position de la femme dans le droit de l'ancien Monténégro</i>	143
Zarko LEKOVIC, <i>Service postal au Monténégro durant le règne des Petrovic</i>	151
Dusan J. MARTINOVIC, <i>Société de chant "Njegos" entre le deux guerres Mondiales (1918-1940)</i>	189
Dragana KUJOVIC, <i>Activité de l'association culturelle et d'éducation "Gajret" au Monténégro selon les textes du journal homonyme (1922- 1941)</i>	207
Luka I. MILUNOVIC, <i>Contrats de localisation des représentances diplomatiques à Cetinje à la fin du XIXième siècle</i>	227
Zeljko BJELETIC, <i>Participation des combattants monténégrins dans les événement de juin 1941 en Hérégovine</i>	235
Radenko SCEKIC, <i>Identité européenne de la sécurité - tentatives d'augmenter l'autonomie de la politique européenne de la défense et de la sécurité</i>	245

ANNIVERAIRES

Miomir DASIC, <i>Certains événements décisifs dans les pays des Slaves du Sud au début du XXIème siècle et leur conséquences pour l'adoption de la Constitution de la principauté du Monténégro en 1905</i>	269
Darko ANTOVIC, <i>Société de chant serbe "Jedinstvo" à Kotor</i>	289

TRADUCTION

A.L. CHEMIAKINE. <i>Un coup d'Etat non réalisé: l'Emigration serbe, le Monténégro et la Russie 1885-1887</i>	301
--	-----

PROMOTIONS

Djordje BOROZAN, <i>Quatrième volume de l'histoire du Monténégro</i>	313
Slobodan BACKOVIC, <i>Un historien de grande taille</i>	317
Branislav KOVACEVIC, <i>Une entreprise scientifique importante</i>	319
Radoje PAJOVIC, <i>Une exception dans historiographie monténégrine</i>	327
Branko PAVICEVIC, <i>Note de l'auteur</i>	331

CRITIQUES- PRESENTATIONS

Dusan J. MARTINOVIC, <i>Eugène L. Nemirovsky: Gesamtkatalog Der Fruhditcke In Kyrillischer Schrift, Band VI, Die zweite Druckerei vo, Bozidar Vukovic in Venedig, Verlag Valentin Koerner Baden-Baden, 2003, 514 Seiten</i>	333
Mihailo VOJVODIC, <i>Sasa Knezevic, la Grande Bretagne et la crise d'annexion, Institut historique du Monténégro, Podgorica, 2005</i>	337
Zarko LEKOVIC, <i>Branko Babic: Armoiries et drapeaux - symboles des armoiries, Aigle à deux têtes au Monténégro jusqu'à 1916, Cetinje 2005, 155 p</i>	341
Sait S. SABOTIC, <i>Zivko M. Andrijasevic, Une nation avec faille (Essais historiques), Bibliothèque centrale populaire "Djurdje Crnojevic", Cetnje 2004, 320 p</i>	345
Sasa KNEZEVIC, <i>BranislavKovacevic et Marijan Maso Miljic, Querelles et jugements des Drobnjak 1872-1902, Grafo Crna Gora, Podgorica, 2005</i>	351
Milica KOSTIC, <i>Trivo Zolak et Olivera Kulic en coopération avec les femmes choisies, Pouvoir miraculeux de la femme vol 2, Les femmes de succès et de renommée au Monténégro, Bar, 2004, 480 p</i>	355
<i>Rapport de travail de l'Institut historique du Monténégro pour 2004</i>	359

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Roman legat rules in 'zakonjače' of the General Canon on Property in the Principality of Montenegro</i>	7
Sait S. ŠABOTIĆ, <i>Petar the first Petrović Njegoš and Nikšić's captaincy</i>	35
Vukajlo GLUŠČEVIĆ, <i>Migration movements factors of the citizens of Montenegro in 19th century</i>	81
Nenad PEROŠEVIĆ, <i>Development of the beer industry in Niksic (1896-1956)</i>	93
Ivan LAKOVIĆ, <i>Operacionalization of the program of USA military asistance to Yugoslavia 1951-1958</i>	109

CONTRIBUTIONS

Ljiljana JOKIĆ, <i>Certain issues regarding the women's position in Laws of the old Montenegro</i>	143
Žarko LEKOVIĆ, <i>Post service in Montenegro under the rule of Petrović family</i>	151
Dušan J. MARTINOVIĆ, <i>Association of singers "Njegoš" between two world wars (1918-1940)</i>	189
Dragana KUJOVIĆ, <i>Activities of the cultural-educational association Gajret, according to the writings of the newspaper with the same name (1922-1941)</i>	207
Luka I. MILUNOVIĆ, <i>Contracts on dipiomatic offices' accommodation in Cetinje at the end of the 19th century</i>	227
Željko BJELETIĆ, <i>Involvement of soldiers from Montenegro in June events in Herzegovina in 1941</i>	235
Radenko ŠČEKIĆ, <i>European security identity- attempts of the European politics on defence and security independence</i>	245

JUBELEES

- Miomir DAŠIĆ, *Some of the key events in South-Slav countries at the beginning of the 20th century and their influence on passing of the Principality Montenegro's Constitution in 1905* 269
- Darko ANTOVIĆ, *Serbian association of singers "Jedinstvo" in Kotor* .. 289

TRANSLATION

- A.L. ŠEMJAKIN, *Unaccomplished subversion: Serbian emigration, Montenegro and Russia 1885-1887* 301

PROMOTION

- Đorđe BOROZAN, *The fourth History Book of Montenegro* 313
- Slobodan BACKOVIĆ, *Historian of great strenght* 317
- Branislav KOVAČEVIĆ, *Significant scientific effort* 319
- Radoje PAJOVIĆ, *Montenegrin historiography's step forward* 327
- Branko PAVIČEVIĆ, *The letter from the author* 331

BOOK REVIEWS AND NOTES

- Dušan J. MARTINOVIĆ, *Evgenij L. Nemirovskij: Gesamtkatalog Der Frühdrucke In Kyrillischer Schrift, Band VI, Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig. Verlag Valentin Koerner Baden – Baden, 2003, 514 Seiten* 333
- Mihailo VOJVODIĆ, *Dr, Saša Knežević, Great Britain and annex crisis, Institute for History of Montenegro, Podgorica 2005* 337
- Žarko LEKOVIĆ, *Dr Branko Babić: Heraldries and flags-heraldry symbols, two-headed eagle in Montenegro until 1916, Cetinje 2005, page 155* 341
- Sait Š, ŠABOTIĆ, *Živko M. Andrijašević, Nation with a flaw (Historic essays), Central National Library of Montenegro "Djurdje Crnojevic" Cetinje 2004, page 320* 345
- Saša KNEŽEVIĆ, *Branislav Kovačević and Marijan Mašo Miljić, Appeals and sentences in Drobnjak region 1872-1902, Grafo Crna Gora, Podgorica 2005* 351
- Milica KOSTIĆ, *Mr Trivo Zolak and Olivera Kulić in a cooperation with chosen women, Wonderous power of the woman -2, Succesful, prominent and interesting women of Montenegro, Bar, 2004, page 480* 355
- Report on work of the Institute for History of Montenegro in 2004* 359

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXVIII

Бр. 1-4/2005.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Ђорђе Борозан, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Маријан Миљић

Коректор

Милан Дамјановић

Садржај превели

Милорад Ралевић, руски

Јасна Татар, француски

Виолета Ђорђевић, енглески

Тираж:

500

Штампа

